Главни и одговорни уредник
Др Срђан Словић, научни сарадник

Уређивачки и редакцијски одбор
Др Мирко Томасовић, Фоча
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Др Екатерина Волкова, Екатеринбург
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Ненад Васић

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Лектор
Сена Михаиловић-Милошевић

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа
Graficolor Краљево

Сви чланци објављени у часопису „Баштина“ су рецензирани

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Editor-in-chief
Ph. D. Srđan Slović, Scientific Associate

Editorial Board
Ph. D. Mirko Tomasović, Foča
Ph. D. Shak B. Hanish, San Diego
Ph. D. Ekaterina Volkova, Yekaterinburg
Ph. D. Jasmina Ahmetagić
Ph. D. Velibor Lazarević
Ph. D. Dragana Janjić
Ph. D. Srđan Slović
Ph. D. Nenad Vasić

Summaries in English Language
Srđan Slović

Lector
Sena Mihailović-Milošević

Publisher
Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print
Graficolor Kraljevo

All articles published in the magazine „Baština“ have been reviewed

Vignette on the covers
The Prizren's four Gospels
Evangelist Marko

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 35

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2013

Штампање ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК

Снежана Зечевић, *Прошлост, садашњост и будућност енглеског језика као глобалног језика савременог друштва* 15

КЊИЖЕВНОСТ

Јасмина Вучетић, *Сан као стожер племенског живота у делу Петра II Петровића Његоша* 29

Јелена Х. Јовановић, *Анахрони јест једног конзервативца?* (Зашто је Стерија своје *Даворје* штампао црквенословенском ћирилицом и предвуковским правописом?) 45

Сунчица Денић, *Велимир Парлић, надреални песник Косова и Метохије (1910–1938)* 61

Велибор Лазаревић, *Раде Драинац – седам деценија после* 73

Мирјана Бечејски, *Приповедне инстанце, фокализатори и наратери* у Проклетој авлији *Иве Андрића* (теоријске дистинкције) 83

Сена Михаиловић Милошевић, *Однос истине и фикције* у Списку будућих покојника *Данила Николића* 95

АРХЕОЛОГИЈА

Марија Савић, *Презентација и популаризација римског града Municipium DD (Муниципијум дарданорум) код Сочанице* 107

ИСТОРИЈА

Драгана Јањић, *Косовски проблем и положај хришћанских заједница на Блиском и Средњем истоку* 117

Весна Зарковић, *Реформе у Османском царству и Стара Србија у XIX и почетком XX века* 135

Иван Бецић, *Финансијске установе у Ђаковици између два светска рата* 153

Далибор Велојић, *Стратегијска процена албанске границе са ратним плановима Војске Краљевине СХС против Албаније у време потписивања ширанских пактова 1926–1927* 171

Игор Вукоњански, *Правни статус поседа цркава и манастира на Косову и Метохији после Другог светског рата* 187

Петар Ристановић, *Листови Српске православне цркве и Косовско питање 1980–1982* 205

Ена Мирковић, *Реферат о политичком стању у Србији, Војводини и Косову и Метохији* 229

ЕТНОЛОГИЈА

Александар Павловић, *Комшијски односи међу Србима у северној Косовској Митровици* 251

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Мирјана Симић, *Школство у Призрену у периоду од 1906. до 1909. године* 269

Слађана Видосављевић, *Косовскомитровачка женска подружина и њена занатска школа (1924–1944)* 279

Живорад Миленовић, *Образовање у селима зајланьске општине Гацин Хан* 295

УМЕТНОСТ

Ивана Женарју, *Зидно сликарство у цркви Свете Петке у селу Стража код Гњилана* 315

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Срђан Словић, *Глобална конфигурација моћи након рата на Косову и Метохији* 347

СОЦИОЛОГИЈА

Ивана Аритоновић, „Бриселски споразум“ *и локални избори на Косову и Метохији – ставови Срба из централног дела Покрајине* 363

Бојана Базић, *Феномен вршњачког насиља и облици његовог испољавања* 381

КРИТИКА И ПОЛЕМИКА

Велибор Лазаревић, *Српске клетве као напад и одбрана* 397

Огњен Вујовић, *Политички развој косовско-метохијског проблема* 403

ПРИКАЗИ

Радомир Ивановић, *Допринос књижевној критици* (Мирјана Бечејски. *Земаљски и небески знаци: књижевни огледи и студије*. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина, 2013, стр. 301) 413

Велибор Лазаревић, *Синтезе Драгише Обрадовића* (Драгиша Обрадовић, *О умјетности и умјетницима*, Народна библиотека „Др Душан Радић”, Врњачка Бања 2010, 1-167) 419

Звездана Елезовић, *Међународна научна конференција о политици управљања културним наслеђем Комуникација и социјализација кроз образовање* 421

Милена Жикић, *Бенџамин Дизраели - државник и идеолог модерног британског конзервативизма и империјализма* (Милош Ковић, *Дизраели и источно питање,* Београд : Clio, 2007 (Суботица : Ротографика), стр. 509) 423

Упутство ауторима 429

Упутство рецензентима 431

CONTENTS

LANGUAGE

Snežana Zečević, *Past, Present and Future of the English Language as a Global Language of a Contemporary Society* 15

LITERATURE

Jasmina Vučetić, *Dream as Headquarter of Tribal Life in the Work of Petar II Petrović Njegoš* 29

Jelena H. Jovanović, *Anachronic Gesture of one Conservative?* (Why Sterija printed his Davorje in ecclesiastical Slavic Cyrillic script and pre-Vuk orthography?) 45

Sunčica Denić, *Velimir Parlić, Surrealistic Poet of Kosovo and Metohia (1910-1938)* 61

Velibor Lazarević, *Rade Drainac – Seven decades Later* 73

Mirjana Bečejski, *Narrative Instances, Focalizes and Narrates in Damned Yard of Ivo Andrić* (Theoretic Distinctions) 83

Sena Mihailović-Milošević, *Relationship of Truth and Fiction in „The List of Future Devotees of Danilo Nikolić"* 95

ARCHAEOLOGY

Marija Savić, *Presentation and Popularization of the Roman Town Municipum DD (Municipun Dardanorum) near Sočanica* 107

HISTORY

Dragana Janjić, *Kosovo Problem and the Position of Christian Communities at Near and Middle East* 117

Vesna Zarković, *Reforms in Osman's Empire and Old Serbia in the 19th and at the Beginning of the 20th Century* 135

Ivan Becić, *Financial Institutions in Đakovica between Two World Wars* 153

Dalibor Velojić, *the Strategic Estimate of the Albanian Border with the War Plans of the Army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes against Albania at the Time when Pacts of Tirana Were Signed 1926-1927* ... 171

Igor Vukonjanski, *Legal Status of Churches and Monasteries Possessions in Kosovo and Metohia* 187

Petar Ristanović, *Newspapers of the Serbian Orthodox Church and „Kosovo issue"1980-1982* 205

Ena Mirković, *Report on the Political State in Serbia, Vojvodina and Kosovo and Metohia* 229

ETHNOLOGY

Aleksandar Pavlović, *Neighbouring Relationships among Serbs in Northern Kosovska Mitrovica* 251

HISTORY OF CULTURE

Mirjana Simić, *Schooling in Prizren in the Period from 1906 to 1909* 269

Slađana Vidosavljević, *Female Community of Kosovska Mitrovica and Its Female Middle School (1924-1944)* 279

Živorad Milenović, Education in the Villages of Zapljanska Municipality Gadžin Han 295

ART

Ivana Ženarju, *The Wall Painting in the Church of Saint Petka in the Village Straža near Gnjilane* 315

POLITICAL SCIENCES

Srđan Slović, *Global Power Configuration after the War in Kosovo and Metohia* 347

SOCIOLOGY

Ivana Aritonović, *„Brussels' Agreement" and Local Elections in Kosovo and Medtohia – Attitudes of Serbs from the Central Part of the Province* 363

Bojana Bazić, *Phenomenon of Peer's Violence and Ways of Its Manifestation* 381

REVIEW AND CONTROVERSY

Velibor Lazarević, *Serbian Curses as Attack and Defence* 397

Ognjen Vujović, *Political Development of Kosovo-Metohian Problem* 403

REVIEWS

Radomir Ivanović, *Contribution to the Literary Review* (Mirjana Bečejski - *Earthly and Heavenly Signs: Literary Essays and Studies* Leposavić: Institute for Serbian Culture – Pristine, 2013, 301.) 413

Velibor Lazarević, *Syntheses of Dragiša Obradović* (Dragiša Obradović, *On Art and Artists,* National Library "PHD Dušan Radić", Vrnjačka Banja 2010, 1-167) 419

Zvezdana Elezović, *International Scientific Conference on the Politics of Cultural Inheritance Management. Communication and Socialization through Education* 421

Milena Žikić, *Benjamin Disraeli – Statesman and Ideologist of Modern Britannic Conservatisms and Imperialism (Miloš Ković, Disraeli and Eastern Question)* Belgrade : Clio, 2007 (Subotica: Rottographics), 509.) 423

Instructions to the Authors 429

Instructions to the Reviewers 431

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЈЕЗИК

УДК

*Снежана ЗЕЧЕВИЋ**

ПРОШЛОСТ, САДАШЊОСТ И БУДУЋНОСТ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА КАО ГЛОБАЛНОГ ЈЕЗИКА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА

Апстракт: Имајући у виду чињеницу да је један од основних услова за 'опстанак' људи у 21. веку познавање енглеског језика, неопходно је сагледати све могуће чиниоце и околности које су допринеле његовом статусу глобалног језика савременог друштва. Циљ овог рада је приказ најранијих почетака употребе енглеског језика, почев од порекла, разноврсних начина експанзије па све до могућих перспектива његовог развоја и будућности. Претпоставља се да су начин живота Енглеза у прошлости и њихова колонијална освајања само неки од узрока распрострањености енглеског језика широм света. Заступљеност овог глобалног језика је приметна у скоро свим доменима људске делатности, чиме се оправдава његова неизоставна употреба и континуирани развој у будућности. Да ли ће и даље енглески језик бити *lingua franca* или ће се појавити неки нови атрактивнији језик питање је на које тренутно не постоји тачан одговор. Зато нам једино преостаје да се прилагођавамо променама у друштву, да усавршавамо и користимо енглески језик, али да и даље чувамо и говоримо наше матерње језике. На тај начин ћемо покушати да сачувамо сопствени идентитет и идентитет нашег народа од снажних и актуелних феномена данашњице какви су глобализам и глобализација.

Кључне речи: енглески језик, глобализам, глобализација, *lingua franca,* идентитет.

Уводни део

Постоји општеприхваћено схватање у скоро свим доменима људских делатности да је начин живота у савременом друштву резултат утицаја епохе глобализације. Међутим, и поред очигледне сагласности, јављају се и

* Асистент, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, snezzanaz@yahoo.com

несугласице око датума почетка овог друштвеног феномена. Неки људи су мишљења да 15. век - време модерног капитализма представља датум почетка глобализације, други да је то 18. век - време модернизације, трећи да је 19. век - време мултидимензионалности, док остали сматрају да је то крај источно-западног конфликта почетком времена глобалне цивилизације, те се стога поставља питање да ли је овде реч заправо о истом феномену (Beck 2000: 167). Сама реч глобализација настала је од енглеске речи *the globe* (Macmillan English Dictionary 2004: 603) којом се означава Земља, земаљска кугла, округло небеско тело, из чега следи да процеси и односи унутар овог феномена имају неку врсту планетарне особености и да се могу сагледати у свим аспектима светских збивања. Глобализација се може посматрати са различитих аспеката: с једне стране то је термин за значајне друштвене трансформације као што су нове информационе и комуникационе технологије, превазилажење места и времена које резултира појачаном интензификацијом прекограничних економских процеса, слабљењем суверенитета националне државе и реструктуирањем просторних и друштвених услова (Haberland 2009: 17, 18). С друге стране, глобализација је термин идеолошке природе, при чему односећи се на материјална ограничења настала од стране реструктурације, овај незаустављиви процес може оправдати моћне односе као природне и неминовне. Урлик Бек (2000) прави разлику између глобализације као историјског процеса и њених ефеката - повећаног степена глобалности у светском друштву, као и идеологије која је истовремено и резултат и носилац глобализације, а то је тзв. глобализам. Постоје многобројни видљиви одјеци ових савремених "светских трендова". Међународна улога енглеског језика је само једна од многих која се данас везује и објашњава као последица глобализације.

Почеци развоја глобалног статуса енглеског језика

Захваљујући разним освајачким походима Енглеза као и његовој тренутној популарности и потреби људи за усавршавањем истог, енглески језик је постао један од најраспрострањенијих језика широм света. Да би се објаснили узроци експанзије овог језика потребно је објаснити историјске прилике у којима је настао, као и особености његове културе и народа. Пошто енглески језик припада индоевропским језицима, Качру (2006: 41) наводи податак да је ова породица језика настала 3000 година пре нове ере и да место одакле потиче припада источној Европи, северно од Црног мора, а то је данашња Украјина. Постоји мишљење да ова област у једном одређеном периоду није могла да обезбеди довољно средстава за живот па је зато дошло

до расцепа индоевропског племена. Један део становника се одселио на исток, у Персију и Индију, други део на север, у Русију и Балтички предео, док се трећи део становника одселио на запад у Грчку, Италију, западну Европу и Британска острва. Тако су германска племена напустила индоевропску заједницу и населила данашњи северни део Немачке, предео Низоземских земаља и јужне Скандинавије, а њихови представници, Англи, Саксонци, Јути и Фризијци, били су народи који су водили живот луталица, скитница, били су жељни кретања и веома агресивни као и њихови преци. Одувек су им предели са неке друге стране реке или неке друге долине били плоднији и бољи него што су они на којима су живели. Стога је ова наследна црта, непрестана жеља за покретом, потреба за пловидбом и проналажењем нових земаља које би освојили, заправо особина која се касније манифестовала код Енглеза (Bauer 2002). Многобројни подухвати ове колонијалне силе допринели су насељавању говорника енглеског језика у великом броју земаља. Околности су захтевале остваривање контакта са другим људима, при чему се енглески језик прилагођавао окружењу у којем су колонисти живели па је тако дошло до настанка и великог броја дијалеката енглеског језика, што се сматра почетком експанзије ове велике колонијалне силе (Bauer 2002). Касније је дошло до убрзаног и значајног развоја ове државе како у сфери економије, политике, науке и технологије, тако и у свим осталим областима живота. Стога је енглески језик постао неопходно средство "опстанка" у савременом друштву које је захватило скоро све сегменте културе већине светских нација, а посебно домен језика који представља примарни идентитет сваке јединке на основу које се разликује од других. На овај начин је приметан утицај глобализације и њеног ефекта глобализма на говорнике многих језика као резултат чега долази до принудне и неизбежне употребе идеолошки обојених језика светске популације и прихватања енглеског као глобалног језика.

Енглески језик-глобални језик савременог друштва

Често се поставља питање да ли неки језик добија статус глобалног на основу броја говорника тог језика? Одговор је одричан зато што није битан број говорника већ ко су заправо ти говорници. Латински је некада био међународни језик широм Римског царства, али не из разлога што су Римљани били бројнији од осталих већ зато што су били моћнији, те је стога латински скоро један миленијум био међународни језик образовања. Кристал (2003) наводи да постоји уска повезаност између језичке доминације и економске, технолошке и културне моћи, што је прилично јасно приказано

кроз историју развоја енглеског језика. Без основе моћи било које врсте ниједан језик не може постати језик међународне комуникације. Језик не може да постоји независно од људи који га говоре већ постоји у мозговима, ушима, устима и рукама његових корисника. Уколико они постигну успех на међународној сцени, и њихов језик постаје успешан (Crystal 2003: 7, 8).

Чињеница је да енглески језик јесте глобални језик савременог друштва у којем живимо. Међутим, да би један језик уопште добио статус глобалног, потребно је да добије посебну улогу која ће се уважавати у свим деловима света, а она је најзаступљенија у оним земљама где велики број људи говори један језик као матерњи, у овом случају енглески у САД, Канади, Британији, Новом Зеланду, Ирској, Аустралији, Јужној Африци, у неколико карипских земаља и на мањем броју других територија (Crystal 2003: 22). И поред тога, ниједан језик се не говори од стране већег дела говорника матерњег језика у више од неколико земаља, те стога матерњи језик по свему судећи не може дати самом себи статус глобалног језика. Да би се остварио такав статус, неопходно је да друге земље широм света прихвате један језик и дају му посебно место у оквиру њихових заједница. Постоје два начина добијања статуса глобалног језика које наводи Дејвид Кристал (2003: 22): први начин је да један језик постане званични језик државе, средство комуникације у доменима владе, судовима, медијима и образовном систему, а други начин је да један језик има предност у учењу страних језика иако нема статус званичног језика неке земље. Као одговор на питање зашто је енглески постао глобални језик, Дејвид Кристал (2003: 22) каже да је један од разлога историјско-географске природе, то јест кретање Енглеза широм света, њихова путовања до Америке, Азије и предела на супротној страни земље. Овде је у ствари реч о експанзији која се наставила и током колонијалних освајања неких делова Африке и јужног Пацифика, при чему је значајан корак направљен средином двадесетог века, када је енглески постао званични језик неких новоформираних држава. За разлику од овог, други разлог је социјално-културне природе којим се сагледава начин на који су људи постали зависни од познавања енглеског језика ради њиховог економског и друштвеног опстанка.

Поред наведених Кристалових разлога, постоје и многа друга објашњења односно одговори на питање зашто је баш енглески данас глобални језик. Неки сматрају да је главни разлог тај што енглески има упрошћену граматику, речи немају много наставака и не постоји мушки, женски и средњи род именица, што је погрешно схватање. Други сматрају да је енглески лак за учење зато што је већина речи позната, јер је вековима енглески позајмљивао речи од других језика са којима је био у контакту. Кристал (2003: 9) наводи да енглески нема ни систем кодирања разлика између друштвених класа што га чини демократскијим у односу на неке друге језике, али то не треба узети као један од фактора који утичу на добијање

статуса глобалног језика. Поред тога, величина вокабулара, унутрашња структура као и богата књижевна традиција такође нису одлучујући фактори, већ војна и политичка моћ људи. Међутим, доминација међународног језика није само резултат војне моћи. Потребна је војно моћна нација да установи један језик, али је потребна и економски моћна нација да га одржи и прошири. Овај фактор постао је критичан у деветнаестом и двадесетом веку када је економски развој постајао све значајнији, чему су допринеле и комуникационе технологије (телеграф, телефон и радио), које су убрзале појаву многих вишенационалних организација. Раст и развој грана индустрија које су се непрестано надметале довео је до експлозије међународног тржишта и рекламирања. Моћ штампе је довела до настанка нових нивоа који су превазиђени савременим медијима са могућношћу превазилажења националних граница. Технологија (посебно у филмској и музичкој продукцији) је довела до развоја нових индустрија са утицајима широм света. Потреба за напретком у науци и технологији је подстакла међународно интелектуално и истраживачко окружење (Crystal 2003: 10). Било који језик у време оваквих збивања, експлозије међународне активности, у овим би околностима добио статус енглеског језика. Кристал (2003: 10) каже да се енглески једноставно тада нашао на правом месту и у право време. Почетком деветнаестог века Британија је постала водећа индустријска и трговачка земља, а крајем века популација САД је била већа од било које земље западне Европе и њихова економија је била једна од најразвијенијих. Британски политички империјализам је послао енглески језик широм света, тако је да је у 19. веку он постао језик код *кога сунце никада не залази*[1]. Током 20. века овај статус енглеског је постао још израженији посебно због америчке економске надмоћи, јер је економија заменила политику као главну покретачку снагу (Crystal 2003: 9-12).

Сфере заступљености енглеског језика

Већ је наведено да је једна од последица глобализације глобални статус енглеског језика којим он добија међународни значај. Некада је Лига народа (Crystal 2003: 85) била прва модерна међународна алијанса која је доделила посебно место енглеском језику. Поред француског, и енглески је постао званични језик којим су писана документа. Пошто је овај савез имао 42 члана, од којих неколико њих нису били Европљани, настала је потреба за проналажањем језика који би био *lingua franca.* Организација Уједињених Нација је заменила Лигу народа. Међутим, ова новоформирана институција

1 Афоризам из деветнаестог века на рачун ширења британског царства који употребљава и Рендолф Кврк (1985: 1).

имала је веома критичан став према заједничком језику *lingua franca*, тако да енглески представља само један од званичних језика УН-а. Постоје и многе друге међународне организације које, иако уважавају језике појединачних чланица, ипак користе енглески за писање званичних докумената који ће бити доступни широј јавности (Crystal 2003: 87). Поред тога, политички протести, како у Србији тако и широм света, обилују натписима, паролама писаним на енглеском језику зато што су, без обзира на то који је њихов матерњи језик, свесни чињенице да ће њихове поруке писане на енглеском постићи већи ефекат код различитих популација гледалаца тв програма на којима се емитују прилози о политичким дешавањима у свету (Crystal 2003: 89,90). Такође се може приметити да се многи политичари, високи функционери обраћају народу на енглеском језику, или уколико не знају енглески језик користе помоћ преводилаца, али само у оним ситуацијама када су њихова саопштења од светске важности, када учествују на неким међународним скуповима где се расправља питања о којима еминентни светски званичници доносе одлуке.

Друга сфера заступљености енглеског језика су сви облици медија. Првих деценија 17. века су многе земље објављивале часописе, цензуре, битне одлуке на енглеском, а касније у 19. веку око 57% новинских издања, укључујући и дневне новине, часописе, зборнике и др. у свету је такође било на енглеском, а претпоставља се да су то оне земље у којима овај језик има посебан статус односно статус званичног језика (Crystal 2003: 92, 93).

Рекламе представљају веома подложан терен којим манипулише енглески језик. Крајем 19. века друштвени и економски фактори су довели до знатно повећане употребе реклама нарочито у индустријализованим земљама. Пошто је циљ производње сваке индустријски развијене земље пласирање производа на страна тржишта, на њиховој амбалажи се поред упутства и састава производа на матерњем језику обавезно налазе иста и на неколико других језика, међу којима је енглески неизоставан. У многим часописима, а посебно у оним земљама где енглески има статус званичног језика, такође је присутан велики број реклама, огласа на овом језику, а поред тога се често користи и за натписе на постерима, билбордима, називима радњи, код техничких производа и др. (Crystal 2003: 93-95)

Овај светски језик данашњице доминира и у филмској индустрији последњих деценија што показују и бројне филмске продукције које снимају филмове на енглеском као и многобројни филмски фестивали на којима награде углавном добијају филмови на енглеском језику (Crystal 2003: 99).

Домен популарне музике је такође захваћен утицајем данашњег *lingua franca*. Водеће музичке продукције стварају музику за шире тржиште углавном на енглеском језику. Учесници међународних музичких фестивала најчешће снимају и изводе композиције на овом глобалном језику како би биле

разумљиве већем делу светске популације и како би повећали популарност и омогућили проходност у свет. Британци су представили и један од најпопуларнијих жанрова – поп музику, која је веома распрострањена широм света. Начин извођења ове музике налази одјек код већине других светских земаља које прате светске трендове, па и поред тога што неке песме снимају на матерњем језику, обавезно додају и одређене делове на енглеском.

Међународна путовања такође доприносе ојачању статуса енглеског језика као глобалног феномена. Пословна путовања у иностране земље, као и путовања ради одмора и забаве, у новије време захтевају познавање енглеског, јер у таквим околностима често може доћи до настанка многих језичких баријера приликом споразумевања говорника (Crystal 2003: 104). Све препреке се превазилазе познавањем енглеског језика, јер је он неопходан за успостављање комуникације у савременом друштву епохе глобализације.

Образовање је сфера у којој је глобални језик о коме говоримо најзаступљенији, зато што је енглески у ствари медијум или посредник функционисања светског знања, посебно у области науке и технологије. Кристал (2003: 110) каже да је приступ знању у ствари циљ образовања. Енглески језик је данас заступљен у свим школама широм света, било да је реч о земљама где се енглески сматра званичним језиком или земљама где се сматра обавезним страним језиком као саставним предметом школских програма. Сходно томе је подучавање енглеског језика данас постала једна од најразвијенијих делатности (Crystal 2003: 108-113). Студирање и бављење науком у 21. веку се не може замислити без познавања енглеског језика, зато што је већи део релевантне литературе неопходне за проучавање разних области доступан на овом језику. Поред тога, многи међународни научни скупови се одржавају на енглеском, тако да се и радови за ове потребе пишу и презентују истим како би били доступни широј јавности.

Комуникација је један од домена који се не може замислити без употребе енглеског језика. У 21. веку електронска комуникација је најпопуларнији вид споразумевања међу људима, нарочито када је реч о међународним контактима. Многобројни сајтови и подаци су дати на енглеском, који заузима место званичног језика светске интернет мреже. Данас се непознавање и немогућност коришћења енглеског језика са циљем претраживања и употребе литературе доступне на интернету сматра великим хендикепом – недостатком. Чак се јавља и тенденција поделе људи на оспособљене и неоспособљене за коришћење интернета (Crystal 2003: 114-120).

Ово је био приказ сфера људских делатности које су прожете енглеским језиком и чине савремено друштво идеолошки обојеним ефектима глобализма. Међутим, и поред свесног схватања и признавања потребе за познавањем енглеског језика, ипак постоје и они који су против, а то су углавном лингвисти и историчари културе који говоре о лингвистичком геноциду за

чијег главног кривца сматрају глобализацију. Они избегавају термин изумирање под којим се подразумева природни и неизбежни процес, већ користе масовно убиство како би показали друштвену и хотимичну природу феномена (Hjarvard 2004: 77). Изумирање језика је последица рада посебних институција, где се међу главним злочинцима овог лингвистичког и културног геноцида сматрају формално образовање и медији иза којих стоје економски и политички актери (Hjarvard 2004: 77). Лори Бауер (2002) наводи да људска бића никада не престају да говоре, али се пита како се онда дешава да језици изумиру? Када неки језик умре, то није зато што су чланови неке заједнице заборавили како да га говоре већ зато што је неки други језик потиснуо њихов матерњи из политичких и социјалних разлога. Тако ће, на пример, млађе генерације научити стари језик од њихових родитеља као матерњи, али ће још од раног узраста бити изложени дејству неког другог савременијег језика који се користи у школама, у нашем случају енглеском језику. У оваквој ситуацији постоје две могућности: говорници старог -матерњег језика ће наставити да га користе, али ће постепено уносити нове форме и конструкције од доминантног језика у друштву све до тренутка када њихов стари-матерњи језик више неће моћи да се идентификује као посебан језик. У стварности је ово екстремни облик позајмљивања, где постаје очигледно да је стари језик починио самоубиство, постепено је себе уништио прихватањем све више нових облика из престижног језика, док на крају није уништио сопствени идентитет. Друга могућност је драматичнија зато што се у неким околностима догоди да језик једноставно нестане. Ово није случај природног умирања језика, већ убиства од стране доминантног који потискује и врши притисак над другим језиком. Убијање језика је увек драматичније од самоубиства језика. Нови језик убија стари на следећи начин: прво долази до смањења броја говорника неког језика, остаје врло мали број оних који говоре тај језик, али уколико дођу у контакт са неким социјално и економски корисним језиком билингвизам постаје њихово једино решење за опстанак.

Будућност глобалног статуса енглеског језика

Поред основне улоге глобализације – хегемонизације језика ради промовисања употребе енглеског, јављају се и политичке активности за очување локалних и регионалних језика, а политичка борба за њихово признање представља стремљење за културним идентитетом и противљење хегемонији већинске културе државе или нације (Hjarvard 2004: 77). Са ове тачке гледишта, може се рећи да су националне језичке културе нападнуте са свих страна и да теоретичари глобализације настављају са карактеризацијом процеса који су познати као глобализујући и локализујући (Hjarvard 2004: 77).

Енглески језик би могао изгубити статус глобалног језика у случају губитка политичке, економске, технолошке и културне моћи, захваљујући којима је он данас *lingua franca*. Уколико би дошло до ових промена, неки други језици би постали атрактивнији. Поред спремности људи да се прилагођавају потребама друштва у којем живе, постоје и они који одбијају да развију неке нове неопходне вештине ради сопственог опстанка. Тако и поред свега наведеног постоје људи који се противе учењу енглеског језика и додељивања глобалног статуса, јер сматрају да потчињавање овој великој светској, у нашем случају језичкој сили, представља ништа друго до један знак ропства и губитка сопственог идентитета, зато што се језик сматра примарним идентитетом сваке индивидуе. Аутори многих дела су у великој дилеми да ли да пишу на матерњем језику који није енглески или на енглеском. Уколико буду писали језиком који није њихов матерњи, њихов рад ће бити доступан широком светском тржишту. Поред ових схватања, постоје и људи који енглески језик не сматрају неким странцем, уљезом, већ како Кристал (2003: 183) наводи мишљење Рао Раџе (1963) неком врстом интелектуалне "шминке" као што су некада били санскрит и персијски језик, али не и делом духовне "шминке".

Закључак

На основу изложеног, може се закључити да глобализација јесте нова епоха лингвистичке историје. Енглески је у почетку био језик водеће колонијалне нације, касније водеће индустријске револуције, економске моћи, нове технологије су донеле нове језичке могућности, тако да је постао језик првог ранга у свим индустријским гранама. Од друге половине 20. века сматра се језиком међународне, политичке и академске сарадње. Често се поставља питање да ли ће овај језик доживети сличну судбину као латински или ће и даље задржати статус глобалног језика? Да ли ће и даље бити саставни део свих сегмената савременог друштва? Да ли ће се појавити неки други атрактивнији језик који ће заменити енглески? Разматрајући тренутну ситуацију, очигледно је да све околности указују на узлазну путању успеха енглеског језика и задржавања статуса најраспрострањенијег језика у свету. И даље ће бити заступљен у свим облицима комуникације, а посебно у електронској, као и у областима информационих технологија, с тим што се не може поуздано одредити временски период његове даље "владавине". Тешко је предвидети и будућност енглеског језика на интернету из разлога што стално долази до неких измена. Зато нам једино преостаје да се прилагођавамо променама у друштву, да усавршавамо и користимо енглески језик за потребе обављања разних делатности, али да и даље чувамо и говоримо наше

матерње језике. На тај начин ћемо покушати да сачувамо сопствени идентитет и идентитет нашег народа од снажних и актуелних сила данашњице какви су глобализам и глобализација.

Литература

Бек 2000: U. Beck, *What is Globalization?,* Polity Press [1997], Oxford.

Бауер 2002: L. Bauer, *An Introduction to International Varieties of English*, Edinburgh University Press, Edinburgh.

Кристал 2003: D. Crystal, *English as a global language*, Cambridge University Press, Cambridge.

Хабрленд 2009: H. Haberland, *English - the language of globalism*. у: *RASK Internationalt-Tidsskrift For Sprog OgKommunikation,* (30), Roskilde University, Roskilde, 17-45.

Хјарвард 2004: S. Hjarvard, *The Globalization of Language. How the Media Contribute to the Spread of English and the Emergence of Medialects*,у:*Nordicom Review*, no. 1-2, Gothenburg University, Nordicom, 75-97.

Качру, Качру, Нелсон 2006: B. Kachru,Y. Kachru,&C. Nelson, *The Handbook of World Englishes*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford , 2006.

Мекмилан 2004:*Macmillan English Dictionary for Advanced Learners*, Macmillan Publishers Limited, Oxford, 2004.

Кврк 1985: R. Quirk, *The English Language in a Global Context*. у: Randolph Quirk and H. G. Widdowson (eds.), *English in the World,* Cambridge University Press, Cambridge, 1-6.

Snežana ZEČEVIĆ

PAST, PRESENT AND FUTURE OF THE ENGLISH LANGUAGE AS A GLOBAL LANGUAGE OF A CONTEMPORARY SOCIETY

Summary

Regarding the fact that one of the main conditions for 'survival' of the people in the 21st century is English language competence, it is necessary toconsider all possible factors and circumstances that contributed to its status of the global language of a contemporary society. The aim of this paper is a review of the earliest beginnings of the English language from its origin and various ways of expansion till the possible perspectives of its development and future. It is assumed that the English's way of living in the past and their colonial conquests are only some of the reasons for the expansion of the English language all over the world. The presence of this global language can be seen in almost all domains according to which its compulsory use and continuous development in the future are justified. Is English language still going to be a *lingua franca* or there will be some other more attractive language is a question to which there is nocorrect answer at the moment. Therefore the only thing we can do is to adapt to the changes in the society, to improve and use English language, but still to speak our mother tongues. In this way we will try to save our own identity and the identity of our own people from the actual phenomena of nowadays such as globalism and globalization.

Key words: English language, globalism, globalization, lingua franca, identity.

Рад је предат 27. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

УДК

*Јасмина ВУЧЕВИЋ**

САН И ЊЕГОВА ОТКРИВАЛАЧКА ФУНКЦИЈА У ПЛЕМЕНСКОМ ЖИВОТУ ЊЕГОШЕВОГ ДЕЛА**

Апстракт: У години Његошевог јубилеја аутор овога рада осврће се на до сада мало или готово никако проучаван сегмент песниковог поетског опуса, а то је онирични слој његов. У складу са романтичарском поетиком, али и својим властитим стваралачким импулсом, Његош је у своја дела радо и вешто интерполирао мотив сна, који често представља чворишну тачку сижејних дешавања и прекретницу у даљем току догађаја. Овај рад представља одломак из огледа о ониричном аспекту Његошевог поетског опуса, у коме је учињен осврт на сан као окосницу и спојну тачку племенског живота, као један од неколико разноврсних видова Његошевог варирања мотива сна. Племенски обичај да се снови излажу јавно, пред припадницима осталих чланова колектива, какав налазимо у *Горском вијенцу*, представља, по речима Ивана Настовића, „прапочетак групне анализе снова". Индикативно је да се степен симбиозе чланова патријархалне заједнице потврђује сновима идентичне садржине које у исто време сањају сви њени припадници (који овде, без обзира на чињеницу да их сањају различити субјекти, имају исто тумачење), или сновима различите садржине, али једнаке поруке. Поменути снови најчешће се јављају у облику пророчког,

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, jasmina_vucetic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад представља одломак из огледа о ониричном аспекту поетске заоставштине Петра II Петровића Његоша, као једно од више поглавља магистарске студије (још увек неодбрањене и досад необјављиване) „Снови у књижевности српског романтизма", коју аутор овога рада пише под руководством ментора проф. др Саве Дамјанова на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новоме Саду.

а понекад и видовитог сна, са једном функцијом: оснажења и интеграције колектива у борби за независност. Шта се, међутим, дешава када један од чланова колектива одбије да јавно изнесе садржај свога сна? Аутор у раду даје своје виђење мотива за прећуткивање сна који сања Вук Мандушић у ситуацији када црногорска заједница јавно толкује своје снове.

Кључне речи: Петар II Петровић Његош, снови, пророчки сан, видовити сан, *Горски вијенац*.

Психологија „примитивних" заједница, руковођена „мистичном партиципацијом"[1] која је успостављала знак једнакости између субјекта и објекта, за централну појаву колективног живота често је сматрала сан. Обичај да се снови јавно, пред колективом излажу, те да се тумаче, јер се веровало да се тичу добробити и опстанка читаве заједнице, представља, по речима Ивана Настовића, „прапочетак групне анализе снова" (НАСТОВИЋ 2008: 21).

Управо такав мотив сна уочавамо у *Горском вијенцу*, капиталном делу Његошевом, том поетском етнографском лексикону његовом. У њему налазимо Црногорце који имају обичај да јавно приповедају своје снове, а потом да их тумаче, чиме се потврђује теза Ивана Настовића о „прапочетку групне анализе снова". Снови које сањају Његошеви јунаци дешавају се у јеку истраге потурица, када је јединство племена, које је и иначе императив и камен-темељац на којем заједница опстаје, од неприкосновеног значаја. У том смислу, сан је не само прозор у будућа дешавања, већ и мост који повезује чланове племена и доприноси унутрашњем, психолошком оснажењу појединца и стварању осећаја узајамности међу члановима колектива. Јер, све што се дешава, дешава се у заједници и тиче се заједнице. Живота изван заједнице нема. Показаће се да је готово свим мушким припадницима племена фокус на њеном одржању, и у складу са тим сви имају врло симболичне снове који у екстремној ситуацији попримају такав степен невероватности, да сви јунаци сањају исти сан. Његош, тај луцидни, храбри, критички дух, није пропуштао да прокоментарише појаве са којима се сусретао: веровање у снове, живо присутно међу његовим сународницима, у *Шћепану Малом* претрпело је оштру критику:

1 Појам који је увео Lévy-Bruhl, „један од највећих ауторитета у области примитивне психологије. Под 'мистичном партиципацијом' он подразумева бити са објектом једно и исто, односно непостојање разлике између субјекта и објекта" (настовић 2008: 21) Појам „мистичне партиципације" „по Szondiu представља 'праформу Ега'" (исто).

ТЕОДОСИЈА МРКОЈЕВИЋ
(владици Сави)

Да л' не видиш чисто Црногорце
јер су злијем трагом обрнули.
[...]
ђаво им је очи засјенио,
ђаво им је свијест полокао.
[...] – снови и гатања
по свој су се земљи разасули
предскажују страшна собитија.
(ШМ 361-379 : 30)[2]

Овде Његош иде корак даље у односу на *Горски вијенац* (у коме ће, као што ћемо видети, црногорски јунаци приповедати своје снове), и кроз лик Теодосије Мркојевића исказује властити став по питању обичаја чарања, гатања и прорицања на основу сна, који су, како каже, преплавили земљу. Просветитељска и рационалистичка црта у Његоша овде је превладала и утицала на то да он оспори легитимност сна, коме је романтизам био изузетно наклоњен.

Но, вратимо се *Горском вијенцу*. Као што је речено, уочи истраге потурица, Црногорци јавно излажу своје снове, како би прекратили време на стражи. У стиховима који следе имамо пример профетског, односно пророчког (предестинацијског, предикцијског) сна, којим се задовољава једна од функција сна, коју Јунг назива *проспективном.* Овакви снови симболичким језиком сневача упозоравају и припремају на будућа збивања, јер „несвесно често зна више од свести", будући да „у несвесном постоји нешто као априорно знање или боље 'присуство' догађаја, које је лишено сваке каузалне основе" (НАСТОВИЋ 2008: 42). Јунг нерадо овај тип сна назива пророчким, „пошто онда човек лако прихвата да је сан нека врста Психопомпуса, који је у стању да на основу надмоћног знања пружи животу непогрешиви правац" (ИСТО). Мотив сна у књижевним делима још у најстаријим забележеним списима употребљаван је у овој функцији. Када је у питању српски предромантички еп, на који се директно ослања наш романтички еп, Сава Дамјанов је на темељу опсежних истраживања доказао да фантастика „најизразитије обележава религиозни еп (како у квантитативном, тако и у квалитативном смислу),

2 Сви наводи из дела Петра II Петровића Његоша биће означени скраћеницама, на следећи начин: ГВ: *Горски вијенац*; ШМ: *Шћепан мали*; ОС: *Огледало српско.* Сва издања су из 1974. године, а издавачи су „Обод" – Цетиње и „Просвета" – Београд. Први број иза скраћенице означава број стиха (ако су у питању поетска дела), а други страну на којој је стих, одн. текст наведен.

у историјско-јуначким спевовима појављује се знатно ређе, а у оној струји коју смо назвали зачетком дидактичног епа фантастичка компонента уопште није присутна“ (ДАМЈАНОВ 1988: 138). Ово важи како за фантастику уопште тако и за ониристику, као један од типова фантастичког дискурса. Узори предромантичара, као и романтичара, за употребу (пророчког) сна као чворишног мотива у тематско-сижејној композицији спева воде порекло из старозаветних текстова, новије хришћанске побожно-популарне литературе и наше старе житијне књижевности, али и из наше усмене поезије (ДАМЈАНОВ 1988: 148-149)[3].

У сновима које излажу јунаци *Горског вијенца* уочићемо доследно спроведену заједничку карактеристику: они ће имати или а) идентичну садржину, а самим тим и тумачење, или б) различиту садржину, али идентичну поруку. Ево примера снова из групе б):

Зора је; буде се и дижу.

ОБРАД

Да ви причам што ми се приснило!
Народа се бјеше много дошло,
као некуд да крсте носимо;
сунце пече да очи искоче,
и тврђа је кудијен идемо.
Док сидемо кâ на ово поље,
починемо под једну јабуку,
испод које и поточић враше.
Сви се у хлад под њом сабијемо,
уберемо зрелијех јабуках,
као цукар свака бјеше слатка;
пој очита под њом еванђеље.
У то доба пет Мартиновићах
дошше се један за другијем
и за њима три четири друга.
Сав их народ гледа куд одоше;
а они ти стубе, те уз цркву:
на олтар се од цркве појеше
и на њему крст златни метнуше.

3 У сновима заступљеним у старозаветном корпусу текстова који су врло често пророчког типа Бог се „обраћа људима (углавном својим изабраницима)“, те они стога, „у таквом контексту, већ *a priori* имају статус ‘стварне фикције’ (поменути статус се по правилу и потврђује доцнијим испуњењем поруке ових снова)“. (ДАМЈАНОВ 1988: 148-149).

Крст засија ка̂ на гори сунце
и сав народ на ноге уставе,
часноме се крсту поклонише.
У томе се разбудих од страха.

ВУК МИЋУНОВИЋ

Срећан био, дивно ли си сниo!
На чудо сам и ја на сан био
бранећи се од нечијих пасах,
и пет шест сам мачем пресјекао.
Да сам ђегођ у чету кренуо,
доиста се бих покла̂ с Турцима.

СЕРДАР ЈАНКО

Ја сам ноћас био у сватове
и са булом женио Богдана;
у цркву је нашу покрстисмо,
покрстисмо, па их привјенчасмо.

Турци један за другијем сви одоше, љуто сјетни.

СЕРДАР ВУКОТА

Ја сам Озра ноћас на сан гледа̂.
Бјесмо пошли двјеста Озринићах,
и толико пођерали коњах,
да узмемо пуње аранђелско.
И врати се с пићем из Котора;
пију људи, гађу из пушаках;
кад дођосмо наврх Поточинах,
али сједе око триста другах,
на свакога зелена долама,
на сваког токе и оружје.
Помислимо: ко ће оно бити?
Какви гости? Није им вријеме!
Кад али је оно стари Озро
и бирани за њим Озринићи
(није од њих ниједнога жива);
пуче на нас сваке грдне јаде
што у Чеву цркву не градимо
Аранђелу, да ни свуд помага.
Ондена се мало не покласмо,
и сад дрхтим од његова страха!

ВУКОТА МРВАЉЕВИЋ
Ја ћо сву ноћ ћрћљам и снијевам;
док се дићнем, ја све заборавим.

Кнез Бајко је сјетан и Вук Мандушић; они два не хоће ништа да причају.

КНЕЗ ЈАНКО
Кнеже Бајко, ћи си нешћо сјећан?
Шћо ће бићи, ћо не може ћроћи,
нећо ћричај, да и није мило.

КНЕЗ БАЈКО
Хоћу, кнеже, све ми једно бива!
Ја сам ноћас ћрдан сан видио:
све оружје своје у комаће.
Без зла ми се обићи не може
и без неке браћске ћоћибије,
јер кад ћод сам ћакви сан ћледао,
ћрићравља̂ сам шћо мрцу ћребује.

КНЕЗ РОГАН
Мандушићу, шћо си невесео,
шћо не ћричаш шћо си ноћас снио?

ВУК МАНДУШИЋ
Ни шћо снио ни ћричаћ умијем,
но сам сву ноћ као заклан сћава̂.

КНЕЗ РОГАН
Ја ћу ћричаћ, кад сви осћависће:
виђех на сан Драшка Поћовића;
а мени се ка̂ у зарок сћјеца,
и река̂ бих, ећо ћа низ ћоље.
(ГВ 1253-1380 : 62-67)

За разлику од закључака до којих је дошао Сава Дамјанов да, када је у питању историјско-јуначки спев, „ту је увек у првом плану етички и историјски смисао описаних збивања, а не њихов евентуални спиритуални, религиозни, мистички, езотеријски и есхатолошки аспект“ (ДАМЈАНОВ 1988 : 141), на примеру наведених стихова видимо да Његош управо користи онирички дискурс како би истакао предикцијски карактер историјских, јуначких

збивања[4]. Како видимо из наведених стихова, на Обрадов подстицај група од девет црногорских јунака након буђења стане причати своје снове у којима се јасно огледа наговештај будућих збивања. Снови које сањају Црногорци су снови јасне симболике и различити су по садржини; од њих деветорице, само један (Вук Мандушић) не жели да прича свој сан, испричавајући се тиме да ништа сањао није, нити да зна да приповеда онако како се од њега очекује. Кнез Бајко, који испочетка одбија да обнародује свој сан, на подстицај кнеза Јанка ипак пристаје на то. Оправданост првобитног устручавања да сан подели са заједницом и разлог невеселости кнеза Бајка схватамо тек након што је јунак испричао сан у којем је своје оружје видео раздробљено „у комате". Симболика оружја у епском свету добро је знана, оно представља продужени орган јунака, његову десну руку, сабрата и средство идентификације. Сетимо се само топуза Краљевића Марка и чувене сцене израде Ахилејевог штита у *Илијади*! Оружје је више од симбола: оно је последња линија одбране живота и интегритета јединке у епско доба, када су ратови вођени из непосредне близине, лицем у лице. Сломљено оружје навешћује насилну смрт, коју јунак предосећа као смрт ближњег, што је узрок забринутости и сете кнеза Бајка[5]. Мимо њих двојице и Вукоте Мрваљевића, који своје снове након буђења по правилу заборави, остали Црногорци су ради да своје снове поделе са другима. Снови свих сневача, без обзира на различиту садржину, имају исту поруку: да ће црногорска борба за ослобођење имати позитиван исход. То је поетски елаборирано посредством четири симболичка сна: у првом, који сања Обрад, сцена постављања златног крста на олтар цркве и мотив светлости којом тај крст обасја и засени окупљени народ и подстакне га да му се поклони, представља кулминацију сневачевог сна. Мотив светлости, централни мотив у Његошевој поетици, симболише светло које разгони мрак, а самим тим и незнање, пасивност, неделање, зло које из незнања долази. Симбол крста, као и мотив цркве су јасни, они симболизују хришћанство, тада угрожено од стране муслиманске вере, а вера (православна вера) камен је темељац народног свејединства и извор спасења. Простор у коме се све дешава идиличан је,

4 У монографији *Његошеви умотвори (прилог поетици и естетици)* Весна Вукићевић-Јанковић наводи: „Мотив предсказања, односно визије која се јавља у сну, као дио народног вјеровања, Његош често користи као увертиру у одлучујући или страшни догађај. Посебно се у *Горском вијенцу* пажња посвећује значењу и знамењима у сну. Ово увјерење у предестинацију или прекогницију је у складу са вјеровањем у утврђени поредак збивања у историјском (материјалном) слиједу догађаја, односно дешавања у токовима природних промјена и протока времена". (Подвукла Ј. В.; 2006: 58)

5 Да је слутња кнеза Бајка била оправдана, показаће се у наставку *Горског вијенца*: његовог праунука, Батрића Перовића, убиће Ћоровић Осман (видети напомену уз стих 1370, 1974: 285), што ће бити узрок самоубиства Батрићеве сестре, након чувене тужбалице, којој ће присуствовати сви Црногорци, на челу са кнезом Бајком, који се, видевши шта се десило, „пренемога и паде според мртве унуке" (Исто: 92).

аркадијски амбијент нетакнуте природе чији је централни симбол јабука, али не библијска јабука греха, већ сочна и слатка јабука препуна зрелих плодова, који симболизују зрелост момента за реализацију одређених догађаја и слаткоћу и задовољење који ће након тога наступити. Вук Мићуновић сања како мачем сече чопор паса, што је директна алузија на Турке, док сердар Јанко разгони присутне Турке (такође убеђене у предестинацијску природу снова!) визијом сватова чија је млада некадашња була, коју су Црногорци успешно превели у православну веру. Сердару Вукоти се у сну јавља Озро, родоначелник Озринића, племена насељеног у северозападном делу Старе Црне Горе, са поруком да у Чеву, пределу северно од Цетиња, насељеном Озринићима, треба да изграде цркву посвећену аранђелу Михаилу, како би их увек штитио и помагао.

Виши степен интеграције сневача, припадника племенске заједнице, постиже се онда када сви усну исти сан. И овде је функција сна профетска; њиме се, у сажетом и симболичком облику наговештавају будућа дешавања, која су од сушинског значаја за опстанак заједнице. Готово невероватна усаглашеност сневача, и то групе од тридесет-четрдесет душа, од којих сваки сања Милоша Обилића како на беломе коњу прелеће изнад Цетињскога поља, одраз је романтичарског заноса Његошевог и духа времена. У то доба (али не само тада, већ у свим временима када су српски национални интереси бивали угрожени!) косовски мит и мотив Косовског боја и косовских јунака представљали су најсветлију тачку у читавој историји српскога рода и менталну потпору у часовима раскола нације и егзистенцијалне угрожености. У том смислу, визија Милоша Обилића, која се исте ноћи у сну јавила свим присутним црногорским јунацима, била је добар знак, будући да се Црна Гора сматрала легитимним наследником старог српског царства и јединим бастионом слободе међу Јужним Словенима. Ево тих стихова:

ВОЈВОДА БАТРИЋ
Да причамо снове при крстању!
Ја сам сниo што нијесам нигда
(мило ми је за моје оружје):
ноћас на сан Обилић пролеће
преко равна Поља Цетинскога
на бијела хата кâ на вилу;
ох, диван ли, боже драги, бјеше!

После тридесет четрдесет другах причај своје снове; сваки каза сан једнак: да је Обилића видио као и војвода Батрић. Весели иду у цркву да се закуну сви наједно да се кољу с домаћима Турцима. Улазе у цркву. Вук Мићуновић размота шал са главе, па га пружи те сви за њем рукама ухватише и у коло стадоше. (ГВ 2380-2386 : 110-111).

А шта се деси када емоције индивидуе превладају њену потребу за заједништвом, као што је то случај са Вуком Мандушићем, па он одбије да јавно исприча свој сан? Такав се јунак, од колективног, преображава у трагичког јунака. Издвајањем појединца из колектива, освешћавањем индивидуалне егзистенције као легитимно отуђивог дела заједнице отвара се простор за развој трагедије. Уистину, има ли у Његошевом стваралачком опусу дирљивије исповести од оне коју у сну изриче Вук Мандушић, има ли трагичнијег јунака од њега? Снага изреченог долази из неочекиваности на коју нисмо спремни: јунак, који на концу исповести „плаче к'а мало дијете" открива у себи огроман, прелеп свет, пред којим застајемо и ми, вођени сличним искушењем:

Мртво доба ноћи, све спава. Неко збори кроза сан;
дигни се кнез Јанко и кнез Роган да виде ко је, кад
онамо, ал' Вук Мандушић говори као на јави.

КНЕЗ РОГАН
Који су ти јади, Мандушићу,
те се сву ноћ с неким разговараш?

КНЕЗ ЈАНКО
Не, Рогане, немој га будити,
е он у сан, кâ на јави збори;
е ћемо га штогод распитати,
да се барем добро исмијемо.

КНЕЗ ЈАНКО
Дану, Вуче, што оно зборашe
за нашега бана Милоњића?
Је ли чегрст каква међу вама?

ВУК МАНДУШИЋ
Није, браће, ништа међу нама,
но му нешто око снахе зборим.

КНЕЗ ЈАНКО
А што је то, кажи ми напајно!

ВУК МАНДУШИЋ
Љепша му је од виле бијеле,
нема пуно осамнаест љетах;
живо ми је срце понијела!

КНЕЗ ЈАНКО
Рашта ти је срце понијела?

ВУК МАНДУШИЋ
Има рашта, рупаш ли се због,
Рашта друге нема на свијету!
Да нијесам с баном Милошићем
деветороструко кумовао,
бих му младу снаху украбио,
па с њом бјежâ главом по свијету.

КНЕЗ ЈАНКО
Не ћетињи, кукала ти мајка!
Збиља ти је памет сву попила.

ВУК МАНДУШИЋ
Ал' је ћаво, али су маћије
али нешто теже од обоје:
кад је вишу ће се смије млада,
свијет ми се око главе врти.
Па све мòгах с јадом прегорети,
но ме ћаво једну вечер наћна,
у колибу ноћних Милошића.
Кад пред зору, и ноћ је мјесечна,
ватра гори насред сјенокоса,
а она ти однекуда дође,
украј ватре сједе да се грије.
Чује да свак спава у колибе;
тада она вијенац расплете,
паде коса до ниже појаса;
поче косу низ прса чешљати,
а танкијем гласом нарицати
како славља са дубове гране.
Тужи млада ћевера Андрију,
мила сина Милошића бана
који му је ланих погинуо
од Тураках у Дугу крваву;
па се снахи не дао острићи:
жалије му снахин в'јенац било
него главу свог сина Андрије.

Тужи млада, за срце уједа,
очи горе живље од пламена,
чело јој је љепше од мјесеца –
и ја плачем ка̂ мало дијете.
Благо Андри ђе је погинуо
дивне ли га очи оплакаше,
дивна ли га уста ожалише!

КНЕЗ РОГАН (*шапти кнезу Јанку*)
Не питај га, аманати,
за такве ствари,
док се није што изблеја̂!
(ГВ 1233-1307 : 62-64)

Намера црногорских јунака да се, прислушкивањем Вука Мандушића, кога су ухватили да говори у сну, забаве и насмеју, осујећена је дирљивом искреношћу сневача и потенцијалном драматичношћу чина чији су, стицајем околности, сведоци. Јер, овде се присуствује рађању трагедије. Окретањем и усмеравањем пажње са заједнице на појединца, Вук Мандушић показује да свест појединца достиже онај ниво на којем индивидуална егзистенција почиње да се издваја из колективне, што је основ за трагичко осећање света. У том смислу је Вук Мандушић модерни јунак. То ће нарочито доћи до изражаја касније, када он једини одбије да исприча свој сан, те, на подстицај кнеза Рогана (*Мандушићу, што си невесео, / што не причаш што си ноћас снио?),* он робусно одговара: *Ни што снио ни причат умијем, / но сам сву ноћ као заклан спавâ*). Модерност Вука Мандушића последица је Његошеве модерности и његове слободе да следи здрав разум и излази, неретко, из оквира које му намећу узуси и канони заједнице. Јер, неће ли и сâм, у песми „Заробљен Црногорац од виле", на порив да убије власицу, која му је пустошила поље, рећи: *Закон знадем још̂те прађедовски / да се она убити не смије, / ал' помислим: што ми сад радимо / о чем стари ни знали нијесу / ни од страха смјели помислити, / акамоли ђелом учинити?* (ПЈ 64-69 : 86). Сан, који не лаже и у којем је све допуштено, био је идеално поетско средство за евокацију нове осећајности, новог хуманизма. У још два наврата Његош ће у наведеном сну потврдити своју модерност: први пут, сузама које јунак, Вук Мандушић, у потаји пролива, кришом гледајући Анђелију док крај ватре тужи за ђевером Андријом. Мотив мушких суза, често заступљен у Његошевом делу, донекле нарушава кодекс јунака и нашу слику о њему. Ми притом не знамо због чега тачно Вук Мандушић плаче: због императива условљеног деветоструким кумством да своју љубав задржи за себе, или због тужбалице Анђелијине и ране погибије Андријине, када се зна да и он, колико сутра, може бити на његовом месту? Или обоје...

Још дирљивија, још узвишенија сцена од те, достојна грчких трагедија, јесте она у којој Анђелијин свекар, а отац покојног Андрије, не дâ снахи да за покојним девером, а његовим сином, остриже венац косе са главе. Како Његош каже,

> жалије му снахин вијенац било,
> него главу свог сина Андрије.

Обичај стрижења косе за покојником, заснован на уверењу да је коса седиште душе, те би сечење косе било физички еквивалент духовном болу и губитку и супституција људске жртве[6], живо је присутан у патријархалним заједницама. Не можемо а да се не запитамо: има ли веће и узвишеније сцене јунаштва, од слике оца који је толико духом силан, да и у часовима губитка детета остаје осетљив на лепоту и поседује свест о другом, те задржава право да брине о чељадима којима је надређен и претпоставља бесмисленост и узалудност жртвовања властитом страдању? Не потврђује ли се овде стари црногорски захтев који је инсистирао на биномном пару чојства и јунаштва, који су стављали знак једнакости између вештине да индивидуа себе или кога другог заштити од напада иних, као и обрнуто, да се други заштити од себе сама? На овај етички императив који је егзистирао у патријархалном црногорском друштву тешко је остати имун, особито у наше време, лишено етике, моралних величина и поштовања. Јунак у боју, али и јунак у животу, то је Његошев захтев.

У *Горском вијенцу* налазимо и пример видовитог сна. За разлику од пророчког сна, који је по правилу окренут ка још увек неизвесној и нереализованој будућности, усмеравајући је и програмирајући у свести сневача на одређени начин, видовити снови су окренути ка прошлим збивањима, сагледавајући их у неком новом светлу, смештањем минулих догађаја у новонастале оквире[7]. Као што су пророчки снови симболичним а позитивним асоцирањем на будућа збивања имали за циљ оснажење и чвршћу интеграцију чланова заједнице у борби за независност, и видовити сан евоцирањем светлих тренутака из јуначке прошлости упућује поруку племену да потиче од херојске и поносите, слободарске лозе и да ка томе треба и да стреми. Овакав сан би се у Фројдовом систему класификације снова подвео под снове жеље. Он у свести сневача оживљава идеал ка коме треба тежити, јер, ако је нешто једном било, значи да опет може да се деси!

---

6 О томе је аргументовано и зналачки писао први српски историчар религије, Веселин Чајкановић (1994: 74). О мотиву стрижења косе за покојником у песми *Из делаонице* Ђуре Јакшића видети у моме огледу (ВУЧЕТИЋ 2011: 87-100).

7 О карактеру и одликама видовитих снова видети у: ДАМЈАНОВ 1988: 156-158.

КОЛО

Нови Граде, сједиш накрај мора
и валове бројиш низ пучину,
како старац на камен сједећи
што набраје своје бројанице.
Дивна санка што си онда снио!
Млечићи те морем подузеше,
Црногорци гором опасаше,
састаше се у твоје зидове,
окропише крвљу и водицом
те отада не смрдиш некршћу.
Топал-паша су двадест хиљадах
да поможе Новоме хиташе;
срето̀ше га млади Црногорци
на Камено, поље поузано.
Турској капи ту име погину,
сва утону у једну гробницу;
мож и данас видјет коштурницу.
(ГВ 1210-1226 : 60)

Коло, универзални симбол народне симбиозе и заједништва, посредством персонификоване слике града којем се кроз песму обраћа, подсећа град, односно тамо присутне чланове колектива, на светли тренутак из историје Црне Горе. У напоменама уз наведене стихове стоји следеће објашњење: „После пораза турске војске под Бечом (1683), Млетачка Република у савезу са Аустријом, Пољском и папском државом отпочне (1684) рат против Турске. Године 1687. млетачка војска, помогнута од Црногораца, освојила је Херцег-Нови од Турака. За време опсаде Херцег-Новог од стране млетачке војске и Црногораца 1687. херцеговачки паша Хусеин (*Топал-паша* – у Милутиновићевој *Историји Црне Горе* овај се паша такође зове *Топал*; стр. 26) пође у помоћ Новоме, али га на Каменом, изнад Херцег-Новог, дочекају Црногорци и потуку“ (ГВ 282-283).

Врстан познавалац и луцидан посматрач властитог народа и света који га је окруживао, Његош је у своме делу верно описао народни обичај приповедања властитих снова у присуству осталих чланова заједнице, упркос критичком ставу који је имао према веровању у снове као једном од начина испољавања сујеверја, живо присутног међу његовим саплеменицима.

На корпусу наведених примера желели смо да покажемо да је у Његошево време и у његовом виђењу сан био нека врста стожера племенског живота који је приповедан и тумачен у преломним историјским тренуцима од стране мушких чланова заједнице, а све у циљу наглашавања и оснажења

колективног духа. Ово је једна од битних његових функција у делу Петра II Петровића Његоша, било да се ради о пророчком, проспективном сну, усмереном на будућа дешавања, или видовитом сну, који евоцира сећање на минуле догађаје.

Сан, међутим, може бити и обесхрабрујући, са негативном, поражавајућом поруком, и тада се он углавном не тиче читаве заједнице, већ одређене задруге, односно братства, чије страдање, односно пропаст навешћује, као што је то случај са трагедијом кнеза Бајка. Такви снови тада нису део колективног искуства, већ најављују зачетак трагичког осећаја света издвајањем индивидуе из колектива. Њих подједнако сањају и жене, као што је то случај са песмама „Похара Жабљака" и „Бој на Мартиниће (ОС 424-439; 410-414)", чији уводни стихови имају „истоврсну оничирчко-пророчку рефлексију употребљану у функцији инкантације" (ВУКИЋЕВИЋ-ЈАНКОВИЋ 2006: 57).

Овим се, наравно, не исцрпљује нити функционално богатство оничирчког дискурса у Његошевом делу, нити типолошка разноврсност његова. Напротив. Онирички слој Његошевог поетског опуса од изузетног је значаја и као етнографски податак о животу Црногораца песниковог времена, и као мотивациони моменат којем овај прибегава у даљем развоју тока радње. Једино за шта смо остали ускраћени када је у питању свет снова у Његошевом делу јесте властито оничирчко искуство овог изузетног човека, који је, колико *homo poeticus* толико и *homo politicus*, а самим тим колико и пуноправни члан заједнице, толико и „тајним влијанијем" судбине или нечег већег додељеном му улогом народног господара издвојен из ње, што у његов живот уноси ноту трагизма и чини га блиским Вуку Мандушићу, који једини од свих чланова колектива одбија да јавно приповеда своје снове.

Примарна литература

Петровић Његош, Петар II. *Пјесме.* Београд: Просвета – Цетиње: Обод, 1974.

Петровић Његош, Петар II. *Свободијада. Глас каменштака.* Београд: Просвета – Цетиње: Обод, 1974.

Петровић Његош, Петар II. *Горски вијенац. Луча микрокозма.* Београд: Просвета – Цетиње: Обод, 1974.

Петровић Његош, Петар II. *Шћепан Мали. Проза. Преводи.* Београд: Просвета – Цетиње: Обод, 1974.

Петровић Његош, Петар II. *Огледало српско.* Београд: Просвета – Цетиње: Обод, 1974.

Петровић Његош, Петар II. *Изабрана писма.* Београд: Просвета – Цетиње: Обод, 1974.

Петровић Његош, Петар II. *Речник уз целокупна дела Петра II Петровића Његоша.* Београд: Просвета – Цетиње: Обод, 1974.

Петровић Његош, Петар II. *Луча микрокозма.* Сабрана дјела. Критичко издање I. Приредили Александар Младеновић и Мирон Флашар. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2004.

Секундарна литература

Бабић, Душко. *Мистика српског романтизма*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.

Вукићевић-Јанковић, Весна. *Његошеви умотвори (прилог поетици и естетици)*. Нови Сад: ИТП „Змај", 2006.

Вучетић, Јасмина. „Косовски мит у поезији Ђуре Јакшића". *Баштина*, св. 31. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина, 2011, 87-100.

Дамјанов, Сава. *Корени модерне српске фантастике (фанастика у књижевности српског предромантизма)*. Нови Сад: Матица српска, 1988.

Ломпар, Мило. „*Луча микрокозма* и питање о души". *Луча микрокозма.* Сабрана дјела. Критичко издање I. Приредили Александар Младеновић и Мирон Флашар. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2004, 105-206.

Ломпар, Мило. *Његош и модерна*. Београд: Беокњига, 2008.

Никчевић, Војислав П. „Његош, гноза и богумилство", *Стварање* 8-9, 1983, 1019-1045. (Легат Владимира Отовића у Матици српској: Војислав Д. Никчевић; 1970, уметна збирка, [Б. м. : б. и., 1970-1989], 1 фасц. (21 прилог)).

Савић Ребац, Аница. *Његош, Кабала и Филон*. [б.м./б.и.], 1952, 45-59.

Секулић, Исидора. *Његошу, књига дубоке одановети*. Београд: Српска књижевна задруга, 1951.

Ћирилов, Јован. *Мајке познатих,* Београд: Лагуна, 2012.

Флашар, Мирон. „Његошева *Луча микрокозма*". *Луча микрокозма.* Сабрана дјела. Критичко издање I. Приредили Александар Младеновић и Мирон Флашар. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2004, 7-103.

Chevalier, Jean i Allain Gheerbrant. *Rječnik simbola (mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*), Zagreb: Nakladni zavod MH, 1983.

Чајкановић, Веселин. *Стара српска религија и митологија*. Београд: СКЗ – БИГЗ – „Просвета" – „Партенон" М. А. М., 1994.

Jasmina VUČETIĆ

DREAM AS HEADQUARTER OF TRIBAL LIFE IN THE WORK OF PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ

Summary

In the year of Njegoš's jubilee the author of this paper refers to the so far little studied segment of poet's works, and that is oneiric layer of his. In accordance with romantic poetics, and together with its own creative impulse, Njegoš managed to interpolate in his oeuvres willingfully and skilfully the motive of dream, which often represents a focal point of essential happenings and turning point in further course of events. This paper represents an extract from the essay on the oneiric aspect of Njegoš's works, in which is made reference on the dream as backbone and connection point of tribal life as one of some various types of variation of Njegoš's motive of dream.

The tribal custom that dreams are being exposed publically in front of other members of the community, as we are to find it in *Mountain Wreath*, represents, as per the words of Ivan Nastović, „origin of group analysis of dreams" and as such it can be prophetic or clairvoyant. It is indicative that the degree of symbiosis of patriarchal community is confirmed by the dreams of identical content which is dreamt by all members of the community at the same time, or by the dreams of different content but equal message. But, what happens when one of the members of community refuses to express publically the content of his dream? There will be more thoroughly discussed in the paper that lies ahead.

Key words: PetarII Petrović Njegoš, dreams, prophetic dream, clairvoyant dream, *Mountain Wreath.*

Рад је предат 4. новембра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК

*Јелена Х. ЈОВАНОВИЋ**

АНАХРОНИ ГЕСТ ЈЕДНОГ КОНЗЕРВАТИВЦА?

(Зашто је Стерија своје *Даворје* штампао црквенословенском ћирилицом и предвуковским правописом?)

Апстракт: Одлука Јована Стерије Поповића да своје *Даворје* 1854. године штампа старом црквеном ћирилицом и предвуковским правописом у нашој књижевној историји тумачи се углавном као анахрон гест песника који је у спору око питања избора књижевног језика и писма на прелому XIX века остао у табору „поражених". У раду се, упоредним читањем два текста (*Је ли нужно употребљавати азбуку грађанску у српскоме књижеству* и *О српској азбуки*), настоји показати да је Стеријина коначна одлука о руху у које ће оденути своје песме резултат његових поетичких ставова, а уједно и најексплицитнији облик аутореференцијалности у његовој песничкој збирци, те да је читаво *Даворје* резултат једне зреле песничке самосвести.

Кључне речи: Стерија, Даворје, предговор, ортографија, диглосија, ћирилица, традиција, континуитет, аутореференцијалност.

Како по старом добром правилу историју увек пишу победници, те чињенице није поштеђена ни наша традиционална историографија. Књижевни историчари, лингвисти, социолози културе и други посленици на пољу хуманистичких наука у аманет су нам, осим научно још увек недовољно истраженог периода вишедеценијске полемике о књижевном језику Срба, оставили и низ устаљених и стереотипних термина попут „рат", „битка", па и „победа", који су као део преовлађујуће реторике тог времена постали и основа за изградњу једне научне догме[1]. Пребрзо означавајући 1847. годину као годину победе Вукових начела,

* Лектор,Instytut Filologii Słowiańskiej, Poznań, Polska, jelenabuk75@gmail.com

1 Уп. Јовановић, Мирослав: *Језик и друштвена историја*, Стубови културе, Београд, 2002.

они су све оне који се нису јавно декларисали за његову реформу олако отписали и преселили у табор „побеђених", учврстивши тако поменуте стереотипе. Патина на црно-белим фотографијама још се и данас постојано држи.

У тај табор доспело је одмах по свом објављивању и Стеријино *Даворје* које је његов аутор седам година након сада већ митске 1847. штампао црквенословенском ћирилицом и предвуковским правописом. Испевано у несагласју са преовлађујућим букачким гласом националног романтизма, *Даворје* је брзо доживело негативну критику, а Стеријин чин облачења властитих стихова у старе ризе био је протумачен као књижевно и свако друго назадњаштво.

Замерку на рачун црквене ћирилице први је на крају свог Отвореног писма изрекао Јован Ристић[2], да би је већ Љубомир Стојановић употребио као аргумент у документовању Стеријиног реакционарства[3]. Али ни новији истраживачи нису се много уносили у разлоге због којих је Стерија своју збирку песама штампао црквеном ћирилицом. Милорад Павић био је склон да у таквом Стеријином опредељењу препозна одјеке античких поетичких начела која су поред диглосије (употребе две изражајне варијанте језика) подразумевали и употребу две варијанте писма, као што је то при објављивању својих песама учинио Лукијан Мушицки[4]. Књижевнокритичком ауторитету Милорада Павића није се успротивио ни Саша Радојчић који је у Стеријиној одлуци да *Даворје* штампа црквеним писмом пошао од претпоставке да је Павић у праву или да се, пак, радило о приватним разлозима полемички настројеног Стерије[5]. А Јован Стерија Поповић је, слутећи овакав (или сличан) исход и не рачунајући на готовост читалачке публике да отворено и безрезервно прихвати и разуме сваки његов потез, своју књигу песама опскрбио предговором. Текст *О српској азбуки* који се нашао на уводним страницама *Даворја* имао је задатак да ипак осигура његову ваљану рецепцију. На жалост, чини се да је предговор *Даворја* до данашњих дана углавном био узгредно читан[6].

---

2 Радојчић, Саша: *Ништа и прах*, Завод за уџбенике, Београд, 2006, стр. 26.

3 Исто, стр. 47.

4 Уп. Павић, Милорад: *Класицизам*, Београд, 1991, стр. 108-109.

5 Радојчић, Саша: *Ништа и прах*, Завод за уџбенике, Београд, 2006, стр. 27.

6 Изузетак чине једино Мираш Кићовић са својом студијом „Стерија и Вук Караџић" (*Књиге о Стерији*, СКЗ, Београд, 1956, стр. 297-351), а поводом минулог Стеријиног јубилеја и Предраг Пипер са текстом „Погледи Јована Стерије Поповића на српски језик у свом и у нашем времену" (*Јован Стерија Поповић 1806-1856-2006*, прир. Симовић, Љубомир, САНУ, Научни скупови, CXVII, Одељење језика и књижевности, 17, Београд, 2007, стр. 433-450). Обојица део свог огледа посвећују предговору, али чини се да је највише слуха за Стеријине поетичке намере и опредељење да *Даворје* буде штампано старом црквеном ћирилицом показао Мирон Флашар (*Студије о Стерији*, СКЗ, Београд, 1988, стр. 496): „Имао је Стерија на уму **више од формалног противљења** Вуковим начелима када је – **изазовно**, а пуних седам година после бечког издања Песама Бранка Радичевића – штампао Дворје старим црквеним писменима; и када је за ту књигу састављао песме

Стеријин предговор *О српској азбуки* био је, с једне стране, покушај придобијања читаоца, а с друге стране, експлицитно изјашњавање о сопственим ставовима о питању књижевног језика и писма Срба, те као такав није био у потпуности нов читалачкој публици. Како је аутоцитатом назначио у уводном делу предговора, већина његових ставова била је већ позната ширим круговима захваљујући његовом ангажовању у Друштву српске словесности. Он није текст објављен у Гласнику Друштва у *Даворје* пренео доследно, већ се њиме послужио, још једном, подредивши га циљу који је био заједнички за читаву збирку. Стога се као обавеза намеће упоредно читање управо ова два текста: *Је ли нужно употребљавати азбуку грађанску у српскоме књижеству*[7] и *О српској азбуки*[8].

У првом тексту објављеном у III Гласнику Друштва српске словесности 1851. године Стерија је пошао од, у то време, устаљеног и поједностављеног схватања да је творац ћирлице Ћирило Солунски и да је она од свог настанка остала углавном једнообразно и неизмењено писмо свих Словена[9], па се због тога изјаснио против грађанске ћирилице настојећи да је представи као лоше и компромисно решење Петра Великог чија је жеља била да истовремено, и приближи свој народ Европи, и сачува његове корене, не дирајући у црквене књиге. Наглашавајући разлику између писма које је за Словене сачинио Ћирило (да би за потребе ширења хришћанства, увођењем новог писма, увео и нов литургијски језик) и грађанске

проткане славенизмима. // Многи редови у књизи говоре о паду старе, средњевековне величине српског народа, некада сјајно потврђене на сваком пољу: бојном и државотворном, градитељском и списатељском. У Стеријиној косовској тужбалици читамо стихове о варварском уништавању српских задужбина; а Душанов Законик, цароставник архиепископа Данила и дела српских летописаца – њихови умољчани, оштећени, а и занавек затурени рукописи – узети су као знамење страдања Србства и назадовања српске просвете, за чију се обнову залаже с поносом Стеријина песма, суморна у неизвесној нади. // Стихови овакве садржине указују на обухватније, културно-историјске, и на дубље, емотивне разлоге са којих се песник, и то управо у овој позној збирци, вратио црквеним писменима; оним која као да су **спољашњи знак за националну садржину и поруку његове књиге песама**; – писменима за која он, у предговору, каже да су ‘’рођена наша, образ свеславенства носећа азбука’’’’ [**подвукла Ј.Ј.**]

7 Поповић, Јован Стерија: „Је ли нужно употребљавати азбуку грађанску у српскоме књижеству”, у: *Критике, полемике, писма*, Душан Иванић, прир. КОВ, Вршац, 2001, стр. 131-140.

8 Поповић, Јован Стерија: „О српској азбуки”, у: *Даворје*, Душан Иванић, прир. КОВ, Вршац, 1993, стр. 7-11.

9 Историјски, палеографски и језички подаци сведоче да је настанак глагољице претходио настанку ћирилице, те научне претпоставке иду у прилог тезе да је Ћирило сачинио само глагољицу док је састављач ћирилице морао бити неко од ученика Браће Просветитеља. Уп. Ђорђић, Петар: *Историја српске ћирилице*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1990.

ћирилице коју је за потребе приближавања напредној Европи увео Петар Велики, Стерија је покушавао да скрене пажњу на могуће последице које би Срби могли искусити угледајући се на своје вековне заштитнике.

Говорећи о томе како је азбука одећа језика и истичући да је важно да она буде прво „удесна и угодна", па тек онда „лепа и за очи пријатна", Стерија је аргументовано бранио став да грађанска ћирилица само уноси забуну у постојећу ортографску и језичку ситуацију, а да при том настале проблеме не решава, него само умножава. Поједина слова грађанске ћирилице добила су облик латиничних писмена, а графички су означавале сасвим друге фонеме, док су она слова која су најмање испуњавала естетске тежње руског владара, и оних који су се за њим повели, остала неизмењена јер нису имала адекватну замену у латинском писму. Он је питање писма посматрао са становишта националних интереса и као такво, означио га је једним од најсветијих питања указавши истовремено како се према истом проблему односе други европски народи. У очувању старог црквеног ћириличног писма видео је Стерија, наводећи уз то и примере Немаца и Грка, залог за преко потребно очување националног идентитета[10], а недефинисано питање употребе писма код Румуна навео је као пример којег би и Срби морали да се чувају.

Покушавајући да одбрани своје идеје, Стерија је заступао схватање да лепо може бити само оно што је корисно, истичући да „што мање азбука причињава труда ономе који ју учи или чита, што је постојанија, разговетнија, општепозната и једнообразна, толико је боља и пријатнија, толико више има препоруке за себе."[11] Из тог настојања да писмо којим се печатају српске књиге мора да буде једнообразно може се назрети да је у страственом и често некоректном сучељавању ставова која се на српској књижевној сцени одвијала око ортографије Стерија препознавао оне клице раздора и оне историјске грешке чије је последице плаћао српски народ. Или, боље речено, био је свестан да је питање нормирања писма и језика, у време све снажнијег буђења националне свести, имало знатно већу тежину него што се то на први поглед могло наслутити, јер је било од пресудног значаја за конституисање националног идентитета.

---

10 „Ја нећу овде да наводим благоговејност, коју сваки човек к старинама својим осећа; стари обичаји, бар такови, не треба да се искорењују, који нису шкодљиви, јер **через њи уживамо значајну черту према другим народима**; ја нећу да наводим оно опстојателство што се тужимо, да оће да нас понемче, помаџаре, а у свакој прилици трчимо им сами у наручја, и **подражавамо им као они који немају сталнога расуждениja**; навешћу само да деца морају да уче по училиштима двојаку азбуку, и да неку част времена губе и на то." Поповић, Јован Стерија: „Је ли нужно употребљавати азбуку грађанску у српскоме књижеству", у: *Критике, полемике, писма*, Душан Иванић, прир. КОВ, Вршац, 2001, стр. 133. [**подвукла Ј.Ј.**]

11 Поповић, Јован Стерија: „Је ли нужно употребљавати азбуку грађанску у српскоме књижеству", у: *Критике, полемике, писма*, Душан Иванић, прир. КОВ, Вршац, 2001, стр. 135-136.

Проблем писма није изједначио са проблемом диглосије, нити је црквену ћирилицу сматрао писмом које треба да служи искључиво за дела високог стила, па је као пример навео дела својих претходника писана ниским стилом, а штампана црквеном ћирилицом:

> „Све књиге наше, писане за прости народ, као што је: *Прекрасни Јосиф, Жерт̄ва Аврамова, Жит̄ије С. Сп̄иридона, Сраженије на Косову* и д(руге) м(ноге) печатане су азбуком црквеном, које налазим за врло паметно; и наш стари Видаковић заслужио је веће уваженије него што смо му одавали док је био жив; јер, ако и без отлични наука и знања, опет је идеју народности и славенства већом љубовљу, а чини ми се и већим нагађањем обимао, него гдекоји последователи његови; поне и он је, као и Соларић био мњенија да се књиге печатају азбуком црквеном, о којој овде пространословим."[12]

Стерија је истицао како његово залагање за црквену ћирилицу није уперено против Вуковог реформаторског рада, те би се могло закључити да се руководио искључиво националним и поетичким разлозима настојећи да решавању језичких проблема на српској књижевној сцени дâ и сопствени допринос:

> „Но сваки ће и без моје примедбе погодити да ја о црквеној азбуки не подразумевам правопис црквени. Правопис може свако словенско наречје други имати, и опет једнаки вид писмена. (...) Предмет мога говора само је **вид писмена** [подвукла Ј.Ј.], не искључујући ни правопис г. Вука Караџића, ако се општим мњенијем одобри и мислим да и он не би ни најмање противловио, кад би се само црквени вид писмена у његовом правопису захтевао"[13]

У аргументовању властитих ставова позивао се Стерија на своје претходнике, пре свега на Соларића и Видаковића, али није противречио ни својим савременицима покушавајући да изнађе средњи пут и измири словенско и српско:

> „Да ли је мој совјет добар био, зависиће од решенија предмета овога уопште, које се тиче целога Славенства. // Ево како је о томе учени наш Соларић пре 30 година мислио: "Сасвим је необмишљено којекому – најпаче г. Доситеју у Лајпсику! – подражаније, којим ове неискусомудре мусе наше толико се *новом азбуком* поизобјестише, да нам је, тумарајућим нашим *двост̄ручењем азбуке*, својствена и карактеристическа

12 Исто, стр. 136-137.

13 Исто, стр. 137.

> добра и *свешћена* српска рођена наша готова већ изништати." Даље назива корак овај "расколним и јазвителним свеопштему српскому нашему књижеству" и закључује овако: "стојмо у својему характеру, и печатајмо Србљи Србљем српски, српском својом азбуком.""[14]

Као писац *Реторике*, Стерија није у диглосији видео могућност остваривања одређених естетских идеала, истичући да писати словенским језиком не значи истовремено и узвишено писати[15], па би се на основу тога, али и претходно изреченог у предговору *Даворју*, могло закључити да је Доситеју (посредно, преко Соларића), проналазећи у њему главног кривца за увођење диглосије, замерао и увођење грађанског типа слова у Срба. Он је јасно истицао да није против реформе на плану књижевног језика, али је у очувању црквене ћирилице и њеној „једнообразној" употреби видео чињеницу од непроцењивог националног значаја и, указујући на слух који су за њу имали његови претходници попут Видаковића и Соларића, сматрао је да је ни његови савременици никако не би смели занемарити. Назире се већ на основу овог текста Стеријин став да реформа мора бити заснована на строгим критичким принципима, при чему питања националног писма и континуитета (књижевног) развоја морају бити узета у обзир као питања од велике важности.

Залажући се за црквени вид писмена Стерија се, осим на већ поменуте аргументе својих претходника, индиректно позвао и на ставове својих савременика, који су у реформисановој Вуковој азбуци грађанског типа видели потенцијалну опасност за опстанак чврсте везе између народа и цркве, па ни он није пропустио да у свој текст унесе нешто од оних полемичких тонова који су се раније година на српској књижевној сцени преплитали око слова ***ј***, додајући списку примедби и латиничне облике неких других графема у српској азбуци. У повођењу за Русима и прихватању грађанске ћирилице Стерија је видео једнаку опасност по лабави и још недефинисани идентитет Срба који су живели подељени у две државе, па је опредељење за стару црквену ћирилицу за њега значило очување властитих националних обележја. Данас Стеријине аргументе којима је инсистирао на очувању континуитета и опрезној реформи писма и правописа многи доводе у везу са савременим положајем ћирилице у српском друштву, што би свакако могао бити повод да се постави

14 Исто, стр. 138-139.

15 У својој *Реторици* (Поповић, Јован Стерија: *Природно право. Реторика*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995, стр. 286.) у одељку о разноликости стила Стерија каже: „Неки мисле да се високи стил добија ако се употребљавају словенске речи. Нема сумње да мање употребљаване, дрско сковане, а према овоме – и словенске у стил умешане речи, много доприносе виспрености; но оне се морају с разлогом употребљавати, па из тога не следи да писати словенским језиком значи – узвишено писати, нити је српски језик прост, као што су га многи тако назвали. Но необичне мисли, лепи периоди, новина у изражавању, благозвучност и украс чине слог високим."

питање актуелности и неких других ставова које је Стерија износио у разним својим полемичким и програмски оријентисаним списима.

Настао 1851. године, у време када се по часописима увелико водила полемика о књижевном језику Срба, овај текст сведочи да је Стерија управо постојећом ситуацијом био подстакнут на промишљање о српском писму и српском књижевном језику. Он се у тој полемици несретно нашао негде на средини. Својим претходницима и припадницима своје поетске школе замерао је „двостручење" азбуке и увођење диглосије, али се залагао да се из језика, а нарочито писма, не протерује све што је словенско, док је присталицама Вукове језичке реформе највише замерио начин на који су реформи приступили – кратковидо и непрактично – дакле, прилично радикално. Као сведок (па и учесник) полемике која се дуги низ година водила у књижевној (и не само књижевној) јавности тога доба, Стерија је покушавао да заузме позицију разумно настројеног помиритеља, не спорећи да ће бити прихваћено свако решење које буде усвојено одлуком већине, али не без претходног аргументованог и научног приступа проблему. Иако је већ тад било готово јасно да ће ставови Караџића и његових истомишљеника врло брзо однети превагу, што је делимично најављено и Вуковим оспоравањем рада Друштва српске словесности на терминолошком речнику, Стерија није ово важно језичко, па и национално питање, сматрао решеним и затвореним за дискусију што се нарочито види из његовог захтева Друштву да поменути текст у свом Гласнику штампа старом црквеном ћирилицом. Будући да је оно само делимично испунило песникове захтеве, објавивши га, али грађанском ћирилицом, те да у периоду од три године Стерија није у јавности наишао на очекивано расположење да се о овоме питању још расправља, његов чин штампања *Даворја* (и предговора *О срп̄ској азбуки*), већ у доброј мери потиснутом црквеном ћирилицом, остао је и данас својеврсна загонетка за књижевне историчаре, али и разлог да Стеријине намере, након објављивања збирке, буду оквалификоване као анахрон гест конзервативно настројеног Пречана из Вршца. Установимо ли у којој се мери предговор *Даворју – О срп̄ској азбуки* – разликовао од претходног Стеријиног текста објављеног у Гласнику, бићемо можда у могућности да следимо и дубље разумемо разлоге због којих се Стерија на овај чин и одлучио.

На први поглед текст који је уследио као пролог *Даворју* није битно измењен јер је Стерија неке пасаже и дословно преузео из ранијег свог текста. Он је слутио да ће просечан савремени читалац његово опредељење за стару графију, то јест, црквену ћирилицу рускословенскога типа, схватити двојако – или као „ветрењасто одступање од уведеног обичаја" или као „неку новољубиву сујету"[16], па је настојао да се и од једног и од другог огради

16 Поповић, Јован Стерија: „О српској азбуки", у: *Даворје*, Душан Иванић, прир. КОВ, Вршац, 1993, стр. 7.

истичући да су га у овом поступку руководиле сасвим другачије намере, те да је црквена ћирилица дошла као резултат веома дугог и озбиљног размишљања и да никако није плод лакомислености, нити резултат некритичког повођења за новинама.

Наводећи да само Срби и Руси имају два типа истог писма – црквену и грађанску ћирилицу – Стерија је поновио свој став да је грађанска ћирилица сувишна. Поново се послужио и тезом да је азбука одећа језика, али је тему разрадио пародирајући је: најамник Петра Великог који је био задужен да преодене руску ћирилицу подухватио се стругања и подсецања. Како је странац могао у словима црквене ћирилице препознати ишта друго сем реликта варварства у Словена? Поједина слова морала су га подсећати на животиње, трозубац или секиру и тако је све што је словенско добило негативан предзнак, а крајњи резултат била је измењена и непрепознатљива Ћирилова азбука – „нека чудна смеса, ни словенска, нит латинска"[17].

Измене које са собом доноси грађанска ћирилица Стерија је, дакле, доживљавао као помодне, као поступак који иде на рачун очувања националног идентитета, те ако је и проговарао у име традиције, он је то чинио из једног дубљег уверења да ићи у корак с временом не значи и слепо се одрицати свега што има национални предзнак:

> „Да је потреба захтевала преиначавање или додавање каквих слова, као што је код нас ћ и ђ уведено, или као што су нека и код Руса изостављена, тко би речи проговорио. Одмеђати што је полезно из слепе љубови к старом обичају, био би највећи предрасудак, али тако исто грех је неопростими уводити нове обичаје и измене без нужде, и само на штету и забуну општу."[18]

Назиремо из ових редова колико је Стерији било важно да се читању збирке, па самим тим и разумевању његових стваралачких поступака, приђе с праве стране. Отуд Стерија непрестано инсистира на обазривом односу према традицији који никако не сме да буде конзервативан, већ напротив, критички. Наговештава се овде и Стеријин однос према историји као учитељици живота који ће редом попунити готово све странице његове песничке збирке, па самим тим и његово уверење да се народ, који понавља историјске грешке других и који се одриче сопствене традиције и историје, одриче и једног дела себе.

Оно што се такође уочава при првом читању предговора *Даворју* јесте да је Стерија свој нови текст ослободио свих конкретних имена његових претходника и савременика. Нема тако ни спомена Видаковића,

17 Исто, стр. 8.
18 Исто, стр. 8.

Соларића, Доситеја или Вука, те нам се стога намеће питање због чега је ова конкретизација изостала.

Временски размак од три године од штампања текста у Гласнику Друштва до објављивања *Даворја* ишао је у корист оне реформаторске струје која се залагала за употребу грађанске ћирилице, Вуков реформаторски рад добио је своју потврду у делима многих аутора, па су и гласови с друге стране утихнули. Свестан да његови истомишљеници нису деловали усаглашено и понудили довољно чврсте аргументе и права решења за правопис, метрику, писмо, Стерија остаје прилично усамљен, али доследан у својим настојањима да укаже на могуће последице заборављања црквене ћирилице, те стога мења аргументацију. Знајући добро да су стари писци попут Видаковића и Соларића у светлу новог таласа књижевног стварања постали предмет поруге и подсмеха, он уклања све што би могло бити препрека разумевању његових ставова и окреће се времену које је предмет његовог певања у *Даворју* и тиме много година пре ставова Меше Селимовића, готово видовито, а не из позиције књижевног историчара и аналитичара, опомиње на оно што ће се збити са текстовима старе српске средњевековне културе, али и са свим осталим делима његових ближих или даљих књижевних предака која су писана овим писмом. Он закључује у ком правцу се креће Вукова реформа оптужујући нове писце да су „новољубиви изображеници" који „азбуку пре сто година у Амстердаму сковану држе за српску; а ону **која је под царевима српским цветала, којом су писане све повеље и књиге средњега и новијега века**, које су сами дедови наши употребљавали, **азбуку народну одмећу као словенску и туђу**"[19]. [подвукла Ј.Ј.]

Стерија ово помиње само узгред, осећајући да је слух његових савременика осетљив само за практично и истиче како српској деци мора бити тешко када два писма истога језика уче:

> „Они пак, који нису имали прилике научити ову латинско-словенску писменицу, или морају тражити кога, да ји обучи, или неће моћи читати српске књиге при свем том, што су буквар и часловац свршили. Знам да ће овде многи повторити оно што се одавно говори "српски буквар нама треба", мислећи, да све, што је славенско, треба из училишта терати као кугу, која нам језик трује. Бог нека нас умудри, али с оваковим мишљењем не процветасмо."[20]

Као и већина учених људи XIX века, Стерија овде користи термин „славенски" да њиме означи ону језичку матрицу посрбљеног рускословенског језика која је доласком руских учитеља у Војводину ушла у основицу

19 Исто, стр. 9.

20 Исто, стр. 9.

књижевног језика Срба и за коју се, у његово време, погрешно веровало да представља језик који су својевремено кодификовали Ћирило и Методије[21]. Његово инсистирање на историјском континуитету, када су у питању српски језик и српско писмо, и опомена – славенско је српско, и да би ишли напред, Срби га не смеју одбацити – као што се да видети, заправо је оштро супротстављање оним присталицама Вукове реформе који су инсистирали на пуританизму у нормирању српског књижевног језика, што само сведочи о Стеријином, кроз рад у оквиру Друштва српске словесности, више пута исказаном уверењу да чист народни језик није био у стању да задовољи потребе српског грађанског друштва, гурнутог у процес убрзаног развоја између две револуције. С обзиром да је припадао оном напредном грађанском слоју Срба Пречана, који је у Србији био оптуживан за помодарство и однарођавање, Стерија је инсистирањем на континуираном и самосвојном развоју српског писма и књижевног језика само демантовао ове оптужбе које су се, између осталог, нашле и у завршном делу *Пӯта*, у којем је Бранко Радичевић прокламовао програм долазеће песничке генерације романтичара и уздигао у висине реформаторску делатност Вука Стефановића Караџића.

Стерија је у предговору *Даворју* поново нагласио и тесну повезаност Срба са црквом и у оквиру тога дотакао се појмова народа и народности које су његови савременици рабили у контексту општег романтичарског позивања на патриотизам, опомињући их да са празних речи пређу на дела којима своју народност треба да сачувају и осведоче. Такав Стеријин став наговештен већ у предговору, а опредмећен у склопу *Даворја* кроз песме које са извесне временске дистанце покушавају да сагледају све оно што је Србе задесило у борби за национална права 1848. и 1849. године, свакако да није могао наићи на позитиван одјек у време када је збирка била штампана. Промене које су захватиле читаву Европу праћене француском паролом слобода, једнакост, равноправност, оцениће Стерија у својој песми *Гробље* као утопијско веровање оних који нису имали способност и моћ да увиде на каквим темељима се граде велике европске државе, те да сходно томе дефинишу своје политичке и националне циљеве.

Након размишљања о писмима других народа, изречених још у тексту Гласника, Стерија је своје излагање о српској азбуци завршио градативним набрајањем аргумената који иду у прилог очувању црквене ћирилице и позивом да Срби у будућност пођу својим путем:

> „Па кад се увиди, да су ове форме управо по ћуди и без потребе уведене, да нам ни најмање ползице не приносе, но много више штете, да ни лепотом не превазилазе азбуку црквену, него узалуд мучимо

21 Уп. „Језик и расправа" у: Јовановић, Мирослав: *Језик и друштвена историја*, Стубови културе, Београд, 2002, стр. 27-37.

> децу, умножавамо књигопечатњама посао, па уз то цепимо се од цркве, и забуне правимо у напредовању књижества: то је најбоље оставити се азбуке грађанске, и служити се једном само старом, право словенском, општепознатом, црквеном нашом азбуком. // А Руси? Оставимо Русе. Наша азбука и њима је позната, а Србину, коме је стало учити руски, лако ће њини слова извикнути; ако се и они не предомисле, те опет не приступе азбуки своји праотаца."[22]

На тај начин завршни редови Стеријиног предговора *Даворју* представљају јасан заокрет ка црквеној ћирилици и то у тренутку када је Вуково реформисано писмо наишло на опште прихватање у оквиру српске књижевне сцене. На моменте сатиричан тон Стеријиног предговора досегао је врхунац у последњим реченицама овога текста и означио коначан раскид и неслагање са ставовима његових савременика:

> „Остаје још једно питање, шта ћемо с оним књигама, које су већ печатане словима грађанским. По малом числу ексемплара, којим се наше књиге уопште печатају, свако чистије делце мораће се препечатавати, а за дела без важности, какови у нас довољно има, боље ће бити, да оду сасвим у заборав."[23]

Од почетног настојања да укаже на потребу очувања црквене ћирилице чији су значај препознавали и његови претходници попут Видаковића и Соларића, Стерија је, тражећи средишњи пут који би могао бити једнако добар за све, стигао до тачке у којој је остао усамљени чувар националних интереса инсистирајући на историјском континуитету развоја српског писма, покушавајући на тај начин да одржи и континуитет књижевног развоја у Срба. Он је слутио да је питање писма од битног националног значаја тврдећи да се напредак у култури и литератури не може досећи радикалним резовима какве је Вук са својим присталицама на крају и спровео. Стога је његова збирка, делом конципирана на „историозофској" тематици и посвећена кључним моментима националне прошлости, могла једино и бити печатана црквеном ћирилицом, јер је то био једини начин да Стерија свој патриотизам озваничи и делима, како је то и од других захтевао. Романтичарском култу прошлости и националном заносу устоличеном на усменом песништву, који је по његовом схватању био далеко од реалности, Стерија је супроставио своје „песнословне производе у избору" указујући на то какав треба да је однос Срба према сопственој историји и на каквим темељима треба да

22 Поповић, Јован Стерија: „О српској азбуки", у: *Даворје*, Душан Иванић, прир. КОВ, Вршац, 1993, стр. 11.

23 Исто, стр. 11.

стасава национална свест. У том контексту црквена ћирилица рускословенског типа и традиционални предвуковски правопис били су за Стерију једини могући избор, па тиме, поред самог предговора, и најексплицитнији облик аутореференцијалности у збирци.

Ако, дакле, има разлога да Стеријину одлуку да *Даворје* штампа црквеном ћирилицом схватимо као део његове врло субјективно обојене полемике са присталицама Вукове језичке реформе, тешко да можемо тврдити да је његова одлука била мотивисана некаквим класицистичким поетичким нормама о диглосији. Своје ставове Стерија је аргументовано бранио на примеру историјских паралела које су тако чест песнички поступак у његовој збирци и који су истовремено у складу са његовим схватањем о циркуларности светске историје и уверењу да човек у одсудним тренуцима често понавља исте грешке. Из таквог једног рационалистичко-просветитељског приступа произилази да је његово уверење било да је боље уложити силан напор да се на грешке укаже и опомене, и на тај начин подстакне на исправно делање, него да се таква енергија потроши на понављање већ уочених историјских грешака. Колико је, при том, Стерија био свестан крхкости свог подухвата и колико је за њега било важно да његови читаоци препознају његове искрене намере, сведочи и горка скепса којом је Стерија обојио завршне стихове песме *Мојим пјесмама* које су се као својеврстан поетски пролог нашли на самом почетку збирке.

Компаративно читање Стеријиног предговора овим се, међутим, не завршава јер је оно ту тек да отвори нове кругове питања. Једно од њих могло би бити и коме је песник намењо своје „песнословне производе у избору", који су настајали у времену од 1830. до 1854. године и које је Стерија строгим одабиром уврстио у своју, према оцени данашњих књижевних теоретичара, вешто укомпоновану збирку, учврстивши их оквирним *Мојим пјесмама* и *Опроштајем с читатељем*, ако се из прочитаног види да је и сâм мало веровао у то да ће његови савременици имати за његове ставове довољно разумевања. А друго би се могло односити на другу књигу *Даворја*, коју је уредио и објавио Миодраг Матицки, и која, такође, има свој *Предговор о слогомјерију српском*. Та друга књига песама, недовршена, а сачувана у Стеријиној рукописној оставштини, сведочи о томе да су већ за време настајања, а још интензивније по објављивању прве књиге *Даворја*, у средиште песникове пажње доспевала сложена теоријска питања о (српској) прозодији, која су само на први поглед била мањег националног значаја у односу на она која су актуелним чинила проблеме око српског књижевног језика и писма. Штавише, Стеријини ставови о проблемима версификације у српском песништву прве половине XIX века који су нам данас доступни захваљујући његовом писму Вуку[24],

24 Уп. Поповић, Јован Стерија: „Вуку Ст. Караџићу, 15/27. септембра 1853", у: *Критике, полемике, писма*, Душан Иванић, прир. КОВ, Вршац, 2001, стр. 296-299.

чланку *О сρῑском слоῑомјерију*[25] и недовршеном тексту за *Предῑовор о слоῑомјерију сρῑском*[26], али и посредством многобројних стихова *Даворја*[27], од којих бисмо неке могли да издвојимо и означимо као облике експлицитне[28] и имплицитне[29] ауторефернцијалности, сведоче да се у њему испољила зрела песничка самосвест и да нам је Стерија подарио песничко дело без којег

25 Уп. Поповић, Јован Стерија: „О српском слогомерију", у: *Крῑᵺике, ῑолемике, ῑисма*, Душан Иванић, прир. КОВ, Вршац, 2001, стр. 78-81.

26 Овом тексту највероватније је било намењено уводно место у другој књизи *Даворја* коју је Стерија намеравао, али није доспео да објави. Уп. Поповић, Јован Стерија: „Предговор о слогомерију српском", у: *Крῑᵺике, ῑолемике, ῑисма*, Душан Иванић, прир. КОВ, Вршац, 2001, стр. 82-86.

27 Најопширније је до сада Стеријину прозодију описао Жарко Ружић осврћући се на његове чланке о српској прозодији, али исто тако анализирајући и неколико античких облика стиха које је Стерија употребио у *Даворју* (елегијски дистих, алкејски размер и сафијску строфу и једанестерац са каталексом) поредећи их са стиховима српских песника који су користили те облике пре њега, а затим и са облицима тог истог стиха у песмама које су нису стигле да се нађу у *Даворју*, него су објављиване по часописима доцније. Уп. Ружић, Жарко: „Стеријино слогомерије и његова класична метрика", *Над заῑонеᵺком сᵺиха*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1986, 104-179.

28 Ту пре свега мислимо на *Овидија Назона ῑонᵺијско 10. ῑисмо* које је пратило чланак *О сρῑском слоῑомјерију*, а које се ту нашло као илустрација управо изнетих ставова. Убрзо затим Стерија објављује у 37. броју *Седмице* алкејску оду *Сᵺефану Душану* где се успутно позива на већ објављени чланак о слогомерју и оправдава избор овог песничког руха за поменуту оду намером да провери „да ли права мера грчка какво преимућство има над размером германоруским, који је наш прослављени певац Мушицки, употребивши јамбе место спондеја, код нас завео". У 43. броју *Седмице* стиже и песма *Турци* коју је Стерија испевао још 1853. и уз коју, такође, у напомени упућује на већ објављена правила о слогомерју. Као посебно занимљив облик експлицитне ауторефернцијалности могли би се узети и стихови песме *Даворје на ῑољу Косову* чије су уводне строфе испеване у пољском тринаестерцу (преломљеном, какав је неговао Рајић), средишње у елегијском дистиху, а завршне у римованом осмерцу због чега су у науци честа запажања како ова песма на специфичан начин истиче и стилску позицију *Даворја*, али и позицију српског класичног песништва уопште. Таквим облицима експлицитне ауторефернцијалности могли бисмо такође означити и сафијску строфу у којој су испеване песме Алексију Везилићу и Миловану Видаковићу, а не треба заборавити ни крајње занимљиву чињеницу да су поједине Хорацијеве оде испеване у алкејском метру у преводу добиле облик сафијске строфе, као ни то да су оквирне песме *Даворја* заправо испеване у кратком стиху.

29 Флашареве далеке слутње да је Стерија имао разлога да се донекле дистанцира од Лукијана Мушицког одуговлачећи са објављивањем *Романа без романа* своју би потврду могле наћи у песми која је до сада пребивала на маргинама књижевне историје и критике. Песму *Похвала слику* могуће читати као имплицитну полемику са песничком школом Лукијана Мушицког од које је Стерија настојао да се дистанцира а у њој је, поред Стеријиног погледа на риму, садржано и његово поимање оригиналности и традиције. Уп. Јовановић, Јелена: „О Стеријином поимању стваралачке аутономности – Похвала слику као имплицитна полемика са песничком школом Лукијана Мушицког", Књижевна историја 2011; 43 (145), стр. 583-604.

би развојни токови српске поезије изгубили једну изузетно важну тачку ослонца. Стеријино истинско место и значај у историји српског песништва, нажалост још није уочено јер књижевна историја комплетан увид у Стеријине поетичке ставове још није остварила, а упоредно читање два текста која је Стерија посветио питању српске азбуке само је мали покушај да се том подухвату допринесе.

Извори

Поповић, Јован Стерија: *Даворје*, Миодраг Матицки, прир. КОВ, Вршац, 1993.
Поповић, Јован Стерија: *Критике, полемике, писма*, Душан Иванић, прир. КОВ, Вршац, 2001.
Поповић, Јован Стерија: *Природно право. Реторика*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995.

Цитирана литература:

Ђорђић, Петар: *Историја српске ћирилице*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1990.
Јовановић, Мирослав: *Језик и друштвена историја*, Стубови културе, Београд, 2002.
Јовановић, Јелена: „О Стеријином поимању стваралачке аутономности – Похвала слику као имплицитна полемика са песничком школом Лукијана Мушицког", Књижевна историја 2011; 43 (145), 583-604.
Кићовић, Мираш: „Стерија и Вук Караџић", у: *Књига о Стерији*, СКЗ, Београд, 1956, 297-351.
Матицки, Миодраг: „Ново даворје Јована Стерије Поповића", у: *Даворје* Јован С. Поповић, прир. М. Матицки, КОВ, Вршац, 1993, 123-153.
Павић, Милорад: *Класицизам*, Београд, 1991.
Пипер, Предраг: „Погледи Јована Стерије Поповића на српски језик у свом и нашем времену", у: *Јован Стерија Поповић 1806-1856-2006*, САНУ, Научни скупови, CXVII, Одељење језика и књижевности, 17, Београд, 2007, 433-450.
Радојчић, Саша: *Ништа и прах*, Завод за уџбенике, Београд, 2006.
Ружић, Жарко: „Стеријино слогомерије и његова класична метрика", у: *Над загонетком стиха*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1986, 104-179.
Стефановић, Мирјана Д. : „Ритимичка основа краткога стиха Јована Стерије Поповића". *Научни састанак Слависта у Вукове дане* 11/1, Београд, 1982, 119-125.
Флашар, Мирон: *Студије о Стерији*, СКЗ, Београд, 1988.

Jelena H. JOVANOVIĆ

ANACHRONISTIC GESTURE OF ONE CONSERVATIVE?

(Why Sterija printed his *Davorje* in ecclesiastical Slavic Cyrillic script and pre-Vuk orthography ?)

Summary

A decision of Jovan Sterija Popović to print his *Davorje* in 1854 in an old ecclesiastical Cyrillic script and pre-Vuk orthography is being interpreted in our literary history mostly as anachronistic gesture of the poet who in dispute over the issue of selecting literary language and alphabet at the turn of the 19th century stayed in the group of the "beaten". In the paper, by comparative reading of the two texts (*Is it necessary to use civil alphabet in Serbian literature* and *On Serbian alphabet*), the intention is to indicate that Sterija's final decision regarding the vest in which he will dress his poems is the result of his poetic attitude, and at the same time the most explicit form of auto-reference in his poetic collection, and that the entire *Davorje* is the result of one mature poetic self-conscience.

Key words: Sterija, Davorje, foreword, orthography, diglossia, Cyrillic script, tradition, continuity, auto-reference.

Рад је предат 4. новембра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК

*Сунчица ДЕНИЋ**

ВЕЛИМИР ПАРЛИЋ, НАДРЕАЛНИ ПЕСНИК КОСОВА И МЕТОХИЈЕ (1910–1938)**

Апстракт: Велимир Парлић један је од најзначајнијих песника на Косову и Метохији између два светска рата. Попут великог броја српских писаца и културних радника тога доба који део активног списатељског живота проводе у Скопљу, тако и Парлић. У збирци песама *Леш сунце*, и у осталом стваралаштву, код њега се осећала нова и специфична, помало нихилистичка слика стварности, која је резултат индивидуалног доживљаја опште, али и личне немоћи. Био је присталица надреалних и авангардних идеја. Овакав став Парлић промовише у поезији, док су приповетке наставак реалистичког приказивања света.

Кључне речи: Велимир Парлић, књижевност између два рата, Косово и Метохија, индивидуални доживљај, надреализам

Српска књижевност Косова и Метохија почетком 20. века труди се да се у духовном животу народа учине знатни кораци. Велики број писаца из овог периода био је активно укључен у све видове културног живота. У овом периоду јављају се значајна имена косовскометохијске литературе, међу којима се истичу Миливоје Поповић, Предраг Стипсић, Стојадин Трајић, Велимир Парлић, Света Максимовић, Никола Гакчетовић, Драгољуб Мурганић, Александар Поповић...

Књижевно стваралаштво ни у другим крајевима после Првог светског рата није било без проблема и без терета рата. У *Алманаху Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1921-1922,* у тексту *Преглед југословенске књижевности*, Павле Поповић пише: „И књижевна продукција и књижевна критика и наука биле су, дакле, у пуном и сјајном развоју у моменту објаве светског рата.

* Редовни професор, Учитељски факултет у Врању, suncicadenic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Пет ратних година представљају пет година прекида, нарочито у српском делу књижевног рада, пет година нервозног и узнемиреног ишчекивања. Рат је свршен уједињењем троименог народа у једну државу... Али су потреси били толико јаки, да то стишавање врло споро иде, сваки час узнемиравано изненадним и неочекиваним појавама. (...) Политичко народно јединство не значи и духовно јединство. Све се то изванредно и јасно опажа и у књижевном раду. (...) Млади, несређени, неодређени, непреврели, са пуно младићске смелости, али не и увек са довољно талента, уносе у своје књижевне производе све одлике времена у коме живимо."[1]

О поезији између два рата на Косову и Метохији[2] мање се писало него о осталим родовима. Мање је било интересовања, а и могућности су биле неповољније, јер је велики број песника своје песме објављивао ван данашње границе Косова и Метохије, те су извори неприступачнији. Поезија овог периода завређује пажњу и посебан осврт, дубљи и шири истраживачки подухват. Имајући ово у виду, битно је да се већим бројем информација о том периоду и исцрпним књижевноисторијским прегледом да допринос у решавању ове енигме. Културне и историјске прилике на Косову нису биле повољне за духовну надградњу, што је условило да значајан број писаца ствара ван данашње територије Косова и Метохије. Крајем двадесетих и тридесетих година, центар духовности за косовске писце, културне и научне раднике, било је Скопље. Оно је било и центар свеукупног живота југа Србије. Подаци говоре да је од појаве првог листа на српском језику, па до 1941. године, излазило око стотину периодичних публикација. Није ни чудо што су се многи национални и културни радници определили баш за Скопље, где су настављали, а неки и почињали своју делатност. О јединству тога старосрбијанског простора најбоље говоре дела која су стваралоци оставили за собом. Целокупна та културна делатност била је заједничка основа за све у Старој и Јужној Србији. Формирањем значајног броја листова и часописа, оснивањем књижевних дружина и друштава, школа и академија, груписало се интересовање људи из културе. Посебно се истичу млађи песници, међу којима су: Велимир Парлић, Јован Д. Костић, Драгутин Илић, Бора Илић, Света Максимовић и други.

О стању у поезији тридесетих година Петар Митропан пише у тексту *Омладинска поезија у Скопљу 1930*. То је један од првих и аутентичних приказа на поезије у Скопљу и, уједно, верна слика таквог стања. У овом тексту Митропан наводи карактеристике те поезије, истичући да су песме у већини лирске, да нема филозофског понирања у животне дубине, већ да осећа

1 *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1921-1922. г.* II-3, стр. 133.

2 Више о овоме у књизи Сунчица Денић, *Српски писци на Косову и Метохији (1871-1941)*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2008.

„решавање" њихове загонетке и проблема. „По свом основном настројењу ова поезија је тужна, пуна јадања, болова, патњи. И цео тај понор земаљске беде приказан је у хиперболичној сразмери. (...) У већини - песме можемо обележити као социјалну лирику."[3]

Ту је он, најпре, мислио о младим писцима у Скопљу 1930. године, на писце окупљене око *Алманаха 1930 на Југу*. Суд већине књижевних критичара био би такав јер, очигледно, велики број песама одише истим тоном. Још у *Алманаху* осећала се дубина песничког израза појединих аутора, међу којима се издваја Велимир Парлић.

Парлић је песник, приповедач и критичар; један је од најзначајнијих представника косовскометохијског стваралаштва између два светска рата.

Рођен је у Урошевцу 1910. године у имућној породици. Како се наводи у појединим записима (нарочито у обимној књизи Милована Богавца[4]), „отац му је био поседник а старији брат чиновник и трговац, касније индустријалац и сувласник рудника Голеш код Приштине". (О Парлићу је и кратка биографија у књизи *На обалама Неродимке* коју је писао Никола Видачић.)

Отац Велимира Парлића, Цвеја Парлић, био је за оно време угледан школован човек, био је и кмет. Ово наводи на закључак да је имао добре услове да се развија и школује, те да му детињство није представљало неку „тешку рану" као код већине стваралаца његовог доба који су једва састављали крај са крајем. Основну школу и ниже разреде гимназије завршио је у Урошевцу, а пети и шести разред у Скопљу. После положене мале матуре наставио је школовање у Скопској гимназији у којој су раније учила његова браћа. Боравећи тамо, укључио се у културни живот Скопља. Био је сарадник листа *Венац*. Почео је да пише врло рано. Песме је објављивао већ у седамнаестој и осамнаестој години у *Венцу* (1927, 1928). У Скопљу се, преко Радована Зоговића, упознаје са многим значајним људима. Отуда је и пријатељство са Костом Рациним и Вељком Вучевићем. Од 1928. до почетка 1930. године борави у Београду. Нису познати разлози његовог боравка у престоници, мада се не искључује ни лечење, јер је Парлић био слабога здравља. Могуће је и да је Парлић, немирног и радозналог духа, у Београду тражио неке нове смислове и светове, нове изазове модерног света. Већ 1930. године у Скопљу се појавио *Алманах 1930. на Југу*[5]. У њему је он био

---

3 Петар Митропан, *Исто*, стр. 410.

4 Милован Богавац, *Велимир Парлић, песник, приповедач, критичар,* Апостроф и Књижевна заједница *Звездара*, Београд, 1995.

5 *Алманах 1930 на Југу,* који помиње М. Богавац, није се могао наћи ни у Народној библиотеци Србије, нити у било којој библиотеци на просторима бивше Југославије. Крајем 1994. године пронашла сам један примерак у библиотеци „Климент Охридски" у Скопљу. Примерак сам уступила господину Милована Богавцу, на основу којег је он заокружио дело Велимира Парлића у својој монографији.

заступљен неколиким песмама. Десет песника, чији су прилози објављени у овом *Алманаху* дали су и кратак запис о себи. Велимир Парлић, у обраћању под насловом *Марīиналија о себи,* пише: „Рођен некада и у неком месту; за сада је једино важно што постоји и бави се литературом. Одушевљава се *изīубљеним лобањама, луīањима смрīи* и *йоцейаним īишинама*. Своја поетска расположења везује за самоћу и ноћ. У животу велики мистик и сањар, који се ограђује од свега што је изван домена његове спиритуелне словенске душевности. Иначе, толико је добар да може да се насмеши смиреној укочености лица каквог мртваца и искрено заплаче над варљивом радошћу људском".[6] Овакву слику могао је дати само човек који је дубоко уронио у себе, неуралгичан, болестан од најраније младости. Човек мистик и сањар, како сам о себи каже.

Тридесетих година он се у Скопљу дружи са значајним интелектуалцима, међу којима су, поред Косте Рацина, Јован Д. Костић, Бранислав Лазаревић, Светислав Максимовић, Цеко Стефановић и Чедомир Миндеровић.

Од 1932. године био је новинар и стални члан редакције листа *Вардар*. Објављивао је приказе књига, позоришне критике, разне чланке, коментаре и репортаже. Учествовао је на књижевним сусретима писаца. У Скопљу и ван Скопља био је признат културни радник.

Болест га није остављала на миру, те ће се од 1932-1933. године налазити у санаторијуму у Словенији. После тога још једну годину проводи у Скопљу да би се вратио у Урошевац, у родитељску кућу, 1934. године. У Урошевцу је активан, више друштвено и политички. Иако није био члан КПЈ, био је симпатизер тада напредних идеја, радећи са групом демократски настројених интелектуалаца свога краја. Болест га је поново вратила у Скопље, где ће и преминути од туберкулозе 12. XII 1938. године. У краткој биографији о Парлићу, Никола Видачић је писао: „Приликом његове сахране, у посмртној поворци је учествовала сва омладина Урошевца и симпатизери КПЈ. Пред општинском зградом, у центру Урошевца, с њим се, у име радничке и средњошколске омладине, опростио коларски радник Љубо Костић. То је изазвало бес његовог брата, Стојимира Парлића, тада већ индустријалца, а у исто време, то је и афирмисало постојање радничког покрета у граду." М. Богавац у књизи о *Велимиру Парлићу* каже да је „Велимир Парлић, неуморни стваралачки дух, преминуо заборављен. Речено је да је 1934. г. због болести прешао у Урошевац, где ће три и по године, колико му је остало до смрти, провести у дому својих родитеља, не радећи ништа на књижевном пољу. За њега ће већ тада престати да се интересују књижевни критичари и историчари. Зачуђује да су га и пријатељи књижевници (Радован Зоговић, Чедомир Миндеровић, Коста Рацин,

6 Велимир Парлић, *Марīиналија о себи, Алманах 1930 на Јуīу,* Скопље, стр. 19.

Јован Д. Костић, Цеко Стефановић и други, које је у првим књижевним остварењима можда и надмашивао талентом и квалитетом), с којима је чинио групу која је одлучујуће доприносила стварању књижевне климе у овом граду, касније такође сасвим заборавила, не поменувши га ни у каквим приликама или поводима."[7]

Потврда о вредном стваралаштву Велимира Парлића су, поред песама, и друга његова остварења. На то упућују песме, почев од *Алманаха 1930. на Југу,* преко прве самосталне збирке *Леш сунце, објављене* 1931. године, као и остале песме и прилоге објављене по часописима и листовима.

Поред *Венца*, где су му изашли први радови , Парлић је сарађивао у часописима *Српско Косово*, *Јужни преглед*, *Вардар*, и др.

Алманах 1930. на Југу открива у Парлићу изузетног стваралаца, авангардног песника са новим песничким изразом, чије би песме могле истрпети вредносни суд нове европске критике. Наговештавају се осећаји надреалистичке поезије, као и утицаји Рада Драинца. У овом смислу, на неки начин, изузимају се песме са родољубивом тематиком, посвећене Косову, *Краљу Петру Осветнику Косова, Радост Косова, Српским Херојима.*

Посебну пажњу привлаче песме у *Алманаху: Метропола, Лобање иза завеса, Ноћас, кроз сне модрина, Поцепане тишине, Из Лобање иза завесе.*

Алманах је био запажен, те се у појединим листовима у Београду и Скопљу појављују прикази. Наводимо део из текста Петра Митропана, који каже: „Песме су у огромној већини лирске јер је то најобичнија форма изражавања код омладине. (...) Сваки од њих има in spe по једну индивидуалну својину, још неразвијену и неизражену те зато је тешко разматрати сваког од њих понаособ, утолико пре што код свију може да се осети један општи штимунг, заједничко расположење, сличност у композицији, метрици, мелодици, чак и у мотивима."[8]

Без обзира на инсистирање неких књижевних историчара да је певање „на социјалну ноту" изражено код песника у *Алманаху,* сматра се да то осећање није било и доминантно. Велимир Парлић, и не само он, наговештава нови израз поетског опредељења. Мотивски и садржајно карактеристична је песма *Лобање иза завеса,* која је у *Алманаху* претходила *Маргиналији о себи.* Може се рећи да је ово једна од најбољих песама у *Алманаху.* Опкољен ветровима и понорима, са криком, јавља се песник из безизлаза и самоће. Доминантан је осећај нестајања, боље рећи неналажења, безвољности и нихилизма, где влада смрт:

---

7 М. Богавац: *Велимир Парлић...*, стр. 14. (Сви напори да се дође до потврде ове тврдње ових година остали су без резултата, поготово што се о Јовану Д. Костићу врло мало писало.)

8 Петар Митропан, *Омладинска поезија у Скопљу 1930 године, Јужни преглед*, бр. 8-9, Скопље, 1930.

смрт у осмеху грејања,
смрт у славу донкихотовског смејања!
смрт у мраку светлости,
смрт у име живота!

Оно што ће Бранка Миљковића носити у ватру и ништавило, овде је наговештено:

Прате ме погледи самоубица
и блудње паничног страха.
Страх, страх као црни ђаво у ноћи, у ноћи!
Лутања сени, лутања смрти у мени.
Све представе прекинуће се, јадна жено.
Теме ноћног бубања престаће и време.
Лаж је, лаж је радост земље,
Радост је истина смрти...
Спустите завесу.
(Лобање иза завеса)

Осећај да се живот може остварити само умирањем, кроз смрт, где радости има, подсећа на Драинчев усклик „тирани" у песми *Улис* где: „Стихове треба писати у форми вешала". Љубав се код овог песника и младог човека јавља кроз прошлост, кроз изгубљено, кроз сећање и тугу.

У лирском запису у *Алманаху,* он каже: „Једини стихови љубави прођоше покрај тебе као ветар и распадоше се негде, у незнано, у мрак твојих цветних бова.(...) О, заборавиће се муцање срца кад бол буде расцветан на мразовом прозорском окну." (*Алманах,* стр. 22). Свесно се одричући лепоте и живота, па и љубави као основног мотива, болестан, он наговештава:

Осећам:
Град је упро очи у ноћ мојих нерава.
С уздахом сенке смрт се увлачи у вене...
(Из Лобање иза завесе)

Збирка песама *Леш сунце* је малог обима, садржи пет песама и шест прозних састава, поред уводног текста и епилога. Посвећена је књижевницима *Б. Станковићу, Драинцу и Крлежи.*

Песме у књизи тематски се не разликују битно од већ поменутих песама у *Алманаху.* У уводном тексту је извесна врста пролога; скица онога што збирка доноси: „... и ја сам био тај који је кидао завесе празнине, који је бунцао увек први, изнад живота, изнад жутих ствари. Сугерирах себи извесну

предодређеност духа за хватање и снимање утисака и танких покрета, али ја докучих да је болест мога срца дуго обмањивала мој разум; свет је постајао велики и већи и моје духовно око бивало је разарано непрегледним умором. Дошла је засићеност појава и догађаја па се у тој катаклизми укуса и ока није могло осетити и сагледати ништа. На послетку, моја храброст не чинеше ме беспомоћним пред гиљотином свога нерва и ја широкогрудо забележих вољу да видим ту крваву ломачу свога духа; и осећање да изнад привилегованог света постоји један други, шири и мирснији, било је угушено отровом визија и најубилачкијих слика, које су апсорбовале све снове и све мирисе..."[9]

Песник је *преварен, сумњичав, недоиледан, велики и празан, одвратна бунциja, живчани букач*, на кога може да пљуне ко хоће *(Проклетство за песника)*. Ова песма слика је уморног и изгубљеног човека, болесног и разочараног, човека без жеље да га схвате и да му се помогне. Свуда око њега болест је и жутило, јер су и дани, као код Бранка Радичевића, жути, мисао паралисана, смрт неизбежна. Као да је и сам овога свестан, у понору, у ноћима где „млатарају гласови неких скелета, гавранови опуштених крила и помодрелих кљунова". Тај мрачан кафкијански свет је реалност у којој песник живи, као да је у „мемљивој лудници". Болно узвикује: „О, не, не, није потребно да ми се насмејете, није потребно да ме сажалите, није потребно да ме увредите! зар не видите, зар не осећате моје лице, искривљено од потсмеха, помодрело од потсмеха, поднадуло од потсмеха, над самим собом, над самим собом, над самим собом?!!!"[10] (Лирска проза *Зашто су плакале птице)* Ово је крик над собом! Крик, који не очекује ништа од живота.

Није Велимир Парлић песник скрхан у беди и социјалној немоћи, или човек изгубљен у „разарајућем капитализму"! Ово је ванвременски осећај нестајања, субјективни, дубоко лични безизлаз и осећање погубне стварности. Овакво осећање видно је и у песмама и у лирској прози у овој књизи. Као што наслов збирке сигналише, песме обилују суморним и тешким сликама и симболима, делом морбидним. *Леш* је међу њима најчешћа одредница. Последња песма, *Свадба моіа леша*, крунски је доказ и потврда о тешком и бесмисленом животу.

И *Епилоі* је својеврсна анализа овог песничког умирања. „О, моја велика, умирућа душо, што у бескрајној врућици сна и смрти дахом кружним гризеш земљу и шапућеш ми топло своје последње речи, о неизбежној љубави! Покушаћу да се најежим над том смрти, да зацерекам ноћ и страх, држећи високо лобању у руци, и својих болешљивих деветнаест година, над провалијама тих река и шумова. Тако бунцајући и стрепећи од ноћи и своје сенке, да се изгубим у свој понор, па да ми само дах остане на твом рањавом

9 Велимир Парлић, *Леш сунце*, Скопље, 1931. *(Животопис моіа духа)*

10 В. Парлић, *Исто.*

длану, да ме се сетиш кад падају кише. (...)”[11] Богавац каже да је само „боем, и песнички анархиста какав је тада био Велимир Парлић, несумњиви следбеник Рада Драинца, могао да напише овакву књигу поезије. Из ње бију тмина и умор, трули задах земље, призивање смрти, паучина леша, цинично подсмевање себи.”[12]

Књига *Леш сунце* изазвала је различита реаговања, од одушевљења до скандализовања. У приказу извесног Мирнина стоји да је „карактеристика целе збирке нека чудна неурастенија од које песник, ако је веровати његовом изразу, пати.(...) Стихови су надојени болешћу и распадањем.(...) Има и других утицаја (осим Драинчевих, прим. С. Д.) и подражавања, те се с правом може очекивати да ће Парлић дати трајнијих квалитета. Јер, он је иначе врло млад и, несумњиво, даровит.” [13]

Богавац се у књизи о Парлићу пита како је могуће да књижевни критичари и обични читаоци у овој поезији нису могли да сагледају морални и социјални смисао пишчевог става према друштву у којем је живео и стварао, тврдећи да је Парлићева поезија, поред осталог, и то.

Став критике и читалаца није могао бити тада тако опредељен, јер песничко дело Велимира Парлића открива праву страну индивидуалног. Ту је на првом месту атмосфера личног понора и сопствене трагедије. Сâм Парлић најбоље потврђује свој песнички миље.

У књизи *Спомеиица, двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937* Слободан А. Јовановић објавио је студију *Нова књижевност.* У њој Јовановић пише: „Ни са Велимиром Парлићем није бољи случај. Парлић је имао једну живу, пријемчиву интелигенцију која је најбоље хватала лирске филигранске елементе. По телесној конструкцији, иначе слабуњав, он је врло добро поимао осећања у њиховим тананим преливима. (…) У почетку, он је волео нарочито поезију В. Массуке, која је сублимирана, прекаљена на ватри унутарњег сагоревања. Нешто касније, њему су постала интимна и револуционарна расположења Јована Поповића. А при крају је почео да се интересује за надреалистичне напоре изражавања у књижевности. Супротно ономе што се обично мисли, надреализам је био један занимљив и озбиљан покушај да се, с једне стране, осећању створи нов израз, а, с друге, да се нађе израз за нов низ осећања. Надреализам у томе није успео не зато што његови чланови нису били чврсто постављена интелектуална фаланга, него зато што је такав напор више резултат стања засићености дотадањим средствима изражавања. Но пошто је такво осећање знак једног момента на степеницама развијања младе личности, то је и разумљиво да је и надреализам морао дати стварнији ток својим стремљењима. Парлић је био један млади човек са

11 В. Парлић, *Исто.*

12 М. Богавац, *Велимир Парлић,* стр. 38.

13 Мирнин, *Јужни преглед,* Скопље, 1931, бр. 4.

наших страна који је у надреализму осетио нешто озбиљније но терање шеге са светињама грађанске цивилизације. Али Парлић се на томе и задржао. Када је дошао тренутак да се после дугог припремања пробија кора сопственог израза, он је стао. Већ неколико година од Велимира Парлића, који се, болестан, повукао у једно мало место на Косову, нема ни трага ни гласа."[14]

Говорећи о поезији Велимира Парлића, Владимир Цветановић је писао о песмама и лирским записима по часописима, нарочито оним у *Српском Косову* (песме *Пред виолином моја браћа, Краљу Петру Осветнику Косова, Радост Косова, Исусов васкрс),* а о књизи *Леш сунце* пише само да је изишла у Скопљу. Исто се може закључити да ни Цветановић није био упознат са *Алманахом 1930. на Југу.* Оцена Цветановића о песничком делу В. Парлића је висока. Он га одређује као песника са неостварeним талентом. „Парлић је", пише Цветановић, „показао да поседује таленат и да је својим песничким опусом додао још једну значајну окосницу целокупном књижевном исказу стваралаца који потичу са Косова и Метохије." [15]

Без обзира на невелико дело, песништво Велимира Парлића добијаће нова и другачија читања и критички суд у времену које је пред нама. Он оправдано може презентовати модерног песника Косова и Метохије, онога који би вредносно истрпео суд данашњег времена.

У приповедачком опусу Велимира Парлића су приповетке *Из сећања, Српско Косово,* 1928; *Бата Цочка, Српско Косово,* 1928; *Уметникова трагедија, Српско Косово,* 1929; *Хлебови, Вардар,* Скопље, 1932; *Човек продаје петла, Вардар,* Скопље, 1932. године.

Кратак запис, попут дневничке странице, *Из сећања*, описује прву ђачку љубав. У фокусу је дружење са девојком, пренето са пуно дескрипције. Ова прича, или лирски запис, писана је у Урошевцу, а упућује на први љубавни занос писца и на могућу његову прву љубав.

Парлићеве приповетке карактерише социјални набој. У њима се истиче стање појединца у тешком окружењу. У књизи *Девет приповедача Косова и Метохије* Вл. Цветановић наводи да су се (до тада) нашле четири његове објављене приповетке, које јасно приказују „да је реч о човеку изузетног нерва, добром познаваоцу прилика живота обичног човека на овим просторима и човеку који је посебно желео да се укључи у познати приповедачки социјални вал."[16]

---

14 Са малим је изменама, исти текст Слободана А. Јовановића под називом *Уметничка поезија вардарске бановине* налази се у часопису *Луч,* Скопље, 1937, I, бр. 1, стр. 182-183. Цитат је преузет из часописа. Наведени цитат, иако преобиман, узет је као ретко верна оцена и суд о Велимиру Парлићу.

15 Вл. Цветановић, *Девет приповедача са Косова*, стр. 85.

16 Вл. Цветановић, *Исто*, стр. 85.

У *Антологији косовскометохијских приповедача*, Парлић је заступљен двема приповеткама: *Човек продаје петла* и *Хлебови*. У преговору исте књиге наводи се да се Парлић издваја од осталих писаца овога периода, да је то писац „наглашеног, скоро натуралистичког стила. Он је творац социјалне приповетке Косова и Метохије".[17] У њима је Парлић остао у домену реалистичког приказивања света и околине. Није нашао неки новији, савременији израз. Писане у краткој форми, приповетке су, пре свега, слика стварног живота. Штета је што Парлић, лиричар и авангардиста, није смелије кренуо у неку нову структуру, смелије теме и савременији језик!

Као књижевни критичар, теоретичар и публициста, оставио је значајне прилоге. Може се рећи да је допринос Велимира Парлића за време када пише и објављује, драгоцен. Написао је значајан број књижевних приказа и чланака о позоришту. У *Српском Косову* објавио је приказ књиге *Зірчени мотиви* Јована Д. Костића, *Први ритмови* Бранислава Лазаревића, *Сан Косовке* (приказ актовке Марине Божић-Спаић).

Писао је о надреализму. Један је од ретких са подручја Косова и Метохије који је био у жижи полемика и интересовања између традиционалиста и модерниста. Видно је било његово одушевљење појавом српских надреалиста. Био је надахнут расположењем поводом излажења првог надреалистичког часописа *Надреализам данас и овде.* Писао је о Марку Ристићу, Кочи Поповићу, о Крлежи, Јовану Поповићу…

И у *Вардару* је, као новинар, писао позоришне критике и путописе.

Фатална болест и смрт Велимиру Парлићу неће допустити да заокружи своје уметничко дело. И ово што је оставио сведочанство је о даровитом стваоцу „из крила наших уклетих песника". У рецензији за Богавчеву књигу о *Велимиру Парлићу*, Срба Игњатовић пише: „Даровит, проницљив, сензибилан – млади Парлић је подједнако пријемчив за звуке светске боеме преломљене кроз лиру Драинца и авангардистичка трагања што су му се указала кроз авантуру надреализма."[18]

Велимир Парлић, као ни многи тадашњи косовски писци, није био кадар да се јаче и дубље ухвати у коштац са савременим изазовима и да се наметне матичној књижевности.

Свакако, његов израз, као ни књижевни израз осталих писаца Косова и Метохије, није могао да поседује оне елементе којима се наша књижевност у матици поносила, нарочито када је реч о надреалистима и авангарди. Вредно је то што је та књижевност, а осећало се у поетском духу највише код Парлића, својом специфичношћу и духовношћу, давала слику целокупне српске књижевности. Обамрлост и депресија биле су печат времена, али су

17 Вл. Цветановић, *Антологија косовскометохијских приповедача*, стр. 21.

18 Срба Игњатовић у књизи М. Богавац, *Велимир Парлић, песник, приповедач, критичар*, Београд 1995.

биле и тенденција „новог“ певања. О том времену и тој поетици и Скерлић је у *Историји новије српске књижевности,* између осталог, писао: „Талас песимизма плавио је готово целу српску књижевност, и никада се гробља нису толико певала, и никада нирвана није изгледала такав идеал као у тим суморним и жалосним временима.”[19]

Околности у којима је Велимир Парлић живео, као и рана смрт, прекинули су његове тежње и снагу да своје дело утврди у систем матичне модерне књижевности.

Литература

Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1921-1922. г. II-3.

Парлић 1930: В. Парлић, *Маргиналија о себи, Алманах 1930 на Југу,* Скопље.

Парлић 1931: В. Парлић, *Леш сунце*, Скопље.

Цветановић 1992: Вл. Цветановић, *Девет приповедача са Косова и Метохије (1871-1971),* Књижевна заједница *Звездара,* Издавачко предузеће Југраф, Београд.

Цветановић 1994: Вл. Цветановић, *Антологија косовскометохијских приповедача (1871-1941)*, СКЗ, Београд.

Скрелић 1967: Ј. Скерлић, *Историја новије српске књижевности,* Просвета, Београд.

Богавац 1995: М. Богавац, *Велимир Парлић, песник, приповедач, критичар, Ајостроф* и Књижевна заједница *Звездара*, Београд.

Мирнин 1931: Мирнин, *Јужни преглед,* бр. 4, Скопље.

Митропан 1930: П. Митропан, *Омладинска поезија у Скопљу 1930 године, Јужни преглед*, бр. 8-9, Скопље.

Јовановић 1937: С. А. Јовановић, *Уметничка поезија вардарске бановине,* часопис *Луч*, I, бр. 1, Скопље.

Денић 2008: С. Денић, *Српски писци на Косову и Метохији (1871-1941),* Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.

19 Јован Скерлић, *Историја новије српске књижевности,* Просвета, Београд, 1967, стр. 435.

Sunčica DENIĆ

VELIMIR PARLIĆ, SURREALISTIC POET OF KOSOVO AND METOHIA (1910–1938)

Summary

Velimir Parlić is one of the most important representatives of poetic vocation in Kosovo and Metohia between two world wars. As a large number of Serbian writers and cultural workers of that time spends his active part of literary work in Skoplje, so does Parlić as well. In the poems collection *Corpse and Sun*, and in other creative works, a new and specific, a bit nihilistic image of reality was being felt, which had been the result of general and personal powerlessness. He advocated surrealistic and avant-garde ideas. This attitude was promoted by Parlić in poetry, while short stories represent the realistic view of the world.

Key words: Velimir Parlić, literature between two world wars, Kosovo and Metohia, individual experience, surrealistic image of the world.

Рад је предат 17. новембра 2013, а након позитивног мишљења рецензента главни и одговорни уредник је донео одлуку за објављивање.

УДК

*Велибор ЛАЗАРЕВИЋ**

РАДЕ ДРАИНАЦ – СЕДАМ ДЕЦЕНИЈА ПОСЛЕ**

Апстракт: Ове године навршава се седамдесет година од смрти свестраног духовног стваралаца Радојка Јовановића – Радета Драинца (Трбуње, 1889 + Београд, 1943), који је живот провео бурно и авантуристички. О његовом песничком и уопште књижевном стваралаштву међу критичарима и књижевним историчарима постоје опречна мишљења. Уосталом, и његов стваралачки опус и сам живот био је пун контраста и контрадикторности. Његова дела, ипак, надживела су његово време и стичу све више присталица и поклоника овог немирног, али изнад свега маштовитог, каприциозног и стваралачког духа. Рад представља јубиларни осврт на живот и дело Радета Драинца.

Кључне речи: Раде Драинац, песник, новинар, бунтовник, трагичар

Одгонетати загонетку живота и поезије Радојка Јовановића Радета Драинца[1] није ни мало лако. Како проговорити о човеку који је четрдесет и четири године (1899+1943) проживео или промучио свестрано и бурно као стотине других необичних и креативних људи, дуговечника и уседелица.

Уклети песник, несрећник, краљ боема, инаџија, усамљеник, несмирени дух, изопштеник који се није предавао до смрти. Песник емоција, бола, дерта, побуне и грча, чије су песме час плач и јаук, час гнев, псовка и пљувачка,

* Научни сарадник, Институт за српску културу Приштина /Лепосавић, lazareviczvezdana91@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Загонетку његовог песничког псеудонима Драинац одгонетнуо је Недељко Јешић утврдивши да су Јовановићи у Трбуњу пореклом из села Драиновиће испод планине Рогозне у Ибарском Колашину, чега је Радојко био свестан и одабрао презиме са пуно јаких сугласника, тврдих као стена, Драинац. (Недељко Јешић, *Непознати Драинац*, Конекс, Београд 1993, 7-8).

час узнемирено срце, узбуркани крвоток, час узаврели ум и подземље бића. Песник опијене поезије, приповедач, есејиста, романсијер...

Авантуриста у животу, авантуриста у поезији, за кога би се могло рећи да како је живео тако је и писао, мучно, узнемирено, фрагментарно, скоковито, неуједначено поетизовано...

Песник од збирке *Модри смех* (1920) коју је објавио у двадесет првој години живота, а новинар од 1922. године и та два занимања остаће животно опредељење овог пустоловног и немирног човека.

Био је у својој основи песник и новинар (аутор путописних и документарних репортажа, књижевни критичар и теоретичар, социолог домаће и светске сцене и наличја његове савремености), а желео је да буде носилац још много улога: сликар, заштитник радника и сиротиње, револуционар...

Као мајстор поетско – документарних репортажа и новинар „Правде" боравио у Битољу, Скопљу, Дубровнику, Љубљани, Крку, Рабу, Светом Гргуру, Црној Гори, Софији, Варшави, Риги, Штокхолму, Букурешту, Цариграду, Атини, Паризу, Русији, Аустрији... Једном речју, радо био светски путник и авантуриста.

Драинац је у више наврата о себи сам проговарао у својим текстовима насталим различитим поводима. Тако 1930. путује по плодној Мачви и Подрињу које га инспиришу за репортажу *Пролетња путовања*, у којој пише апотеозу земљи и повратак њој:

> „Мучи ме тајна земље, тајна плуга. Хтео бих да разумем, да осетим мирис сувога сена. Преда мном је бескрајна перспектива сеоских проблема, радних, жуљевитих дланова. Преда мном је Мачва, Шумадија, Топлица и поред њихових зелених жита, расцветалих шљива, озеленелих бреза, трепери душа читавих легија заборављених. Село ме зове: село је моја прва кућа. Ја умем да ценим сок биља, зеленило траве, мирис сламе, не заборављам кањаве друмове, у маглу увијене топличке пејзаже. (...)"[2]

У божићном броју *Правде* за 1933. годину дао је резиме свог злехудог тридесет трогодишњег живота, заправо потуцања од немила до недрага потирући самог себе: „Ни моје `Ја` више у ствари не постоји. Ту вечито немирну грану бура је одломила. Око мене трпе и пате милиони. Шта сам ја у том мору патње, до један атом. Ни литература више ми није амбиција. Бар не оваква какву сам је носио у зеленим грудима младости. Све сам снове о звездама погазио као дечко цвеће у алеји. Земља ме мами.(...)

Живим у добу кад су патње такве да свачије личне дубоке ране личе на безопасне бубуљице. Испред мене и иза мене гуше се у болу и глади милиони. Обе земљине хемисфере су у опасним чиревима духовне и економске кризе.

2 Недељко Јешић, *нав.дело*, 155.

Ма колико био мали круг одјека моје писане речи, она мора да пође у сусрет бродоломницима ове најзначајније историјске ере. Ја, који сам толико патио и умео тренутно да се излечим снагом своје необуздане воље и вере у лепшу будућност, умећу да будем болничар, а можда и обичан убица једне нељудске друштвене класе. Моје генерације нису рођене под срећном звездом духовног и економског примирја; мојим генерацијама није досуђено да стварају на општу радост дубока и трајна дела. Свеједно, нема литературе кад треба градити друштвени костур. И на то нећу да претендујем. Нека будем један шип, једна гвоздена шипка у бетону тог друштва које ће ове предрасуде, ову подлост времена, ове злочине срушити у пепео."[3]

У фељтону писаном крајем јануара 1934. године *Утисци под париским крововима* дао је и нека драгоцена размишљања о себи, предосећајући апокалипсу XX века: „(...) Мене занима и садашњост, компликована, тешка као олово, којој се не може прићи ни са библијом у руци ни са Бабефом у малом прсту. Читати је лако. Извлачити тезе на рачун неколико комбинација је ствар спретности и умешности. Али ући у живот једног суморног данашњег париског дана, осетити његово било под прстима, у срцу и мозгу, представља мој кошмар. Да будем сликар столећа, да будем дете времена, богињава лика, нека ми се опрости – са свим слабостима и врлинама данашњице, са свим дијамантима нада и сунчевих залазака сумњи – то је моја амбиција јер ја, на жалост, још пишем и тим се горким хлебом храним. Стварност која ме искушава свакодневно својим неотклоњивим присуством, највећи је мој морални и интелигентни проблем. Који пут имам жељу све да откријем, да будем гомила негација, зла и порока, или, пак, у том слому да прикажем задављено чудовиште свога века (...)."[4]

Марта 1931. покреће у *Правди* хронику *Седам дана - седам ноћи* и у уводном делу фрагментарно сведочи о себи и свом ауторском ангажману:

> „Има корова у свему на свету: у друштву, литератури, у љубави, трговини, у пријатељству итд. Треба очистити пекарнице од пацова, подруме од киселих вина, литературу од самозваних критичара, а једна брезова метла је данас потребнија од свега (...)"[5]

Напустивши *Правду* 1936. покреће сопствени лист *Слика актуелних догађаја (САД)* који је изашао у тринаест већином несачуваних бројева.

У тексту *У вртлогу века* објављеном у *Новој бразди* обрачунава се са такозваним социјалним писцима:

---

3 *Исто*, 214.

4 Раде Драинац, „Утисци под париским крововима - Париз неће постати, и поред свега, Рим у мртвој римској империји", *Правда*, 25. јануар 1934, 9.

5 Недељко Јешић, *нав. дело*, 272.

„...Десет година пљују на ме књижевни мегаломани и језиве незналице! Десет година ја пуштам да се око мог имена и рада распредају гнусобе и клевете. А данас ми је свега доста! Данас узимам реч ја, не да проповедам, већ да кажем истину о свему ономе у нашој књижевности што се претворило у одвратну, лајаву, прљаву, загрижљиву и неизлечиво псећу психологију..."

У наставку Драинац, не престајући да праска и псује, ниже оптужбе против „сенакла самозваних једино поштених" писаца „прогресиста" , „те наше салонске авангарде", „наших књижевних, препородитеља", сврставајући их све редом у „песничке салебџије и бозације". У тај контекст уоквирио је имена Јована Поповића, Радована Зоговића, Александра Вуча, Ђорђа Јованоића, Оскара Давича као и часопис *Наша стварност*...[6]

У прозном одломку *Наша љубав* он пише или боље пева о родном крају којег је, ма где био, носио увек са собом.

„Поштанским колима, оним друмом што од Белољина окреће на север према Јанковој клисури, што вијуга између шума, засецајући брежуљке, обрасле зеленим, распеваним јечмовима и ражима возио сам се по летњем дану као Руђин, сав посут прашином прошлости, и оседео за непуну недељу дана.

(...)

Као да ми од живота не беше остало никакво сећање. Туга у дну рушевина срца спавала је оборених крила. Бејах заборавио све. А знао сам колико ми напора треба поново одатле да кренем у свет. Али о томе нисам мислио. Лагано, претресао сам прошлост... Гледао сам у небо, без наде, без снова... Осећао сам добро колико је то поразно за мој живот, али друкчије се, можда, није могло. У сећању ми искрснуше ноћи Париза, она болна тетурања за хлебом и потуцања кишним авенијама. Они мостови, кафане, људи: сви су ти ликови све више бледели у сећању... Могао сам мирно да контролишем свој живот из ове самоће... Ах тај живот, на сваком кораку разривен, ниподаштаван, мрцварен... Име моје... Моја слава... Бедна литература, којом сам се бавио! Каква утеха од свега тога?...

Нико ме као ово псето није волео. Нико ме не би тако дуго упамтио..." [7]

Прошетати пак кроз лавиринте поезије Радета Драинца није ни мало лако. За ову прилику навешћемо неколико упечатљивих фрагмената из његовог опуса: Песимизам у *Песми последњег декадента* написаној у Хотелу Москва 1922/23. године:

6 *Исто*, 267.

7 Раде Драинац, *Бандит или песник*, (избор и предговор Стеван Раичковић), СКЗ, Београд 1974, XXV - XXVI

Ej, да умрем обузела ме чежња и жеља
Млад и болесно леп као рујне шуме
Јер гадно беше крвљу певати за свет
Који ништа не разуме.

Или сагледавање себе у фрагменту из песме *Кад песник себе погледа из даљине* испеваној у натуралистичкој огољености.

Позер ил патник, хуља или песник, реци шта си био?
Бродоломник савести, маска што публику забавља,
Ах, какав скандал! Димњак на месечини! Свих лопова
разочарани генерал!

Пророк коме се допало женско колено; месец у минијатури;
Страх ме, пријатељу, да целога живота ниси био обична луда![8]

Његово бунтовно биће разоткрива фрагмент из песме *Раде Драинац* сав у трагикомичним контрастима:

Песник, апаш и профет
Дон Кихот, порочни љубавник и стихотворац каквог
ова земља чула није
Карневалски принц, вагабунда око чије главе петролејка сја:
Ето то сам ја! [9]

У тридесет петој години више се није осећао младим, али је још веровао у своју жилаву сељачку снагу. У песми с насловом акционог усмерења – *Борба*[10] младићки се разметао њоме:

Певам као што артиљерија цепа ваздух
пуцају опне ваших свилених ушију
растао сам као коров у дворишту.
И као земља подносим најљући бацил.

На тврдој и распуклој земљи стварао ме отац
зато сам и ја данас један џин.[11]

8 *Исто*, 63.
9 *Исто*, 57.
10 *Српски књижевни Гласник*, 1, XII, 1935.
11 Недељко Јешић, *нав.дело*, 257-258.

Или да за ову прилику наведемо ону чувену, али безимену песму у којој се пред смиреним емоцијама повлачи његов експлозивни темперамент:

Глад ми је бескрајна а руке вечно празне

Ноћу низ улице градске на прстима носим месец
и тугу остављам под прозорима изгубљених жена.

Дао бих све а ништа немам.
Глад ми је бескрајна а руке вечно празне.[12]

Радослав Војводић наводи да је био „сав у комадима, у изливима, пљусковима и одломцима, у неким разбијеним лирским маглама и траумама, у разбијеним огледалима својих унутрашњих снатарења и озарењима (...)"[13]

Око 1933. Драинац се окреће свом родном крају. Преуредио је и себи прилагодио родну кућу коју је испуњавао књигама желећи да ту ужива у старости у подножју Јаворца.

„Како се смиривао у животу, Драинцу је све више пријало родно Трбуње. Одлазио је тамо када је желео да пише и да се физички окрепи. Пренео је из Београда у своју кућу све књиге, такође и писаћу машину.

Тако се испунила његова његова давно исказана жудња за повратком земљи:

Одакле сам пошао, опет ту дођох,
За мном се затворио круг!
Уз срце ми жито зри,
А уз образ шуми луг.[14]

Као каплар покушавао је у рату 1941. да буде ратник крећући се између Блаца и Прибоја. Али узалуд. Пао је у бугарско ропство и провео више од месец дана на Црвеном крсту у Нишу. Спасао се представљајући се као бугарофил и Бугарин Иван Блацев. Кад се вратио својој кући затекао је уништену кућну библиотеку од око 1.000 књига коју су његови рођаци у Трбуњу сатрли у страху од окупатора.

Уплашен од могуће освете левичара којима се замерио између два светска рата, али и локалних примитиваца и зулумћара, бежи у Шабац, па у Аранђеловац. Потом у Топлици покушава да буде устаник, али се уплашио свега и наступајуће туберкулозе те тражи лека у Прокупљу и Сокобањи.

---

12 Раде Драинац, *Ја не жалим што сам волео и патио,* избор, предговор и коментари Радослав Војводић, Слобода, Београд 1987, 24.

13 *Исто*, 5.

14 Недељко Јешић, *нав. дело*, 270.

У пролеће 1943. одлази у Београд где га смештају у Државну болницу. У њој је и преминуо 1. маја 1943. смиривши тако свој неспокојни ум, срце и ноге које су шпартале светом од Балтика до Карпата и Босфора. Човек коме су бунт, поезија, кафане, пиће и жене биле све.

Њему су се после Другог светског рата светили његови леви опоненти насилним заборавом. Победници рата марширали су у поезији, литератури и култури, а он је лежао под дрвеном крстачом у сенци заборава све док га антологичари Борислав Михајловић Михиз и Зоран Мишић нису рехабилитовали 1956. године, Стеван Раичковић избором поезије *Бандит или песник* коју је 1974. издала СКЗ, потом је издата књига *Лирска вандеја* (КК „Драинац" Прокупље и Багдала Крушевац, 1984). Његов земљак Радослав Војводић приредио је Драинчеве изабране радове у књизи: *Ја не жалим што сам волео и патио* (1987). Миливоје Марковић је објавио студију о делу Радета Драинца *Драинчева океанија* (1972), а Синиша Пауновић одужио књигом *Драинац – песник и боем* (1981).

Песникови аутобиографски записи из 1941. *Црни дани* биће објављени у „Космосу" у Београду 1963. године, што је такође допринело његовој рехабилитацији.

Драинац је био припадник модернистичког покрета који је заговарао нови правац *хипнизам* као сан екстазе, надреалиста и неоромантичар, анархиста и бунтовник, изворан и спонтан.[15]

Ипак, после много књига и стотина критичарских и новинарских текстова, енигма човека и песника Радета Драинца остаје заувек као неки изгубљени кључ за његову маштовиту, луцидну и лудо ритмичну поезију и живот сам.

Резиме

Одгонетати загонетку живота и поезије Радојка Јовановића Радета Драинца није ни мало лако. Како проговорити о човеку који је четрдесет и четири године (Трбуње, 1899 + Београд, 1943) проживео или промучио свестрано и бурно као стотине других необичних и креативних људи, дуговечника и уседелица.

Уклети песник, несрећник, краљ боема, инаџија, усамљеник, несмирени дух, изопштеник који се није предавао до смрти. Песник емоција, бола, дерта, побуне и грча, чије су песме час плач и јаук, час гнев, псовка и пљувачка, час узнемирено срце, узбуркани крвоток, час узаврели ум и подземље бића. Песник опијене поезије, приповедач, есејиста, романсијер...

Авантуриста у животу, авантуриста у поезији за кога би се могло рећи да како је живео тако је и писао, мучно, узнемирено, фрагментарно, скоковито, неуједначено поетизовано...

15 Јован Деретић, *Историја српске књижевности,* Просвета, 2002, 1089-1090.

Песник од збирке *Модри смех* (1920) коју је објавио у двадесет првој години живота, а новинар од 1922. године и та два занимања остаће животно опредељење овог пустоловног и немирног човека.

Био је у својој основи песник и новинар (као такав био аутор путописних и документарних репортажа, књижевни критичар и теоретичар, социолог домаће и светске сцене и наличја његове савремености), а желео је да буде носилац још много улога: сликар, заштитник радника и сиротиње, револуционар...

Овај скромни осврт је споменак на 70 година од његове смрти (1943+2013).

Литература и извори

Деретић 2002: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности,* Просвета, Београд.

Драинац 1934: Р. Драинац, „Утисци под париским крововима - Париз неће постати, и поред свега, Рим у мртвој римској империји", *Правда*, 25. јануар 1934.

Драинац 1974: Р. Драинац, *Бандит или песник,* (избор и предговор Стеван Раичковић), СКЗ, Београд.

Драинац 1987: Р. Драинац, *Ја не жалим што сам волео и патио* (избор, предговор и коментари Радослав Војводић), Слобода, Београд.

Јешић 1993: Н. Јешић, *Непознати Драинац,* Конекс, Београд.

Марковић 1972: М. Марковић, *Драинчева океанија,* Ток, Прокупље.

Михајловић Михиз 1956: Б. Михајловић Михиз, *Српски песници између два рата,* Нолит, Београд.

Мишић 1956: З. Мишић, *Антологија српске поезије,* Матица српска, Нови Сад.

Лирска вандеја (избор и предговор Драгутин Огњановић), КК „Драинац" Прокупље и „Багдала" Крушевац, 1984.

Пауновић 1981: С. Пауновић, *Драинац - песник и боем,* Партизанска књига, Београд.

Velibor LAZAREVIĆ

RADE DRAINAC – SEVEN DECADES LATER

Summary

Figure out the riddle of life and poetry of Radojko Jovanović – Rade Drainac is not easy at all. How to speak up about the man who has lived and tortured himself for forty four years (Trbulje 1899 – Belgrade 1943) in a versatile and rough manner as hundreds of other unusual creative people, longevity, and spinsters.

Cursed poet, unfortunate, king of bohemians, misled, solitary, restless spirit, outlaw who has never surrendered until the death. Poet of emotions, pain, rebellion, spasm, whose poems are at one moment weeping and wailing, at another anger, curse and spit, afterwards anxious heart, turbulent blood flow, bustling mind and underground of being. The poet of intoxicated poetry, story-teller, essays-writer, novelist...

Adventurer in his life, adventurer in poetry for whom it can be said how he lived so he wrote, painfully, restlessly, fragmented, bouncy, uneven, poetized... Poet of the collection „The Blue Laughter"(1920) which he published in his 21st year of life, and journalist from 1922 – these two occupations will remain the life commitment of this adventurous and restless man.

He was essentially poet and journalist (as such he was the author of travelling and documentary reports, literary critic and theoretician, sociologist of domestic and world scene, and reverse of its modernity), but he wished to be the holder of many roles: painter, protector of workers and poor ones, revolutionary...

This modest review is a scrapbook on 70 years of his death (1943-2013).

Key words: Rade Drainac, poet, journalist, rebel, tragic.

Рад је предат 20. новембар 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК

*Мирјана БЕЧЕЈСКИ**

ПРИПОВЕДНЕ ИНСТАНЦЕ, ФОКАЛИЗАТОРИ И НАРАТЕРИ У *ПРОКЛЕТОЈ АВЛИЈИ* ИВЕ АНДРИЋА** (ТЕОРИЈСКЕ ДИСТИНКЦИЈЕ)[1]

„Важнија је, дакле,
вера гледања, слушања и читања
од вере сликања, појања или писања."
Милорад Павић

Апстракт: Рад представља теоријски увод, односно теоријске дистинкције неопходне за наратолошку анализу *Проклете авлије* Иве Андрића. Упркос томе што су овој повести посвећене бројне студије, наратолошка анализа остала је у границама традиционалних појмова. Међу њима је најважнији *наратор*, на чију је недовољност указао још Жерар Женет инсистирајући на појмовима *приповедна инстанца* и *фокализација*, што је даље развила Мике Бал у својој наратологији. Аутор томе придружује и анализу *наратера*, коме је велику пажњу посветио теоретичар Џералд Принс, тим неопходнију што је у Источном културном моделу, где је рођена Древна прича и коме припада и ова Андрићева повест, уметност слушања надређена уметности говорења.

Кључне речи: приповедна инстанца, фокализатор, наратер, приповедање, примарни текст, приповедни нивои, екстерни приповедач, приповедач лик.

---

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, becejski@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Оглед посвећен примењеној анализи, односно приповедним ситуацијама у *Проклетој авлији* биће објављен у наредном броју *Баштине*.

У познатом есеју „Увод у структуралну анализу прича" (1966), којим је означио нов смер у развоју савремене теорије нарације, Ролан Барт је тврдио да су приче и приповедање *транскултурални облик изражавања*. Без обзира на безброј културолошких разлика (у форми, садржају и функцији) у којима се могу јавити, све приче имају један „општеупотребљиви" модел фабуле, која их и одређује као *приче* разумљиве људима различитих поднебља и култура, различитих времена. У супротном, приче не би имале тако дуго трајање:

> „Безбројне су приче света. Најпре је то чудесно шаренило врста, распоређених између различитих супстанци, као да је свака прилика послужила човеку да му ове приче повери: прича може бити заснована на артикулисаном језику, оралном или писаном, на слици, непомичној или покретној, на покрету и на уређеној мешавини свих ових супстанци; она је присутна у миту, легенди, басни, приповеци, новели, епопеји, историји, трагедији, драми, комедији, пантомими, слици (мисли се од Свете Урсуле до Карпача), витражу, филму, шалама, разним чињеницама, у конверзацији. Штавише, кроз ове скоро бескрајне облике, прича је присутна у свим временима, на свим местима, у свим друштвима; прича почиње са самом историјом човечанства; нема и није нигде било ниједног народа без прича; све класе, све људске групе имају своје приче и врло често су у њима заједнички уживали људи различитих, чак и супротних, култура: прича не мари ни за добру ни за лошу литературу: интернационална, трансисторијска, транскултурна, она је свуда, као и живот" (Барт 1971: 56).

Прича је, сматра Барт, „хијерархија инстанци". Разумети причу не значи само пратити садржај приповедања, већ схватити начин функционисања хоризонталних веза, „прелазити од једног нивоа на други"[2] (Барт 1971: 60). Теоретичари нарације слажу се да је основа сваке анализе приповедног текста теоријско разликовање три његова нивоа, који не постоје независно, али се могу проучавати самостално: ниво текста, ниво приче и ниво фабуле. Једино је ниво текста непосредно приступачан – као језички знаковни систем.[3]

---

2 Барт разликује три хијерархијски устројена нивоа приповедања: ниво „функција" (рашчлањивање приче ради дефинисања мањих наративних целина), ниво „акција" (личности као носиоци акција) и ниво „нарације" (ниво „говора"). Наративни ниво отвара се када и прича, „али, крунишући раније нивое, он у исто време затвара причу, конституише је дефинитивно као реч једног језика која предвиђа и садржи свој сопствени метајезик". То је највиши ниво до кога досеже наша анализа, јер се у њему налази оно што је у причи непреводиво, а то је *изотопија*, целина значења, чији је фактор интеграција; „изнад наративног нивоа почиње свет, то ће рећи други системи (социјални, економски, идеолошки)" (Барт 1971: 61, 78–82).

3 Бал указује на разлику између *текста* и *приче*, *фабуле* и *приче*: „[...] под *текстом* се подразумева једна, структурално гледано, завршена целина језичких знакова.

На различитом тумачењу те препознатљиве структуре општег модела (*хомологије*) засновали су своје теорије прозе најзначајнији наратолози – да поменемо само данас већ конвенционалне: Штанцла, Фридмана и Бута, те модерне: Женета, Принса, Бал. У односу на претходне теорије нарације, Женетово дело представља револуционарни продор наратологије у структуру уметничког текста. Он први инсистира на дистинкцији визије фабуле, која потиче од субјекта нарације – *фокализације* и језички материјализоване визије – *приповедања*. Такође истиче „нулти ниво фокализације", када нема језичке материјализације визије, „већ се приказује/приповеда објективна фабула" (У: Bal 2000: 194). Од модела „нултог фокализатора" полази и Џералд Принс, аутор једног од најновијих наратолошких речника (2003, прев. Prins 2011), када дефинише „нултог наратера" као основу за типологију новог значајног елемента наратологије – *наратера* (Принс 2008: 31–38).

У својој теорији нарације, сазданој на (пост)структуралистичким основама, Мике Бал (2000)[4] критикује могућност постојања нулте фокализације, сматрајући да у сваком приповедном тексту постоји фокализатор. Ова измена Женетовог наратолошког модела има револуционарне последице: ако не може постојати нулти фокализатор, не може постојати ни апсолутна објективност у наративним текстовима. „Дата теорија не мења само статус наративног, већ и научног текста, који је према овој теорији такође наративан, дакле – субјективан", указује преводилац Р. Мирковић (У: Bal 2000: 194).

Предност ове теорије је што практично омогућава детаљну анализу бројних позиција субјекта нарације. То је управо онај елеменат који нас интересује за, иначе редуковану, наратолошку анализу *Проклете авлије*. С обзиром на то да је велики број научних радова посвећен тумачењу структуре овог дела, поготову ликова, приче и фабуле – догађаја, актера, времена и места као елемената од којих се конструише *прича* (као и пратећих елемената ових великих наратолошких области), определили смо се за анализу субјекта нарације – *приповедне инстанце* (*приповедача* и *наратора*), *фокализатора* и *наратера* у њиховом међуодносу и то у контексту поменутих савремених теорија. Упрошћено речено, бавићемо се питањима: *ко* прича причу, *чију визију* она представља и *коме* је намењена.

'Приповедни текст' је онај текст у којем једна инстанца прича причу. *Прича* је на један одређени начин презентована фабула. *Фабула* је серија логично и хронолошки међусобно повезаних догађаја, који су проузроковани или трпе од стране *актера*. [...] Тврдња да је приповедни текст текст у коме се прича прича подразумева да текст НИЈЕ прича", јер би иначе један од та два термина требало укинути. Ако је фабула производ *маште*, онда је прича производ *уређења*, сматра она (Bal 2000: 51, 11–12).

4 Први пут је објављена 1977. године, али је свако наредно издање Бал обогаћивала и осавремењивала.

1. *Приповедна инстанца*.[5] Још је Барт истицао да, као основа комуникације и предуслов остваривања приче, у свакој причи постоји казивач и прималац, односно слушалац. У проучавању казивача могуће је издвојити три концепције: према првој, он је једнак аутору, друга је концепција о „свезнајућем приповедачу", а трећа, савремена, усмерена је против „свезнајућег приповедача" – приповедач мора остати у границама приче, али не као аутор него као *приповедна инстанца*. Док је казивач доста испитиван, други је запостављен. „Проблем, међутим, није у томе да се сагледају мотиви приповедача ни ефекти што их нарација изазива у читаоцу; он је у томе да се опише кôд преко кога су приповедач и читалац означени током саме приче", сматра Барт (1971: 75). Савремени теоретичари прозе пошли су путем који им је он назначио, истражујући управо ове односе.

Најважнији појам за наратолошку анализу јесте приповедач/наратор или приповедна инстанца – *инстанца која прича причу*, а њен идентитет даје оригиналност и специфична обележја сваком наративном тексту. Приповедна инстанца стоји у чврстој вези с појмом *фокализација*, у теорији познатом и као „тачка гледишта" или „перспектива", а односи се на „визију" која је у причи представљена.[6] У случајевима када се веза између приповедне инстанце и инстанце фокализације не подразумева, откривају се односи између три инстанце које функционишу у три нивоа – *приповедне инстанце*, *фокализатора* и *актера* – и уочава се разлика између ситуација када се они поклапају, односно не поклапају као *лик* (Bal 2000: 22).[7]

---

5 Проучавање идентитета и статуса *приповедне инстанце* захтева утврђивање дистинкције у односу на сродне појмове употребљене у наратологији. Одавно је јасно да приповедна инстанца није исто што и биографски аутор текста; то није ни приповедач, односно видљиво (измишљено) „ја" које постоји у причи или учествује у радњи (актер), јер је „видљиви" приповедач само једна од могућих форми приповедне инстанце; није ни *апстрактни*, нити *импликовани* (*implied*) *аутор*. Ови појмови нису обухваћени предметом наратологије: *апстрактни аутор* јер се не односи само на наративне текстове, а *импликовани аутор* јер се његово постојање подразумева у сваком тексту (тај појам је подручје теорије текста). „Наратологија почиње тамо где почиње *резултат* активности имплikованог аутора: импликовани аутор поставља *наративни текст* испред нас" (Bal 2000: 19–20).

6 Ако бисмо се служили традиционалним појмовима, *приповедна инстанца* и *фокализација* заједно творе *приповедну технику*. Међутим, наративна у правом смислу речи је само приповедна инстанца, јер само она „*приповеда*, изражава се језичким знацима, и јесте наративна на основу чињенице да за објекат има 'причу'. Када се фокализација схвати као део приповедања, не прави се разлика између језичких, дакле *текстуалних* инстанци, и *објекта* њихове активности" (Bal 2000: 20).
Када су у питању категорије *тачка гледишта* и *перспективa*, упутно је видети и књигу Б. А. Успенског *Поетика композиције. Семиотика иконе*, објављену у Москви 1970. (Uspenski 1979).

7 Појам *лик* употребљава се као композитни појам, будући да се под њим подразумева низ међусобно диференцираних категорија у теорији и типологији прозе, као што су:

За сâм статус приповедања није важно да ли приповедач експлицитно указује на себе или не, тј. да ли приповеда у првом или у трећем лицу, јер „уколико постоји језичко изражавање, постоји и говорник који то изражавање врши. Када језичко изражавање формира приповедни текст, постоји и приповедна инстанца, приповедни субјект, а то је, граматички виђено, *увек* 'прво лице'. Израз попут 'приповедач у трећем лицу' тиме постаје апсурдан" (Bal 2000: 22). Међутим, разликовање приповедача који прича о себи и приповедача који прича о неком другом има смисла у погледу *објекта* језичког изражавања. Приповедну инстанцу која у тексту не указује експлицитно на себе као лик, па према томе нема функцију у фабули, Бал назива „екстерним приповедачем" (ЕП), док приповедачко „ја" што се поклапа са ликом из приче коју сам приповедач приповеда, назива „приповедачем везаном за лик" (ПЛ).[8]

Примарни текст[9] у *Проклетој авлији* може се схватити и као повод да причу исприча видљиви приповедач. Сведен је само на експозицију и епилог,[10] окосницу фабуле, док бројни уметнути текстови актера чине њену суштину; доста је заступљен најчешћи облик уметнутог текста у прозним делима – дијалог, што указује на његову *драматичност*. Конструкција која настаје може се представити овако: неименовани приповедач приповеда како младић приповеда како фра Петар приповеда како Хаим приповеда о Ћамилу, који, како фра Петар приповеда, приповеда о Џем-султану. Дакле, пред ЕП и младићем је задатак Шехерезадин, јер што је фабула уметнутог текста опширнија и драматичнија, читалац је удаљенији од фабуле примарне приче.

аноним, личност, лик, карактер и *тај*, у зависности од функције коју им писац намењује у делу (вољно или спонтано).

8 Премда се појмови „екстерни приповедач" (ЕП) и „приповедач лик" (ПЛ) могу заменити лакше схватљивим синонимима „стваралачки субјект" и „епски субјект", при чему се први положај обележава као „бити изван ствари" (*егзотопија*), а други као „бити у стварима" (*ендотопија*), за наратолошку анализу *Проклете авлије* задржаћемо и ову терминологију М. Бал како не бисмо унели још већу забуну у сложену терминологију.

9 Приповедачев текст сматра се *примарним*. У њега се могу уметати остали текстови, по хијерархији (нивоима): „Зависност актеровог текста у односу на приповедачев текст мора се видети као зависност једне зависне реченице у односу на главну реченицу. Сходно том становишту, приповедачев текст и актеров текст немају исту вредност [...]. Квантитативни аспект има утицаја на њихов однос: што више реченица приповедног текста окружује актеров текст, то је зависност већа" (Bal 2000: 39).

10 Експозиција и епилог (топос почетка и топос краја) су *a priori* конципиран приповедачки поступак (део наративне технике), који Успенски назива „композиционим прстеном" и који, управо стога, представља *место са издвојеним значењем* (Uspenski 1979).

2. *Фокализација.*[11] Догађаји представљени у причи увек су нечија перцепција, визија. С обзиром на то да је перцепција психички процес, она зависи и од позиције особе која перципира (места, дистанце), од њеног претходног познавања објекта перцепције и психолошког става. „Однос између презентованих елемената" – онога што се види (објекта) „и визије кроз коју су они презентовани" – инстанце која види (субјекта), назива се *фокализација*. *Фокализатор* или субјект фокализације је тачка са које се елементи посматрају. Ако се она налази при лику (ЛФ), фокализација је нужно интерна – пристрасна и ограничена. Други је случај када је фокализатор изван фабуле, екстерни (ЕФ), а честа појава је смењивање екстерне и интерне фокализације (Бал 2000: 118–124). Такође, могуће је направити разлику у нивоима фокализације, при чему ЕФ „заправо увек држи фокализацију, у којој фокализација ЛФ-а може бити *уметнута* као објекат. И то је исто тако објашњиво терминима општих принципа наратологије. Када покушавамо дати тачку гледишта неког другог, то можемо једино урадити *у толикој мери* колико ту тачку гледишта познајемо и разумемо. Зато нема разлике у фокализацији између тзв. *приче у првом лицу* и *приче у трећем лицу*. [...] И у тзв. *причама у првом лицу*, екстерни фокализатор, обично већ остарио, даје своје виђење фабуле где је *већ раније* учествовао као актер, посматрач. У неким тренуцима он може дати виђење његовог *alter ega* из младости, тако да тада ЛФ фокализује на другом нивоу" (Бал 2000: 132).

У *Проклетој авлији* нарочито су видни позитивни резултати двојења инстанце која види од инстанце која приповеда, на шта је упозорио Женет, јер се на пет приповедних нивоа стално смењују и преплићу екстерни фокализатор(и) и фокализатори ликови. Чак и применом тих дистинкција у неким деловима текста није могуће одредити субјект фокализације. На пример, на почетку повести, када неименовани младић или екстерни приповедач прича о траговима у снегу ка фра Петровом гробу, или коментарише попис имовине покојног фра Петра – што је *дупла* или *удвојена фокализација*,

11 У теорији приповедања овај појам био је означаван терминима: (приповедачка) *перспектива* – што као дефиницију *фокализације* налазимо у Принсовом *Наратолошком речнику* (Prins 2011: 54), *приповедна ситуација*, *приповедачка тачка гледања*, *приповедни начин*, *point of view*. Женет (1972) је показао да је велики недостатак тих термина што не двоје инстанцу која *види* (опажање) од инстанце која *приповеда* (говорење), што доводи до баналних закључака.

Од свих актуелних термина, једино *перспектива* обухвата и физичку и психолошку тачку гледишта, али он не обухвата инстанцу која упућује на приповедну радњу (нити се може извести именица која би указивала на субјекат радње, нити би глагол *перспективисати* имао значење које је нама потребно). Стога и Бал с правом прихвата термин *фокализација*, који је Женет позајмио из фотографије и филма; дакле, акценат је на техничкој, а не на емотивној димензији (као што је термин *визија*), истиче она (Бал 2000: 120–121).

веома блиска и *слободном индиректном говору*. Други пример наратолошке немоћи да одреди субјект фокализације је када се појављују тзв. *аргументовани делови текста,* који нису ни наративни ни описни, већ садрже рефлексије о човеку и свету, о причи и приповедању, и који представљају најзначајније делове повести, јер садрже њену идеологију. За те делове текста само можемо претпоставити да фокализује фра Петар, јер могу припадати и екстерном приповедачу. Ако не постоји ниједан наратолошки знак, морамо се ослањати на истраживачку интуицију, што само показује да је Андрићево мајсторство приповедања изнад сваке наратолошке анализе која претендује на свеобухватност.

Навешћемо и пример за ситуацију када наратологија нема посебан термин за субјект фокализације, а да притом направи дистинкцију у односу на фокализаторе ликове: у самом центу свих приповедних прстенова *Проклете авлије* – када из Ћамила проговара Џем султанова реинкарнација, и када Ћамил постаје истовремено и актер/лик, и наратор, и наратер сопствене приче.

3. *Наратери.* Уз најмање једну приповедну инстанцу, свака нарација претпоставља и најмање једног наратера, тј. оног коме се наратор обраћа, што значи да међу њима постоји зависан однос. Појам наратера треба разликовати од појмова: *реципијента,* односно *читаоца* (у фикционој нарацији – причи, епу, роману – читалац је реалан, а наратер фиктиван), *виртуелног читаоца* (читалац одређених склоности и квалитета коме аутор намењује своју причу) и *идеалног читаоца* (читалац који ће разумети дело у тоталитету његовог значења, тј. биће и његов идеални тумач)[12], иако се често дешава да се наратер поклапа с неким од њих, као и с наратором или неким од ликова. Иако по разноврсности наратери не заостају за приповедачима и нараторима, проучавање наратера остало је у сенци проучавања приповедних инстанци (Принс 2008: 32). У *Проклетој авлији* постоји неколико сцена које примерено илуструју овај однос: ликови се свађају, боре се међусобно за својство наратора, остављајући осталима „безличну" улогу наратера; јер, наратор демонстрира моћ човекове урођене обдарености да приповеда, а наратер ређег дара да слуша.

На први поглед чини се да велики број нарација није никоме упућен. Детаљније проучавање приповедних текстова открива знаке који указују

12 У Аристотеловој *Поетици* постоје појмови идеалног гледаоца/слушаоца и идеалног читаоца (алузије на његову интелигенцију, односно на уживање у разумевању, те на доживљавању страха и сажаљења), који учествују у стварању дела, односно културе. Пол Рикер указује на етичке претпоставке Аристотелове *Поетике*: не постоји слушање/гледање, нити читање које је изоловано од етичког вредновања, па према томе не постоји ни етички неутрална радња (она је увек *симболички посредована)* (Riker 1993:72– 81).

на присуство наратера. Разликују се две категорије знакова: из првих не откривамо ништа о наратеру (усмерени су на *наратера нултог нивоа*), док га други одређују на основу разлика према наратеру нултог нивоа. Да би се направила скица за типологију наратера, потребно је поставити их у односу на наратера нултог нивоа. Како тврди Принс, основна његова особина је да има значајне лингвистичке капацитете, да познаје граматику приче и општа правила стварања прича, као и језик наратора, и да има одређену способност расуђивања и поуздано сећање када су у питању догађаји из приче с којом се упознаје. Међутим, он упознаје догађаје редом, од прве до последње странице, јер не може знати ништа о ликовима и догађајима о којима му се прича, не зна ниједан текст, не познаје ниједан од великих кодова читања (о којима је говорио Барт), не разуме мит, нема искуство; он не познаје никакве конвенције и системе вредности, нити опажа везе имплицитне каузалности; обезличен је, асоцијалан, без карактера и друштвене позиције. Значи, он не може да обоји перцепцију догађаја који му се презентују и потребна му је помоћ наратора да би схватио значење и последице неког поступка (Принс 2008: 32–33).

Приповедни текст може садржати опис наратера од његовог физичког изгледа до психолошког профила. Посебан портрет наратера формира се тек у нарацији која му је упућена и то издвајањем и груписањем знакова друге категорије; неки од њих су *експлицитни* (делови текста у којима се наратер непосредно обраћа наратеру), док су други *имплицитни* (сигнали да се наратор *некоме* обраћа, објашњава нешто што није самообјашњење, или упућује на наратеру познат свет: безлични изрази, питања и негације везане за неке опште проблеме; делови текста који указују на контекст познат само наратору и наратеру, директна поређења; „надоправдања" – метанаративни коментари, који могу бити и контрадикторни)[13] (Принс 2008: 33).

У *Проклетој авлији* портрети наратора углавном су праћени и портретима или бар скицама за портрете наратера, јер се они међусобно преплићу и мењају функције. Тако, и сама чињеница да је Ћамил од свих ликова одабрао једино фра Петра за свога наратера, портретише фратра као човека који не само уме да приповеда, већ још боље уме да *слуша* – да разуме људе и да с њима саосећа. Имплицитни сигнали присуства наратера расути су по читавој повести. На пример, на почетку шесте главе, када екстерни приповедач, или неименовани младић – који је као лик споредан, али као наратер и наратор важан као и сâм фра Петар – истиче: „Ово је само окосница Ћамилове приче, штуро и кратко казана. Много дуже и живље и друкчије, и са другим смислом говорено, било је оно што је фра-Петар чуо од свог новог пријатеља" (Андрић 1982а: 89).

13 „Метанаративни коментари", као могућност изношења контрадикторних ауторских коментара, прави су извор и подстицај за рађање и „контрастних естетика" и „контрастних поетика", будући да се њима видно богате и сучељавају фокализације.

Наратер може да има бројне функције у једној нарацији. Основна је *посредовање* између наратора и читалаца, односно између аутора и читалаца, потом *карактеризација* наратора, ликова, па и саме нарације (Ћамилов наратер може бити само фра Петар), истицање одређених тема, односно етичких и идеографских чворишта дела. Као и фокализатор, наратер истиче поједине теме, односно етичке моменте и може бити веома продорно средство манипулације читаоцем (семантичкој анализи садржаја то често измиче), што је посебно популарно у постмодерној прози: *уверавајући у истиниτост своје ūриче*, наратор се потпомаже наратером (Принс 2008: 37).

У *Проклетој авлији* најчешће је наратер истовремено и лик коме се наратор директно или индиректно обраћа, што значи да ПЛ нема улогу искључиво наратера, већ и актера – било главног, било споредног. Тако добијамо веома сложене приповедне ситуације: младић, наратер фра Петров и наратор ЕП, излаже причу свог пријатеља фра Петра, коју је овај чуо као наратер и саговорник Хаимов (који је причу о Ћамилу формирао од гласина што их је *слушао* по Смирни). Хаим је интересантан пример наратора који има патолошку потребу за наратерима. Повест обилује и примерима *усмене* нарације, тј. наратерима-слушаоцима, док је нарација ЕП *ūисана*, намењена читаоцима.[14] Притом ваља имати на уму важну чињеницу да је *Проклеūа авлија* настајала четврт века (од 1928. до 1954. године), што је период у ком је дошло до револуционарне промене и продукционог и рецептивног модела.

Наратер може бити *ūојединац* (фра Петар Ћамилов, или Хаимов; младић из уводног дела фра Петров), или *ūрūа* (хомогена – на пример, група коцкара у Авлији, или хетерогена – ликови који у дворишту Авлије слушају и прекидају приче о женама, спремни да у сваком тренутку ограбе улогу наратора). Бројни су и примери различитог емотивног односа наратера, наратора и ликова (знаци емотивне функције говорника у наративном тексту јесу знаци указивања на самога себе), што зависи од тога да ли се они међусобно познају и да ли познају догађаје нарације („младић" их не познаје, као ни читалац, али познаје свог наратора фра Петра; фра Петар је и наратор и актер и наратер повести о Ћамилу), да ли су блиски њихови морални ставови и интелектуалне способности, да ли припадају истом хроносу и топосу (заточеници Проклете авлије) или удаљенима (фра Петра и Ћамила од Џем-султана дели неколико векова, а младића од догађаја у причи о Авлији

14 Прихватамо жанровску дистинкцију руске науке о књижевности, по којој је *ūовесī* у односу на роман инхерентна прозна творевина, што је доказано употребом и квалитативних и квантитативних критеријума у савременој наратологији и генологији. Упутно је видети књигу *Књижевна ūенолоūија* Павла Павличића, у којој расправља о три основне категорије – књижевни род, врста и жанр (Pavličić 1983), као и зборнике радова у којима се расправља о сличној тематици, проблематици и апоретици; на пример, *Увод у нараūолоūију* (Kramarić 1989), *Како укроūиūи ūексī* (Perović 1999) и др.

неколико деценија) итд. Комбинације су безбројне, а њихову сложеност још више увећава променљивост приповедних ситуација током саме приче.

С Принсом се можемо сложити да би типологија наративног жанра заснована и на наратерима била много прецизнија, што би допринело и изучавању романескних техника и начина на који нека прича функционише, а на ширем плану – бољем разумевању чина комуникације:

> „А у којој ће мери бити значајан, колико ће улога играти, на колико ће се суптилан и оригиналан начин приповедач њиме служити, очигледно зависи од вештине и спретности приповедача, његовог интересовања за наративну технику, али и од тога да ли његова прича уопште захтева једног наратера. Исто као што се наратор неке приче проучава да би се оценила њена вредност, намере и њен успех, треба проучавати и њеног наратера да би се извори и домет те приче сагледали шире или другачије (Принс 2008: 38).

Анализа која ће уследити настојаће да практично илуструје закључак савремених наратолога – да је традиционална разлика између „прича у првом лицу" и „прича у трећем лицу" сувише груба, те да је потребно направити прецизнију дистинкцију. С теоријског становишта, то је чвршћа основа за класификације приповедне инстанце, фокализатора и наратера, а са становишта стваралачке праксе, установљавање прелазних термина указује на раскошну разноликост приповедних ситуација у делима највећих мајстора приповедања, којима се равноправно придружује и Андрић.

Цитирана дела и литература

Андрић, Иво (а). *Проклета авлија. Сабрана дела Иве Андића*, књ. четврта. Београд: Просвета – Загреб: Младост – Сарајево: Свјетлост – Љубљана: Државна заложба Словеније – Скопје: Мисла – Титоград: Побједа, 1982.

Андрић, Иво (б). „О причи и причању", *Историја и легенда: есеји, огледи и чланци. Сабрана дела Иве Андића*, књ. дванаеста. Београд: Просвета – Загреб: Младост – Сарајево: Свјетлост – Љубљана: Државна заложба Словеније – Скопје: Мисла – Титоград: Побједа, 1982, 68–72.

Барт, Ролан. „Увод у структуралну анализу прича", *Летопис Матице српске*. Нови Сад: Матица српска, књ. 407, св. 1 (јануар), 56–84, 1971.

Ивановић, Радомир В. *Андрићева мудроносна проза: знаци живота и знаци уметности*. Нови Сад: Змај, 2006, 156.

Принс, Џералд. „Проучавање наратера". *Усмења*, год. 2, бр. 6. Уредник Саша Хаџи-Танчић. Лесковац (2008), 31–38.

Штанцл, Франц. *Типичне форме романа*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1987.

Bal, Mike. *Naratologija: Teorija priče i pripovedanja.* Prevela Rastislava Mirković. Beograd: Narodna knjiga (Alfa), 2000.

Bogdanović, Dimitrije. „Povest", Rečnik književnih termina. Urednik Dragiša Živković. Drugo, dopunjeno izdanje. Beograd: Institut za književnost i umetnost u Beogradu – Nolit, 1992, 631.

Kramarić, Zlatko i dr. (prir.). *Uvod u naratologiju* (zbornik tekstova). Izbor, redakcija prevoda, uvodni tekst i bibliografija Zlatko Kramarić. Osijek: Revija – Radničko sveučilište Božidar Maslarić, 1989.

Lotman, Jurij Mihailovič. *Struktura umetničkog teksta*. Prevod i predgovor Novica Petković. Beograd: Nolit, 1976.

Mirković, Rastislava. „Beleška prevodioca", у: Mike Bal, *Naratologija: Teorija priče i pripovedanja.* Prevela Rastislava Mirković. Beograd: Narodna knjiga (Alfa), 2000, 192–194.

Pavić, Milorad. *Hazarski rečnik: roman-leksikon u 100.000 reči.* Beograd: Dereta, 2001.

Pavličić, Pavao. *Književna genologija.* Zagreb: Liber, 1983.

Perović, Slavica (prir.). *Kako ukrotiti tekst.* Podgorica: Oktoih – Institut za strane jezike, 1999.

Prins, Džerald. *Naratološki rečnik*. Prevela Brana Miladinov. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Riker, Pol. *Vreme i priča.* Prvi tom. Prevele s francuskog Slavica Miletić (prvi deo) i Ana Moralić (drugi deo). Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1993.

Solar, Milivoj. *Ideja i priča.* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004.

Stefanović, Danijela. *I beše poput ptice u kavezu: studija o istoriji i kulturi Starog istoka*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Uspenski, Boris A. *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*. Izbor i prevod izmenjenih i dopunjenih tekstova Novica Petković. Beograd: Nolit, 1979.

Ženet, Žerar. *Figure*. Odabrala i prevela Mirjana Miočinović. Beograd: „Vuk Karadžić" (Beograd: Kultura), 1986.

Mirjana BEČEJSKI

NARRATIVE INSTANCES, FOCALIZERS AND NARRATES IN *DAMNED YARD* OF IVO ANDRIĆ (Theoretic Distinctions)

Summary

Despite the fact a lot of studies had been dedicated to Andrić's *Damned Yard,* narrative analysis remained in the frames of traditional notions. Among them the most important is *the narrator*, to whose insufficiency indicated Gerard Genet, insisting on the notions of *narrative instance and focalization*. Furthermore, it was developed by Mike Ball in her narratology, out of which the terminology was adopted in this paper. As the introduction in the narrative analysis of *Damned Yard* the focus of the paper is on the theoretic and terminological distinctions of the notions of *narrative instance, focalization (focalizes) and narrates*. By that it is indicated traditional narrative terminology is to be insufficient for all diversity of narrative situations in this paper, so that it has proven to be necessary to establish transition terms. The last mentioned notion*, narrates*, which was the least researched was dealt by Gerald Prince. The study of narrates and their functions in narrative text is important not only for structural analysis of this history but for the understanding of its most profound sense, since in the Eastern cultural model, where the ancient story was born, the art of listening was subordinated to the one of speaking.

Key words: narrative instance, focalizes, narrates, storytelling, primary text, narrative levels, external narrator, narrator-character.

Рад је предат 4. новембра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК

*Сена МИХАИЛОВИЋ МИЛОШЕВИЋ**

ОДНОС ИСТИНЕ И ФИКЦИЈЕ У *СПИСКУ БУДУЋИХ ПОКОЈНИКА* ДАНИЛА НИКОЛИЋА**

Апстракт: Препознатљив приповедачки поступак означен појмом "монтаже атракција" који Данило Николић примењује, у већини његових романа допуњен је незаобилазним аутобиографским уделом писца у улози приповедача. Све више актуелнија тема у савременој науци о књижевности о фикцији и аутофикцији добија свој интерпретативни оглед на примеру најновијег Николићевог романа *Списак будућих покојника*. Рад ће, довођењем у везу теорија истине и истине песништва од антике до данас, контекстуализовати функционалан однос истине и фикције у роману у откривању сензибилитета имплицитног аутора.

Кључне речи: Данило Николић, *Списак будућих покојника*, истина, фикција, наратив, биографски знак

Сигуран сам само
у света осећања Срца
и истину Имаginације.
Џон Китс

Најновији роман Данила Николића *Списак будућих покојника* (СКЗ, 2012) на малом плану доноси увид у суштинска упоришта ауторове поетике и тежишта која обележавају његову личну књижевну еволуцију. Препознат као "вишеструка рекапитулација тема и поступака"[1], роман једним

* Истраживач сарадник, Институт за српску културу Приштина / Лепосавић, sena.mihailovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 http://www.glas-javnosti.rs/aktuelne-vesti/2012-08-30/roman-danila-nikolica-spisak-buducih-pokojnika-u-skz-u, приступљено 20. септембра 2013. г.

делом одговара на савремена психотерапеутска питања коришћења креативности у "нези душе" својим необичним поигравањем, "зачаравањем" и заокруживањем свих ауторових "спискова" – од *Списка грешака* до *Списка будућих покојника* (или *покајника*, како намерно у роману на једном месту саопштава).[2] Томас Мур, један од најпознатијих психотерапеута, саму креативност посматра као "постојање у свету на душеван начин, јер једино што заиста правимо, било у уметности, култури или код куће, јесте душа. (...) Креативност налази своју душу када пригрли своју сенку".[3] Од овог би се становишта могло поћи када се разматра однос фикције и истине (тј. однос фикције и аутофикције) у роману о којем је реч.

На жанровском нивоу, тврдња Томаса Мура добија свој пример у фикционалном моделирању аутобиографске грађе и дистинкције између писца, наратора и јунака. Овај однос је у аутобиографској прози специфичан и кључан за анализу таквих дела. Француски теоретичар Филип Лежен, хијерархијски наводећи услове потребне за квалификовање неког текста аутобиографским предзнаком, ставља на врх идентичност аутора, приповедача и лика.[4] Како се у роману попут романа *Списак будућих покојника* не може очекивати "аутобиографски пакт" у релацији између аутора и читаоца, онако како Лежен употребљава овај појам, треба подвући разлику између "аутора-творца, момента дела, и аутора-човека, етичког момента".[5] Једино аутор-творац припада свету уметничког дела и стоји у истој равни са јунаком, па се стога мора избећи било какав уплив фигуре аутора као човека. Бахтин истиче да је подударање јунака и аутора contradictio in adjecto, нека врста противуречности са својством: "Персонално подударање 'у животу' лица о којем се говори с лицем које говори не укида разлику тих момената унутар уметничке целине. Јер могуће је питање: како приказујем себе, за разлику од питања: ко сам."[6] У интервјуу у *Вечерњим новостима* поводом новог романа, Данило Николић као да одговара на изложену тврдњу, речима:

---

2 "За ту картотеку Института, ја сам јој рекао да је то списак будућих покојника. А она тврди да сам рекао покајника. Смејали смо се и закључили да би имагинарни списак покајника могао омотати земљину куглу. А тек листа бивших и садашњих покајника. Много је око мене оних који се кају за ово или оно, као ја. А кајем се бескрајно због прихваћених лажи, метода и поступака на прелазу из мог у XXI век." Данило Николић, *Списак будућих покојника*, СКЗ, Београд, 2012, 26. (У даљем тексту цитати из књиге биће обележени бројем стране у загради.)

3 Tomas Mur, *Nega duše*, Mali vrt, Beograd, 2010, 212.

4 Philippe Lejeune, "Autobiografski sporazum", prev. Lade Čale-Feldman, *Autor, pripovjedač, lik*, prir. Cvjetko Milanja, Osijek, 2002, 203. (prema: Žaklina Duvnjak Radić, *Autobiografija, fikcija i ja*, Službeni glasnik, Beograd, 2011, 26)

5 Mihail Bahtin, *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, prev. Aleksandar Badnjarević, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad, 1991, 11.

6 Исто, 163.

> "Нема много ни свесног, ни наученог у мом начину писања, јер сам писац - самоук. Зато сам био зачуђен кад је поводом мог романа "Власници бивше среће" било речено "за такву и толику смелост српска књижевност не зна". Смелост је, као и у новом роману, била у томе што сам увео себе као јунака књиге, и третирао га као све остале. Унео сам, дакле, исту количину самооткривања и приказивања, поступао као и при сликању других, фиктивних. Отуд и запажање Радована Белог Марковића: "Свака Данилова реченица је истинита и мало дртава, као потпис на меници". Најзад, чар књиге и књижевности је, поред осталог, и у откривању оног што се обично крије и прикрива."[7]

Питање *како* аутор приказује себе кључно је у овом интерпретативном увиду. У теорији се помиње да је "јунак аутобиографије само један од могућих приказа аутора као човека, обично онај најласкавији".[8] Наратор – јунак Николићевог романа је допадљив, близак читаоцу у оној мери у којој то дозвољава романескни жанр овако разбијене, модерне структуре. У реминисценцијама у којима посматра себе са одређене дистанце, када се стиче утисак поменутог самооткривања, приповедање поприма обрисе објективизације, наступ је свезнајући, а Истина се не доводи у питање. Наратор – самосвесни јунак, доносећи причу о себи проговара о другима и друштвено-историјском контексту у којем се наратив одвија, са препознатљивом дозом ироније својствене интелектуалцу који је сведок и проницљив посматрач бурних историјских и политичких дешавања и превирања.

Писање о средини из које је потекао представља биографску вредносну свест која га је обликовала. "Мој живот је просторно-временско постојање других",[9] каже Бахтин. Отуда ће простор Метохије и село Витомирицу код Пећи, заједно са Сплитом, градом у којем се родио и живео до шесте године, наратор обележити као она места где би требало да стоји спомен-плоча, у оквиру формулара који попуњава за фиктивни Институт за очување националних вредности. Метохија је демаркациона линија, граница у готово свим Николићевим приповестима. Она је повод за реминисценције, место у којем му се почела развијати свест о себи, о другима. Метохија је, једнако и аутору Николићу и приповедачу у првом лицу, "улазак у свет". Она је повод да се понешто каже и о актуелном друштвено-политичком тренутку. Пре свега, Метохија је завичај и уточиште. Једино у садејству оба ова појма открива се значај тог простора. Не тежи се, дакле, било каквом повратку,

---

7 Данило Николић, "Свет саздан на обманама", *Вечерње новости*, 1. септембар 2012, http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:395217-Danilo-Nikolic-Svet-sazdan-na-obmanama, приступљено 22. септембра 2013.год.

8 Žaklna Duvnjak Radić, *Autobiografija, fikcija i ja*, 28.

9 Mihail Bahtin, *nav. delo*, 115.

већ повратку у простор који се иницира и обнавља у сећањима, а то је место безбрижности и среће. То је, дакле, онај Други завичај, о којем пева и Црњански готово цео свој живот. Такав завичај "очишћен" је од патетике и носи призвук неког другог времена, у којем се живело и осећало сигурно. Како њега нема, немогућ је и повратак, а резигнираност због такве ситуације "окидач" је за уношење аутобиографских појединости у наратив, уз обавезно тумачење актуелног тренутка.

> "Требало би да спомен-плоча стоји на кући у којој сам рођен, у граду у коме сам проходао, шест година живео, годинама летовао, али... Не би ни преноћила.
>
> Нешто слично би се одиграло и на кући у којој сам провео најлепши део живота. Дечаштво и младост. То је била кућа у селу Витомирици, код Пећи, у Метохији. Детињство је протекло у Сплиту, где сам, рекох, рођен. Питање се компликује зато што те куће више не постоје. Она прва нестала је под паркетом кошаркашке дворане на Грипама, изнад града, код неких зидина из доба Римске империје.
>
> Не постоји више ни кућа у Метохији. Спаљена је и срушена под окриљем бомбардовања неколико земаља тзв. НАТО пакта 1999. године. Била је саграђена на оном истом месту где је постојала наша кућа, која је спаљена и срушена 1943. под окриљем немачких окупационих трупа. У оба случаја радило се ручно. Бензином и динамитом. и у томе је тајна што не прижељкујем награду са именом добронамерног Швеђанина." (38)

О томе шта порекло значи писцу, о памћењу и извесној индивидуалности нација и култура после изгнанства или промена места својом или туђом вољом, Исак Башевис Сингер у књизи интервјуа каже да је „књижевност потпуно повезана са човековим пореклом, с његовим коренима. Сви велики мајстори су били укорењени у својим народима.. Толстој, Достојевски, Гоголь били су Руси, Украјинци, колико год су то могли да буду. (...) Писци, више од осталих уметника, припадају свом народу, језику, култури. Они су у исто време крајње индивидуални и крајње привржени свом пореклу."[10]

Аутобиограф (у овом случају наратор у делу са великим уделом аутобиографије) сличан је историографу при бирању догађаја о којима ће приповедати и њиховом представљању као целине, јер чињеницама приписује и одређено значење. И један и други интерпретирају предочена збивања, уносе смисао у њих и позивају се на фактографску грађу, истичући "веродостојност" приказаних догађаја. Овим се проблематизује сама веродостојност, јер значење неког догађаја може бити "стварно", "објективно" или просто

10 Ричард Бергин, *Разīовори са Исаком Синīером*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1988, 68-72.

преузето из стварности.[11] На овом месту требало би дати кратак преглед различитих приступа истини и фикцији од антике до савремених теорија.

Платонова теорија песништву признаје право на истинитост у односу на појавни свет, али одузима моћ у досезању истине Битка. Стваралаштво се, према античком филозофу, кореспондирајући једино видљивом свету (Платон уводи појам мимезе као подражавање, опонашање), угледа на њега, што га, као слику слике и сенку сенке, чини најниже позицонираним на онтолошкој вертикали.

Теорију коресподенције на систематичан начин први формулише Аристотел у својој *Метафизици*. "Истина која одговара кореспонденцији између мисли и објеката назива се и логичка или пропозиционална истина, јер мисао у субјекту одговара објекту какав он стварно јесте. У зависности од тога да ли одговарају објектима стварности или не, мисли су истините или лажне."[12] Његов спис *О песничкој уметности,* настао као одговор на Платонову осуду песништва, најутицајнија је теорија песништва до данас. „Уметник речи не производи ствари, већ само тобожње ствари, он изумева 'као да'."[13] Ту се отвара простор фикцији, јер се она може превести као "измислити", "преобразити", "приказати", "претварати се", "стварати". Фикција може да се одреди и као стварање могућих светова који мање-више кореспондирају са стварним ситуацијама и световима.[14]

Аристотел не доводи у питање могућност фикционализације стварних догађаја и личности, па самим тим ни разграничење миметичке моделизације текста наспрам чињеничног извештавања. Кете Хамбургер половином прошлог века једна од првих разликује књижевност као стварност (нешто измишљено) и стварност као не-фикцију (неизмишљено), чиме жели да истакне способност књижевне фикције да створи привид живота

11 Žaklina Duvnjak Radić, *nav. delo*, 44.

12 Kornelije Kvas, *Istina i poetika*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2011, 11.

13 Pol Riker, *Vreme i priča I*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1993, 64.

14 Многе теорије које књижевном делу признају истинитост настале су на полазиштима Платонових и Аристотелових ставова, попут теорије коресподенције (из чије се критике развила савременија теорија евиденције), затим теорије кохерентности, у коју се делимично може уклопити Аристотелово схватање песништва; прагматична терија истине тврди да неки став можемо сматрати истинитим ако су практичне последице његовог прихватања боље од његовог неприхватања или одбијања (у разумевање истине уграђује се етичка компонента). Теорија консензуса подразумева да се главни критериј истине састоји у "консензусу", тј.слагању мишљења у погледу тврдње или исказа. Последња у низу теорија истине јесте теорија евиденције која заступа традиционално мишљење да се истина налази у суду (мишљењу или исказу), али и да се истина не може састојати у подударању суда са стварношћу. Евиденција је искуство које не можемо даље дефинисати и само такво искуство гарантује апсолутност и објективност судова о истини. На овај се начин истина изједначава са битком. (Kornelije Kvas, *nav. delo*, 18-21.)

(*као*, не *као да*).[15] Оно што аутора чини аутором фикције јесте чињеница да он само представља, не потврђује. Разграничавајући две околности, дихотомије које се јављају услед различитих видова појавности текста, неки теоретичари предлажу решење које ублажава поларност фикције и истине. Насупрот "аутобиографском пакту" који се очекује између читаоца и писца-наратора у аутобиографији (подразумевајући једно "верујте"), у наративној фикцији може да се успостави "романескни пакт" (који подразумева "замислите"). Са романескном нарацијом у првом лицу код које је доминантан биографски знак (какав је роман *Списак будућих покојника*) слободни смо да верујемо да је неопходно успоставити јединство ова два "пакта" у општој рецепцији књижевног текста.

Разломивши структуру традиционалног романа још са првим романом *Власници бивше среће*, Данило Николић је поставио својеврстан постулат који се односи на релацију између факције и фикције и њиховог успешног уобличавања у наративном делу. Он ствара мозаичну структуру у којој ће се проблематизовати чин стварања, улога текста и језика у делу, а у тематском смислу конкретизовати слика историјских и политичких односа у земљи, као и упечатљиве епизоде из ауторовог живота. За разлику од првог романа, у најновијем нема промена перспективе ни тачака гледишта, јер је превасходна тачка гледишта управо она у којој приповедач додељује себи улогу јунака.

Окосница романа јесте попуњавање формулара Комисије за спомен-плоче, у коме би требало навести адресу за њено касније ("кад за то дође време") постављање на зграду где је уметник најдуже стварао. Сећајући се адреса на којима је живео и времена када се то догађало, писац-наратор реконструише утиске о људима, сусретима, политичким приликама и свом животу. Пише анатомију једног приватног и општег времена и друштва. Ту су и наслови његових познатих књига, имена пријатеља, писаца, али и измишљена места и имена, тј. значења која ову књигу чине у исто време провокативном и тајновитом.[16]

Квазидокументарним писмом, наратор доставља извештај у коме се види да је живео у девет држава, шест градова, четири села и тринаест улица у Београду. "Уколико би се јавило питање зашто нисам покушао да се усталим, да имам стално место пребивалишта, одговор је у подвученом делу тог појма." (31) Мало даље, управо поигравајући се фикцијом и истином, додаје:

15 Žan Mari Šefer, *Zašto fikcija?*, prev. Branko Radić i Vladimir D. Kapor, Svetovi, Novi Sad, 2001, 55; Kate Hamburger, *Logika književnosti*, prev. Slobodan Grubačić, Nolit, Beograd, 1976.

16 Д. Бт, "Писац – главни јунак", *Вечерње новости*, 30. август 2012. http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:394978-Pisac---glavni-junak, приступљено 23. септембра 2013. године.

"По свему судећи, изгубићу право на спомен-плочу. Неки чланови комисије изразили су сумњу да сам могао живети у толико много држава, градова, села, и кућа. Лале додаје, шеретски образлагали свој став. То јест, да имам бујну машту, да не разликујем оно што сам измислио од оног што је стварно било; да сам чак и сам то признао у једном поглављу свог романа." (70)

Истина се у овом наративу препознаје онда када наратор води дијалог са својим претходним делима – свуда где је реч о "књижевном послу"; управо онда где је истина послужила у обликовању аутопоетичких исказа. Тако се сазнаје да је 1975/76. из насловне приче у књизи *Списак грешака* склоњена реченица њеног главног јунака Бјелетића, када ћерки као аманет налаже да га из Београда пренесу и сахране у Белом Пољу крај Пећи, "макар и за мене мртвог морали вадити пасош". Никада нам, чини се, ова реченица написана пре готово четири деценије није била актуелнија! Овакав вид антиципације својствен је уметничким делима, тј. сходно схватању посматрања писца као "пророка". "Раздробљеном" структуром својих романа, у којој се једнако налазе одјеци како прошлих, тако и будућих времена, Николић релативизује савременост и садашње време у преовлађујуће аутобиографском приповедању. Тиме поништава или, боље рећи, ублажава однос фикције и не-фикције, чиме ствара кохерентну структуру и препознатљив приповедачки дискурс.

Осим "везивног ткива" романа у виду реминисценције на све адресе становања и попуњавања фамозног Формулара, једини лик који има значајног удела у наративном току јесте лик лекторке Милене Матић. У сатима док припремају луксузна издања ауторових романа, она говори о себи или иницира јунака да говори о себи. Иако у назнакама и недовољно изграђен, њен лик допуњује причу и тематику романа *Списак будућих покојника*, а последњим реченицама заокружује фабулу и лајт-мотив.

"Хтела сам да прећутим до краја, али... Крила сам, не само од вас; знам како ћете то примити...

Шта се десило?

Прекјуче сам, по трећи пут, била на Онколошкој клиници...

Дојка?

Камо среће. Плућа...

Боже мој!" (124)

Милена се, дакле, придружује свеопштем списку будућих покојника, али са утиском који није патетичан јер је у вези са срећом која јој коначно хрли у сусрет, у виду синовљевог повратка.

Роман је тако и написан. Тежина актуелног тренутка ублажена је вештим и духовитим реминисценцијама, нудећи праву равнотежу у односу фикције

и стварности, ону равнотежу која не оптерећује тенденцијом ка свеобухватности. Без обзира што није проширио списак кандидата, како му је замерено у критици[17], чиме би обогатио и оснажио фабулу, овакав "шеретски поздрав усред девете деценије живота" оправдан је у смислу доследности и књижевне препознатљивости. У прилог томе следи кратак духовит одломак из фиктивног посмртног говора који саставља за (фиктивни) интервју:

> "(...) Онако како се он поигравао са формом, како је лежерно преобликовао теме и поглавља из књига, све до хоризонта наших очекивања.
>
> Био је, дакле, ретка појава на нашој књижевној сцени. Његова дела су окренута метафизичкој рефлексији и интертекстуалном самопорицању. Тај распон иде од Ероса до Танатоса..." (93-94)

Аутопоетички приступ књижевном делу нашао је своје наличје и у тако написаној белешци о писцу. У неколико реченица одговорено је на све тежишне тачке ауторове естетике и поетике и још једном доведене у везу фикција и истина, односно литерарно стварање и живот.

Говорећи о граници у проповедању о себи, теоретичар Абот дефинише *извођачку функцију* наратива. „(…)Укратко, сви наративи било које дужине стварају светове са све четири димензије простора и времена. Те светове насељавају ликови који имају сопствене унутрашње светове који могу да преокрену емотивну и интелектуалну атмосферу која је доминантна и чак да се прошире ван простора и времена наратива. (…) У овом смислу, наратив представља: уметност стварања и схватања света."[18]

Свет који је створен у роману *Списак будућих покојника* осим приповедног носи и привлачност доживљајног. Биографским знаком и отклоном од њега у фикцији ослобођеној традиционалних стега форме, створен је динамичан и богат свет у којем се изједначавају живот и смрт, једнако као истина и фикција.

Литература

Abot 2009: H. Porter Abot, *Uvod u teoriju proze*, Službeni glasnik, Beograd.

Bahtin 1991: M. Bahtin, *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, prev. Aleksandar Badnjarević, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad.

Hamurger 1976: K. Hamburger, *Logika književnosti*, prev. Slobodan Grubačić, Nolit, Beograd.

Kvas 2011: K. Kvas, *Istina i poetika*, Akademska knjiga, Novi Sad.

17 Слободан Владушић, "Причица од претеклица", *Вечерње новости*, 11. 10. 2012, 22.

18 H. Porter Abot, *Uvod u teoriju proze*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, 261.

Lejeune 2002: P. Lejeune, "Autobiografski sporazum", prev. Lade Čale-Feldman, *Autor, pripovjedač, lik*, prir. Cvjetko Milanja, Osijek.
Mur 2010: T. Mur, *Nega duše*, Mali vrt, Beograd.
Radić 2011: Ž. D. Radić, *Autobiografija, fikcija i ja*, Službeni glasnik, Beograd, 2011
Riker 1993: P. Riker, *Vreme i priča I*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad.
Šefer 2001: Ž. M. Šefer, *Zašto fikcija?*, prev. Branko Radić i Vladimir D. Kapor, Svetovi, Novi Sad.
Бергин 1988: Р. Бергин, *Разīовори са Исаком Синīером*, Дечје новине, Горњи Милановац.
Богутовић 2012: Д. Бт, "Писац – главни јунак", *Вечерње новости*, 30. август 2012.
Владушић 2012: С. Владушић, "Причица од претеклица", *Вечерње новости*, Београд, 11. 10. 2012
Николић 2012а: Д. Николић, *Списак будућих покојника*, СКЗ, Београд.
Николић 2012б: Д. Николић, "Свет саздан на обманама", *Вечерње новости*, 1. септембар 2012

Sena MIHAILOVIĆ-MILOŠEVIĆ

RELATIONSHIP BETWEEN TRUTH AND FICTION IN *THE LIST OF FUTURE DECEASED* OF DANILO NIKOLIĆ

Summary

The issue of the relationship of art toward reality, old as well as the art itself has represented one of the central and the most sensitive themes of literary-theoretic studies until now. These relations were made more complex by the gradual vanish of boundaries between the categories of reality, truth, and cognition. The understanding of art as the transposition of sensory reality had already anticipated in the antiquity that the truth of literary oeuvre depended more on the extent how it corresponded to the actual social, political and ideological than universal standards. When it did not correspond to that kind of the established paradigm, the creativity was often discredited as false one. New novel of Danilo Nikolić is a multifold recapitulation of his themes and procedures, beginning with "the installation of attractions", and taking into account of social-historic context and reality in which the narration "is taking place", until a recognizable autobiographic writer's share in the role of story-teller. By the fundamental "decomposition" of discourse in question it is answered to the statement of Paul Ricoeur the act of writing represents a particular type of narrative identity establishment (main character-writer), since the biographic sign in the novel *the List of Future Deceased* is almost dominant.

Key words: Danilo Nikolić, *the List of Future Deceased*, truth, fiction, narrative, biographic sign.

Рад је предат 15. новембра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

АРХЕОЛОГИЈА

УДК

*Марија САВИЋ**

ПРЕЗЕНТАЦИЈА И ПОПУЛАРИЗАЦИЈА РИМСКОГ ГРАДА MUNICIPIUM DD (МУНИЦИПИЈУМ ДАРДАНОРУМ) КОД СОЧАНИЦЕ**

Апстракт: Municipium DD као урбано средиште и главни руднички центар Ибарског региона, према свом положају и распореду грађевинских елемената унутар насеља, представља јединствен насеобински антички комплекс како у оквиру наше земље тако и ван њених граница.

Кључне речи: римско насеље, форум, грађевински остаци, заштита и очување.

Остаци римског насеља Municipium DD налазе се у Сочаници, на 7 км источно од Лепосавића и 27 км северно од Косовске Митровице. О њему не постоји ниједна реч у историјским изворима, нити се помиње у античкој литератури, тако да је потпуно аноимно. Једине податке пружају одређени епиграфски споменици са околне територије на којима се помиње као Municipium DD, а о његовој топографији и карактеру сведоче ретки истраживачи овог краја, углавном путописци.[1] Обимнија археолошка истраживања извођена су током 60-их и 70-их година прошлог века, под руководством Емила Чершкова, и захваљујући њему ово насеље код Сочанице познато је како код нас тако и у европским научним круговима. Оснивање насеља и његово дуго постојање искључиво је повезано са оном економском граном коју намеће природа тла на коме се налази. То је, пре свега,

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина, marijasavic84@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Слободан Фидановски, Римски и Рановизантијски период, *Археолошко благо Косова и Метохије*, Галерија српске академије наука и уметности, 1994, 260.

постојање пространих рудоносних области Копаоника и Рогозне, богате рудама олова, сребра и цинка, чија је организована експлоатација условила његово дуго постојање и релативну изолованост и затвореност у овом делу наше земље. На његов положај утицало је и постојање неког аутохтоног илирског насеља, чији грађевински остаци нису још увек откривени, али присуство бронзанодобског и халштатског материјала у незнатном броју указују на овакву могућност.[2] Комплекс римског насеља код Сочанице није био опасан зидинама, већ се слободно простирао, формирајући на тај начин трапезоидну основу, на чијем су се североисточном и источном рубу налазиле градске некрополе. Осим самог насеобинског језгра, град обухвата и читав низ различитих објеката, на површини од 7,5 км квадратних. Ти су објекти највећим делом груписани дуж тока Сочаничке реке, са обе стране њених обала, али их има и на другој страни Ибра. Међутим, трагови језгра читавог комплекса протежу се на око 30 хектара, обухватајући благе падине, терасе и равницу на десној обали Сочаничке реке, на њеном ушћу у Ибар.[3] Најбоље очувани остаци видљиви су на источној периферији насеља, док су грађевине у преосталом делу уништаване вађењем камена и стамбеном изградњом, или се део грађевина налази под ливадама и обрадивим приватним површинама.

Најзначајнији остаци на овом римском насељу, поред покретног разноврсног археолошког материјала, чине архитектонски споменици. Главни део грађевина монументалних размера заузима крајњи источни део града, односно језгро насеља. Ово одступање од размештаја главних грађевинских објеката јавног карактера, пре свега форума, од физичког средишта града, чини ову урбанистичку шему веома карактеристичном. Разлог овако необичног избора места за положај форума, вероватно је повезан са близином металуршких објеката, чији су продукти били складиштени у просторијама хореума, који се налазио на форуму.[4] На месту данашњег форума, претходно је постојало мање насеље рудара, формирано са првим римским продорима на ову територију. Од тог првобитног насеља очувано је врло мало грађевинских остатака који су приликом градње новог форума уклоњени, а њихови остаци затрпани слојем земље. Новоизграђени форум представљао је место окоснице две главне комуникације cardo maximus и decumanus maximus, оријентисане према странама света, којима су подређени правци простирања свих околних објеката.[5] На северном делу форума налази се храм, хореум и други грађевински објекти, вероватно трговачког карактера.

2 Emil Čerškov, *Municipium DD,* Muzej Kosova, Arheološko društvo Jugoslavije, Priština – Beograd, 1970*,* 10.

3 Исто, 69.

4 Исто, 10.

5 Исто, 73.

Хореум је састављен од две издужене тробродне бочне грађевине, за које се претпоставља да су имале спратне конструкције, чији су приземни делови служили искључиво за смештај робе, у овом случају за смештај производа од метала, јер се налазио у непосредној близини металуршких постројења. Ове две грађевине спојене су једним продужним зидом на јужном делу, формирајући на тај начин средишњи простор. Обе грађевине имају по једна врата на јужним и на дужим зидовима окренутим према средишњем простору. На северном рубу овог средишњег простора налази се храм посвећен култу Антиноја, којег је подигао Хадријан у част свог умрлог љубимца. Храм је приближно квадратне основе, (14,25 x 15,75м) и представља једини споменик овог култа на територији балканско–подунавских провинција. Овај грађевински комплекс наставио је своју функцију кроз читав II и већи део III века, а да би пред крај III века све грађевине биле порушене, осим њега, при чему нови архитектонски комплекс у свом саставу обухвата само храм, који је претпрео извесне промене. Са овог светилишта Антиноја, након смрти Хадријана, уклоњени су знакови који су се односили на првобитну дедикацију, услед чега је храм добио нову функцију Капитолијума и био посвећен Јупитеру.[6] Постоји могућност да се у северозападном делу насеља може тражити још једно светилиште, осим претходно поменутог храма на форуму, јер приликом изградње савремених објеката, наишло се на остатке грађевине, правоугаоне основе, са доста уломака декоративне пластике, што поткрепљује чињеницу да је зграда служила у сакралне сврхе, зато што није познато да су утилитарне грађевине у насељу поседовале било какве украсе.[7]

Јужно од форума налази се грађевина базиликалног типа, која се са низом особина издваја као самостални грађевински обејекат у насељу. Базилика има правоугаону основу, димензија (55x16м), коју чине три целине: атријум са пространом екседром, трем и дуга тробродна прсторија на чијем се источном делу налази полукружна апсида. Она се у свом грађевинском склопу издваја постојањем отвореног атријума – откривено унутрашње двориште базилике, које је служио за вршење муниципалног цензора. Занимљиво је то што су испод отвореног атријума постојале терме,чија је функција престала оног тренутка кад је над њеним остацима саграђена базилика. Базилика је слично осталим објектима на форуму, имала чисто пословни карактер, за обављање трговачких и других пословних транскација, а честои за одржавање јавних манифестација, најчешће приликом заседања градских магистрата.[8] Њена изградња се везује за интензивну градитељску делатност на форуму током III и почетком IV века. На истој страни где је изграђена базилика, али на њеном јужном рубу, откривени су остаци

6 Исто, 34.
7 Исто, 53.
8 Исто, 46.

грађевина термалног карактера. Највећим делом остаци терме наслањају се на јужни пержиметрални зид базилике, док се неки делови налазе испод остатака базилике. Преостали већи део терми је наставио своју функцију у непосредној близини форума. Терме су изграђене непосредно пре изградње базилике, у другој половини II века, и вероватно су настале заједно са изградњом грађевинског комлекса повезаног са подизањем храма. Остаци мање грађевине за коју се претпоставља да представљају мање терме, констатовани су на периферији, односно на северозападном рубу насеља. Она је изграђена на простору који није био захваћен изградњом у ранијим периодима живота у насељу, чија немарна техника зидања указује да је изграђена у току познијих грађевинских интервенција у насељу, крајем III и почетком IV века.[9] Будућим истраживањима можда би се могла дати јаснија дефиниција ове грађевине и утврдити докле се простире у правцу севера. У непосредној близини терми и базилике, дуж линије главне улице, налазе се друге јавне грађевине за које се претпоставља да су припадале занатском и трговинском кварту. Осим ових грађевина, откривене су и друге, које су вероватно чиниле склоп инсула са стамбеном архитектуром.[10] Пространост насеља и његово дуго постојање условили су формирање четири некропола на ширем градском подручју, од којих се две налазе у непосредној близини града, а две су нешто удаљеније.[11] На њима је потврђено постојање оба начина сахрањивања, како спаљених тако и скелтних, у веома разноврсним гробним конструкцијама, чија разноликост указује на одређено време коришћења некропола – од једноставно укопаних гробова у правоугаоне јаме, положених слободно или у дрвеном сандуцима, преко сахрањивања у каменим и оловним саркофазима, сахрањивања у гробним конструкцијама изведених од опека, до сахрањивања у зиданим гробницама.[12] Језгро градске некрополе налазило се у равници између Равништанског брега и десне обале Ибра, које се постепено ширило према североистоку. Друга некропола налазила се на десној обали Сочаничке реке, близу засеока Крушевље. Северно од остатака форума, не месту где је изграђена школа и неколико стамбених објеката, претпоставља се да је на том месту формирана још једна некропола.[13] Међутим, како су истраживања била концентрисана у језгру, односно источном делу насеља, радови изван њега била су знатно мањег обима. Поред тога, у неким деловима града због постојања савремених стамбених објеката истраживања нису била могућа. Имајући у виду оба ова разлога, остаје отворено питање да ли је некропола северно од

9 Исто, 50.
10 Исто, 54.
11 Слободан Фидановски, *op. cit.,* 268.
12 Emil Čerškov, *op. cit.*, 58.
13 Исто.

форума претходила формирању некрополе у подножју Равништанског брега. Четврта некропола је заправо најмлађа, односно формирана у позном средњем веку изнад остатака грађевинских објеката на форуму и око њега.[14] Током истраживања на сочаничком насељу откривен је разноврстан археолошки материјал, који се истиче квалитетом израде како у занатском тако и у уметничком погледу. Његова особеност огледа се у појави различитих предмета чија намена указује на поједине делатности становника насеља, као што су различите металне алатке коришћене при копању руде, тегови са назначеном тежином за мерење различитих производа, и примерци рудничког новца на основу којег су се обављале трговачке трансакције. Посебну групу налаза чине многобројни како фрагментовани тако и у целини очувани епиграфски споменици, на основу којих је могуће доћи до одређених података. Постојањем разноврсног археолошког материјала потврђено је муниципално уређење сочаничког насеља, приказан је разнолик етнички састав становништва и његова шаролика верска опредељења.[15]

Насеље у Сочаници обухвата врменски распон од краја I до прве половине IV века, на коме су издвојене две фазе у свом постојању. У првој половини II века долази до снажног развоја града и до појаве највећег броја споменика и археолошког материјала, као и све старије грађевине, док се крајем III и почетком IV века врши интензивна грађевинска обнова и адаптација постојећих, при чему објекти добијају одређене привремене форме.[16] Ова млађа фаза представља резултат дуготрајног процеса, јер се на периферним деловима града одиграва стална грађевинска активност, која адаптацијом старих и градњом нових објеката испуњава временски распон више од једног века између ове две фазе.[17] Град је баш пред крај добио монументалне размере, али се на овај начин није могла избећи дубока економска криза која је одговорна за престанак рударске и металуршке активности, са којом су престале и друге делатности које је прате, занатство и трговина, што је условило и смањење броја становништва и потпуни престанак живота у насељу. На остацима некадашњег сјајног града, били су видни привидни облици живота, са једноставним стамбеним објектима од сухозида, који су се уклопили у рушевине античких зграда. Као потпуни доказ престајање живота на овом насељу представља средњовековна некропола која се формирала на простору испред комплекса форума на северу, док источну и јужну границу простирања чини ивица терасе на којој су изграђене базилика и терме. Њена западна граница није позната, али постоји могућност да граница обухвата руб терасе на којој су грађени објекти најближи базилици.[18]

14 Исто, 61.
15 Слободан Фидановски, *op. cit.,* 270.
16 Emil Čerškov, *op. cit.,* 84.
17 Исто, 74.
18 Исто, 61.

Римско насеље код Сочанице, познато као Municipium DD, представља важан споменик културе за општину у којој се налази, јер су на остацима овог града сачувана сведочанства о историјским догађајима значајним за научну, културну, уметничку или неку другу вредност. Остаци насеља слабо су очувани, јер је већи део грађевина порушен и однешен приликом савремене грађевинске активности, или су остаци разбацани по површини, обрасли травом и затрпани под тањим или дебљим слојем земље, а део рушевина града налази се испод приватних обрадивих површина, стога је тешко непосредно сагледати прошлост овог античког града. Могуће је само на основу одавно добијених одоговарајућих података стећи извесну представу о овој непознатој урбаној јединици у долини Ибра. Зато је неопходно преузети опсежне мере на заштити и очувању постојећих материјалних остатака, јер брига о споменику значи исто и бригу о околини. Поред грађевинских остатака овог античког града, његов интегрални део чини и покретни археолошки материјал који такође захтева посебну пажњу. Пошто на територији општине Лепосавић, којој и припада античко насеље код Сочанице, не постоји зграда музеја у којој би био изложен и чуван покретни материјал са овог локалитета, као и из околних места, потребно је организовати активност на њеној изградњи и отварању, јер обиље археолошке и историјске грађе, и остала сведочанства духовне и материјалне културе ту активност намеђу. Изградњом зграде музеја био би оправдан сваки рад на прикупљању и заштити културних добара територије општине Лепосавић, јер поред веома значајног римског насеља Municipium DD, овој општини припадају и бројни средњовековни споменици од великог историјског, научног и културног значаја. Поред тога, због бројних значајних споменика на овој територији, грађанима треба упутити јавни позив на њиховој заштити и очувању, а не да их бесповратно уништавају, због неких других, њима приоритетних активности. Међутим, идеја о изградњи зграде музеја је стара и дуга и наилази на малу подршку, тако да нема широку друштвену акцију са циљем да се данашњим генерацијама приближи слика своје богате културне историје. Свесни свог културног и уметничког блага, општина би могла омогућити њихово коришћење за подстицање развоја туризма и на тај начин довела до стављања културног блага у функцију економског развоја. Да би то било могуће, потребно је израдити едукативни пропагандни материјал, омогућити добру саобраћајну везу и обезбедити несметани путни прилаз, а на важној магистрали поставити путоказ и картографска тумачења. Да би се омогућила сигурнија и потпунија заштита, изнад читавог овог налазишта у Сочаници било би пожељно да се подигне заштитна кровна конструкција, како би се избегло негативно деловање атмосферских промена. С обзиром да је мало пажње посвећено споменицима културе и њиховој заштити, систематски рад уз друштвену подршку на ископавању и конзервацији допринео би да

се открије и сачува веома вредан материјал. Имајући у виду, и у свести, да се ради о остацима веома значајног грађевинског комплекса, који се нажалост, данас налазе у веома лошем стању, пожељно је и корисно за ову подручје да се предузму адекватне мере заштите на његовом очувању, што би исто тако омогућило и његову бољу презентацију и популаризацију.

Литература

Фидановски 1994: С. Фидановски, „Римски и рановизантисјки период", *Археолошко благо Косова и Метохије,* Галерија српске академије наука и уметности, Београд, 260 – 346.

Čerškov 1970: E. Čerškov, *Municipium DD,* Muzej Kosova, Arheološko društvo Jugoslavije, Priština – Beograd.

Marija SAVIĆ

PRESENTATION AND POPULARIZATION OF THE ROMAN TOWN MUNICIPUM DD (MUNICIPIUN DARDANORUM) NEAR SOČANICA

Summary

Roman settlement near Sočanica represents a unique civic complex whose foundation and position were exclusively connected with the natural potential of this area, and these are surrounding mine basins rich with ores of silver, lead and zinc. Mining industry as the main economic branch which was imposed by the nature of this soil, the only reason for existing and cease of life in this Sočanica settlement at the same time. Out of this great urban complex by systemic research works being performed during the 60-s and 70-s of the previous century, only one part of it had been included during which the following was discovered: forum, basilicas, parts of baths, few remains of small buildings, and necropolis. All discovered buildings are concentrated on the forum, in the Eastern part representing the core of the settlement. The precious data were obtained on the basis of archaeological excavations performed long ago, which are not enough in order to get a thorough reconstruction of the settlement life. The majority of issues had remained unclear and were in the domain of hypotheses either due to the restriction of research being concentrated in the Eastern part of the settlement or the inability of inspection since a larger part of the settlement was situated at private fertile areas and the place of contemporary-built premises existence, while some other parts were demolished by contemporary building. There is a hope by some future researches to get new data which will complete a present image of this anonymous settlement in the parts of the town where it has proven to be feasible, and until then it is necessary to undertake all protection measurements in order to preserve the existent building leftovers.

Key words: Roman Empire, forum, building leftovers, protection and preservation.

Рад је предат 14. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК

*Драгана ЈАЊИЋ**

КОСОВСКИ ПРОБЛЕМ И ПОЛОЖАЈ ХРИШЋАНСКИХ ЗАЈЕДНИЦА НА БЛИСКОМ И СРЕДЊЕМ ИСТОКУ**

Апстракт: Стање на Косову и Метохији представља плод дуготрајног историјског збивања, које је за последицу имало постепени губитак државне територије, смањење броја већинског српског становништва, уз непрестано затирање културног и државотворног српског елемента на овим просторима.

Кључне речи: Косово, Метохија, црква, паљење, Сабор, геноцид, хришћанство, положај, саопштења.

Косово је данас општи назив једног сложеног проблема, који се из више разлога поставља као питање опстанка и положаја српског народа на Косову, на Балкану. Српска православна црква, од самог њеног оснивања (1219), дала је посебан значај овој области. Монументални династички манастири, чије иконографске представе приказују државни суверенитет и континуитет српске власти, уз мноштво малих парохијских храмова на територији Косова и суседних области – формирали су темеље на коме ће се конституисати национална свест српског народа, као и његов културни идентитет[1].

У последњим деценијама Косово и Метохија, српско становништво и Српска православна црква преживљавају најтеже дане своје историје на овим просторима. Посебно место у директном насртају на темеље српског националног опстанка на Косову имају напади на Српску православну

* Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, dragana.janjicka@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финанасира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд, 1986, 261.

цркву и њено свештенство. Разлог за овакву ситуацију јесте терор који у овом делу српске државе спроводе Албанци над Србима. Терор који се спроводио систематски, поготову по завршетку Другог светског рата, над српским светињама на Косову и Метохији, па све до данас, може се пратити на основу извештаја Српског архијерејског сабора, црквене штампе и публикација Српске православне цркве, а све у циљу упознавања са истином[2].

Стање на територији Косова и Метохије, на основу извештаја Светог архијерејског синода, ако се ограничимо само на период после 1945. године, осликавају несметане злоупотребе и насиље Албанаца (али и комуниста) над Српском православном црквом. Треба поменути допис јеромонаха Макарија из Девича, из 1946. године, који извештава Синод о подели манастирске земље Арнаутима од стране тадашње власти, а епископ Владимир извештава о невољама манастира Девича које има од арнаутске стоке и ђубрета које остављају унутар цркве[3]. Затим следе извештаји о рушењу цркве у Ђаковици 1950. године, о страдању монаха у манастиру Бинчу 1952. године, о нападима на цркве и вернике 1958. године, затим о нападима Шиптара и месних власти, и о исељавању Срба у периоду 1961-1964[4]. Посебно треба поменути нова страдања манастира Девича из 1969. године, физичко насиље над игуманијом манастира, као и уништавање манастирске имовине[5]. У низу напада на српске богомоље, монаштво и вернике, који су забележени и достављани сваке године заседању Светог архијерејског синода, од значаја је допис епископа рашко-призренског Павла, из 1978. године, о најновијим страдањима манастира, цркава и народа у периоду 1978-1980. године, о штети и скрнављењу које су нанели Шиптари манастирској цркви Св. Марка Коришког, затим о обијању цркве у Доњем Дреновцу код Гњилана 1978. године и цркве у Добротину код Липљана исте године[6]. Интервенције Светог синода и Сабора на вандалско понашање Шиптара уследиле су 1980. године кроз писмо упућено председнику ИВ САП Косово Фахри Оручију, о нападима на имовину Српске православне цркве, физичким нападима на монаштво и свештенство, као и кроз захтев за пријем делегације СПЦ (исти је, због „заузетости на неодложним пословима председника", прослеђен нижој администрацији Скупштине САП Косово[7]). Паљењем конака Пећке патријаршије 1981. године започели су нови напади на представнике Српске

2 *Задужбине Косова*, Призрен-Београд, 1987, 783-843. Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, 255. Предраг Пузовић, *Косово и Метохија у црквеној штампи у последњих десет година (1995-2005)*, Фоча, 2006, 11-12.

3 *Задужбине Косова*, 796-797.

4 Id., 803, 806,809, 811-814.

5 Ibid., 819-820.

6 Ibid. 826-827.

7 Ibid.,828-823.

православне цркве и српско становништво, који су врхунац варварског дивљања достигли у тешким политичким догађањима после 1999. године[8].

Догађаји који су уследили пред крај XX века и бомбардовање Србије 1999. године, довели су до готово потпуног исељења српског живља са територије Косова и Метохије, а на мети албанских терориста у постратним околностима биле су српске светиње, чије се скрнављење, рушење и паљење догодило у два наврата. Порушено је и сравњено са земљом више од сто српских православих светиња. Наиме, престанком бомбардовања 9. јуна 1999. године, међународне војне снаге КФОР почеле су да улазе на Косово и Метохију 13. јуна, али успорено распоређивање мировних снага имало је тешке последице по српски народ. Оставши незаштићен, био је директно изложен албанским злостављањима. Тако, већ 14. јуна почињу отмице и убиства Срба, и то уз присуство припадника КФОР-а. Међу првима су страдали јеромонах Серафим и монах Харитон. Овакво понашање КФОР-а имало је за последицу исељавање 250.000 Срба за само неколико месеци[9]. Одмах по доласку КФОР-а, у Горњем Неродимљу, срушен је манастир Светог Уроша (XIV век), манастир Светог Арханђела Гаврила у Биначу поред Витине опљачкан је и спаљен (XIV век), а у Доњем Неродимљу су демолиране, спаљене и на крају минициране цркве Светог Стефана (XIV век) и Светог Николе летњег. Исто се догодило и са манастирима Светог Марка Коришког (XV век) и црквом Светог Илије у Љубижди код Призрена (XVI век). У Призрену је срушена црква Светог Николе (XIV век), а у Мушутишту храм Пресвете Богородице из истог периода[10]. Крајем јуна 1999. године демолирана је црква Светог Јована Претече у Самодрежи, и црква Ваведења Пресвете Богородице у Белом Пољу код Пећи (XVI век). Осим оскрнављених гробаља[11], демолирано је и спаљено још пет цркава из XIV и XVI века, и око тридесет и четири цркве из XIX и XX века. Саопштења Синода, потписивање заједничке изјаве о прекиду међусобних сукоба 2. јула 1999. године између епископа Артемија, протосинђела Саве Јањића и Момчила Трајковића са Хашимом Тачијем, Кољ Беришом и другима, није дало жељене разултате[12]. Током јула и почетком августа 1999. године минирана је манастирска црква Свете Тројице у Мушутишту (XIV век), цркве Светог Николе у Словињу (XVI век) и Светих Апостола Петра и Павла у Сувој Реци; оштећена је црква Св. Тројице у Житињу код Витине, минициране су цркве Св. Николе у Кијеву код Клине (XIV век), Св. Илије у Смаћу,

8 Ibid., 830-840.

9 *Православље*, 1999, Београд, бр. 775, 2; *Гласник СПЦ*, 1999, Београд, бр. 6, 104.

10 *Православље*, 2002, бр. 846, 6. *Расйеѿо Косово*, Београд, 1999, 15, 16, 17, 19-23.

11 *Православље*, 2002, бр. 846, 6.

12 „Свети Архијерејски синод СПЦ. Саопштење од 15. јуна 1999. године", *Гласник СПЦ*, година LXXXI, бр. 6, јун 1999, Београд, 104.

Св. Спаса у Дворанима, Св. Тројице у Грмову код Витине, и Св. Петке у Клокоту. Првог августа подметнут је експлозив у катедралној цркви Христа Спаса у Приштини, и минирана је црква Ваведења Пресвете Богородице у Долцу код Клине[13].

За неколико месеци од доласка КФОР-а уништено је преко стотину цркава и манастира. Епископ Артемије је септембра 1999. године изнео податке да је од доласка мировних снага на Косово и Метохију протерано 150.000 Срба. У трима великим енклавама, према процени епископа Артемија, налазило се од 80 до 100.000 хиљада Срба, док је већина градова остала без Срба, а то се, према епископу, односило на целу Метохију, осим Гораждевца, Ораховца и Велике Хоче[14]. На ванредном заседању Светог архијерејског сабора од 13. до 18. септембра 1999. године, захтевало се од УНЕСК-а да хитно спречи разарање православих цркава и манастира, с образложењем да то није само српско наслеђе, већ и баштина европске и светске културе[15]. Упркос обраћањима, напади на сакралне објекте Српске православне цркве нису престајали. Писмо патријарха Павла, упућено цариградском патријарху Вартоломеју, у којем се говори о свакодневном страдању српских светиња на Косову и Метохији, утицало је на васељенског патријарха да се обрати за помоћ генералном секретару УНЕСКО-а, као и писмо председнику Европске комисије Роману Продију, у којем се тражи да се православне светиње на Косову и Метохији заштите, нису допринела видном помаку[16]. Тако је 8. новембра 1999. године црква Светог Николе у Горњем Закуту (XIV век) спаљена, а 14. јануара 2002. године Албанци су експлозивом разнели неколико зидова цркве Св. Илије у Церници код Гњилана[17].

Црквене драгоцености на Косову и Метохији биле су предмет илегалне трговине Албанаца и војника КФОР-а. С тим у вези је било и писмо патријарха Павла упућено 16. августа 2002. године команданту КФОР-а и шефу УМНИК-а, у којем тражи да се предузму све мере у очувању покретне и непокретне имовине СПЦ[18]. Крајње лицемеран је био предлог косовског премијера Бајрама Рецепија да Косовски заштитни корпус преузме заштиту српских манастира и цркава на Косову и Метохији. Овом предлогу успротивио се владика рашко-призренски, зато што су бивши чланови ОВК били припадници овог корпуса[19].

13 *Православље*, 2002, бр. 846, 6.

14 *Православље*, 1999, бр. 780, 5.

15 „Саопштење за јавност са ванредне седнице заседања Светог архијерејског сабора Српске православне цркве одржаног у Београду од 13. до 18. септембра 1999. године", *Гласник СПЦ*, 1999, бр. 9, 165-166.

16 *Православље*, 2000, бр. 794, 2.

17 *Православље*, 2002, бр. 846, 7.

18 *Православље*, 2002, бр. 848, 1-2.

19 *Православље*, 2003, бр. 872, 18.

Најтрагичнији догађаји који су се одиграли 17. марта 2004. године обрушили су се на црквену имовину. У саопштењу Светог архијерејског синода каже се да: „(...) тероризам и насиље који су започели 1981. године, паљењем конака Пећке Патријаршије, настављају се од 1999. године и трају (...)", а затим се каже да је „(...) најновији погром – унапред испланиран. Преко петнаест најзначајнијих храмова и споменика културе од XIV до XIX века, почевши са Светим Арханђелима и Богородицом Љевишком у Призрену, до храма Светог Николе (XIX век) у Белом Пољу, спаљени су и уништени за један дан"[20]. У само два дана, од 17. до 19. марта 2004. године, страдало је око 30 храмова[21]. Зато су речи епископа Артемија сведочанство о порушеним светињама на Косову и Метохији вапај за правдом, која се одбија од порушених и спаљених зидина српских светиња: „Распето Косово, Косово на крсту. Може ли се замислити страшнија слика пред нашим очима? Под крстом се не говори. Под крстом се или ћути у болу или грца у сузама. А ми смо принуђени да говоримо о распетом Косову под његовим крстом... Зато Распето Косово може васкрснути само у васкрслој, слободној, препорођеној Србији"[22].

Може се рећи да је период од XVI-XVII века био најтежи период за хришћанске заједнице на Блиском истоку, када се хришћанска популација смањила на најниже границе. Тек у време Отоманске империје долази до повећања хришћанског становништва, растући процентуално са нешто више од 7% од 1580. године, на 18% у периоду од 1881-1882[23]. Један од разлога за пораст броја хришћана налази се у верском систему *милета*, чије је функционисање унутар отоманског система фаворизовало развој хришћанских заједница на Блиском истоку и њихову улогу у културном и економском животу империје[24]. Потребно је нагласити да милет није настао из

---

20 *Гласник СПЦ*, 2004, бр. 3, 76-81.

21 *Православље*, 2004, бр. 889, 13.

22 *Распето Косово*, 56.

23 Philippe Farges, *I cristiani arabi dell'Oriente: una prospettiva demografica*, in A. Pacini, *Comunità cristiane nell'islam arabo. La sfida del fituro*, Torino, 1996, 61.

24 Системом милета хришћанским заједницама додељене су повластице које су биле једна врста аутономних институција, вођене од стране поглавара Цркве, чија је дужност била да поштује моралне, световне и црквене законе сваке хришћанске заједнице за коју је био одговоран. За хришћане византијског обреда, одмах по заузимању Цариграда (1453), византијском патријарху је поверена од стране султана јурисдикција над свим питањима која су чисто верске природе, као и управљање политичким и световним радњама над хришћанима који су му били потчињени. Иста одговорност додељена је 1461. године Дохалкидонским црквама, које су биле стављене под вођство јерменског католикоса Јоакима. Paola Pizzi, *I cristiani melchiti: continuatori e testimony della tradizione della prima Chiesa indivisa in Oriente*, Aldo Ferrari (a cura), *Popoli e chiese dell'Oriente cristiani*, Roma, 2008, 118.

одлучног настојања отоманске администрације, већ из потребе да се преговара са хришћанским заједницама, будући да је отоманска администрација идентификовала једну друштвену групацију са снажном солидарношћу, везану у једној Цркви, и са својим представницима[25]. Хришћански припадници милета, Јермени, Грци и Арапи, били су важан чинилац модернизације, такође захваљујући и деловању мисионара, прво католичких, а затим протестантских, што је имало за последицу болна цепања унутар Источних цркава[26]. У позном периоду Отоманског царства започели су да сазревају покрети који су током XX века довели до нестајања многих хришћанских заједница. Основни разлог се треба тражити у продирању западних политичких идеја које су концентрисане око концепта држава-нација, и које су довеле до компромитовања традиционалне равнотеже милета[27]. Историјски гледано, мисионарска активност Капуцина, Језуита и Кармелићана, успела је да подстакне одређене мелкитске елементе на унију са римокатоличком црквом и то унутар Антиохијске патријаршије. Потписивање Исповедања вере које је било презентовано 1583. године у Алепу патријарху Михаилу VII Сабагу (1576-1593), почетак је римске унинистичке политике на овим просторима. У току XVII века иницијативе за помирење и унију почињу да се конкретизују 1622. године стварањем Конгрегације за пропаганду вере, која је имала за циљ ширење латинског католичанства и координацију мисионарске делатности код Источних цркава, како би задобили преобраћење локалних јерархија и тиме оправдали њихову „унионистичку политику"[28].

Први хришћани који су осетили последице погоршавања политичко-црквене ситуације на Блиском истоку били су либански Маронити, над којима је 1860. године извршен велики покољ од стране Друза (шизматичка шиитска секта), а под покровитељством отоманских власти[29]. Само захваљујући

25 Joseph Maïla, *Gli arabi cristiani: dalla questione d'Oriente alla recente geopolitica*, A. Pacini (a cura), *Comunità cristiane nell'islam arabo. La sfida del futuro*, Torino, 1996, 29-35, 38.

26 Paola Pizzi, *I cristiani melchiti: continuatori e testimoni della tradizione della prima Chiesa indivisa in Oriente*, 119.

27 Andrea Riccardi, *I secolo del martirio. I cristiani nel Novecento*, Milano, 2000, 168-288, 299-317. Aldo Ferrari, *Popoli e chiese dell'Oriente cristiani*, XII.

28 Serge Descy, *Introduction à l'histoire et l'ecclésiologie de l'Eglise melkite*, 21. Filippo Carcione, *Le Chiese d'Oriente, identità patrimonio e quadro storico generale*, Milano, 1998, 93. Giuseppe Sorge, „Roma e Melkiti", Archivi e Cultura, 8, 1974, 91-113.

29 О пореклу Маронита постоје две различите тезе. Западна историографија повезује назив Маронитска црква са манастиром Светог Марона у Либану (V век), халкидонске традиције, успевши да сачува њен оргинални, антиохијски обред, избегавајући стапање са византијским (разликујући се у догматском смислу као монотелитска). Маронитска црква коституише посебан изузетак једне старе источно-хришћанске заједнице, која се сачувала у потпуности, да би од XII века, закључно са XVI веком, била под ауторитетом Римске цркве. Miriam de Ghantuz Cubbe, *I maroniti*, Aldo Ferrari (a cura),

итервенцији европских сила, нарочито Француске, заустављени су масакри, мада су интереси великих сила (Француске, Велике Британије, Аустрије и Русије), жељних да ставе под властити утицај већ оронуло Отоманско царство, одређивали и судбину хришћана у овој регији. Случај Маронита одражава на најбољи начин интересе и конфликте међу великим силама, у овом случају Француске, традиционалне заштитнице Маронита, чији су интереси били у супротности са интересима Велике Британије, заштитнице Друза[30]. Оваква ситуација протегла се све до Првог светског рата, под сталном прикривеном тензијом која ће пратити Либан све до последњих година постојања Отоманске империје. За време Првог светског рата Маронити су пуно пропатили, јер је Отоманска империја, бојећи се да не дође до отвореног показивања маронитских симпатија према Французима, довела земљу до глади. По завршетку рата, историја Маронитске цркве везује се са стварањем либанске државе 1920. године, којој је убрзо дато институционално устројство републиканског типа под француским протекторатом (1926). Независност је дошла у новембру 1946. године, када је престала инострана контрола[31]. Тада је Либан добио властити демократски Устав, познат под називом »Национални пакт«, којим је утврђено да председник Републике буде из редова Маронита, председник Скупштине из реда муслимана-сунита, а председник Парламента из реда муслимана-шиита, док друге дужности треба да се поделе између чланова других верских заједница[32].

Грађански рат у Либану, који је почео 1975. године, бацио је Либан у хаос, а корени рата налазе се у врло сложеном и тешком процесу дестабилизације, који је погодио читав медитерански регион, стварањем израелске државе и страног уплитања у прилике земаља Блиског истока на овом простору. У овом рату хришћани су платили високу цену, како жртвама тако

Popoli e chiese dell'Oriente cristiani, Roma, 2008, 177-205. Id., „Quelques Réflexion à propos de l'Histoire Ancienne de l'Église Maronitr", Parole d'Orient, Kaslik, 26, 2001, 30-69. Filippo Carcione, *Segio di Costantinopoli ed Onorio I nella controversia monotelita del VII secolo. Alcuni chiarimenti sulla loro dottrina e sul loro ruolo nella vicenda*, Roma, 1985, 33-97. Id., *La genesi storico-teologica del monotelismo maronita*, Roma, 1991, 25-32, 41-54, 55-61.

30 Pierre Dib, *L'Eglise Maronite*, Beirut, 1962, 124-125. Toufic Touma, *Paysans et Institutions Féodales shez les Druses et les Maronites au Liban du XVII siècle à 1914*, vol. I, Beirut, 1971, 279-283. Kemal Salibi, *Histoire du Liban du XVII siècle à nos jours*, Paris, 1992, 141-181. Vincenzo Poggi, „Otto lettere di monsignor Valerga sui massacri del 1860", Studi e Richerche sull'Oriente Cristiano, 14, 1991, Roma, 90-91.

31 Toufic Touma, *Paysans et Institutions Féodales chez les Druses et les Maronites au Liban du XVII siècle à 1914*, vol. II, 546, Giuseppe Sorge, *I Maroniti nella storia*, Roma, 1978, 62, 119. Kemal Salibi, *Histoire du Liban du XVII siècle à nos jours*, 118-193, 239-256, 287-289. Mishal Awit, *Les Maronites*, Bkerké, 1989, 149. Guglielmo Sasinini, Camille Eid, *Alle radici dei cedri. Il dramma libanese. Le Chiese. Il Sinodo della speranza*, Cinisello Balsamo, 1995, 34-35.

32 Filippo Carcione, *Le Chiese d'Oriente, identità patrimonio e quadro storico generale*, 219-220. Miriam de Ghantuz Cubbe, *I maroniti*, Aldo Ferrari (a cura), *Popoli e chiese dell'Oriente cristiani*, Roma, 2008, 208-209.

и материјалним уништавањем. Довољно је да се помене масакр из септембра 1983. године у хришћанским селима у јужном делу Бејрута од стране Друза, који су искористили неочекивано повлачење израелских трупа (напомена: бригада састављена од Друза била је једина коју нису чинили Јевреји, а да је била прихваћена да буде део израелске војске)[33]. Почињени масакар однео је 2.000 живота, а 17.000 домова и 85 цркава комплетно су уништени, што је проузроковало 200.000 избеглих лица. Овај егзодус довео је до смањења броја хришћана-Маронита, који тренутно чине 17% локалног становништва[34].

Положај Асирске цркве у другој половини XIX и првим деценијама XX века резултирао је великим прогонима и покољима над хришћанима Асирске цркве. Велики део асирских хришћана налазио се под доминацијом Отоманског царства, у подручју планине Хакари, где су представљали трећину становништва, док су остатак чинили Курди[35]. У области Мосула они чине једну мањину која броји 20.000 Асираца, док је у Персији ова хришћанска заједница концентрисана на истоку, око језера Урмија. У току Првог светског рата ова асирска заједница изгубила је за само неколико година велики део својих чланова после низа серијских масакара, тако да се они могу оквалификовати као први геноцид XX века[36].

Са уласком Турске у Први светски рат, 1914. године, асирски хришћани конфронтирали су се прво на страну Руса, а затим Енглеза, у нади за ослобођењем од отоманског јарма и стицањем неког облика независности[37]. Са објављивањем рата, 20.000 турских војника, потпомогнути одредима Курда, напало је околину града Урмије, где је преко хиљаду Асираца било убијено, а 56 села спаљено. Већ почетком марта убијено је 785 Асираца у Саламасу, а приликом ослобађања Вана од стране Руса, у току повлачења, турска војска опљачкала је 70 хришћанских села. У граду Серту, по наређењу је 8.000 турских војника извршило покољ над свим хришћанима. У току овог масакра убијен је и епископ града и велики научник Адај Шер, а његова богата библиотека са старим сиријским рукописима спаљена је[38]. У овим турским персекуцијама страдало

33 Giuglielmo Sasinini, Camille Eid, *Alle radici dei cedri. Il dramma libanese. Le Chiese. Il Sinodo della speranza*, 99-100.

34 Ronald Roberson, *The Eastern Christian churches*, Roma, 1999, 143.

35 Michel Chevalier, *Les montagnards chrétiens du Hakkari et du Kurdistan Septentrional*, Paris, 1985, 55-130.

36 Raymond le Coz, *L'Église d'Orient*, Paris, 1995, 363.

37 Alessandro Mengozzi, *I cristiani di tradizione siriaca del Vicino e Medio Oriente*, Aldo Ferrari (a cura), *Popoli e chiese dell'Oriente cristiani*, 166.

38 Raymond le Coz, *L'Église d'Orient*, 365-367. Sebastian de Courtois, *Le génocide oublie. Chrétiens d'Orient, les derniers aramée*, Paris, 2002, 130-170. Eugene Giselle, *Syriens et Chaldéens, 1914-1917, leurs martyres, leurs espérances*, Paris, 1917, 35-70. Alessandro Mengozzi, *I cristiani di tradizione siriaca del Vicino e Medio Oriente*, Aldo Ferrari (a cura), *Popoli e chiese dell'Oriente cristiani*, 166-167.

је 750.000 асирских хришћана, што је између две трећине и три четвртине од целокупног асирског становништва.

Од XVII-XVIII века, исламизација Мале Азије скоро да је била завршена, а Васељенска патријаршија у Константинопољу била је исувише зависна од Турака да би реално могла да управља Црквом. Духовни препород који је уследио почетком XVIII века, мисионарским проповедањем св. Козме Етолског (1714-1779) и описмењавањем маса, као и духовним покретом коливада, створио је културни супстрат који ће, дубоко у народу, стимулисати откривање сопственог идентитета, осећања слободе и аутономије, и довести до подизања устанка у Грчкој 1821. године. Сматрајући васељенског патријарха Генадија V одговорним за устанак у Грчкој, дванаест епископа заједно са патријархом оптужени су, и обешени, због помагања анти-турској побуни, иако су ставови Васељенске патријаршије били неблагонаклони према догађањима проузрокованим грчким устаницима[39].

Почетком XX века грчко становништво у Турској бројало је 2.000.000 православних Грка, са око 2.300 храмова, 2.900 свештеника, 2000 школа са 4.700 учитеља и 190.000 ученика. У овом периоду број верника у Истанбулу износио је 100.000 – 250.000 верника[40]. Године 1922. грчка војска претрпела је велики пораз у Малој Азији, где је већина ових Грка масакрирана у Измиру (Смирни), а затим је према одредбама Споразума у Лозани (1923) дошло до „размене становништва", када су сви православни Грци протерани у Грчку. Уз непрестано десетковање грчког елемента у турској зони, само је грчком становништву у Истанбулу и околини било допуштено да остане[41]. Последњи егзодус православних Грка догодио се 1950. године, као последица грчко-турских тензија, смањујући број православних Грка на 4.000[42].

У наредним годинама, општа слика положаја Васељенске патријаршије није се променила набоље. Држање турских власти остало је непромењено, видећи у Патријаршији претећи национални елемент. Многе цркве су биле затворене и претворене у џамије (Света Софија претворена је у музеј),

---

39 Filippo Carcione, *Le Chiese d'Oriente, identità, patrimonio e quadro storico generale*, 78-79. Ronald Roberson, *The Eastern Christian churches*, 46. Тимоти Вер, *Православна црква*, Београд, 2001, 101-102. Духовни покрет обнове, чији су чланови познати као коливади, настао је крајем XVIII века, у циљу повратка на истинске корене православног хришћанства и неприхватање световних идеја које су долазиле са запада. Посебно су подстицали често причешћивање – ако је могуће и свакодневно. Сабор у Цариграду из 1819. године одобрио је њихов став.

40 Радомир В. Поповић, *Православне помесне цркве*, Београд, 2009, 23-24. Јован Зизјулас, „Васељенска патријаршија и њен однос са осталим православним црквама", *Теолошки погледи*, 1-4, Београд, 1998, 58-66.

41 Filippo Carcione, *Le Chiese d'Oriente, identità, patrimonio e quadro storico generale*, 80. Aldo Ferrari (a cura), *Popoli e chiese dell'Oriente cristiani*, XIII.

42 Ronald Roberson, *The Eastern Christian churches*, 47.

а улога патријарха сведена је само на ниво духовног ауторитета. Седиште патријаршије налазило се на периферији данашњег Истанбула, званог Фанар, а употреба звона била је строго забрањена. Током педесетих година XX века положај Грка у Истанбулу погоршао се због догађаја на Кипру. Наиме, поводом покушаја Кипрана за уједињењем са Грчком (ἕνωσις), на основу референдума спроведеног 1950. године, дошло је до антигрчких нереда у Истанбулу 6. септембра 1955. године, када је опустошено и опљачкано 60 од 80 православних цркава у граду; хришћанским добрима нанета је велика штета, догодио се велики број силовања и убистава. Интервенција турских власти намерно је заказала, остављајући разулареним демонстрантима да се свете над хришћанским грчким становништвом. Током година које су следиле, велики број Грка напустио је Истанбул, док су остали депортовани. Деведесетих година у Истанбулу је остало око 3-4.000 Грка. Турске власти су шездесетих година затвориле патријаршијску штампарију, док је Богословија на острву Халки, која је основана 1844. године, затворена званичним декретом 1971. године[43].

Децембра 1989. године васељенски патријарх осветио је нову административну зграду на Фанару, на месту старе из XVII века, која је порушена и запаљена 1941. године. Турске власти су тек 1987. године дале дозволу за грађење ове зграде, што је олакшало Васељенској патријаршији да, у скорије време некоришћену и оронулу богословију на острву Халки, почне да обнавља[44]. На основу иницијативе садашњег патријарха Вартоломеја I, 10. јануара 1995. године отворена је канцеларија Цариградске патријаршије, при згради Европске заједнице у Бриселу. Патријарх је постао непоколебљив борац за заштиту животне околине[45]. Међутим, и даље је положај грчке заједнице у Турској остао тежак. Профанација грчког гробља у Истанбулу и паљење околине у близини грчке школе, неки су од новијих догађаја који описују понашање турских власти. Конрад Рајзер, генерални секретар Светског Савеза Цркава, упутио је турском првом министру 4. новембра 1993. године писмо, у којем је изразио бригу за укидање основних права грчкој заједници у Турској и указао на пораст јавног анимозитета према Грцима у Турској, и мањка васпитног особља у основним школама. Он је позвао турске власти да заштите грчку мањину од верске нетрпељивости и да им се гарантују права властитог језика и културе, и да целокупна грчка заједница треба да буде укључена, као и да би било добро да се покаже добра воља

43 Ibid., 47. Радомир В. Поповић, *Православне поместне цркве*, 23. Filippo Carcione, *Le Chiese d'Oriente, identità patrimonio e quadro storico generale*, 80. Тимоти Вер, *Православна црква*, 127-128. Џон Мајендорф, *Православна црква јуче и данас*, Београд, 1998, 120. Константин Е. Скурат, История Поместных Православных Церквей, Москв, 1994, II, 18.

44 Filippo Carcione, *Le Chiese d'Oriente, identità, patrimonio e quadro storico generale*, 80.

45 Ronald Roberson, *The Eastern Christian churches*, 48.

и дозволи поновно отварање Богословије на Халки. Упркос свему, проблеми су се наставили и у мају 1994. године, када су три бомбе, убачене унутар Патријаршије, експлодирале. Негде у септембру 1996. године, у патријаршијски комплекс бачена је ручна граната која је експлодирала, али није проузроковала већу материјалну штету. Друга бомба експлодирала је унутар Патријаршије у току ноћи 2-3. децембра 1997. године, проузрокујући већу материјалну штету, да би у јануару 1998. године, у центру Истанбула, дошло до покушаја паљења цркве. Том приликом убијен је црквењак[46].

Положај Јермена у Отоманском царству следио је судбину других хришћанских заједница које су припадале категорији «неверника», подвргнутих, као такве, интензивном фискалном притиску, као и низом законских забрана. Јерменском патријарху (католикос) у Цариграду припала је у надлежност управљања јерменским милетом, који је у другој половини XIX века бројао око 2.300.000 Јермена. Одговоран за све Јермене, католикос је протезао власт и изван својих духовних граница, обухватајући и световне принадлежности (грађанске, фискалне и судске). Јерменска заједница у Турској располагала је великим политичким утицајем, као и знатним имовинским средствима, а све услед развијене класе занатлија, трговаца, ителектуалаца и предузетника, који су имали значајан утицај у Отоманском царству XIX века. Треба имати у виду чињеницу да су Јермени више него било која друга немуслиманска нација били интегрисани у политичку и административну структуру државе[47]. Новембра 1839. године, хатишерифом султана Абдулмеџика објављена је верска слобода и грађанска једнакост свим отоманским субјектима, без разлике на њихову вероисповест, али су те одредбе остале само на папиру, потхрањујући јерменско незадовољство. Догађаји на истоку – напредовање и анексија кавкаских територија у руску царевину, пробудили су у Јерменима наду у ослобођење од вишевековне исламске тираније.

Турски став према јачању јерменског питања представљао је нову претњу за територијални интегритет Царства и европским силама пружио нове могућности да интервенишу. Гледан из територијалног угла, јерменски проблем био је проблем Анадолије, а посебно источне Анадолије. Почев од 1878. године, јерменско питање се све више интернационализовало, а национални покрет се радикализовао. Јерменске провинције постале су елемент ривалства великих сила и њихових интереса[48].

---

46 Ibid. 49.

47 Riccardo Pane, *Il cristianesimo armeno,* Aldo Ferrari (a cura), *Popoli e chiese dell'Oriente cristiani*, 233.

48 Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, Београд, 2002, 604. Sidari Francesco, *La questione armena nella politica delle grandi potenze della chiusura del Congresso di Berlino dal 1878 al tratatto di Lozana del 1923*, Padova, 1962, 136-170. Mesrob K. Krikorian, *Armenianas in the Service if the Ottoman Empire, 1860-1908*, London-Boston, 1978, 40-90.

Скоро четиристо година Јермени су у источној Анадолији били угњетавани од стране отоманске власти, посебно у провинцијама Ван, Битлис, Ерзерум; далеко од централне власти, а на милост Курда и турских локалних управитеља, јерменско становништво било је непрестано малтретирано. Обећане реформе, реформе које су, заправо, велике силе поднеле Порти 1877. године, а у корист немуслиманског становништва, нису биле примењене. Положај Јермена се све више погоршавао. Масакри су се догађали управо на територијама где су јерменске заједнице биле најбројније и за које су се у Берлину тражиле административне аутономије[49]. Конгрес у Берлину (1878) убрзаће постепено пропадање Отоманске империје и интернационализацију «јерменског питања», али неће успети да заштитити јерменско становништво, које је услед повлачења руске војске из области источне Анадолије, потпало поново под турску власт[50]. На десетине хиљада Јермена било је масакрирано од стране турских управитеља и Курда, што је по први пут узбуркало европско јавно мњење[51]. Нажалост, упркос реакцијама светске јавности у периоду од 1894. до 1896. године, убијено је око 300.000 Јермена, уз додатну насилну исламизацију, и на хиљаде протераних према Транскавказији. Прво што је позвало на узбуну био је чланак у Тајмсу, од 21. фебруара 1894. године, који доноси вест о покољу у Јозгаду. Аутор чланка Н. Ф. Б. Линч, под насловом: *Јерменија. 1. Турске ūровинције, 2. Руске ūровинције*, пише директору Тајмса: „Ако наша дипломатија не зна да убеди Порту да овај начин третирања Јермена значи ископати јаму Отоманској империји у Азији, биће страшних последица не само за империју, него и за нас”[52]. Нажалост, упркос реакцијама светске јавности, масакри се проширују и настављају у току 1895. и 1896. године. Међународна посматрачка комисија која је била оформљена од стране Русије, Француске, Сједињених Држава и турских представника, суочила се са дволичношћу турске политике. Јер, док је комисија посећивала зоне Ерзерума и Битилиса, на другим подручјима масакри су несметано били настављени. Следећих месеци 1895. године покољ се наставља у свим већим градовима Турске, да би се врхунац ове антијерменске експлозије насиља достигао у јуну 1896. године масакрима у Вану, и августа исте године у Истанбулу. Напад на Турску банку у Истанбулу 1896. године имао је за последицу покољ у којем је убијено на десетине хиљада Јермена. Тек 11. октобра 1896. године Порта објављује

49 Mesrob K. Krikorian, *Armenianas in the Service in the Ottoman Empire, 1860-1908*, 45-80.

50 Christine Chaillot, *Vie et spiritualité des Églises orthodoxes orientales (des traditions syriaque, arménienne, copte et éthiopienne*, Paris, 2011, 128.

51 Christine Chaillot, *Vie et spiritualité des Églises orthodoxes orientales (des traditions syriaque, arménienne, copte et éthiopienne*, 128.

52 Vincenzo Poggi, *Panorama storico delle Chiese cristiane in Asia e in Africa*, Bologna, 2005, 112.

декрет којим се у јерменским зонама Анадолије за вицегувернера поставља представник из редова мањине, што је била још једна у низу подвала која је требало да прикрије саучесништво Отоманске империје у овом масакрима[53].

Године 1908. дошао је на власт револуционарни војни покрет Младих Турака (покрет који је био под утицајем немачке матрице), који је остао на власти до 1918. године, и који је довео до краја јерменско питање, затирући њихово хиљадугодишње постојање на просторима Анадолије, Киликије и оних делова Отоманске империје где су Јермени били већинско становништво. Тако, 1909. године, 25.000 од 30.000 Јермена било је масакрирано у Адани (Киликија), а у септембру 1918. године око 30.000 Јермена убијено је у Бакуу, у Азербејџану[54].

Геноцид над Јерменским народом достигао је свој врхунац у периоду од 1915. до 1922. године, масакрима и депортацијама Јермена из Анадолије, или „премештајем" у пустињске крајеве Сирије и Ирака, под изговором заштите становништа од борби које су се водиле у овим источним областима, али и евентуалне издаје оних који су били склони Русији[55]. Јерменска заједница била је виђена као велика сметња за турске власти у њиховом плану о пантурској унификацији, како на унутрашњем тако и на спољашњем плану[56]. Започиње, дакле, једна систематска депортација, која се одвијала у ужасним условима пљачкања, пожара, мучења и нечувеног покоља, који је остао скоро незапажен у светској јавности тога времена. Под изговором антидржавне завере, над јерменским становништвом започео је геноцид 24. априла 1915. године, у којем је страдало око 2.000.000 Јермена. На путу ка Сирији и Месопотамији, један бескрајни караван мушкараца, жена и деце, који је у нељудским условима упућен према сиријској пустињи, остављао је дуж пута на милион лешева. Они који су успели да преживе умирали су у избегличким камповима од стеница, изнемоглости и болести, тако да се говорило о „погубљењу једне нације"[57]. Када је реч о јерменском геноциду, говори се о сличности између метода примењених тада, против Јермена, и метода који су коришћени непуних тридесет година касније, од стране нациста. Реч је о јерменском становништву које је било принуђено да се премести стотине и стотине километара далеко, без воде и хране, у једну врсту логора, те зато од овог времена постоји

53 Paolo Siniscalco, *Le antiche chiese orientali*, Roma, 2005, 270.

54 Raymond Kévorkian, „La Cilicie (1900-1921). Des massacres d'Adana au mandat français", Revue d'histoire arménienne contemporaine, 3, 1999, Paris, 143-164. Andrea Riccardi, *Il secolo del martirio. I cristiani nel Novecento*, Milano, 2000, 168-288, 299-317. Christine Chaillot, *Vie et spiritualité des Églises orthodoxes orientales (des traditions syriaque, arménienne, copte et éthiopienne*, 128.

55 Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service in the Ottoman Empire, 1860-1908*, 30-100.

56 Riccardo Pane, *Il cristianesimo armeno*, 233-234.

57 Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, 746, 751-753.

фраза: „немачки метод и турска егзекуција"[58]. Јерменска Црква сваке године, 24. априла, на дан почетка геноцида, литургијски обележава сећање на жртве које су тада мученички пострадале. Турске власти све до сада негирају постојање геноцида, упркос бројним доказима како дипломата тако и мисионара, који су били директни сведоци јерменског погрома. Тако је Јерменска патријаршија у Цариграду 1914. године обухватала 12 митрополија, 27 епископија и шест манастира са приближно 1. 350.000 верника. Данас тај број не прелази више од око 82.000 Јермена[59]. Настојањем јерменске заједнице, Јерменски геноцид је 1987. године признат од стране Европског парламента[60].

На територији данашње Турске било је 599 манастира, чији је број драстично опао крајем XIX века, посебно у источном делу Турске, где је концентрација манастира била највећа. Велики број манастира био је спаљен и разорен у другој половини XIX века, као последица турске одмазде над јерменским већинским становништвом у овој зони, услед политичких превирања на територији ослабљеног Османског царства. У време геноцида над Јерменима (1915-1916), значајан број манастира и цркава на територији Турске био је срушен. Тако је број сакралних објеката 1909. године, који су припадали јурисдикцији Јерменске патријаршије у Цариграду, износио 134 манастира, да би после геноцида и депортације, монашке јерменске заједнице престале да постоје у данашњој Турској[61].

Литература

Mengozzi 2008: A. Mengozzi, *I cristiani di tradizione siriaca del Vicino e Medio Oriente*, Aldo Ferrari (a cura), *Popoli e chiese dell'Oriente cristiani*, Roma, 135-176.
Ferrari 2008: A. Ferrari (a cura), *Popoli e chiese dell'Oriente cristiani*, Roma, VII-XVI.
Riccardi 2000: A. Riccardi, *Il secolo del martirio. I cristiani nel Novecento*, Milano.

58 Yves Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, Paris, 1977, 256-257. Id., *Enquête sur la négation d'un génocide*, Marseille, 1989, 35. Id., „Le génocide de Turquie de 1915-1916 et la fin de l'empire ottoman (1914-1923)", *Histoire de peuple arménien*, Dédéyan G., Toulouse, 2007, 523-562.

59 Ronald Roberson, *The Eastern Christian churches*, 26.

60 Christine Chaillot, *Vie et spiritualité des Églises orthodoxes orientales (des traditions syriaque, arménienne, copte et éthiopienne*, 128.

61 Jean Mécérian, *Histoire et Institutions de l'Église arménienne*, Beyrouth, 1965, 203-331. Michel J. Thierry, „Voyage archéologique en Turquie orientale II", Handes Amsorya, Wien, 1989, 28-64. Hiranth Thorossian, „Les couvents arméniens des origines jusqu'au XVIII siècle", Histoire de la littérature arméniens, Paris, 1951, 152-162. Levon Zekyan, „Renaissance arménienne et mouvement de libération (XVII-XVIII siècle)", *Histoire du peuple arménien*, Toulouse, 2007, 447-474. Christine Chaillot, *Vie et spiritualité des Églises orthodoxes orientales (des traditions syriaque, arménienne, copte et éthiopienne*, 194-200.

Chaillot 2011: C. Chaillot, *Vie et spiritualité des Églises orthodoxes orientales (des traditions syriaque, arménienne, copte et éthiopienne*, Paris.

Богдановић 1986: Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд.

Giselle 1917: E. Giselle, *Syriens et Chaldéens, 1914-1917, leurs martyres, leurs espérances*, Paris.

Гласник СПЦ, 1999, Београд, бр. 6.

Sasinini, Eid 1995: G. Sasinini, C. Eid, *Alle radici dei cedri. Il dramma libanese. Le Chiese. Il Sinodo della speranza*, Cinisello Balsamo.

Sorge 1978: G. Sorge, *I Maroniti nella storia*, Roma.

Задужбине Косова, Призрен-Београд, 1987.

Carcione 1985: F. Carcione, *Segio di Costantinopoli ed Onorio I nella controversia monotelita del VII secolo. Alcuni chiarimenti sulla loro dottrina e sul loro ruolo nella vicenda*, Roma, 33-97.

Carcione 1991: F. Carcione, *La genesi storico-teologica del monotelismo maronita*, Roma, 25-32, 41-54, 55-61.

Carcione 1998: F. Carcione, *Le Chiese d'Oriente, identità patrimonio e quadro storico generale*, Milano.

Mécérian 1965: J. Mécérian, *Histoire et Institutions de l'Église arménienne*, Beyrouth.

Зизјулас 1998: Ј. Зизјулас, „Васељенска патријаршија и њен однос са осталим православним црквама", *Теолошки погледи*, 1-4, Београд, 58-66.

Maïla 1996: J. Maïla, *Gli arabi cristiani: dalla questione d'Oriente alla recente geopolitica*, A. Pacini (a cura), *Comunità cristiane nell'islam arabo. La sfida del futuro*, Torino.

Константин Е. Скурат, История Поместных Православных Церквей, Москв, 1994.

Salibi 1992: K. Salibi, *Histoire du Liban du XVII siècle à nos jours*, Paris.

Zekyan 2007: L. Zekyan, „Renaissance arménienne et mouvement de libération (XVII-XVIII siècle)", *Histoire du peuple arménien*, Toulouse, 447-474.

Thorossian 1951: H. Thorossian, „Les couvents arméniens des origines jusqu'au XVIII siècle", *Histoire de la littérature arméniens*, Paris, 152-162.

Thierry 1989: M. J. Thierry, „Voyage archéologique en Turquie orientale II", *Handes Amsorya*, Wien, 28-64.

Krikorian 1978: M. K. Krikorian, *Armenianas in the Service if the Ottoman Empire, 1860-1908*, London-Boston.

Chevalier 1985: M. Chevalier, *Les montagnards chrétiens du Hakkari et du Kurdistan Septentrional*, Paris.

Awit 1989: M. Awit, *Les Maronites*, Bkerké.

De Ghantuz Cubbe 2001: M. de Ghantuz Cubbe, „Quelques Réflexion à propos de l'Histoire Ancienne de l'Église Maronitr", *Parole d'Orient*, Kaslik, 26, 30-69.

De Ghantuz Cubbe 2008: M. de Ghantuz Cubbe, *I maroniti*, Aldo Ferrari (a cura), *Popoli e chiese dell'Oriente cristiani*, Roma, 177-218.

Siniscalco 2005: P. Siniscalco, *Le antiche chiese orientali*, Roma.

Pizzi 2008: P. Pizzi, *I cristiani melchiti: continuatori e testimoni della tradizione della prima Chiesa indivisa in Oriente*, Aldo Ferrari (a cura), *Popoli e chiese dell'Oriente cristiani*, Roma, 99-134.

Dib 1962: P. Dib, *L'Eglise Maronite*, Beirut.

Farges 1996: P. Farges, "I cristiani arabi dell'Oriente: una prospettiva demografica", in A. Pacini, *Comunità cristiane nell'islam arabo. La sfida del fituro*, Torino.
Православље, 1999, Београд, бр. 775.
Православље, 1999, Београд, бр. 776.
Православље, 1999, Београд, бр. 780.
Православље, 2002, Београд, бр. 846.
Православље, 2003, Београд, бр. 872.
Православље, 2004, Београд, бр. 889.
Пузовић 2006: П. Пузовић, *Косово и Метохија у црквеној штампи у последњих десет година (1995-2005)*, Фоча.
Распето Косово, Београд, 1999.
Поповић 2009: Р. В. Поповић, *Православне помесне цркве*, Београд.
Kévorkian 1999: R. Kévorkian, „La Cilicie (1900-1921). Des massacres d'Adana au mandat français", *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, 3, Paris, 143-164.
Le Coz 1995: R. le Coz, *L'Église d'Orient*, Paris.
Pane 2008: R. Pane, *Il cristianesimo armeno,* Aldo Ferrari (a cura), *Popoli e chiese dell'Oriente cristiani*, Roma, 218-248.
Мантран 2002: Р. Мантран, *Историја Османског царства*, Београд.
Roberson 1999: R. Roberson, *The Eastern Christian churches*, Roma.
De Courtois 2002: S. de Courtois, *Le génocide oublie. Chrétiens d'Orient, les derniers aramée*, Paris.
Francesco 1962: S. Francesco, *La questione armena nella politica delle grandi potenze della chiusura del Congresso di Berlino dal 1878 al tratatto di Lozana del 1923*, Padova.
Вер 2001: Т. Вер, *Православна црква*, Београд.
Touma 1971: T. Touma, *Paysans et Institutions Féodales chez les Druses et les Maronites au Liban du XVII siècle à 1914*, vol. I-II, Beirut.
Poggi 1991: V. Poggi, „Otto lettere di monsignor Valerga sui massacri del 1860", *Studi e Richerche sull'Oriente Cristiano*, 14, Roma, 89-120.
Poggi 2005: V. Poggi, *Panorama storico delle Chiese cristiane in Asia e in Africa*, Bologna.
Ternon 1977: Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un génocide*, Paris.
Ternon 1989: Y. Ternon, *Enquête sur la négation d'un génocide*, Marseille.
Ternon 2007: Y. Ternon, „Le génocide de Turquie de 1915-1916 et la fin de l'empire ottoman (1914-1923)", *Histoire de peuple arménien*, Dédéyan G., Toulouse, 523-562.
Мајендорф 1998: Ј. Мајендорф, *Православна црква јуче и данас*, Београд.

Dragana JANJIĆ

KOSOVO PROBLEM AND THE POSITION OF CHRISTIAN COMMUNITIES AT NEAR AND MIDDLE EAST

Summary

Due to the increased political, social and economic insecurity, Christian communities at Near and Middle East are continuing to exist despite of unstable political situation at these areas. At the beginning of the 20th century the number of Christian population was about 25%, with the highly decreasing trend of their number, and it does not exceed the figure of 6%. In the territory of Kosovo and Metohia the emigration of the Christian Serbian population due to the violence it was subjected to, desacralization and demolishing of Serbian Christian sanctuaries in the last decade of the 21st century, shows the decisiveness of the interest political subjects to ignore the preservation and inheritance of Christian legacies in favour of economico-strategic needs.

Key words: Kosovo, Metohia, church, ignition, Parliament, genocide, Christianity, position, statements.

Рад је предат 16. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК

*Весна ЗАРКОВИЋ**

РЕФОРМЕ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ И СТАРА СРБИЈА У XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА**

Апстракт: Последњи век Османског царства обележила је борба између тежњи за његово очување и, са друге стране, за ослобођење поробљених народа. Да би се очувало, Османско царство морало је да спроведе реформе у које је невољно ушло. Борећи се против реформи конзервативни слој друштва је настојао да очува своје привилегије. Њихове идеје су јако упориште имале међу исламским становништвом у унутрашњости државе, посебно у оним деловима где су муслимани били измешани са хришћанима. Једна од таквих области била је Стара Србија у којој су Срби живели измешани са Арбанасима, највећим противницима увођења реформи. У раду се даје приказ реформних покушаја од 1839. године до Балканских ратова и њихов одраз на становништво Старе Србије.

Кључне речи: Османско царство, Стара Србија, реформе, Срби, Арбанаси

Последњи век турске владавине на Балкану протекао је, готово цео, у настојању да се неким изменама продужи и омогући даљи опстанак Османског царства. Због тога се у историографији један период развоја ове државе током XIX века зове *Период танзимата* (множина од арапске речи *tanzîm* – довести у ред, реорганизовати).[1] Био је то век реформи. Међутим, Османско царство није добровољно ушло у промене, већ су оне наметнуте

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, bozar@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 *Историја Османског царства*, прир. Р. Мантран, Clio, Београд, 2002, 555; G. Agoston, B. Masters, *Encyklopedia of the Ottoman empire*, New York 2009, 553-555.

како општим приликама у земљи, тако и притисцима са стране. Реч *танзимат* значи *реформа*, али она није била превише омиљена у османској држави, већ се за њу више прихвата израз *реорганизација*. У османском друштву под танзиматом се подразумевала реформа правне структуре, увођење закона и реда. Зато су и странци који су пратили овај период османске историје давали предност изразу *legislatione* као синониму за танзимат.[2]

Опште прилике у Османском царству током XIX века су биле веома лоше. Државу су раздирали покрети појединих народа за осамостаљење, лоша економска ситуација, неефикасност државне управе, корумпираност чиновника, лош финансијски систем, безакоње у појединим деловима.[3] Једни проблеми рађали су друге. Повлашћено муслиманско становништво је кривце видело у хришћанима, који су због тога доведени у незавидан и несношљив положај. Они су се често бунили и апеловали на друге хришћанске државе да их узму у заштиту, али без видљивих резултата. Међутим, било је и другачијих покушаја. Велике силе су у опхођењу према Османском царству у првом реду водиле рачуна о својим интересима, па тек потом о захтевима поданика Царства. Увиђајући неравноправан положај хришћана, оне настоје да га поправе, али у оној мери колико дозвољавају њихови интереси, које често није било лако усагласити.[4] Основни захтев у том погледу односио се на побољшање положаја хришћана.

Међутим, то није било лако изводљиво. Тако се руши већ дуго устаљен и прихваћен обичај неједнакости хришћана и муслимана, што изазива реакцију повлашћеног исламског становништва. Лоша економска ситуација, за коју је сиромашно муслиманско становништво кривило немуслимане, још више је погоршавала положај хришћана. Због тога султан и Порта овом питању прилазе са једног ширег становишта: увођењем свеобухватних реформи, од којих је хришћанско питање тек једно од многих. На тај начин власти Османског царства желе да постигну више циљева. Припадницима исламске вероисповести шаљу поруку да не желе да их изједначе са хришћанима, не повлађују захтевима *ђаура*, труде се да побољшају економску ситуацију целокупног становништва. На овај начин власти настоје да избегну, или бар да што више отупе, оштрицу реакције која ће се свакако јавити међу становништвом. А реакција на промене долазила је од конзервативног слоја у чијим се рукама налазило богатство. Пласирањем приче о правној (шеријатској) неутемељености једнакости муслимана и „неверника" богати слојеви придобијају за своје циљеве широко становништво, почевши од оних најсиромашнијих, које са неповерењем гледа на „западне новотарије".[5]

---

2 И. Ортајли, *Најдужи век империје*, СКЗ, Београд, 2004, 96.

3 *Историја српског народа*, књ. V-1, СКЗ, Београд, 1981, 215-217.

4 А. Станојевић, *О политичким реформама у Старој Србији и Македонији*, Штампарија „Доситеј Обрадовић", Београд, 1902, 6.

5 И. Ортајли, *нав. дело*, 15-33.

Османско царство настоји да, овако прокламованим реформама, великим силама покаже како положај хришћана није посебно лошији у односу на друго становништво и да ће се њихово питање решавати у оквиру једне шире акције поправљања општих прилика. Наравно, централна управа била је свесна многих неправилности у поступању према хришћанима, нарочито локалних власти, али је овакво замишљеном акцијом настојала да буде баланс између захтева великих сила и свог муслиманског становништва.[6]

У настојању да се уведу реформе било је и искрене жеље. Султан и Порта су били свесни слабости своје државе, које су се прво испољиле у војсци, затим у образовном систему из којег је настао лош чиновнички кадар, који је доносио штетне одлуке по државу. Недостатак доброг кадра нарочито се уочавао у судству, али и у другим гранама друштва. За државу је посебно било лоше непостојање финансијских чиновника који би поправили економску ситуацију. Финансијским и судским чиновницима је била потребна подршка ефикасне полиције, које такође није било. Зато су прокламоване реформе предвиђале промене у овим сферама друштва: школству, судству и државној управи, финансијама, полицији. Хришћанско питање је било тек једно од многих, чиме се смањивала могућност за његово решавање.

Са променама се прво почело у војсци и оне су резултирале укидањем јаничара и спахија. На њих се настављају „цивилне" реформе тридесетих година XIX века, али је њихово јавно прокламовање наступило тек 1839. године. Абдулмецид I, који је 1. јула 1839. године на престолу наследио оца, реформатора Махмуда II, наставио је са започетим реформама. Он је дао да се текст о реформама, припремљен још за живота његовог оца, прочита 3. новембра 1839. године. Овај текст је пред највишим државним званичницима, верским великодостојницима, представницима за економске активности и страним дипломатама прочитао Мустафа Решид-паша, који је највише и радио на његовом састављању. Текст је добио име хат-и шериф, или хат-и хумајун (царска повеља), а назван је *од Гилхане*, по месту у Топкапи палати где је представљен аудиторијуму.[7] Они који су створили и прочитали ферман истицали су да су започели „срећно доба у коме ће се изводити срећне уредбе" под именом „Срећне реформе".[8]

Била је то повеља која је имала вишеструки карактер: судски, финансијски, административни и војни. За хришћане је од великог значаја била

---

6 Општу ситуацију у Османском царству средином XIX века, с посебним освртом на тежак положај хришћана, описао је Вилијам Дентон. О његовој борби за побољшање положаја хришћана вид.: В. Зарковић, „Борба Вилијама Дентона за побољшање положаја хришћана у Османском царству почетком друге половине XIX века", *Баштина*, св. 34, Приштина – Лепосавић, 2013, 189-211.

7 *Историја Османског царства*, 552-553.

8 И. Ортајли, *нав.дело*, 87.

одлука на основу које су од тог тренутка сви поданици Царства једнаки, без обзира на веру и националну припадност. У складу са тим прокламовано је да ће свим особама бити суђено по закону, да нико неће моћи да буде осуђен без истраге и по кратком поступку, да ће сви плаћати порез директно држави, према својим приходима и иметку, због чега се укидају закупци пореза, да војни рок убудуће неће бити дужи од пет година. Овим актом је, како је укратко приметио Сењобос, „гарантована поданицима свих вера сигурност живота, части и имања".[9]

Такав скуп одлука био је одраз жеље за променама којима су тежили носиоци власти, нарочито они надахнути Француском, а читање фермана пред представницима државе, верских заједница и великих сила имало је карактер свечаног обавезивања. Насупрот једном делу носиоца власти који су имали велика очекивања, многи други нису били задовољни прокламованим одлукама, како међу припадницима Царства, тако и међу великим силама.[10] Сâм текст повеље био је у супротности са постојећим законом заснованом на Курану, што је кочило његово спровођење у дело. Ипак, био је то први озбиљан корак на побољшању права хришћана и он је, како су сами турски званичници истицали, отворио еру реформи и ново доба Царства.[11]

Иако се кренуло са извршавањем прокламованих реформи није се далеко отишло, нарочито у погледу изједначавања права хришћана са муслиманима. Ове реформе су, у ствари, изражавале настојање султана да поправи целокупну лошу ситуацију у земљи, а под утицајем великих сила и положај поробљене раје. О неуспеху реформи сведочи даље погоршање стања у Царству, што је резултирало побунама и ратовима. Кримски рат је увео Османско царство у нову фазу промена. Иако се Царство из њега „срећно извукло" на крају је ипак скупо платило, што је Русији дало повода за рат. Велике силе које су стале на страну Османлија, а против „вечитог непријатеља Царства", како је Турска у једном ранијем званичном акту назвала Русију, искористиле су ову прилику за даљи уплив на исток. Париски мировни уговор из 1856. године нанео је Русији „не мало понижења", прокламовао је суверенитет Османског царства и султанове власти, али је у пракси то изгледало сасвим другачије. Чланом 7 Турској је дато место у „концерту европских сила", али то није учињено без погодбе: учешће Османског царства у европском систему велике силе су условиле реформама. Тако је уместо прокламованог суверенитета уследио период мешања великих сила у унутрашње ствари Османског царства. Маја 1853. године султан је одбио покровитељство Русије,

9 А. Станојевић, *нав. дело*, 9.

10 С. Павловић, *Историја Балкана*, Clio, Београд, 2001, 150-152; И. Ортајли, *нав. дело*, 82.

11 И. Ортајли, *нав. дело*, 78.

да би миром у Паризу потпао под исто толико опасно покровитељство удружене Европе, мада под много лепшим привидом.[12]

За помоћ у Кримском рату, Турска се 1854. године обавезала даљим реформама. Слутећи да би мировни конгрес у Паризу могао да покрене то питање и да буде потпуно неизвестан у погледу завршетка, Висока порта је неколико дана пре него што је 25. фебруара започео Конгрес доставила великим силама царски указ (*хатти-и хумајун*) који је требало да постане основа за даље реформе.[13] Овај текст био је много прецизнији и отишао је даље у прокламованим одлукама од претходног хат-и шерифа из 1839. године. Немуслиманским заједницама је гарантовао поштовање њихових традиционалних повластица, слободу вероисповести и слободу да располажу својом имовином без икаквих запрека. Био је то текст о свеобухватним реформама; велике силе су са задовољством истакле високу вредност овог саопштења.[14] Царски указ од 18. фебруара 1856. године уводи неке унутрашње реформе, али и поставља основе за дубље продирање западног утицаја у Царство.[15]

Иако су султан и Порта прокламовали једнакост, она у зачетку није била намењена словенским народима. Хати-хумајуном из 1856. године одбачена је тежња словенског живља у европској Турској да се у цркве уведе словенска служба и да се у школама где чине већину уведе њихов језик уместо грчког.[16] И поред свих обећања и свечаних турских декларација на Париском конгресу, било је јасно да Османско царство није било у стању да одмах приступи реформама, нити да истраје на путу којим се обавезала Европи. Уследио је период даљих превирања и ратова, али и доношења појединих закона. То све није испуњавало дата обећања. Због тога велике силе, заједно са Русијом, упућују више дипломатских нота којима од Турске траже да изврши обећано. Кулминацију су представљале ноте од 30. новембра 1875. и 30. јануара 1876. године, иза којих су стали представници свих европских сила у Цариграду. Висока порта је прихватила захтеве и 13. фебруара 1876. године обећала извршење тражених реформи. Као и раније, Порта је рекла реформе, а у стварности то је значило репресије, што је довело до даљих заоштравања и ратова. Сазвана је нова конференција која

12 А. Станојевић, *нав. дело*, 10.

13 Текст Париског мировног уговора у *The Great European Treaties of the Nineteenth century*, ed. A. Oakes & R. B. Mowat, Oxford University press, Oxford, 1930, 176-184. Скраћени текст хатихумајуна у Ј. М. Јовановић, *Српски народ и турске реформе (1852-1862)*, Братство, књ. XV, Београд, 1921, 147-148, нап. 11.

14 *Историја Османског царства*, 600-601, 613-615.

15 Промене настале у Османском царству након Париског мира 1856. године М. Глени назива „европски јарам" – M. Gleni, *Balkan 1804-1999. (nacionalizam, rat i velike sile)*, I deo, Samizdat B92, Beograd, 2001, 97.

16 Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А.Д, Београд, [1941] 10.

је почела са радом 23. децембра 1876. године. Мидхат-паша, Абдулхамидов први министар, и овог пута је, у намери да предухитри европске захтеве, обећао доношење Устава, што је донекле ублажило дебату на конференцији. Устав је представљао исход дугог процеса реформи започетог хатишерифом *од Гилхане* 1839. године.[17]

Пропаст конференције у Цариграду и рат који је уследио 1877/78. године довео је до Берлинског конгреса, који представља следећу фазу распада Османског царства, али и континуитет у захтевима великих сила за обећаним реформама. Берлински конгрес пружио је и нове могућности за даље интервенције европских држава. У том смислу нарочито је значајан 23. члан Уговора склопљеног у Берлину 13. јула 1878. године.[18] Иако је овај члан у највећој мери посвећен Криту, други његов део односи се на румелијске провинције, за које Уговор није предвидео нарочиту организацију. Овим провинцијама се предвиђају „слична уређења прилагођена локалним потребама".[19] Како је Крит добио велику аутономију, која се манифестовала и кроз Органски статут, питање румелијских провинција и њиховог односа према Цариграду било је отворено.

Следећа фаза која је питање реформи у Османском царству довела до самих граница Старе и Јужне Србије, мада су се и све претходно поменуте прокламоване реформе требало односити на ове крајеве, уследила је 1895. и 1896. године.[20] Немири који су избили у Јерменији, а затим и на Криту, пружили су прилику европским силама да поново покрену питање реформи, позивајући се на (не)извршење 23. члана Берлинског уговора. Представници Русије, Француске и Енглеске у Цариграду су израдили предлог реформи, који је по пристанку осталих сила поднет Порти априла 1895. године. Предлог реформи односио се на Јерменију и азијски део Царства.[21] Порта је протестовала против угрожавања гарантоване јој независности, али је ипак прихватила предлог. Спасавајући угрожени суверенитет, Порта је изразила формално неслагање, али је увидела и да је отпор захтевима европских сила нереалан. Пожурила је да изјави како само у главним цртама прихвата европске примедбе јер су њене намере да реформе прошири на све остале, па и европске, провинције. У априлу 1896, а потом

17 А. Станојевић, *нав. дело*, 14-15.

18 *Србија 1878. Документи*, прир. М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, СКЗ, Београд, 1978, 556-575; *The Great European Treaties of the Nineteenth century*, 332-360.

19 *The Great European Treaties of the Nineteenth century*, 344.

20 *Цариградски гласник*, год. II, Цариград, 25. април 1896, бр. 16, 1; *Српске новине*, год. LXIII, Београд, 23. април 1896, бр. 89, 1.

21 В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка османлијске царевине у Левантy и на Балкану*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1928, 151-152.

и у новембру исте године, она је прокламовала реформе за румелијске провинције, сматрајући да ће тако отклонити притисак европских сила. Међутим, као и претходним реформама, Порта је и овог пута приступила непотпуно и неискрено. То су најбоље показали догађаји који су уследили.

Европске провинције Османског царства нису биле у истом положају. Иако су већином биле насељене хришћанским становништвом, оно се делило на разне народе, што је отежавало њихову сарадњу. Источна Румелија, која је од Берлинског конгреса имала аутономију и била у вазалном положају према Царству, припојила се Бугарској 1885. године. Тако је Бугарска знатно увећала своју територију, али није задовољила амбиције. Егзархат који је добила за своју цркву још 1870. године пружао јој је могућности за даље деловање у Османском царству.[22] Територија Босне и Херцеговине била је под аустроугарском окупацијом од Берлинског конгреса. Мандат који је Аустроугарска добила на овом конгресу омогућавао јој је деловање до линије „au delà de Mitrovitza" што је отварало врата за даље недоумице и амбиције. Остала територија румелијских провинција била је предмет тежњи балканских држава Србије, Бугарске и Грчке, са којима су се укрштали интереси великих сила. Најзаинтересованије на овом пољу биле су Аустроугарска и Русија. У питање румелијских провинција укључују се и Арбанаси, али са нејасно формираним захтевима.

Територија Косова и Метохије која је требало бити обухваћена овим реформама налазила се у склопу Косовског вилајета формираног 1877/1878. године. Била је подељена на санџаке Приштински, Призренски и Пећки, који су се даље делили на казе и нахије. Општа ситуација је била изузетно лоша а карактерисала ју је анархија која је владала на свим пољима. У политичком погледу то се огледало сукобом и настојањем локалних великаша да управљају независно од централне власти. Све до средине XIX века овом територијом су полусамостално управљали великаши из породице Цинића (на Косову) и Ротула (у Метохији). И после њиховог слома општа ситуација се није битније поправила, иако је централна власт успоставила контролу.

Одлика те лоше ситуације је свакодневно погоршавање положаја хришћанског српског становништва и његово бројчано смањивање. Српско становништво на Косову и Метохији је, по неким прорачунима, до средине XIX века било већинско; такав однос остаје на простору географског Косова све до Берлинског конгреса. Добијањем независности и проширењем територије Србије долази до премештања становништва: муслимана из округа припојених Србији на територију Османског царства и Срба у обрнутом смеру. Број муслимана се повећавао и придошлицама

22 С. Павловић, *Историја Балкана*, 157, 205.

из Босне и Херцеговине који су бежали од аустроугарске окупације. Ово је резултирало многобројним променама. Нарушава се демографска ситуација на територији Старе Србије на којој муслиманско становништво почиње полако да преовладава. Најбројнија заједница у овом корпусу су Арбанаси који лагано врше асимилацију других муслимана. У том погледу индикативна је појава Арнауташа – Срба (и ређе других) муслимана који прелазе у Арбанасе. Број етничких Турака био је релативно мали и задржао се у градовима, највише у управним центрима: Призрену, Вучитрну, Приштини. Друге етничке заједнице у оквиру муслиманског корпуса биле су релативно малобројне, а чинили су их пре свега Цигани и Черкези.[23]

Поред православних хришћана и муслимана било је и припадника католичке вере. Били су то Фанде – Арбанаси придошли из северне Албаније и насељени пре свега у Метохији. Римокатоличкој цркви припадале су и старе католичке колоније у Јањеву и у Летничкој жупи, које су опстајале захваљујући јакој подршци католичке цркве, чије се седиште за ове просторе налазило у Скопљу. И они су, такође, били изложени исламизацији и асимилацији од стране Арбанаса, па се међу њима јављају тзв. криптокатолици – католици који јавно исповедају ислам, а у својим кућама се још увек држе своје старе вере.

Након Берлинског конгреса економска ситуација се у овом делу Османског царства даље погоршава. Муслиманске придошлице (мухаџири) се насељавају у претежно српским срединама и на заједничкој земљи (комуницама), а не на купљеној или у виду чифчија на земљи у власништву ага и бегова. Заједничку земљу користили су сви сељани за испашу, а њеним заузимањем се смањује простор за гајење стоке, што доводи до смањења сточног фонда. Опадањем броја грла стоке које сељани гаје смањује се могућност прехрањивања породице, што доводи до исељавања или исламизације. Они који прихвате ислам тако не решавају проблем јер су и даље изложени притисцима, а да би се заштитили улазе у фисовску заједницу и асимилују се у Арбанасе.

И у другим привредним гранама се осећао притисак, нарочито у трговини. До Берлинског конгреса њом су се у највећој мери бавили хришћани: Грци, Цинцари, Срби, Јермени, и други. Поред њих трговином су се бавили и Јевреји, којих није било у већем броју на Косову и Метохији. Придошли мухаџири, нарочито они који се настањују у градовима, почињу да се баве овим занимањем и да врше притисак на трговце немуслимане, али и купце. Долази до смањења промета и затварања српских радњи и исељавања тих породица. Мухаџири који се баве трговином углавном

23 М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Завод за уџбенике, Београд, 2009, 241-305.

су придошли из Босне и насељавају се у местима уз пругу, у Косовској Митровици, Липљану, Феризовићу (Урошевцу).

Мухаџири представљају проблем не само за српско, већ и муслиманско становништво које се од раније налазило на овим просторима. Са мало или без имало земље мухаџири нису у прилици да прехране породице, зато се служе крађама, пљачкама, разбојништвима и уценама да дођу до прихода. Сами власници земљишта, вером муслимани, жале се својим чифчијама Србима да ће корист од своје земље имати само док је Срби обрађују. Зато нису усамљени случајеви да су читлук сахибије муслимани (Турци и чешће Арбанаси) штитили своје чифчије Србе од придошлих мухаџира.

На овој територији Арбанаси су, осим конфесионално, били изложени и другим друштвеним поделама. На простору Метохије живели су у јаким фисовским организацијама. Код њих је била изражена свест о припадништву истом фису и заједништву, што им је пружало заштиту од других, али их обавезивало и на исто поступање када су други чланови племена у питању. У Метохији и Дреници је присутно и устројство барјака – специфичне војно-територијалне организације. Фисовска и организација на барјаке на територији Косова у највећој мери се изгубила. Иако Арбанаси и на овој територији по правилу знају ком племену припадају, свест о племенском заједништву код њих је слабо изражена. Ово становништво је више укључено у феудално чиновнички систем турске власти. Зато су побуне и међуплеменски сукоби много више присутни на територији Метохије и Дренице, док су Арбанаси Косова вернији следбеници власти.[24]

Овако лошу ситуацију на овим просторима коју је карактерисала постојана анархија, лоша економска ситуација и безакоње, додатно је погоршавао благонаклон став султана према Арбанасима, неефикасност локалних и централних власти и роварења Аустроугарске. Заинтересована за даље ширење свог утицаја и продор према истоку, Аустроугарска је вршила појачану пропаганду међу Арбанасима, у којима је видела активне судеонике у остваривању својих циљева. У тој пропаганди она се јавља као заштитник арбанаских и интереса Царства пред надирућом Србијом иза које стоји Русија. Иако ова пропаганда не налази одјек међу широм арбанашком популацијом, она се укоренила код појединих предводника који су били у стању да покрену већи број људи; крупније резултате почиње да доноси тек око 1900. године. Главни експонент аустријске политике на овим просторима био је Мула Зека.[25]

---

24 В. Стојанчевић, „Друштвено-политичке прилике међу Арбанасима у Косовском вилајету на почетку XX века и арбанаски отпор против турских реформа 1902/1903. године", *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Прометеј, Нови Сад, 1994, 210.

25 В. Стојанчевић, *Друштвено-политичке прилике међу Арбанасима у Косовском вилајету*, 209, нап. 6.

Од великих сила, поред Аустрије, највеће интересовање за ове крајеве испољавала је Русија. Она је настојала да преко словенских држава, нарочито Бугарске, али и Србије, дође што ближе мореузима. На Берлинском конгресу Русија је, и поред победе у рату с Турском, морала да ревидира неке своје захтеве са мира склопљеног у Санстефану. Стиче се утисак да је овај конгрес наградио Аустроугарску и донекле потиснуо Русију према истоку. Међутим, православне словенске државе и народи су у Русији традиционално тражили заштиту, што јој је отварало врата за нове упливе. Увидевши да јој је Аустроугарска главни такмац на простору Балкана, Русија је 1897. године постигла договор са њом о очувању ситуације по принципу status quo. Овај договор је потврђен и споразумом у Мирцштету 1903. године, који је по Ј. М. Јовановићу тежио међусобном неутралисању или подели интересних сфера где је Бугарска дата Русији а Србија Аустрији. Главни циљ који је Аустрија настојала да оствари био је спречавање стварања једне велике државе на простору од Дунава до Јадранског мора, државе која би јој затварала пут према истоку. Како се на том простору налазила Србија, аустријска пропаганда је била уперена против ње и поред традиционално добрих веза са династијом Обреновића.

Претензије према преосталим територијама Османског царства на Балкану имала је и Бугарска. Она настоји да словенско становништво настањено јужно од Шар-планине припоји својој територији. Ствара се такозвано македонско питање у чијем решавању она активно учествује. Њене претензије севернији од Шар-планине биле су доста слабије.

Због обавеза које су произилазиле са Берлинског конгреса и опште ситуације у земљи, Србија није могла снажније да испољи своје намере према преосталој територији Османског царства коју су насељавали Срби. Ослањајући се на Аустрију за време династије Обреновића, Србија није могла да очекује значајнију помоћ од Русије. Истовремено, Аустрија не само да није хтела да јој помогне по том питању, него је и отворено била против таквих претензија. Ипак, Србија је морала да делује, не само због својих аспирација, него и због саме ситуације у којој се налазио српски живаљ у Османском царству, а пре свега у Косовском вилајету. Зулуми који су се сваким даном појачавали нагонили су Србију да делује у границама својих могућности а некад и изнад тога. Промене на престолу Србије 1903. године значиле су и промене у спољнополитичкој орјентацији.

Интензитет зулума се појачавао сваке године од Берлинског конгреса. Врхунац достиже по завршетку грчко-турског рата 1898. године. Арбанаси који су учествовали у овом рату одбили су да врате оружје, незадовољни због одлуке да се Криту да аутономија и из страха да се слично што не деси и у другим европским вилајетима свој бес су искаљивали на локалном српском

становништву.[26] Српска влада је, у циљу спречавања насталих зулума, водила дипломатску акцију из које је остала сачувана преписка са турским званичницима у којој су поименично наведени сви злочини. Такозвана Плава књига проистекла из ове преписке припремљена је за Хашку мировну конференцију 1899. године али тамо никад није доспела.[27]

Српско становништво, изложено великим злоделима, довијало се на разне начине настојећи да се сачува и опстане на вековним огњиштима. Њихови напори нису давали праве резултате, па су једни бежали у Србију, други тешком муком трпели наметнути зулум, а трећи настојали да се наоружавањем заштите од општег безакоња. За разлику од ранијих времена када су Арбанаси нападали усамљене српске куће и мале заједнице, почетком XX века на удару су се нашле велике и компактне српске средине. Једна од таквих била је територија Ибарског Колашина. Ова српска средина од четрдесетак села уживала је одређену аутономију и представљала је због отпора трн у оку Арбанасима. Још већа је несрећа што се ова територија налазила на путу пројектоване аустријске железнице, па се пропаганда ове државе свом силином усмеравала против Ибарског Колашина. Из тог сплета околности произашла је током 1901-1902. године такозвана Колашинска афера у којој је дошло до великог страдања Срба.[28] Ово је довело до блиске сарадње Србије и Русије, што је резултирало отварањем руског конзулата у Косовској Митровици 1902/3. године.[29] Крајња консеквенца догађаја у Ибарском Колашину било је покретање реформне акције 1902. године.

Русија, детаљно упозната преко конзула Машкова са догађајима и зулумима које је трпело српско становништво, настоји да овог пута истраје на захтеву за спровођењем толико пута прокламованих реформи. Да би ублажила притисак руске дипломатије и отклонила поводе за интервенцијом у унутрашња питања Царевине, Порта је на брзу руку припремила и новембра 1902. године прокламовала реформски програм за румелијске вилајете.[30] За спровођење тог програма она је формирала комисију на чијем се челу налазио Хусеин Хилми-паша, дотадашњи јерменски валија.

---

26 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/3, фасц. I, дос. I, ПП № 510, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина, 28. децембар 1898.

27 *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899*, Београд, 1899, 2.

28 Вид. В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901-1902. години*, Приштина/Лепосавић, 2008.

29 В. Зарковић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици", *Баштина*, Приштина/Лепосавић, 19/2005, 139-157.

30 М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд, 1988, 417-420; С. Мартиновић, „Децембарски и бечки програм реформи у Турској 1902/1903. и став Русије према Албанцима", *Обележја*, год. XV, бр. 3, Приштина, 1985, 60-65.

Комисија је требало да ради на сређивању прилика у Косовском, Битољском и Солунском вилајету, па је зато пристигла у Скопље 12. децембра 1902. године и одмах се ангажовала. Акције које је почео да спроводи Хилми-паша ишле су у правцу жандармеријских, пореских, административних и судских реформи. Службени вилајетски лист *Косово* је објавио на турском, српском и бугарском језику текст пројектованих реформи и позвао становништво да се повинује царским заповестима.

Реформна акција је предвиђала, у складу са одавно прокламованом једнакошћу, пријем одређеног броја хришћана у жандармерију, суд и администрацију. То се није допало муслиманском становништву, нарочито Арбанасима, који су негодовали и противили се започетим реформама. Традиционално конзервативни арбанаски главари бунили су се против сваког изједначавања хришћана са муслиманима, па су зато вршили притиске на већ пријављене Србе да одустану од укључења у администрацију и нарочито жандармерију. Притисак је долазио и од обичног становништва, али и самих органа локалних власти који су на започете реформе гледали као на претходне. Даље спровођење реформне акције довело је до отворених негодовања богатих приштинских бегова којима су се придруживале арбанашке вође из других места.

Поред пријема хришћана у службу повод за буну, Арбанаси су видели и у акцији коју је турска војска по заповести Хилми-паше спроводила против одметника (качака) у рејонима Гњилана, Пећи и Призрена. Ова акција је довела до директних сукоба војске и Арбанаса, који су даље заоштравали ситуацију. Да би формирали јединствен фронт против реформне акције, Арбанаси су се састали у Ђаковици јануара 1903. године.[31] Управо у то време у Митровицу је стигао руски конзул Шчербина, који је на отварање конзулата због њиховог противљења чекао осам месеци. Одржавање конгре у Ђаковици представљало је прекретницу у турско-арбанаским односима изазваних реформном акцијом.

Настојање Хилми-паше да умири Арбанасе у Ђаковици није успело. Представници племена Краснића, Гаша, Хаса, Шаље и Ђаковице заступали су мишљење да треба донети следеће одлуке: 1) не допустити пријем хришћана у заптијску службу, 2) смањити порез са осмине на десетину, 3) спречити отварање руског конзулата у Митровици, 4) затражити повратак Риза-бега у Ђаковицу или протерати његовог супарника Бајрама Цура из Косовског вилајета, 5) тражити повратак Муртеза-паше. Због подељености и настојања косовског дела Арбанаса да не улазе у директне сукобе са султановим заповестима није дошло до склапања бесе и доношења коначних резултата.

31 Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*, Београд, 1988, 51.

Заговорници идеја на овом скупу нису се мирили са његовим неуспехом па сазивали нови збор код Лучког моста, на половини пута између Ђаковице и Пећи. Овај скуп је био обимнији од претходног јер су му се придружили и Арбанаси Пећи, митровичког краја, Подгора. Ипак, и овде су предводници скупа били другоразредни арбанаски главари, што је умањивало његов значај и могућности. Главне арбанаске вође биле су у то време на скупу који је у Скопљу сазвао косовски валија, с циљем да ради на смиривању ситуације. Одлуке скупа код Лучког моста биле су готово идентичне оним са скупа у Ђаковици.

Скупови Арбанаса наставили су се и касније. Одржавани су у Пећи, Истоку, Дреници, Малесији, Лабу. Они су резултирали заузимањем Вучитрна и нападом на Митровицукоју нису успели да заузму, али је том приликом убијен руски конзул Григорије Степанович Шчербина.[32] Ово је изазвало даље притиске Русије, али и других сила. Био је пољуљан и углед турске државе што је довело до укључења нових одреда турске војске и крвавих обрачуна са Арбанасима. До лета 1903. године умирени су сви крајеви у којима је било побуна; главни предводници немира су били похватани, осуђени и прогнани, а реформе почеле да се спроводе, али не задуго.[33]

Даље спровођење реформи омео је устанак у Македонији који је избио 2. августа 1903. године, тако да су успеси турске војске против Арбанаса остали без крајњих резултата. Реагујући на ове догађаје у Мирцштегу су се састали аустријски и руски цар. Они су 2. октобра 1903. саставили план за даље реформе, који је садржавао одредбе: о преуређењу жандармерије уз помоћ страних официра, прегруписавању административних јединица на начелу народности, преустројавању административних и судских власти са локалним самоуправама, обнављању и накнади опустошених крајева и о распуштању резервиста, добровољаца и башибозука, као и о контроли коју ће вршити цивилни агенти Русије и Аустроугарске.[34]

Овакав план је довео до даље разградње Османског царства и већег уплива европских сила, нарочито Аустроуграске. Колики је био њен утицај на збивања у Царству види се по томе како су реформе урађене. Реформни план који је ова држава заједно са Русијом поднела предвиђао је реорганизацију жандармерије на челу са страним официрима. Аустрија је за себе узела Скопски санџак због својих претензија и планова и издејствовала да се из реформне акције изузме остали део Косовског вилајета, тамо где су реформе биле најпотребније. Успела је и да Качаничку казу издвоји из Приштинског санџака и припоји Скопљу.

---

32 В. Зарковић, „Напад Арбанаса на Косовску Митровицу 1903. године", *Баштина*, Приштина/Лепосавић, 33/2012, 163-178.

33 АС, МИД ПППО, 1903, Р 12, ПП Бр. 447, конзул М. Куртовић – Министарству иностраних дела, Скопље, 21. март 1903.

34 М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд, 2009, 78.

Изузимање северозападног дела Косовског вилајета из пројектованих реформи охрабрило је Арбанасе на нове акције против Царства. Овај став Аустрије према Арбанасима и Османском царству најбоље се види и кроз јавно охрабривање Љумљана да нападну Призрен и преузму власт. Немири Арбанаса и зулуми над Србима наставили су се до Младотурске револуције и касније до коначног пада Османског царства 1912. године.

Иако су творци реформи из 1903. године биле Русија и Аустроугарска и друге, европске силе су настојале да узму учешћа у њима.[35] Србија је покушавала да уз њихову помоћ обезбеди да се реформе спроведу и севернији од Шара, али се Аустрија томе одлучно одупирала. Због заузетости у рату са Јапаном, Русија није могла да пружи пуну подршку Србији, па је она тражи од Италије. Због ривалитета и сукоба са Аустроугарском на просторима Скадарског санџака Италија је настојала да помогне Србији, али је њена помоћ била слаба. Француску и Енглеску су више интересовале финансијске реформе тако да је простор за политичко деловање Аустроугарске био отворен. Тек са завршетком руско-јапанског рата и доласком Извољског на место министра спољних послова, Русија је почела да води активнију политику и да се залаже за српске интересе. Дотле су Срби и даље страдали од зулума Арбанаса. Међутим, убрзо је дошла 1908. година и Младотурска револуција па је пажња великих сила била усмерена у другом правцу.

Иако су се временски протезале дуго, реформе у Османском царству никада нису доведене до краја. Основни захтев изједначавање хришћана и муслимана никад није заживео. Главни кривац за то је реакционарни став конзервативног муслиманског становништва, али и неискреност и непостојање праве жеље код власти у Цариграду да се то уради. План Порте, и нарочито султана, је био да прихватањем и објављивањем реформи добију на времену. Реформна акција у Косовском вилајету није отишла даље од почетка. Главни њени противници били су Арбанаси који су разлог за покретање реформи видели у постојању Срба, који су уједно били кривци и препрека и Аустрији за њен продор на исток. Зато она, чак и више од Арбанаса, носи одговорност за неуспех и неспровођење реформи на Косову и Метохији. Аустроугарска је супротстављајући се великим силама зауставила реформу, а пропагандом међу Арбанасима да су Срби главни кривци, створили раздор међу њима. Зато су Арбанаси свој бес против реформи усмераваали према Србима, а протест према органима власти, што је довело до крвавих сукоба у којима су се Порта и султан нашли између европских сила као заговорника реформи и Арбанаса као

35 Д. Т. Батаковић, „Велике силе, Србија и албанско питање", у: *Баштина*, Приштина, 7/1996, 185-203.

њихових противника. То је резултирало Младотурском револуцијом 1908. године, која је накратко увела одређене промене и олакшице, али је на дуже погоршала стање Срба на Косову и Метохији.

Необјављени извори

Архив Србије
Министарство иностраних дела, Политичко одељење 1899.
Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење 1903.

Објављени извори

Србија 1878. Документи, прир. М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978: Српска књижевна задруга.

Штампа

Цариградски гласник
Српске новине

Литература

Agoston, Masters 2009: G. Agoston, B. Masters, *Encykolpedia of the Ottoman empire*, Facts On File, New York.

Батаковић 1996: Д. Т. Батаковић, „Велике силе, Србија и албанско питање", *Баштина*, св. 7, Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, Приштина.

Војводић 1998: М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Српска академија наука и уметности, Београд.

Gleni 2001: M. Gleni *Balkan 1804-1999. (nacionalizam, rat i velike sile)*, I deo, Samizdat B92, Београд.

Зарковић 2008: В. Зарковић *Афера у Ибарском Колашину 1901-1902. године*, Институт за српску културу, Београд.

Зарковић 2013: В. Зарковић, „Борба Вилијама Дентона за побољшање положаја хришћана у Османском царству почетком друге половине XIX века", *Баштина*, св. 34, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.

Зарковић 2012: В. Зарковић, „Напад Арбанаса на Косовску Митровицу 1903. године", *Баштина*, св. 33, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.

Зарковић 2005: В. Зарковић „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици", *Баштина*, св. 19, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.

Историја Османског царства, прир. Р. Мантран, 2002, Clio, Београд.

Историја српског народа, књ. V-1, 1981, Српска књижевна задруга, Београд.

Јагодић 2009: М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Завод за уџбенике, Београд.

Јовановић 1941: Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд.

Јовановић 1921: Ј. М. Јовановић „Српски народ и турске реформе (1852-1862)", *Братство*, књ. XV, Друштво Светог Саве, Београд,.

Мартиновић 1985: С. Мартиновић, „Децембарски и бечки програм реформи у Турској 1902/1903. и став Русије према Албанцима", *Обележја*, год. XV, бр. 3, НИРО Јединство, Приштина.

Микић 1988: Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*, Српска академија наука и уметности, Београд.

Oakes, Mowat 1930: A. Oakes & R. B. Mowat, *The Great European Treaties of the Nineteenth century*, Oxford University press, Oxford.

Ортајли 2004: И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Српска књижевна задруга, Београд.

Павловић 2001: С. Павловић, *Историја Балкана*, Clio, Београд.

Поповић 1928: В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд.

Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899, 899, Београд.

Станојевић 1902: А. Станојевић, *О политичким реформама у Старој Србији и Маћедонији*, Штампарија „Доситеј Обрадовић", Београд.

Стојанчевић 1994: В. Стојанчевић, „Друштвено-политичке прилике међу Арбанасима у Косовском вилајету на почетку XX века и арбанаски отпор против турских реформа 1902/1903. године", *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Прометеј, Београд.

Vesna ZARKOVIĆ

REFORMS IN OSMAN'S EMPIRE AND OLD SERBIA IN THE 19TH AND AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary

The last century of the Osman's Empire had passed in the fight for its preservation, and at the same time, for the liberation of the conquered peoples what demolished dilapidated Empire. Balkan's Christian peoples at the dawn of the 19th century entered the fight for liberation creating their states at the detriment of the Osman's Empire. That was an additional reason they had been seen with greater distrust. General crisis had engulfed the whole state which found the culprit in Christian population. Nevertheless, the top of the Empire was aware the reasons of the crisis had been much deeper so they were endeavouring to settle them by reforms introducing. The interference of the great European powers, which are insisting on the Christian's position improvement within the Ottoman's Empire, had much more impact on the publicity which the culprit for bad situation had seen among the Christians.

The first general reform was introduced by the proclamation of the Tsar's Chart (hat-i humajuna or hat-i sheriff) in 1839. It contained provisions on the judicial, financial, administrative and military reforms. For Christians it was important the provision proclaiming the equality of all citizens regardless of their religious and national belonging. From this proclamation until the Balkan wars, Turkey had proclaimed many times the introduction of reforms, and they always contained the provision on the equality of all inhabitants. From practical point of view, nevertheless, it seemed differently. Conservative Islamic population by fighting for the preservation of their privileges, and Sharia fixed order as the main culprits for reforms introduction mentions Christians against which it directs wider strata of Muslim population dissatisfied by bad situation. Their propaganda found a fertile ground through the state, but the greatest proponents were in the areas in which Christians lived intermingled with Muslims. One of the areas like that was Old Serbia. Serbs and Albanians lived intermingled in it besides less number of others. Wishing to prevent the liberation of Balkan' Christian peoples and further loss of territory, the sultan proclaimed the idea the Albanians is the shield of the Empire, what they had wholeheartedly accepted. This idea was connected with the loss of privileges, due to which they had become the greatest opponents of reforms. The indecisiveness

of the authorities encouraged them additionally due to which they entered greater conflicts with Serbs and with regular troops as well. This finds its expression at the end of the 19th and in the first decade of the 20th century. Depredations being committed against Serbs were forcing the authorities, pressed by the great powers, to introduce reforms due to which they were entering open conflicts with Albanians.

Key words: Osman's Empire, Old Serbia, reforms, Serbs, Albanians.

Рад је предат 14. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК

*Иван М. БЕЦИЋ**

ФИНАНСИЈСКЕ УСТАНОВЕ У ЂАКОВИЦИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА**

Апстракт: Иако велика варош за косовско-метохијске услове, у Ђаковици су релативно касно основане финансијске установе које би потпомогле привреду и омогућиле већа улагања у развој краја. Разлоге би требало тражити у томе што је апсолутна већина становништва припадала албанској националној групацији, чији припадници нису имали навику да своје финансије улажу у новчане установе, као и у томе што српски део живља Ђаковице, због малобројности и нејаке финансијске моћи, није био у могућности да уложи потребна средства у привредне потенцијале места у коме је обитавао. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, анализиран рад финансијских установа које је Ђаковица временом добила.

Кључне речи: Пећка трговачко-индустријска банка, Ђаковачка банка, Призренска банка, есконт меница, дивиденда, економска криза

Иако је простор око данашње Ђаковице био насељен српским живљем још у средњем веку, сама Ђаковица настала је касније, у XVII веку. За годину оснивања узима се 1011. хиџреатска година, када је Адум-бег саградио џамију која и данас постоји и уз њу неколико конака и хан.[1] У периоду турске владавине помиње се као насеље Ђаково, које се сматрало за напредну варош и већ у другој половини XVII века убрајало се међу истакнуте вароши у Србији. После Велике сеобе Срба, крајем XVII века, у Ђаковицу су се у још већем броју населили Албанци и она постаје седиште албанских првака. Структура становништва донекле се изменила после ослобођења Метохије

* Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, becic89@gmail.com

** Рад је рађен у оквиру Пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 *Kraljevina Jugoslavija, Almanah (1929–1931)*, IV jubilarni svezak, Zagreb, 1932, 634.

од Турака 1912. године, када Ђаковица и околна насеља, као и даља околина, добијају ново становништво из Црне Горе. У Краљевини Југославији, Ђаковица је, поред Пећи и Призрена, била важно економско средиште у Метохији. Изграђена је електрична централа, подигнуте су цреп ана и циглана, сточарска селекциона станица, као и среска станица за заштиту биља. Била је средиште среске водне заједнице и рударског предузећа Ђаковица, које је експлоатисало руду хрома у рудницима Дева и Ораховац и располагало сепарацијом хромних руда и хромних концентрата.[2]

Према попису из 1921. године, Ђаковица је била четврта варош по броју становника на Косову и Метохији. Уколико се изузме Призрен као најнасељеније место са 16.414 становника, Ђаковица је са 14.293 становника била готово изједначена са Приштином и Пећи.[3] За разлику од Призрена и Приштине, где је српски живаљ био далеко бројнији од албанског, или Пећи, где бројност Албанаца над Србима није била толико изразита, у Ђаковици је тај однос био вишеструко на страни Албанаца, који су бројали 11.783 према 2.175 становника. Бројност Срба у осталим варошима омогућила је да почетком XX века успешно оснују новчане фондове чији је циљ био заштита економског пропадања српског градског становништва, у првом реду трговаца и занатлија. Први такав фонд основан је 1901. године у Призрену, у Приштини 1905, док је у Пећи основан 1907. године. Фондови или институције за помоћ српском градском становништву оснивани су и у другим местима на Косову и Метохији, али установа таквог типа у Ђаковици није постојала.

Са завршетком Првог светског рата, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца јавила се огромна потреба државе и становништва за изградњом, услед велике материјалне пострадалости. Зато је отворен велики број индустријских и трговачких предузећа, чији су власници биле и банке. Послови изградње и спекулације у послератној инфлацији доносили су брзу и велику зараду и до праве експанзије у оснивању банака. У 1920. години на подручју Косова и Метохије радило је шест банака (Призренска банка, Пећка банка, Призренска задруга, Приштинска задруга, Урошевачка банка и Косовска банка у Косовској Митровици). Готово све ове банке током послератних година константно су повећавале своју главницу, а основано је још новчаних завода. У 1921. години основане су Трговачка банка „Ибар" у Митровици и Метохијска банка у Пећи. Наредне године основане су Косовска кредитна банка у Приштини, Гњиланска привредна банка, Јужно-српска банка у Митровици и Вучитрнска кредитна банка. Више косовско-метохијских банака створило је 1923. године концерн Банка „Стара Србија" у Скопљу, док је 1924. године основана Урошевачка привредна банка.[4]

2 *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Zagreb, 1958, 196.

3 Пећ је бројала 14.722 становника, односно 479 више од Ђаковице, док је Приштина са 14.338 имала свега 45 становника више од Ђаковице. (*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год*, Сарајево, 1932, 96–106).

4 Мил. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље, 1933, 153–155.

У приликама које су владале изгледа невероватно да место величине Ђаковице није добило новчани завод. У Краљевини СХС смисао за штедњу у новчаним установама није био на високом нивоу, а испољавале су се и битне разлике, како међу становништвом различитих покрајина, тако и у националним и социјалним категоријама исте покрајине. Знатна новчана средства нису нашла пут до банака, штедионица или кредитних задруга већ су се чувала у кругу породице. Уколико се анализира национална структура акционара банака и њихових штедиша на Косову и Метохији, уочљиво је да је сваки основани завод имао међу својим акционарима или чисто српски живаљ, или се уз српски налазио турски или јеврејски живаљ. Албанаца је било у изузетно малом броју и њихово учешће у оснивачком капиталу банака било је незнатно. У граду у коме је албански живаљ чинио више од 82% становништва, није било покретача ове привредне делатности и импулс за оснивање новчаних завода морао је доћи са стране.

Двадесете године XX века биле су веома повољне за банкарство на југословенском простору, али је карактеристика банкарства у источном делу државе била и та да је постојао велики број новчаних завода са невеликим капиталом, док су филијале постојале само спорадично и најчешће су припадале банкама из западног дела државе. У Србији је један акционарски новчани завод био на 15.095 становника, док је у Словенији, где су чак све врсте задругарства биле законски дозвољене и развијене, новчани завод долазио на 98.265 становника.[5] У таквим околностима јасно је да локални заводи са малим капиталом, без обзира на повољне околности и високе зараде, нису били у могућности да оснивају филијале, будући да нису располагале са довољно средстава за пласман.

Ситуација се у битнијој мери променила 1925. године, када се осетила стагнација у пословима, што је довело до смањења потребе за кредитима. Почео је да се јавља вишак новца на тржишту, али новчани заводи, под утиском резултата из претходних година, нису помишљали на смањење камате. Успешност пословања је и даље била на високом нивоу, што најбоље илуструје висина дивиденде исплаћена за ту годину. Просечна дивиденда у Војводини износила је 16%, Србији, Босни и Херцеговини 13%, Словенији 12% и Хрватској 11%.[6] Привредна криза током 1925. и 1926. године временом је изазвала пад висине каматне стопе привредницима. Она је у овим годинама износила 18–20%, а 1927. године тенденција опадања је настављена па је каматна стопа износила је 14–18%, с тим да је постала осетнија и код већих новчаних завода.

5 Архив Југославије, фонд Добривоја Стошовића, фонд 81, ф. 1, ај. 1, (у даљем тексту АЈ, 81–1–1), Банкарство и осигурање.

6 Иван М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд, 2012, 467.

У 1928. и 1929. години пласирање новца вршило се и по 12%, али се 14% сматрало нормалном каматом.[7]

Да би наставили са успешним пословањем, новчани заводи морали су наћи нову клијентелу за пласирање својих средстава. Уместо привредника, клијенти банака у већем броју постајали су сељаци, али суме које су они задуживали нису могле да надоместе изостанак пословног света, тако да је пласман на подручје где није било конкуренције и где је зеленаштво још увек било основни систем кредитирања, обећавало успех на пословном плану.

Први новчани завод који је у Ђаковици основао филијалу била је Призренска банка. Ова установа основана је у Призрену 1. јула 1901. године са предвиђеним капиталом од 324.000 гроша (3.000 наполеона). Друштво је добило име Фонд цркве светог Ђорђа, а друго коло акција у вредности од 162.000 гроша (30.000 златних динара) уплаћено је 1908. године.[8] Са ослобођењем 1912. године Фонд је променио име у Призренска банка и под тим именом наставио да послује и после Првог светског рата. Већ током првих послератних година управа банке разматрала је могућност отварања филијале у Скопљу, али се од тога одустало јер су 1923. године, у сарадњи са Пећком, Гњиланском привредном, Приштинском, Урошевачком, Вучитрнском и Јужно-српском банком из Косовске Митровице основали банку у Скопљу под називом Банка „Стара Србија", са капиталом од 5 милиона динара. Призренска банка била је, уз Пећку банку, главни акционар овог конзорцијума, створеног са циљем да се искључи посредовање других новчаних завода приликом обављања послова својих акционара у Скопљу.

Табела 1. *Главне позиције Призренске банке (у динарима)*[9]

Година	Главница	Зајмови	Штедни улози	Резервни фонд	Дивиденда
1920.	250.000	668.364,27	691.294,05	32.800,93	8%
1921.	500.000	2.197.275,27	1.899.967,73	180.435,18	10%
1922.	1.000.000	5.371.467,25	3.586.044,25	502.552,69	16%
1923.	1.000.000	3.494.355,67	2.630.025,30	535.000,00	10%
1924.	2. 000.000	4.601.373,22	3.063.110,85	575.000,00	10%
1925.	2. 000.000	6.300.787,12	4.202.877,20	690.000,00	12%

7 Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд, 1929, 60–61.

8 Милан Чемерикић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937 године", у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, (уредник: Алекса Јовановић), Скопље, 1937, 697.

9 АЈ, фонд Министарства трговине и индустрије, 65–1383–2367, Рачуни изравнања Призренске банке од 31. децембра 1920. до 31. децембра 1930. године.

Константно повећање главнице и улога на штедњу, као и позиција у конзорцијуму Банка „Стара Србија", омогућили су Призренској банци да располаже количином средстава која је омогућавала сигурну зараду њеним акционарима. Да би стекли нову клијентелу за банчин капитал, чланови управе банке одлучили су да у јулу 1925. године отворе филијалу у Ђаковици. Идеја за отварање филијале поникла је и као последица жеље Управног одбора да се банка не ограничава у раду, него да се њен делокруг проширује уколико има за то средстава и изгледа на добар и сигуран приход. Избор на Ђаковицу пао је из разлога што је она била једно од већих среских места, у близини албанске границе и на путу Призрен – Пећ. Управни одбор сматрао је Ђаковицу градом од будућности, јер су очекивали сређивање и трговачких односа са Албанијом, чији ће положај извозничког и увозничког места добити на значају када кроз Пећ прође јадранска пруга. Зато су желели да први заузму ђаковичко тржиште, упознају се са њеним потребама и приликама и добију тамошњу клијентелу, а и зато што је Ђаковица имала потребу за новчаним заводом. У првој години рада, филијала је за шест месеци дала резултате који су били потпуно задовољавајући, будући да је обртни капитал филијале већ износио нешто више од милион динара.[10] Управник пословнице у Ђаковици био је Дамјан Закић, који је уједно био и члан Управног одбора Призренске банке.[11]

Примером Призренске банке кренуо је 1926. године и њен највећи сарадник у Банци „Стара Србија" – Пећка трговачко-индустријска банка. За разлику од Призренске банке, Пећка банка проширила је своје пословне везе са Ђаковицом на тај начин што, уместо да отвори филијалу, иницирала је и постала главни акционар новоосноване Ђаковачке банке А. Д. За разлог оснивања овог новчаног завода наведено је да је месту од 16.000 становника новчани завод био неопходан, будући да други није постојао, а филијала Призренске банке у овом случају није била „домаћи завод". Повољност за прикупљање штедних улога оснивачи су видели у великом броју печалбара по целом свету који би зарађени новац могли да пласирају у овај завод, а не у стране банке. Банка би могла да подстакне јачање трговине и привреде у пограничном пределу, а готово сигурно умање високе камате које су мештани плаћали локалним зеленашима. [12]

Оснивачки капитал предвиђен је на милион динара, а усаглашеност са Пећком банком у акционом капиталу види се и по томе што је капитал био подељен у 4.000 акција са номиналном вредности од по 250 динара, идентично

10 АЈ, 65–1383–2367, Извештај Управног одбора са VII редовног збора акционара Призренске банке од 14. фебруара 1926.

11 *Compass, Jugoslawien*, Wien 1931, 364.

12 АЈ, 65–1289–2273, Молба оснивача Ђаковачке банке Министарству трговине и индустрије од 30. марта 1926.

као код Пећке банке. Оснивачи Ђаковачке банке били су: Живко Ст. Рајевић, трговац из Пећи; Арсеније Мартиновић, апотекар из Пећи; Михајло Димитријевић, трговац из Пећи; Шаћир Грезда, Омер Ђихаловић, Хамди Хасан, Мустаф Пуља, Нимон Барак, Коста Стефић, Ејуп Пожег, Јусуф Ализрза, Мухамед Пуља, Арслан Мустафа, сви трговци из Ђаковице и Недељко Симоновић, народни посланик за метохијски округ.[13]

Трајање завода предвиђено је на 50 година, а правилима је предвиђено да обавља следеће послове:

– Прима новац на штедњу по уложним књижицама и текућим рачунима;
– Есконтује и реесконтује менице;
– Даје зајмове на подлози хартија од вредности и на робу која не подлеже кварењу;
– Отвара текуће рачуне под условима које пропише Управни одбор;
– Купује и продаје: државне лозове, чекове, девизе, ефекте и валуте.

Број чланова Управног одбора предвиђен је на девет, а Надзорног на пет.[14] Управни одбор биран је сваке треће године, а сваки члан био је дужан да као кауцију положи по 20 акција (5.000 динара). Жребом су из управног одбора прве две године иступала по три члана, која су могла бити поново бирана. Чланови Надзорног одбора бирани су на две године, полагали су по 10 акција у депозит, а за седнице на којима су присуствовали предвиђен је хонорар од по 25 динара. Гласање на збору акционара било је у складу са важећим законом о акционарским друштвима, па су три акције доносиле право на један глас. Распоред добити предвиђен је на следећи начин: 10% резервном фонду, 2% пензионом фонду чланова, 4% Управном добору, 2% Надзорном одбору, док је на расположење акционарима остајало 78% добити.[15]

Упис акција вршен у просторијама Пећке трговачко-индустријске банке у Пећи и код Мустафе Пуље у Ђаковици од 10. маја 1926. године, а све акције уписане су за петнаест дана. Из списка акционара види се да је највећи акционар била Пећка банка која је поседовала 1.930 од 4.000 акција, а од 267 уписаних акционара било је 33 Срба. Од оснивача Ђаковачке банке интересе Пећке банке заступали су: Живко Ст. Рајевић, који је био председник Управног одбора Пећке трговачко-индустријске банке; Арсеније Мартиновић, потпредседник Пећке банке и Михајло Димитријевић, члан Управног

13 АЈ, 65–1289–2273, Одобрење министра трговине и индустрије VI бр. 1985 од 21. априла 1926.

14 Већ на првом редовном збору акционара 1927. године број чланова Управног одбора смањен је са девет на седам. (АЈ, 65–1289–2273, Записник са Првог редовног збора акционара одржаног 17. априла 1927).

15 АЈ, 65–1289–2273, Правила Ђаковачке банке у Ђаковици.

одбора. Први Управни одбор Ђаковачке банке чинили су: Живко Ст. Рајевић, Арсеније Мартиновић, Михајло Димитријевић, Шаћир Грезда, Омер Ђихаловић, Хамди Хасан, Мустаф Пуља, Нимон Барак и Коста Стефић, док су чланови Надзорног одбора били: Недељко Симић, Зоран Ферјанчић, Мустафа Цанхас, Арслан Мустафа и Ћазим Цур.[16]

Пословни свет у Краљевини СХС провео је 1926. годину у знаку новчане кризе, нерентабилности послова и уопште стагнацији сваког рада. Никакав успех није показан у сређивању привредног и финансијског стања земље, а узроци кризе били су у проблемима општег карактера, утврђеној вредности динара, паду цена пољопривредних производа и јачању конкуренције на светском тржишту. Настала привредна криза, оптерећена и несразмерном одржавању високих пореза и дажбина према производњи и моћи пореских обвезника, није била локалне природе и зато је у великој мери угрозила економско стање народа и била повод многим дискусијама, али без икаквих резултата. Док је оваква ситуација била у пословном свету, новчани заводи почели су осећати обиље и прилив новца што је обећавало да 1926. буде изузетно успешна за пословање. Ова појава дошла је као последица прибирања капитала од појединаца по разним пословима, због нерентабилности и ризичности и остављања средстава по заводима са мањом, али сигурном рентом и услед велике обазривости коју су новчани заводи показивали у пласирању својих капитала вршећи при том и редукцију својих кредита. Тако је дошло до резервисаности која је спутавала интензивнији рад.

Када је у питању финансијски положај земљорадника, као апсолутно доминантног слоја у друштву, све до краја 1926. његова потрошачка моћ била је релативно задовољавајућа. Постепено снажење динара од 1923. године није умањило потрошачку моћ села, иако је престала инфлација. Разлог су биле повољне 1924, 1925. и 1926. година, као и саме цене пољопривредних производа. Трговци нису уочили промену услед престанка прекомерне потрошње због оскудице из рата па су у првој половини 1925. године набавили много робе из иностранства. Међутим, фактичка стабилизација динара и пад цена пољопривредних производа условили су опадање потрошачке моћи најширијих народних слојева, чиме је умањена могућност задовољења нормалних потреба. У 1925. и 1926. години трговина је била у рецесији, али још увек не због опадања куповне моћи села, већ варошког становништва. У наредних неколико лоших летина драстично је опао принос кукуруза што је изазвало велике пертурбације не само у пољопривреди, већ и трговини и занатству. Лош принос кукуруза отежао

16 АЈ, 65–1289–2273, Записник Претходног збора акционара Ђаковачке банке одржаног 30. маја 1926.

је исхрану и спречавало гајење свиња од чега је народ имао велику корист. У послератним годинама пољопривредног просперитета сељак се навикао и на велику потрошњу, те се задуживао за разне потребе. Београдска трговачка комора спровела је истраживање 1927. године и закључила да су на територији бивше Краљевине Србије 80% потрошача по варошима и варошицама чинили земљорадници.[17] Са лошим летинама и ниским ценама пољопривредних производа читава привреда запала је у кризу. Отуда је немогућност пласмана новца у профитабилне и сигурне послове условила пораст штедних улога у банкама.

Зато су новчани заводи располагали довољном количином средстава, која су пласирали у све већем обиму земљорадницима. Захваљујући капиталу и кредитима које су уживали, новчани заводи у Ђаковици успели су да изађу у сусрет својој клијентели, а Ђаковачка банка је у томе успевала упркос томе што је у 1926. години радила седам месеци, током којих је капитал уплаћиван. Рад банке оцењен је као успешан и на друштвеном нивоу, будући да је обим зеленаштва у граду драстично смањен од када је завод почео да даје зајмове свима који имају покриће.[18]

У 1927. години криза у привреди била је још интензивнија него ранијих година. Ниске цене пољопривредних производа и мале количине произведене услед лоше жетве, у великој мери продубљујивале су кризу. Као и претходних година, у пословању банака ситуација је била потпуно супротна. Новчани заводи обиловали су великим готовинама, али су их пласирали крајње опрезно, уз додатне гаранције. Оваква политика била је неопходна јер је у земљи дошло до краха банака које су имале чак и већи капитал. Зато су се банке, без обзира на обиље новца, тешко одлучивале за већа улагања услед слабог потенцијала већине привредника. Криза, која се осећала у целом свету, условила је и повећање незапослености, тако да су клијенти банака у све већој мери постајали земљорадници.

Успешно пословање у почетној години охрабрило је водеће акционаре Ђаковачке банке да већ на првом редовном збору 1927. године предложе повећање банчиног основног капитала са милион на два милиона динара. Предлог Управног одбора наишао је на жустру полемику из које се могу уочити интереси и начин размишљања крупних и ситних акционара. Како је важећи закон о акционарским друштвима дозвољавао максимално десет гласова, без обзира на број акција, многи акционари уписивали су акције на чланове породице и на тај начин добијали право на већи број гласова. Овакав начин гласања дозвољавао је да мањински акционари онемогуће спровођење у дело жеље већинских акционара. Са друге стране, мањински

17 Н. Поповић, Д. Мишић, *н.д.*, 487.

18 АЈ, 65–1289–2273, Извештај Управног одбора поднет на Првом редовном збору акционара одржаном 17. априла 1927.

акционари су овим били заштићени од већинских, јер су на тај начин могли да избегну наметање улагања у капитал акционарског друштва или да, услед немогућности да у томе учествују, постану крајње маргинализовани у одлучивању о пословању друштва. Тако је предлог Управног одбора Ђаковачке банке био одбијен са 716 према 413 гласова. [19]

Ова победа малих акционара није могла бити дуготрајна, јер је свако увећање капитала значило већу диспропорцију у броју акција и гласова. Нова улагања нису била интересантна малим акционарима, првенствено заинтересованим за годишњу ренту од свог контигента акција. Тако су многи од њих продавали своје акције, што је доводило до тога да је све мањи број акционара поседовао свве већи број акција. Темпо којим се то одвијало може се уочити из наредне табеле.

Табела 2. *Броја акционара и број акција које су заступали*[20]

Збор	Број акционара	Број акција	Број гласова
1927.	295	3.440	1.129
1928.	146	3.215	1.060
1929.	110	2.976	907
1930.	66	6.922	385

До 1928. године Ђаковачка банка обављала је послове у локалу у улици Краља Александра 142, а потом је прешла у сопствене просторије. Могућност да после краткотрајног рада подигне своју зграду најбоље илуструје успешност пословања ове банке и колико је трећа деценија XX века била погодна за рад банака. Завод је уживао кредите код више банака, а највише код Пећке банке. Будући да се осетио и раст улога на штедњу, завод је био у могућности да одговори потражњи у пуној мери. Захваљујући одличном приходу од пасуља, и трговина и занатство имали су већи обим рада, па су сељаци, трговци и занатлије редовно измиривали дуговања. Успешну зараду гарантовао је и простор на коме је Ђаковачка банка пословала, јер је срез бројао осам општина, са сто једним насељем која су имала 4.805 домова са 39.214 становника.[21] Управни одбор поновио је свој предлог да се банчина главница повећа на два милиона динара, пуштањем друге емисије од 4.000 акција у вредности од по 250 динара. У том циљу предложено је да се дивиденда од 100.000 динара искористи за повећање главнице. Овога пута

19 АЈ, 65–1289–2273, Записник Првог редовног збора акционара Ђаковачке банке одржаног 17. априла 1927.

20 АЈ, 65–1289–2273, Спискови депонованих акција за зборове од 1927. до 1930. године.

21 *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928)*, Svezak III, Zagreb, 1929, 520.

акционари су гласали за повећање банчиног основног капитала и он је већ у 1929. години износио два милиона динара. Успешно пословање завода Управни одбор искористио је да повећа тантијеме службеницима банке на 3%, као и члановима Управног одбора на 6%.[22]

Управа банке била је обазрива са пословањем у 1929. години због застоја послова у чаршији. За одобрене кредите, међу којима је највише било зајмова по есконту меница и текућим рачунима, тражили су додатна обезбеђења и сигурне гаранције, а одобравали су краткорочне или средњерочне зајмове, па су пласман и ризик били подељени на велики број дужника. Средства су обезбеђивали повољним кредитима код Народне банке, Поштанске штедионице и Државне хипотекарне банке, а пошто су улоге на штедњу исплаћивали одмах по тражњи уживали су поверење у граду. Додатна средства обезбеђивали су преко главног акционара, Пећке банке, али и концерна Банка „Стара Србија" са којим су учврстили и разгранали веома присне везе и увек добијали тражене кредите. Резервни фонд банке појачан за чак 262.290,60 динара, а разгранатост послова утицала је да Управни одбор предложи да се дивиденда усмери у фонд за ново повећање главнице.

Табела 3. *Главне позиције Ђаковачке банке*[23]

Година	Капитал	Есконт меница	Фондови	Улози на штедњу	Дивиденда
1926.	1 милион	1.212.300	51.545,50	169.016,00	
1927.	1 милион	1.559.410	66.930,10	289.642,95	100.000
1928.	1 милион	1.529.516	82.314,70	430.279,60	100.000
1929.	2 милиона	1.919.853	351.349,50	456.067,80	100.000

Пословање филијале Призренске банке у другој половини двадесетих година XX века било је такође веома успешно. Обртни капитал од милион динара у почетној години пословања већ је у другој години био удвостручен. Посебни рачуни изравнања нису вођени, већ су били у саставу рачуна изравнања централе, али се из готовине у каси филијале може закључити да су средства углавном била пласирана комитентима, а да се одређени застој може уочити у 1928. години, када је готовина у каси била око 200.000 динара.

22 АЈ, 65–1289–2273, Извештај Управног одбора поднет на Трећем редовном збору акционара одржаном 14. априла 1929.

23 АЈ, 65–1289–2273, Рачуни изравнања Ђаковачке банке на дан 31. децембар 1926, 31. децембар 1927, 31. децембар 1928. и 31. децембар 1929 и М. Р. Гавриловић, Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији, Скопље, 1931, Стање новчаних завода на дан 31. децембар 1929.

Табела 4. *Готовина у каси филијале Призренске банке у Ђаковици*[24]

На дан	Сума
31.12.1925.	35.052,18
31.12.1926.	39.908,18
31.12.1927.	29.645,94
31.12.1928.	199.844,63
31.12.1929.	44.688,51
31.12.1930.	59.973,01

Успешно пословање новчаних завода нагнало је Призренску банку да уведе извесне новине на новчаном тржишту југоисточног дела Краљевине Југославије. Након неколико година сазревања, у 1929. години покренут је покушај оснивања пензионог фонда банчиних чиновника, док је у 1930. години уведена дечја штедња, да би се допринело ширењу ове идеје.[25] То је био први такав случај на подручју скопског инспектората, а покретање овог питања током године разматрале су и банке са којима је Призренска банка одржавала пословну сарадњу, у првом реду Пећка трговачко-индустријска банка, Банка „Стара Србија", Ђаковачка банка, Тетовска трговачко-индустријска банка и Вучитрнска кредитна банка.

Правилник о пензионом фонду Ђаковачке банке прописивао је да је сваки упосленик Банке био дужан да од 1. јануара 1929. године 5% од своје плате уплаћује у пензиони фонд који се формирао. Службеници који су радили од оснивања 1926. године били су дужни да уплате адекватну суму све до 1929. године. Банка је пак била обавезна да од 1929. године сваког 30. јуна и 31. децембра уложи у корист фонда износ раван уплатама њених службеника у том шестомесечју. На тај начин формирана су два рачуна, лични, на који је средства уплаћивао службеник, и посебни, на који је средства уплаћивала Банка. Вредност ових рачуна зависила је од дужине стажа службеника у Банци, а новац на посебном рачуну у целости се преносио на лични када службеник напуни 25 година радног стажа. Средства на рачунима увећавана су каматом у висини улога на штедњу, а док се налазио у банчиној служби, упосленик није могао да подиже новац ни са једног рачуна, осим када напуни 25 година радног стажа. Овакав начин стварања пензионог фонда више је имао одлике принудне штедње него правог пензионог осигурања.

24 АЈ, 65–1383–2367, Рачуни изравнања Призренске банке на дан 31. децембра 1925, 31. децембра 1926, 31. децембра 1927, 31. децембра 1928, 31. децембра 1929 и 31. децембра 1930.

25 *Анализа биланса*, Београд, 1934, 223.

Дужина стажа	Вредност личног рачуна	Вредност посебног рачуна
До три године	-	100%
Од три до десет година	25%	75%
Од десет до петнаест година	50%	50%
Од 15 до 20 година	75%	25%
Од 20 до 25 година	100%	–

Правилник је предвиђао и случајеве када из било ког разлога упосленику престане запослење у Банци. У случају да службеник својевољно напусти службу, а није имао стаж већи од десет година, није могао да користи ништа са посебног рачуна, већ само са личног. Уколико је имао радни стаж од десет до петнаест година имао је право на 15% посебног рачуна, са стажом од петнаест до двадесет година на 40%, а од двадесет до двадесет пет година на 75% посебног рачуна.

Уколико је по потреби службе и без своје кривице његово место редуковано или је отпуштен, упосленик је имао право на новац са оба рачуна у следећим процентима:[26]

До 10 година стажа	25%
Од 10 до 15 година стажа	50%
Од 15 до 20 година стажа	75%
Од 20 до 25 година стажа	100%

Избијање светске економске кризе у Европи се осетило током 1930. године, пошто је дошло до повлачења краткорочних кредита из САД. Као аграрна земља у којој је од индустрије постојала само сировинска база или се искоришћавала до нивоа производа, Југославија се није одмах нашла на удару кризе.[27] Међутим, од почетка 1931. године новчани заводи имали су проблеме са пласирањем новца у нове зајмове, јер су се привредници, и поред снижених камата, нерадо одлучивали на нове послове, ради ниских зарада. Пад хартија од вредности, криза поверења, недостатак новца, кога је у оптицају било три пута мање од евентуалних улога улагача и штедиша, принудили су банке на тражење отплата по већ постојећим зајмовима, док се на давање нових није ни помишљало. Пад цена некретнина и покретности учинио је да су банке одједном остале на несигурним подлогама. Да би стабилизовала

26 АЈ, 65–1289–2273, Правилник пензионог фонда особља Ђаковачке банке.

27 Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd, 1986, 104.

вредност динара, Народна банка извршила је осетну рестрикцију кредита, што је изазвало отказе истих и смењивање великих новчаних завода мањим, а за последицу имало панику улагача и њихову навалу на шалтере. Нарочито у последњем тромесечју 1931. године банкарство је ушло у опасну фазу кризе поверења, јер је током септембра и октобра дошло до праве навале на шалтере и подизање улога.

У средишту дубоких поремећаја изазваних најразорнијом дотадашњом кризом у свету налазила се пољопривреда. Аграрна криза имала је снажно последично дејство на друге гране привреде, поготово у земљама у којима је, попут Југославије, била присутна аграрна пренасељеност. Катастрофалан пад цена житарица и осталих пољопривредних производа 1931. и 1932. године довео је презадужено сељаштво до ивице пропасти. Према једној анкети коју је спровела Привилегована аграрна банка у 1932. години, трећина сељачких газдинстава у Југославији била је задужена. У 1931. години њихов приход од пољопривреде био је 2,5 милијарди динара, док је дуг доспео за наплату износио 1,25 милијарди динара, од чега је 800 милиона било на износ камате, а 450 милиона на отплату главнице.[28] На висину задужења сељаштва у доброј мери утицао је начин задуживања. Систем задуживања сељаштва путем меница није био погодан за њих јер су менице после свака три месеца морале бити мењане, уз обрачун камате и осталих трошкова. Сељаштво није имало сталне приходе већ су се плодови његовог рада осећали само после жетве и бербе у јесен, тако да је отплата на годишњој камати била пуно повољнија. Међутим, у оскудици повољног државног кредита земљорадници су пристајали на све услове и све висине камата.

Велику отежавајућу околност за пољопривреднике чинио је страховити пад цена пољопривредних производа, јер „у време када се користио кредитима, жито је било 300 динара за квинтал, а сад кад је требало да врати зајам, пшеница је пала на 100, а кукуруз на 80 динара".[29] Да би заштитила најбројнију друштвену категорију, држава је 19. априла 1932. године донела Закон о заштити земљорадника, којим је уведен мораторијум на исплату сељачких дугова. Иако је законом предвиђено да се и новчани заводи којима је угрожена ликвидност могу заштитити њиме, у пракси је то значило паралисање рада банака. Мораторијум, који је у почетку уведен на 90 дана и прописао да се земљорадници договоре о начину плаћања дуга са повериоцима, за новчане заводе значио је престанак рада у банкарском духу, па је највећи број њих прешао у стање ликвидације дотадашњих послова, по чему је 1932. година постала најтежа за пословање банака.

28 Dragana Gnjatović, „Privilegovana agrarna banka u ulozi likvidacione banke", *Bankarstvo*, br. 9–10, Beograd, 2011, 16.

29 Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970, 495.

Овакав развој догађаја утицао је да Призренска банка ликвидира своју филијалу у Ђаковици, док се Ђаковачка банка нашла у ситуацији да је највећи део њених средстава био блокиран, будући да је најбројнији део комитената био управо из редова земљорадника. Делокруг рада банке био је донекле промењен у складу са законом од 5. новембра 1931. године тако да је она била у могућности да:

– Прима новац на штедњу и уложне књижице;
– Есконтује и реесконтује менице;
– Купује и продаје хартије од вредности
– Даје замове:
  а) на подлози хартија од вредности;
  б) на робу и друге покретности;
  в) на текуће рачуне.[30]

Нормализација пословања новчаних завода била је у непосредној вези са начином на који би се у Југославији решило питање земљорадничких дугова. Владе су одлагале коначно решење „сељачког питања", што је земљорадницима погодовало јер су били ослобођени обавезе да плаћају задужења, али их је ускраћивало за сваки нови кредит. У коштац са овим проблемом ухватила се влада Милана Стојадиновића која је Уредбом о ликвидацији земљорадничких дугова од 25. септембра 1936. прописала да се земљорадницима отпише 50% дуговања, да се камата на преостала дуговања смањи на 4,5%, а рок за њихову отплату продужи на дванаест година. За новчане заоводе ово је значило отписивање четвртине земљорадничких дугова, а наплата остатка би била реализована на тај начин што би Привилегована аграрна банка њима надокнадила 50% отписаних потраживања у року од 14 година, а 25% у року од 20 година. За одобрену вредност надокнаде новчани заводи добили су бонове са каматом од 3% годишње.[31]

Предвиђене мере нису могле да помогну Ђаковачкој банци да настави своје успешно пословање, а како је око 90% акција било у рукама Пећке банке, њено руководство одлучило је да ликвидира своју пословницу у Ђаковици. Почетком 1937. године Пећка банка поседовала је 7.197 комада акција Ђаковачке банке у номиналној вредности 1.799.250 динара, чији је балансирани износ био 1.636.215 динара.[32] Током 1937. године есконт меница износио је само 215.635 динара, док су протествоване менице код суда биле у износу од 311.290 динара, а земљорадничке менице код Привилеговане аграрне банке у вредности од 1.810.774 динара. Банка је још увек поседовала

30 AJ, 65–1289–2273, Дозвола за рад Ђаковачке банке од 22. фебруара 1933.
31 D. Gnjatović, *n. d.*, 14–18.
32 AJ, 65–1365–2349, Списак хартија од вредности Пећке банке на дан 31. децембар 1936.

солидан резервни фонд у хартијама од вредности у суми од 448.916,40 динара, штедне улоге готово да није имала и забележила је губитак од 337.666,04 динара на основу камате за кредите и улоге на штедњу, пореза, државне таксе, плата и отписа меница. Практично, једини поверилац била је Пећка банка и то у суми од 2.495.994,93 динара.[33]

Због стања у коме се завод налазио, Управни одбор предложио је на дванаестом збору акционара 1938. године да се целокупна актива и пасива Ђаковачке банке уступи Пећкој банци.[34] За овај збор депоновано је 7.509 акција од 8.000 постојећих, а збору је присуствовао само један Албанац. Остали присутни акционари били су Срби из Пећи, Скопља и Ђаковице, а највећи акционар, Пећка банка, депоновала је 7.107 акција.[35]

На одлуку у престанку рада Банке на тај начин што би се актива и пасива уступиле Пећкој банци као повериоцу, жалбу Краљевско-банској управи у Скопљу у име бивших акционара упутио је Рамадан Хаџи Исмаиљ Рецеп, трговац из Ђаковице. У њој је наведено да су грађани, углавном ситни привредници, револтирани поступком Управног одбора на збору. Сматрали су да им је угрожен материјални интерес и тражили да кауција Ђаковачке банке буде привремено задржана у депозиту код Државне хипотекарне банке до решења спорног питања и осигуравања привредника на бази њихових акција.[36]

Краљевско-банска управа у Скопљу уважила је ову жалбу и није одобрила одлуку да се имовина уступи Пећкој банци, а да Ђаковачка банка престане да постоји. На ову одлуку жалбу Министарству трговине и индустрије упутила је Пећка банка, са аргументом да је она једини поверилац и да Ђаковачка банка не може самостално да послује.[37] Пећка банка је своју жалбу правно образложила захтевом за фузијом, што је суштински био плашт пошто је била једини поверилац и главни акционар, па је логичан потез био тај да преузме активу и пасиву Ђаковачке банке. За разлику од управе у Скопљу која је сматрала да је циљ фузије да Пећка банка дође до нових средстава и тако уреди део своје активе, Министарство трговине и индустрије одобрило је одлуку Управног одбора Ђаковачке банке, јер је сматрало за добру, пошто ће такви потези мобилисати кредитни апарат у земљи и олакшати стање банака и њихових поверилаца.[38] Овом одлуком од 10. октобра 1938. године Ђаковачка банка престала је да постоји.

---

33 АЈ, 65–1289–2273, Рачун добитака и губитака на дан 31. децембар 1937.

34 АЈ, 65–1289–2273, Извештај управног одбора на Дванаестом редовном збору акционара одржаном 10. априла 1938.

35 АЈ, 65–1289–2273, Списак депонованих акција и право гласа на Дванаестом редовном збору акционара одржаном 10. априла 1938.

36 АЈ, 65–1289–2273, Молба министру Трговине и индустрије Милану Врбанићу од 3. маја 1938.

37 АЈ, 65–1289–2273, Одлука министра трговине и индустрије од 10. октобра 1938.

38 АЈ, 65–1365–2349, Образложење министра трговине и индустрије од 12. октобра 1938.

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Добривоја Стошовића
Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије

Објављени извори

Анализа биланса, Београд, 1934.
Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево, 1932.
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928), svezak III, Zagreb 1929.
Kraljevina Jugoslavija, Almanah (1929–1931), IV jubilarni svezak, Zagreb, 1932.
Compass, Jugoslawien, Wien, 1931.

Литература

Becić 2003: I. M. Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Stubovi kulture, Beograd.
Гавриловић 1931: М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Крајничанац, Скопље.
Гавриловић 1933: М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Немања, Скопље.
Gnjatović 2011: D. Gnjatović, „Privilegovana agrarna banka u ulozi likvidacione banke", *Bankarstvo*, Udruženje banaka Srbije, br. 9–10, Beograd.
Đurović 1986: S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd.
Enciklopedija Jugoslavije 1958: 3, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb.
Поповић, Мишић 1929: Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Геца Кон, Београд.
Stojadinović 1970: M. M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Otokar Keršovani, Rijeka.
Чемерикић 1937: М. Чемерикић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937 године", *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, (уредник: Алекса Јовановић), Јужна Србија, Скопље.

Ivan M. BECIĆ

FINANCIAL INSTITUTIONS IN ĐAKOVICA BETWEEN TWO WORLD WARS

Summary

Although it had been among the greatest towns in Kosovo and Metohia, Đakovica got financial institutions only in 1925 and 1926. Among the reasons for late foundation of financial institutions was the fact that Albanian population did not get used to invest resources in banks, neither as equity nor as savings. The first financial institution in the town was the Branch Office of Prizren's Bank, and the second one was founded as local financial institute under the name Đakovačka banka A.D. (joint stock company), although it was essentially the branch office of Peć's commercial-industrial bank.

Both financial institutes were doing their business successfully until the outbreak of economic crises, which had shown its severe consequences in the area of Yugoslavia until the second half of 1931. Due to the crisis-related consequences, the Branch Office of Prizren's Bank was closed, while the bank business was essentially paralyzed. The main reason for the inability of business doing was the fact the main client of the financial institutes were peasants. In a difficult situation the state passed the Law on Farmer's Protection in 1932 by which it had protected the most numerous social categories, and from essential point of view, it meant the sacrifice of private banking system, which was disabled.

The agony of Đakovica's bank was terminated in 1938, where the Board of Directors of the Institute made the decision that all assets and liabilities of bank should be transferred to Peć's Commercial-industrial Bank, which was the only creditor of Đakovica's bank and in whose hands it was located 90% of shares of Đakovica's Financial Institute.

Key words: Peć's Commercial-industrial bank, Đakovica's bank, Prizren's bank, discount of bills, dividend, economic crisis.

Рад је предат 26. августа 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК

*Далибор ВЕЛОЈИЋ**

СТРАТЕГИЈСКА ПРОЦЕНА АЛБАНСКЕ ГРАНИЦЕ СА РАТНИМ ПЛАНОВИМА ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СХС ПРОТИВ АЛБАНИЈЕ У ВРЕМЕ ПОТПИСИВАЊА ТИРАНСКИХ ПАКТОВА 1926–1927**

Апстракт: Рад, првенствено на основу грађе похрањене у Војном архиву и Архиву Југославије, даје процену границе са Албанијом, као и процену бројног стања и снаге албанске војске у време потписивања Првог и Другог тиранског пакта. Поред тога, обрађени су и ратни планови за случај рата са Албанијом, који су резултат њеног приближавања Италији.

Кључне речи: Албанија, Италија, војска, Први и Други тиранski пакт, ратни планови.

Након завршетка Првог светског рата територија Албаније претворила се у спорну зону у светлу супарништва Краљевине СХС и Италије. Југословенски претендент на власт у Албанији, Есад-паша Топтани убијен је у Паризу 1920. године, а конференција амбасадора наредне године потврдила је албанске границе из 1913.[1] Почетак двадесетих година значио је нормализацију југословенско албанских односа, што се и материјализовало у виду финансијске подршке владе из Београда Ахмету Зогулију приликом

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Д. Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1919-1923,* Београд, 1979, стр. 137-146; С. Павловић, *Историја Балкана,* Београд, 2001, стр. 339; Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе 1918-1938,* I, Београд, 1938, стр. 191-193.

изгнанства и преузимања власти крајем 1924. године.[2] Међутим, Зогули (касније председник Зогу, а затим краљ Зог), увиђајући финансијску слабост Краљевине СХС и немогућност да уз њену помоћ оснажи Албанију,[3] али и услед раздора око питања Косова, окренуо се Италији са којом је већ 1925. године остварио финансијске контакте преко зајмова и оснивања Националне банке Албаније (под италијанском управом).[4]

Уколико се жели да се разматрају југословенско-албански односи у међуратном периоду, не могу се издвојити из оквира сукоба са Италијом. Проблеми у југословенско-италијанским односима тицали су се на крају Првог светског рата граница на Јадранском приморју. Италијанске тежње за доминацијом на Балкану испољиле су се нарочито од доласка на власт Бенита Мусолинија (1922. године). Покушај смиривања односа довео је до потписивања Римских уговора 1924. године којима су, поред изјава о пријатељству и намере за срдачном сарадњом, регулисани статус Ријеке и пограничних зона.[5] Што се тиче албанског питања, намере Италије биле су да, учвршћивањем својих позиција у тој земљи, заокружи Јадранско море као свој залив и заокружи Југославију која јој је била једина значајнија претња у експанзији на Балкану.[6] Према истраживању Енеса Милака, повод за италијанску политичку и привредну акцију у Албанији није везан за Југославију, већ за немачку пенетрацију, нарочито намеру за изградњом железничке пруге кроз Албанију ради лакшег експлоатисања рудника и шума.[7] Од 1923. године Италија је улагала знатна новчана средства у албанску привреду, што је

2 С. Павловић, *нав. дело*, стр. 343. У једном извештају југословенској влади из 1924. године наводи се да Ахмет бег Зогули планира устанак и да се рачуна да ће прикупити 5.000 људи: 2.000 у Мати, 2.000 у Дебру и 1.000 на Косову. Од Југословенске владе се тражи 1.000 пушака и новчана помоћ од 10.000 наполеона. Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), збирка Александра Цинцар Марковића 310, фасцикла (Ф) 1.

3 Стеван Павловић наводи тајни италијанско-албански уговор из августа 1925. о војном савезу у случају рата са неком балканском државом (С. Павловић, *нав. дело*, стр. 344). Из архивских докумената види се да је Албанија покушала сличне аранжмане да направи и са Краљевином СХС. У писму Александра Цинцар Марковића министру иностраних послова Момчилу Нинчићу из 1925. наводи се да Ахмет бег Зогули тражи тајни политички уговор којим би, у случају нереда, била гарантована југословенска подршка, политичка и материјална, која укључује и комплетно наоружање за једну дивизију. У замену је нудио рудник бакра у Пуки, монопол дувана, шумски комплекс Мамураш и концесије за изградњу пруге Скадар-Призрен-Драч-Елбасан-Охрид. Цинцар Марковић предлаже да би било пожељно тражити од Зогуа написмено тајни уговор, а да не би било искључено да га прода Италијанима и да на основу њега од њих тражи исте услове. АЈ, 310, Ф 1.

4 Исто, стр. 344.

5 Б. Кризман, *Ванъска йолиūика јуīославенске државе,* Загреб, 1975, стр. 43.

6 Е. Милак, *Иūалија и Јуīославија 1931-1937,* Београд, 1987, стр. 40.

7 Исто.

учврстило њене позиције у Албанији и онемогућило било какав евентуални југословенски утицај на владу у Тирани.

Приближавање Албаније Италији довело је до потписивања Уговора о пријатељству и безбедности (Први тирански пакт) 1926. године, којим је са италијанске стране гарантован политички, правни и територијални статус Албаније, али су примљене и обавезе да се слични пактови не потписују са другим државама.[8] Овим би се пактом олакшала италијанска војна интервенција у Албанији, али и активније помагање сепаратистичких покрета у Црној Гори и Македонији.[9] Југословенска страна је пакт видела као успостављање прикривеног италијанског протектората над Албанијом,[10] док су генерали предвиђали и скори оружани сукоб.[11] Као одговор на пакт, влада СХС је наредне 1927. године склопила споразум са Француском,[12] а Италија и Албанија потписале су и Други тирански пакт, тачније уговор о одбрамбеном савезу, чиме је појачан спољнополитички притисак на Краљевину СХС у смислу њеног окружења.[13]

Процене фронта и албанске војске

Граница Краљевине СХС и Албаније почињала је на ушћу реке Бојане у Јадранско море код села Шенкола и протезала се реком до села Штодре. Одатле је напуштала Бојану и преко села Кравари пела се на гребен Самагари, при чему је Тарабош остајао Албанији. Затим се спуштала на Скадарско језеро северозападно од села Зогаја (већи део језера је остајао југословенској страни), па је преко Јагоде, Буковика и Чемера падала на реку Цијевну и правцем преко Миздракуша, Студенице, Виле, Илијине главе пресецала Грнчарску реку, остављајући њен изворни део (Врмош) Албанији. Изласком на Маја Спатит на планини Богићевици линија је достизала најсевернију тачку албанске територије. Кренувши на југоисток, линија је прелазила Ћафа Морину, Ћафа Прушит, Паштрик и спуштала се на реку Бели Дрим, зати преко Коритника, Црног Врха, Ак Бунара избијала је на Кораб и спуштала

8 *Британци о Краљевини Југославији,* (у даљем тексту *Британци*), I, приредио Живко Аврамовски, Загреб, 1986, стр. 379.

9 Е. Милак, *нав. дело*, стр. 41.

10 Неколико месеци пре потписивања пакта, у извештају војног изасланика из Тиране за април 1926. године, наводи се да је Албанија закључила са Италијом тајни споразум којим се обавезује да снабдева и организује албанску војску. У замену за то, Италијанима је дат монопол увоза и извоза Албаније. Мусолини је тиме од Албаније створио солидну војну базу која ће му послужити као основа балканске политике. АЈ, 310, ф 3.

11 *Британци,* I, стр. 379.

12 Видети: Б. Кризман, н. д, стр. 47.

13 Е. Милак, н. д, стр. 42.

се на Црни Дрим код села Решана. Одатле се преко гребена планине Јабланице спуштала на Охридско језеро код села Лина (остаје Албанији) и њиме иде до села Подградца (албанско, док је манастир св. Наум припао југословенској страни). Од манастира се пела на планину Галичицу и након тога на Преспанско језеро до тромеђе са Грчком.[14] Дужина границе износила је око 480 км.[15]

Граница према Албанији углавном је сувоземна-планинска, са изузетком реке Бојане и Преспанског језера. Највећи део је неподесан за војне операције, а пролазност преко ње ограничена је на природне отворе и један број прелаза.[16]

Према студији генералштаба, у етнографском погледу, граница је била правилно повучена, сем неких мањих територија на југословенску штету (код Скадра). Са стратегијског гледишта, на неколико места била је неправилна и то најчешће у корист Албаније. Ово се, пре свега, односило на Скадар, с обзиром да је Тарабош требао припасти Краљевини СХС, затим, линија је требало да иде гребеном Проклетија, тако да река Цијевна буде на југословенској страни. У области Плава граница је опет била неприродна, пошто изворни део Грнчарске реке (Врмош) остаје Албанији, што је угрожавало једину комуникацију која је од Скопља преко Чакора водила према приморју. У области Дебра и језера граница је требало да иде гребеном Мокре планине. Везано за облик граничног фронта, југословенска страна била је у предности, нарочито у северном делу, где је албанска територија у потпуности била обухваћена.[17]

У односу на ову граничну линију, у случају евентуалног сукоба основна линија за почетне операције са југословенске стране била би Бар-Подгорица-Андријевица-Пећ-Ораховац-Тетово-Гостивар-Кичево-Охрид-Ресан. Са албанске стране таква би основица ишла линијом Скадар-река Дрим-Ороши-Елбасан-Корча. С обзиром на величину албанске војске, процена би била да ће се на овој просторији концентрисати целокупне оружане снаге ове земље. За случај да се у евентуалном сукобу на страни Албаније налази и Италија, ова би основица са југословенске стране ишла линијом Котор-Никшић-Бијело Поље-Рожаје-Косовска Митровица-Приштина-Урошевац-Скопље-Велес-Прилеп-Битољ. Основица је знатно шира с обзиром на ангажовање већих снага које би морале парирати италијанској војсци у случају искрцавања на албанску територију. Са противничке стране би у овом

14 *Стратешијско-географска процена наших фронтова и праваца,* Београд, 1922, стр. 27-28.

15 Војни архив (у даљем тексту ВА), Пописник (П) 17, кутија (К) 96, фасцикла (Ф) 3, 4. Упут генералштаба бр. 937 из маја 1928. за фортификацијско уређење граничног фронта према Албанији.

16 Исто.

17 *Стратешијско-географска процена,* стр, 27-28 .

случају читава територија Албаније послужила као војишна просторија, док би пристаништа Сан Ђовани ди Медуа, Драч и Валона послужила као војне и поморске базе.[18]

Основни операцијски правац од значаја за југословенску и албанску страну био је Косовски, између Белог Дрима на северу и Попове шапке и Шар планине на југу. Акција са албанске стране овим правцем имала би за циљ овладавање Косовом, на које Албанија има аспирације. На овом правцу су постојале зоне: Пећка – могла би се затворити и бранити, а употребљива је искључиво у случају када нема снега, Ђаковичка – са прелазима преко Паштрика и Јуничке планине и Призренска зона – долином Белог Дрима, која се може контролисати релативно слабим снагама, мада би се Призрен озбиљније могао угрозити и долином реке Љум. Други операцијски правац по важности био би Дебарски и водио је од Тиране према Скопљу. Овај правац је осигуран под претпоставком благонаклоне неутралности Грчке. Трећи, Језерски операцијски правац (обалама Охридског и Преспанског језера и планином Галичицом), није имао већег значаја за разлику од претходних, с обзиром да је близу границе са Грчком, а и сама одбрана није захтевала ангажовање знатнијих снага.[19] Оваква граница нудила је повољне услове за одбрану и чинила јак полазни положај за офанзиву, па се тежило њеним потпуним овлађивањем, или бар држањем најважнијих ослонаца.

На основу овога, извршена је и подела на одсеке:[20]

а) Подгорички (Зетски) од мора до вододелнице Лима и Дрима (Бојански, Језерски, Кучки и Плавски пододсек). Западни део овог одсека је неприродан на југословенску штету, јер оставља реку Врмош Албанији, док је источни природан јер води гребеном Проклетија;

б) Косовско-призренски одсек од Маја Спатита до Ак Бунара (Пећки и Ђаковички пододсек). Ови пододсеци били су повољни у стратегијском погледу, јер су ишли главном вододелницом. Неповољност је била у томе што иза граничног фронта на југословенској страни није било никакве погодне баријере;

в) Дебарско-струшки одсек од Калабака до Ђафа Сане (Жиронички, Дебарски и Струшки пододсек). Важност овог одсека била је та што је покривао осетљиви правац према Скопљу;

г) Језерски одсек од Ђафа Сане до тромеђе са Грчком.

Оваква подела углавном је одговарала југословенској страни, изузев мањих неповољних објеката на граници, за које је постојао план заузећа одмах на почетку рата у циљу превентиве и боље позиције за даље дејство.

18 Исто.

19 ВА, П 17, К 96, Ф 3, 4.

20 *Стратегијско-географска процена*, стр. 28-29.

Планови о превентивном упаду у Албанију разрађивани су током двадесетих година и углавном су били део обухватнијих ратних планова према Италији и Албанији. Анализа различитих варијанти резултирала је тек 1930. године посебним Упутством за акцију у Албанији. Акција би се предузела у случају уласка италијанских трупа на територију Албаније. Највећа вероватноћа била је да Италијани уђу у Албанију уколико у њој избију нереди. У тим би нередима била умешана и албанска војска, која ће, као и становништво, бити подељена на два дела. Један део ће свакако бити пријатељски расположан према Италијанима, док ће други бити против. Стога је извесно да ће италијанска војска у прво време бити заузета гушењем нереда. Претпоставка југословенског генералштаба била је да ће у том случају граница бити слабо обезбеђена и да прелазак границе не би представљао нарочит проблем. С обзиром да албанска војска није потпуно организована, јачи отпор се очекује тек при уласку дубље на територију Албаније и при додиру са Италијанима. Очекивано је било италијанско искрцавање и запоседање читаве албанске територије и избијање на југословенску границу. Примарни циљ Италијана био би освајање централног дела, чиме би се осигурала позадина, односно пристаништа на албанској обали потребна за допремање трупа и материјала. Како је тај део ближи југословенској граници, циљ је био предухитрити италијанске трупе, што је и било могуће планирати, с обзиром на потребно време непријатељу да се обезбеди на обали и сломи отпор Албанаца.[21]

Што се односа снага тиче, предвиђано је да ће Италијани у Албанију упутити свој IX корпус, пошто је најближи албанској територији. Он је према мирнодопској формацији имао две дивизије, са могућношћу форирања и треће. Тренутно бројно стање корпуса било је недовољно за операције, али би се попунило позивањем из резерве, на шта би се изгубило преко потребно време. Са југословенске стране, на албанском фронту деловала би III армија са Зетском, Косовском и Вардарском дивизијом. Стога је било потребно извршити попуну трупа и одредити маршруте, како би се на дато наређење препадом заузеле потребне тачке на територији Албаније. Нарочито је наглашено да се на фронту Зетске дивизије што пре заузме Тарабош да би се угрозио Скадар, односно држао под артиљеријском ватром. Препоручена је и акција у области Гусиња и Проклетија, што би олакшало дејство Косовске дивизије. На фронту Косовске дивизије потребно је било заузети Ћафа Морину и Ћафа Прушит и првог дана стићи до реке Дрима. Вардарска дивизија би затворила правце из Тиране и Елбасана, заузела Пишкопеју, Подградец и избила на реку Шкумбу.[22]

21 ВА, II 17, К 20, Ф 1, 1. Упутство за извођење акције предвиђене наређењем Министарства војске и морнарице Стр. Пов. Ђ. Бр. 665 од 1. Априла 1930.

22 Исто.

Упутство командантима јединица у погледу односа према локалном становништву саветовало је брзу и одлучну акцију која ће утицати да се то становништво увери у надмоћ југословенске војске, тако да ће се брже придобити онај део који се противи уласку Италијана, док би они који покушају отпор били поколебани. Потребно би било обезбедити све комуникацијске правце и важне објекте у позадини који се налазе на албанској територији од дејства гериле. Препорука је била да се према становништву треба опходити обазриво и убедити га. „(...) да не долазимо као завојевачи, него га спасавамо од италијанских завојевача. Истицати да Италијани иду да униште самосталност албанског народа. То ће све највише зависити од нашег понашања према Арбанасима. Они се могу придобити само коректним понашањем са наше стране. Водити рачуна да се поштује част породице, нарочито женских чланова. Поштовати обичаје, светиње и приватну својину. Што се буде узело од приватних лица, одмах плаћати. Становништво које се непријатељски држи према нама – држати строго. Његове прваке држати под контролом и по потреби узимати таоце, али и тада поступати правилно и разложно."[23] Препоруке генералштаба командантима су остављале одрешене руке према локалном становништву, али, са друге стране, од њих и њихових војника захтевано је много такта у поступцима како би се придобила албанска племена (сходно искуствима из 1915. године) и тиме олакшао боравак југословенских снага на њиховој територији.

У првом моменту претпостављао се слабији отпор албанских снага. У Упутству за поседање албанске територије наводи се да у реону Скадра и Љеша албанске снаге имају шест пешадијских и једну митраљеску чету без артиљерије (просечно бројно стање чете је 120 људи). На Призренском правцу само две чете пешадије. У реону Дебра и Струге шест пешадијских и једна митраљеска чета углавном граничних трупа. Као резерва послужило би пет чета, две батерије и две митраљеске чете из Тиране и две чете из Драча.[24] Сама албанска војска била је недовољно извежбана и малобројна, али би италијански утицај, огледан у наоружавању и инструктажи, могао имати пресудан утицај. Према извештају војног изасланика из Тиране за 1926. годину, извежбаност албанске војске била је врло слаба, а старешински кадар недовољан. Италијани су планирали да реорганизују албанске снаге и услед ангажовања италијанских инструктора приметан је напредак, нарочито у артиљеријским јединицама. Почетком марта те године из Италије је приспело 1.800 сандука муниције, а очекивало се и допремање топова.[25] Истог месеца је јављено да је у Албанију стигло из Италије 15.000 пушака,[26] као и 2.000 пари италијанских

23 Исто.

24 ВА, II 17, К 96, Ф 3, 2. Упутство за поседање једног дела Албаније.

25 АЈ, 310, Ф 1. Извештај војног изасланика у Тирани за 1926.

26 АЈ, 334 Министарство иностраних послова-Политичко одељење, Ф 4, 4-619.

летњих војних одела и 1.500 пари обуће.[27] Кадар албанске војске био је у рукама италијанских официра којих је било око 200 распоређених на кључним положајима. Заузврат је Италији уступљено пристаниште у Валони за поморску базу.[28] Податак који би указивао на помак у повећању бројног стања налазимо у извештају британског посланика за 1927. годину, када су мобилизацијом појачане југословеска трупе на граници, услед опасности од неколико хиљада албанаца концентрисаних на граници на Призренском правцу.[29]

Детаљне податке дала је 1927. године команда III армијске области у својој Студији о одбрани граничног фронта у којој стоји да кадар албанске војске броји четири батаљона пешадије, осам инструкторских чета, три батерије, једна инжињеријска чета, један батаљон гарде и један јуришни батаљон. Укупно бројно стање износило је 7-8.000 људи, као и 4.000 жандарма. За чување границе позивана је резерва од 2.000 обвезника. Уколико се изврши мобилизација, онда би албанска војска бројала 100.000 људи и 50.000 милицијских трупа. Ово људство није довољно извежбано и оскудева се у старешинском кадру. Војска располаже са само 100.000 пушака и око 30.000.000 пушчаних метака. У случају рата, Албанија би према Зетској дивизијској области и према Грчкој ангажовала део снага, тако да би према III армијској области извела око 50-60.000 војника. О некој брзој и уредној мобилизацији албанске војске још није било говора. До тог тренутка извршено је само пописивање резервиста за 4-5 годишта, што значи да је изведена формација мањег броја јединица. Оскудевало се, сем у старешинама, и у материјалној спреми, комуникацијсим средствима, а узете су у обзир и несређене прилике у држави. Према томе, и концентрација трупа била би спора. Са албанске стране стање комуникација било је лоше, с обзиром да је из дубље унутрашњости земље на фронт III армијске области водио само један колски пут Драч-Тирана-Елбасан-Струга. Постојали су и краћи колски путеви, али нису узимани у обзир као непогодни за концентрацију трупа.[30]

Југословенске снаге задужене за одбрану фронта и дејство према Албанији биле су организоване у Косовску и Вардарску дивизијску област из састава III армијске области и Зетску дивизијску област, тачније њене делове (два пешадијска пука) из састава II армијске области.[31] За разлику од осталих

27 Исто, 4-672.

28 Исто, 4-778.

29 *Британци,* I, стр. 435.

30 ВА, II 17, К 517, Ф 3, 3. Студија команде III армијске области о одбрани граничног фронта према Албанији Стр. Пов. Ђ. Бр. 337 од 14. октобра 1927.

31 Из састава Зетске дивизијске области: 38. (са штабом у Цетињу и деловима у Подгорици и Будви) и 48. пешадијски пук (штаб у Пљевљима и делови у Беранама и Колашину); из састава Косовске дивизијске области: 24. (Косовска Митровица), 30. (Призрен) и 31. пешадијски пук (Приштина); из састава Вардарске дивизијске области 21. (Скопље),

пешадијских пукова који су бројали по три батаљона, они на територији Косовске и Вардарске дивизијске области били су појачани још једним батаљоном, што је последица ванредног стања на граници и погоршане политичке ситуације са Албанијом и Италијом. Батаљони су бројали 3-4 чете, свака 100-170 људи.[32] Поред тога, значајну улогу у заштити саме границе имала је Гранична трупа, првобитно укинута, али услед исказаних потреба команде III армијске области, поново враћена. Од укупно 30 чета, према Албанији је било распоређено 10. Свака је бројала три официра и 100 војника.[33] Овакав мирнодопски распоред и бројно стање дивизијских области су у случају рата могли бити промењени формирањем нових дивизија, али и размештајем постојећих, што је и предвиђено ратним плановима и о чему ће бити речи.

У поменутој студији команде III армијске области из 1927. године разрађени су могући правци и циљеви напада са албанске стране, који су предвиђали и учешће Италије. Први циљ био би долина Белог Дрима (Пећ, Ђаковица, Призрен), затим околина Тетова, Дебра, Гостивара и Кичева и на крају околина Струге, Охрида и Ресна. Одатле би се тежило избијању на Косово поље, околину Скопља и околину Битоља, продирући даље у долину Вардара. Према томе, дефинисана су три основна правца којима би се продирало, као и њихова важност с обзиром на евентуалне албанске савезнике. Први правац био би долином Белог Дрима према Косову, други долином средњег тока Црног Дрима према горњем току Вардара и трећи од Охрида према Битољу.[34] Правци према Косову и долини Вардара су свакако значајнији од продора према Битољу поред саме јужне границе и далеко од важнијих стратешких објеката, јер су могли озбиљније угрозити југословенске снаге. Значај и преимућство прва два поменута правца диктирани су, пре свега, политичким разлозима. За Албанију је продор према Косову био од изузетне важности, имајући у виду њене аспирације, као и број албанског становништва на овој територији. Међутим, стратешки гледано, на том правцу не би биле сконцентрисане главне снаге југословенске војске, већ на северу, тако да би продор са албанске стране могао бити угрожен са бока и заустављен. Други правац, продор у долину Вардара, био би далеко озбиљнији, нарочито у случају савезништва Албаније са Италијом или Бугарском, што је, гледано са становишта односа на Балкану, имало своје основе. Уколико би у евентуалну акцију ушла Бугарска, она би Албанију гурала према Косову, пошто јој је од значаја било одсецање Скопља и долине Вардара и задржавање југословенских снага које би преко Косова дејствовале на југ.

---

46. (Битољ) и 47. пук (Дебар). Видети: М. Бјелајац, *Генерали и адмирали Краљевине Југославије,* Београд, 2004, стр. 335-347; *Војна енциклопедија,* IV, Београд, 1972, стр. 112.

32 М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922-1935,* Београд, 1994, стр. 34-35.

33 Исто, стр. 36.

34 ВА, П 17, К 517, Ф 3, 3.

У овом би случају албанске трупе имале помоћну улогу, односно биле би употребљене за заштиту бугарског десног бока. Уколико би иза Албаније стајала Италија, њој би одговарало да албанска војска за себе веже што више југословенских снага и, с обзиром на важност правца према Скопљу, утицала би на слање већег контигента албанских трупа према долини Вардара. Избијање на Вардар би Италији одговарало за даље циљеве, тј. дубљи продор у Балканско полуострво, што би, са друге стране, ишло на штету Бугарске. Уколико би и она била укључена у савез, свесна да је албанска војска, која наступа према Скопљу, само претходница Италијана, чврсто би бранила своје позиције на Марици и Морави, циљевима који означавају следеће етапе након италијанског избијања на Вардар.[35]

Дужина албанске границе према фронту III армијске области износила је 285 км. Граница се простирала планинским гребенима, пре свега гребеном Богићевице, Паштрика, Коритника, Кораба, Дешета, Јабланице и Галичице. Ниско земљиште чинило је неколико кланаца у долинама Белог и Црног Дрима и Охридског и Преспанског језера. Земљиште је углавном голо, док је део прекривен шумама тешко проходан. Граница је погодна за фортификацијско уређење и одбрану, с обзиром на чињеницу да се на планинама снег задржавао од октобра до маја. У погледу одбране граничног фронта добре стране би биле:

1. напад са албанске територије не би имао погодних услова за брзу концентрацију, маневрисање и снабдевање јачих снага, тако да за тај напад не би постојали подесни ослонци;
2. земљиште је подесно за одбрану (постоји више планинских ланаца који се могу бранити, а на њима погодних положја за браниоца који се могу утврдити), а постоји и доста комуникација;
3. снабдевање трупа може се успешно вршити.

Лоше стране би биле:

1. велика ширина фронта (285 км), што захтева веће снаге за одбрану;
2. гранична линија се мора упорно бранити, јер би се њеним напуштањем оставило нападачу на милост и немилост становништво у пограничним крајевима, тако да би се изгубила већа места лизу границе (Пећ, Ђаковица, Призрен, Дебар, Струга, Охрид). Затим, изгубиле би се значајне области као Метохија, долина Белог и Црног Дрима. Сама линија има важан недостатак за одбрану, пошто се предњи нагиб планинских ланаца налазио на територији Албаније, па се његово утврђивање не би могли извршити унапред, већ по почетку дејстава.[36]

35 Исто.
36 Исто.

Гранични фронт се одвајао Шар планином на северни и јужни део. Иако није подесна да се њоме дели фронт (не пружа се до саме граничне линије), она је врло јака препрека која за освајање захтева јаче трупе. Како се граница одсека подударала са границом Косовске и Вардарске дивизијске области, северни одсек би се назвао Косовски, а јужни Вардарски. За одбрану фронта, команда III армијске области предвиђала је 2-3 дивизије, иако су за одбрану могле бити употребљене и мање снаге, с обзиром да се рачунало на квалитет снага и опремљеност артиљеријом, али и на бржу мобилизацију. Са друге стране, албански фронт захтева јаче снаге, а планинско земљиште би им онемогућило маневрисање. Косовски одсек би се делио на четири пододсека: Пећки, Ђаковички, Призренски и Бранишки, док би Вардарски одсек био подељен на део од Чајлске реке до виса Веливара, од виса Веливара до виса Ветерника, затим од Ветерника до Охридског језера и на део од Охридског до Преспанског језера. Уколико би за одбрану ових одсека биле употребљене само две дивизије (по једна за сваки одсек), претпоставка команде армијске области била је да се оне појачају са по шест батаљона пешадије и по три артиљерјске батерије.[37]

Према напред наведеним подацима, очигледно је било да су албанске снаге недовољне да самостално дејствују против југословенских. Оно што је било забрињавајуће јесте утицај италијанских војних инструктора и снабдевање албанске војске оружјем са чиме се озбиљно морало рачунати уколико би дошло до сукоба и преласка границе.

Ратни планови

Планови за рат против Албаније могу се посматрати у оквиру ратних планова против Италије. Наиме, може се рећи да је све до 1938. године Италија била главна непосредна претња Југославији као једни јачи сусед, с обзиром на смањену војну моћ осталих земаља из окружења.[38] За рат са Италијом разрађено је неколико варијанти ратних планова, почев од 1922. године, предвиђајући на северозападном фронту дефанзиву у почетку, а затим офанзиву до избијања на реку Сочу. Према осталим суседима одређене су биле мање снаге у циљу осигурања границе. При изради ратних планова, генералштаб Краљевине СХС руководио се и ослањао на сарадњу са Румунијом и Чехословачком у окбиру Мале Антанте. У допуњеној верзији ратног плана за рат против Италије „$И_2$" из 1925. године, предвиђа се неутралност осталих

37 Исто.

38 Видети: М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922-1935,* стр. 206-212; Д. Тешић, „Ратни планови војске Краљевине Југославије 1938-1941", *Војноисторијски гласник,* 1/1991, стр. 29.

чланица Мале Антанте уколико се ратује са Италијом, док би, у случају уласка у рат Мађарске и Бугарске, Румунија и Чехословачка биле на југословенској страни. Предвиђа се и благонаклона неутралност Аустрије према Италији, а Грчке према Краљевини СХС. У овом случају Албанија би била несигурна, али ће бити немоћна да одстрани италијански утицај и није искључено да ће послужити као база одметницима и герили за упад на југословенску територију. Наглашено је да Италија тежи да господари Јадранским морем и да своје поседе прошири на другу обалу и искључи супаника на Јадрану. Рат са Италијом био би дефанзиван, са циљем да се одбије непријатељски напад, потуче непријатељска војска и овлада долином Соче. Овде се као италијански правци дејства узимају Словенија, Далмација и Црна Гора (Бар-Подгорица-Пећ), иако се он наводи као мање могућ. У том би случају југословенске три армије и две коњичке дивизије држале фронт на Савском војишту, а једна армија цело приморје до ушћа Бојане и даље до Проклетија, док би једна армија обезбеђивала границу према Бугарској и Мађарској.[39] Наредне године одобрен је план „$И_3$", предвиђајући ангажовање јединица новоформиране V армијске области, као и додатних „бис" дивизија.[40]

Након потписивања тиранских пактова појавила се реална могућност италијанског продора из правца Албаније. Одобрени ратни план из 1928. године „$И_4$Ар" предвиђао је савез Италије и Албаније, док се Краљевина СХС могла ослонити на чланице Мале Антанте искључиво у случају бугарске и мађарске акције. Претпоставка је да Италија жели да господари Јадранским морем, као и да осигура себи пут у Повардарје, према Солуну и даље, и да појача Албанију као своју базу за продирање. Овакве намере Италије свакако не би наишле на одобравање великих сила, јер би се тиме пореметила равнотежа на Средоземљу и нарушили интереси Велике Британије и Француске. У сваком случају, југословенски план је у почетку био дефанзиван са циљем одбацивања непријатељског напада, а затим потискивања његових снага до линије реке Соче. На фронту према Албанији циљ је био да се непријатељске снаге ставе у стање „нешкодљивости", тј. да се онемогући угрожавање јужних крајева и ометање југословенских снага које дејствују на осталим фронтовима. Италијанске могућности за рат против Краљевине СХС износиле су две коњичке и 32-35 пешадијских дивизија. Овде је у обзир узета и могућност превентивног распореда италијанских снага на аустријској и француској граници. Сама албанска војска није представљала велики проблем, с обзиром да је бројала 45-50.000 људи и 10-15.000 башибозука, док су предвиђене три дивизије још увек биле у формирању. С бзиром на мању формацију италијанских дивизија, рачунало

39 ВА, П 17, К 17, Ф 1, 5. Ратни план према Италији „$И_2$" из 1925.

40 Исто, 6. Ратни план „$И_3$" из 1926.

се да италијанско-албанске снаге износе 36-51 дивизију, што је, по бројном стању било једнако 17-22 југословенске дивизије.[41]

С обзиром на дужину границе са Албанијом од 480 км, али и на ангажовање знатних снага на другим фронтовима, није долазила у обзир одбрана, већ превентивни упад који би уследио одмах ради преношења операција западно од вододелница Дрима, Шкумбе и Маће. С обзиром да је главни албански циљ упад на Косово, потребно је овладати северном Албанијом и одвојити је од јужне-католичке, а са ослонцем на њу продужити према Тирани у циљу овлађивања средњом Албанијом. Најзначајнији правац са италијанске стране за продор био би долина Саве, а други по важности је правац према Скопљу, да би се пресекла вардарска комуникација и подстакли Бугари и ВМРО, али и да би се подстакли Албанци на устанак и тиме приморали Краљевину СХС да за ову територију одвоји јаче снаге од планираних. Према томе, прва акција југословенских снага била би превентивна према Албанији како би се она довела у поменуто стање „нешкодљивости".[42]

Распоред југословенских снага предвиђао је две коњичке и 15 пешадијских дивизија на Савском војишту, 1,5 дивизију и трупе Боке Которске на приморју, већим делом у северној Далмацији. Према Албанији распоређене би биле четири дивизије са деловима резервне војске (око једне дивизије), док би границу са Мађарском и Бугарском обезбеђивала резервна војска, без оперативнх трупа. Операције према Албанији изводила би III армија (штаб у Скопљу) са Зетском, 2. Моравском, 1. Моравском и Вардарском (Тимочком) дивизијом. Зетска дивизија (штаб у Подгорици) би распоредила снаге од Будве до ушћа Бојане и даље до Проклетија и оперисала би према Скадру. Друга Моравска дивизија (штаб Призрен) ојачала би одбрану на граничном фронту Козји ртањ-Ак бунар и предузела акцију на линији Кунаре Дражес-Ћафа Кумуле. Вардарска дивизија (штаб Кичево) штитила би гранични фронт од Ак бунара до тромеђе на Преспанском језеру. У случају да регрути Вардарске дивизије не буду оспособљени за акцију, она би замењена Тимочком дивизијом са западног фронта. У резерви III армије налазила би се 1. Моравска дивизија (штаб Сува река).[43]

Наредне године овај план био је замењен новим „$И_5Ар$", који је предвиђао бржи транспорт јединица на северо-западном фронту, с обзиром на изградњу нових колосека на прузи Београд-Загреб, као и нових деоница у Словенији. За албански фронт важили су исти задаци, сем што је 2. Моравска дивизија била замењена Шумадијском.[44]

---

41 Исто, 7. Ратни план „$И_4Ар$" из 1928.

42 Исто.

43 Исто.

44 Исто, 8. План „$И_5Ар$" из 1929.

У овом низу ратних планова потребно је споменути и план из 1931. године „$И_7М_6АрБ_7$" који је предвиђао истовремене операције на италијанском, мађарском, бугарском и албанском фронту. У овом неповољном развоју ситуације, једина оптимистичка претпоставка била је учешће Француске на југословенској страни, с обзиром да би њени интереси били угрожени италијанском акцијом. Према Албанији, у овом случају, предвиђене су три дивизије. Зетска, Шумадијска и Вардарска, без резерве III армије. Албанија би могла да мобилише две дивизије по три пука са тројном поделом (пук чине три батаљона) и пет батаљона граничних трупа. У другој фази би мобилисала још једну дивизију од девет батаљона, што са једним батаљоном гарде износи 33 батаљона. Албанија не би могла постићи одлучујуће резултате, али би могла по свом географском положају укочити слободу рада југословенским трупама, како везивањем јачих снага, тако и угрожавањем важних саобраћајних линија преко Косова. Према прорачуну југословенског генералштаба, против албанска 33 батаљона са тројном поделом, III армија би извела три дивизије (48 батаљона) са четворном поделом и 16 батаљона резервне војске. Неопходно је било предухитрити Италију да ојача албанску војску. Уколико Италија зарати и са Француском постојала је могућност албанске неутралности, што је била повољнија варијанта овог ратног плана.[45] Сами услови земљишта, велика дужина границе, као и спора мобилизација, али и југословенске мере предострожности могле би на почетку неутралисати опасност из правца Албаније, што би омогућило осигурање Косова и Македоније и појачање других фронтова оперативним дивизијама са југа земље.

Необјављени извори

Архив Југославије
Збирка 310 Александар Цинцар Марковић
Фонд 334 Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Политичко одељење
Војни архив
Фонд Војске Краљевине Југославије – пописник 17

Објављени извори

Британци о Краљевини Југославији, I, приредио Живко Аврамовски, Загреб, 1986, *Стратегијско-географска процена наших фронтова и праваца,* Београд, 1922.

Енциклопедије

Војна енциклопедија, IV, Београд, 1972.

45 ВА, П 17, К 18, Ф 1, 1. Ратни план „$И_7М_6АрБ_7$" из 1931.

Студије и монографије

Бјелајац 1994: М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922-1935,*Београд.
Бјелајац 2004: М. Бјелајац, *Генерали и адмирали Краљевине Југославије,* Београд.
Јовановић 1938: Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе 1918-1938,* Београд.
Кризман 1975: Б. Кризман, *Ванъска политика југославенске државе,* Загреб.
Милак 1985: Е. Милак, *Италија и Југославија 1931-1937,* Београд.
Павловић 2001: С. Павловић, *Историја Балкана,* Београд.
Тодоровић 1979: Д. Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1919-1923,* Београд.

Чланци и расправе

Тешић 1991: Д. Тешић, „Ратни планови војске Краљевине Југославије 1938-1941", *Војноисторијски гласник,* 1/1991, стр. 27-55.

Dalibor VELOJIĆ

THE STRATEGIC ESTIMATE OF THE ALBANIAN BORDER WITH THE WAR PLANS OF THE ARMY OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES AGAINST ALBANIA AT THE TIME WHEN THE PACTS OF TIRANA WERE SIGNED 1926-1927

Summary

After WWI the territory of Albania was a controversial matter in the conflict between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Italy. Italy showed its aspiration towards Albania in the first years after the end of WWI, but it declared it publicly during the signification of the Pacts of Tirana. In the military domain, on the Yugoslav part, it represented a sign for some more serious preparation and estimate of the whole border line front. Due to the weaker Albanian forces, in a potential conflict, the preventive action planned was to invade Albania in order to occupy some important objects and communications. The geographical conditions would make this part of the front secondary, so the Yugoslav headquarters planned to use some weaker forces in Albania. Of the vital importance, however, was the security of the Vardar valley in case of an attack of the Italian-Albanian forces. If the country had been seriously endangered in the north-west front, this direction would have enabled a free connection with Greece, the only friendly neighbouring country.

Key words: Albania, Italy, the Army, First and Second Pact of Tirana, military plans.

Рад је предат 23. септембра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК

*Игор ВУКОЊАНСКИ**

ПРАВНИ СТАТУС ПОСЕДА ЦРКАВА И МАНАСТИРА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Косово и Метохија је преко хиљаду и по година саставни део српске територије, историје, културе, памћења, српског идентитета. Судбина многоструког и вишезначног страдања српског народа на Косову и Метохији задесила је и пастирску Српску православну цркву која је кроз векове делила удес свог народа. Као неми приповедачи прошлости, велелепне, често урушене грађевине цркава и манастира, једини су истрајни бранитељи српске духовности. Оне служе за опомену садашњим генерација и као извор сазнања о коренима праотаца поколењима која долазе.

Како је у безумљу, правданом идеологијом и историјским околностима, држава често више од појединаца скрнавила поседе - метохе, скитове и задужбине цркава и манастира на овим просторима, на њој сада лежи обавеза да исправи грешке из прошлости. Само држава, која окупља и обједињује народ, може и мора да потпомогне цркву на овим просторима, а црква ће са својим свештенством и монаштвом вратити веру у спасење и опстанак српском народу. С тога повраћај имовине црквама и манастирима има много већи значај од очекиваног економског.

Мада су као чувар српске традиције, културе, уметности и духовности, српске православне цркве и манастири, са својим свештенством и монаштвом, опстајали на овим просторима, вера јесте снажно оруђе у рукама народа који се бори за голи опстанак, али она није и несме бити једино средство.

Кључне речи: Српска православна црква, метоси, држава, конфискација, денационализација

* Доцент, Универзит одбране – Војна академија, Београд, igor.vukonjanski@rgz.gov.rs

Увод

Косово и Метохија, два централна региона дугогодишње српске државе, одраз су српског духовног и културног идентитета и државности од средњег века до данашњих дана. Историја Косова и Метохије је уско повезана како са историјом средњовековне српске државе, тако и са настанком, развојем и опстанком српске православне цркве. Многобројни манастири и цркве, као и остали споменици културе, сведоче о вековној повезаности цркве и народа на овим просторима.

Област АП Косова и Метохије може се поделити на две целине: источни део покрајине – које се традиционално зове Косово[1] и западни део покрајине који ми називамо Метохија,[2] јер се на том подручју вековима налазе имања Српске православне цркве.

Назив покрајине Косово и Метохија створен је тек после Другог светског рата. Наиме, после Првог и Другог српског устанка 1804. и 1813. године, као и у Краљевини Србији и Југославији све до Другог светског рата, у службеној употреби је назив Стара Србија.[3] По средњовековним историјским изворима, Косово и Метохију крајем XII века сачињавало је девет жупа: Хвосно, Подримље, Патково, Кострц, Дршковина, Призренска жупа, Лаб, Ситница и Липљан. Временом се број жупа увећавао. До доласка Турака на овим просторима настале су и Тополница, Крива Река, Алтин, Затрнава, Клопотник, Ситница Горња и Ситница Доња.

У феудалној Србији ктитори су неке цркве или манастире даровали већем манастиру и стављали их под његову власт, чиме су се створила црквена властелинства - метоси, којима је често припадало и више села. Метохом је управљао калуђер-иконом, који је имао и разне световне помоћнике за управне, судске, војне и финанцијске послове. Српско племство саградило је у оно време стотине малих капела и неколико десетина манастира, а неки од њих су сачувани и до данас.[4]

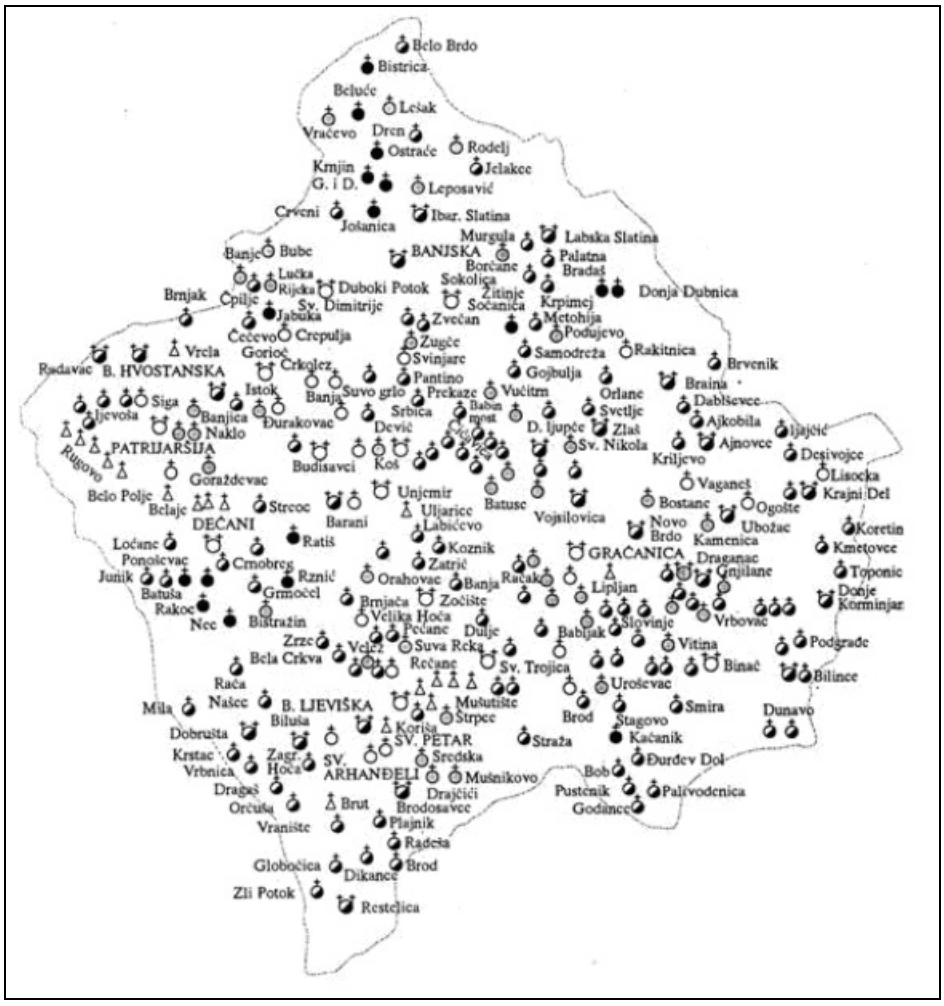
---

1 Реч Косово долази од словенске речи ***кос***, што означава врсту црне птице. Према неким ауторима, постоје индиције да је постојало место са истим именом, те да је по томе и читава регија добила име. Име Косово везано је и за древни српски географски појам **Косовог поља**, којим се назива равница око река Ситнице и Лаба, ограђена са свих страна планинама, на којој се 1389. године одиграо историјски пресудан Косовски бој.

2 Метохија потиче од грчке речи μετόχια, која означава земљу у власништву манастира. У аграрном праву средњовековне Србије овај појам означавао је и заједницу, заједничко добро, посед, село или скуп више села даровани цркви.

3 Овај термин забележен је и у италијанским, аустријским, руским и немачким војногеографским картама, историјским документима, научној литератури и дипломатској преписци, а нарочито у студијама о топонимима.

4 Поменимо Пећку Патријаршију, као и манастире Дечани, Грачаница, Богородица Љевишка, Бањска, Свети Арханђели код Призрена и друге.

Цркве и манастири изграђени пре 1459. године

Прве српске мале феудалне државе из периода X и XI века тежиле су Косову. Прва моћна српска држава династије Немањића основана је у XII веку са центром на подручју Косова и Метохије, које је ускоро постало политичко, економско и културно средиште српског народа и Српске православне цркве. Од оснивања Охридске архиепископије рашком земљом руководи у црквеном погледу грчки епископ у Расу, али су на територији Косова чинодејствовале две епархије - једна са седиштем у Призрену, а друга у Липљану. Рашка епархија се први пут спомиње у II хрисовуљи византијског владара Василија II из 1020. године. Она је тада била део Охридске епископије и простирала се на подручју српске територије око реке Рашке,

Ибра и Лима. Призренска епархија се спомиње 1019. године у хрисовуљи већ поменутог византијског владара Василија II. Од оснивања српске аутокефалне архиепископије 1219. године, када су, поред три охридске епархије – Рашке, Липљанске и Призренске, осниване нове – Жичка, Топличка, Моравичка, Будимљанска, Зетска и Хумска, трајни историјски и културни печат овој области дала је Српска православна црква.

Развој косовске области као духовног средишта српског народа одражава се и у нарочито великој концентрацији српских цркава и манастира на овој територији. По неким евиденцијама, на овим просторима било је близу две стотине сачуваних или порушених православних храмова, али их је заправо било далеко више. Како се на Косову и Метохији налази више цркава и манастира него у било ком другом делу Србије - евидентирано је преко 1500 споменика српског културног наслеђа, оно се с правом сматра духовним искодиштем и средиштем Срба.

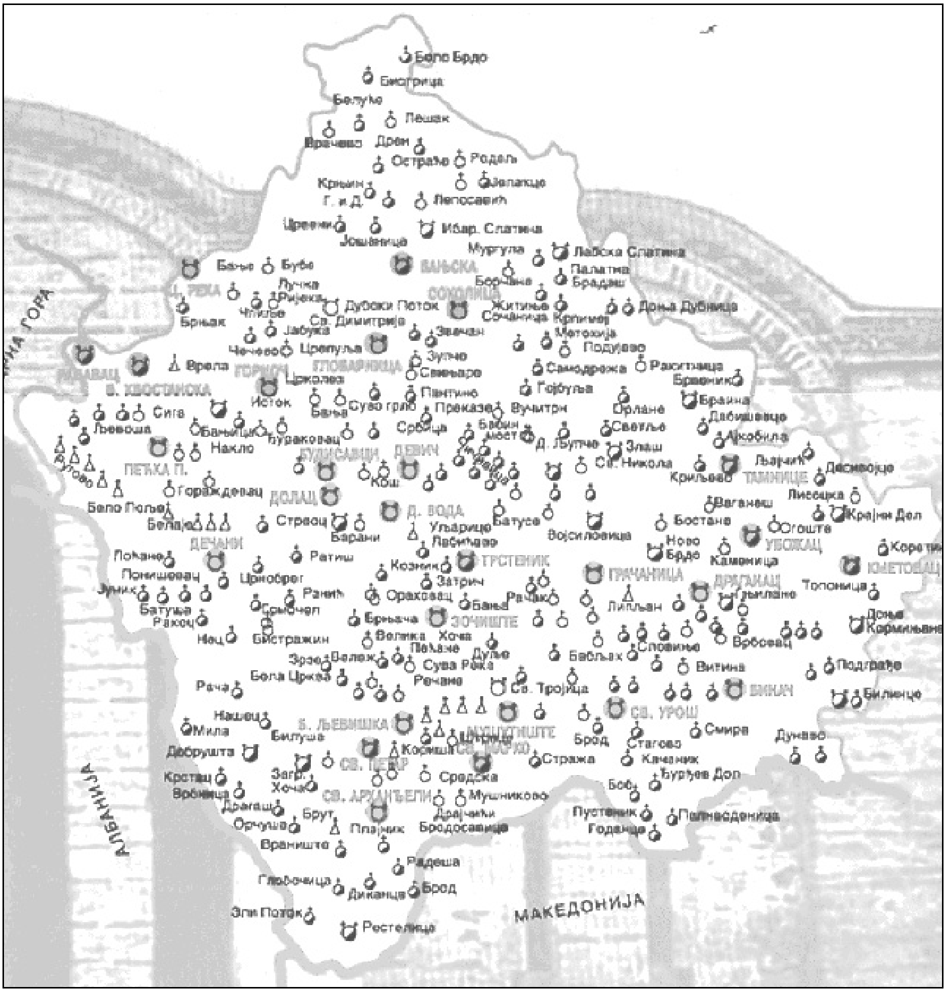
1. Историјско наслеђе поседа цркава и манастира на Косову и Метохији

Косово и Метохија представља срце средњовековне Србије, која се у четрнаестом веку простирала од Дунава до Коринтског залива, од Тракије до обале Јадранског мора. Почевши са Стефаном Немањом, оснивачем династије Немањића, српски владари и племство граде мноштво манастира и светиња у градовима, долинама и на планинама јужне Србије и Косова. Величанствени Манастир Дечани је сагрђен средином четрнаестог века за српског краља Стефана Дечанског и представља његов маузолеј. Манастири Пећке Патријаршије су група светиња које су подизане у етапама. Прву цркву, Свете Апостоле, подигао је вероватно још жички игуман Арсеније, касније српски архиепископ, у трећој деценији XIII века на метоху жичког властелинства.[5]

Краљ Милутин подигао је манастир Светог Стефана (Бањску) северозападно од Митровице, који је већ био метох Грачанице. Како је тада укинута епископија при овом манастиру, он је проглашен за краљевски ставропигион заједно са остала три владарска маузолеја - Студеницом, Милешевом и Сопоћанима. Ктитор је ове манастире снабдео великим феудалним поседом са 75 села и 8 катуна, у којима је било преко пет стотина породица. Осим тога, Милутин је обновио и манастир Грачаницу – храм Благовештења на речици Грачанки. Поменимо још и најзнаменитији сачувани споменик немањићког неимарства – манастир Дечани, који је подигао себи за гробницу краљ Стефан Урош II, као

5 У XIV веку подигнути су остали храмови: са северне стране Светих Апостола храм Светог Димитрија – Никодим, а са јужне стране црква Богородице Одигитрије. Нешто касније подигнута је и заједничка припрата, као и мали храм Светог Николе.

и манастир Светих Арханђела код Призрена који је иза себе оставио краљ Стефан Душан.[6] Ову статистику употпуњује података о 1350 цркава и манастира који су од XII века подизани и обнављани у континуитету пуних осам векова.[7]

оштећени манастири; уништени манастири; оштећене цркве; уништене цркве; испосничке келије

Цркве и манастири изграђени од 1459. године до XX veka

6 Атанасије Урошевић набраја 66 порушених цркава, мада напомиње да ни то није све. Он истиче да нема села у коме не постоји понека црква или манастири и наводи да је на овом подручју било 162 парохијеске цркве и око 17 манастира. Видети: А. Урошевић, *Косово*, НУБ «Иво Андрић»; Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд, 2006.

7 Турски попис из 1485. године забележио је у Дреници 79 насеља у којима је уписано 85 цркава и манастира. Само на подручју Чичавице, назване с правом „Српска Света Гора“, турски попис из 1525. и 1544. евидентира 52 манастира 38 цркава.

Данас на подручју АП Косова и Метохије постоји двадесет и пет манастира у оквиру Епархије рашко-призренске и косовскометохијске и то: манастир Пећка патријаршија, манастир Светих Архангела код Призрена, манастир Ђурђеви ступови у Расу, манастир Зочиште код Ораховца, манастир Високи Дечани, манастир Девич код Србице, манастир Драганац код Гњилана, манастир Девине Воде, манастир Дубоки Поток, манастир Свете Петке код Лепосавића, манастир Горioч код Истока, манастир Грачаница, манастир Кабаш код Призрена, манастир Кончул, манастир Соколица код Звечана, манастир Бањска, манастир Сопоћани, манастир Мушутиште, манастир Црна река код Рибарића, манастир Сочаница, манастир Успења Пресвете Богородице у Расу, манастир Врачево, манастир Светог Јована у Великој Хочи, манастир Успења Пресвете Богородице у Ђаковици и манастир Будисавци. Од тих 25 манастира, 17 манастира су активни са својим монашким братствима и сестринствима, 3 манастира су у обнови и ревитализацији, а 5 манастира је потпуно опустошено.

Упркос свим искушењима кроз које, нарочито на подручју АП Косоава и Метохије, пролази српски народ у протеклим годинама, успон духовности и посвећеност манастирском животу у региону Косова и Метохије су ојачали духовно просветљење српског становништва, подржавајући му снагу и јачајући веру да превазиђе огромна искушења и страдања. Данас на подручју АП Косова и Метохије српску православну веру чува и страдални српски народ, који је на овим просторима остао да живи упркос свим искушењима, учвршћују у вери монаси и монахиње у манастирима Светих Архангела код Призрена и Светог Јована у Великој Хочи, затим у манастирима Грачаница, Дечани, Бањска, Сочаница, Соколица, Дубоки Поток, Горioч, Драганац, Зочиште, Девич, у којима данас живи и бори се за опстанак 185 монаха и монахиња. Најбројније монашке заједнице су у манастиру Дечани, где је 29 монаха и у Грачаници, у којој су духовни мир нашле 22 монахиње.

2. Однос државе према поседима цркава и манастира на подручју ап косова и метохије

Српска православна црква била је један од највећих земљопоседника на Косову и Метохији пре Другог светског рата. Посебно велика имања имали су манастири као сто су Високи Дечани и Пећка Патријаршија. Током 20. века у Србији су се десиле три велике својинске, земљишно-поседовне прерасподеле и трансформације: 1) аграрна реформа и колонизација 1918-1941, 2) аграрна реформа, колонизација, конфискација и национализација 1945-1958. и 3) својинска трансформација, реституција и приватизација у транзиционој Србији од 1990. која траје и данас.

Са ове временске дистанце тешко је определити се да ли је већа штета православним светињама на Косову и Метохији причињена национализацијом њихових имања или, у новије време, од албанских власти које нелегално покушавају да присвоје већи део црквене имовине. Судбина одузетих поседа цркава и манастира на Косову и Метохији је све неизвеснија, иако српско монаштво и верници у овим тешким данима настоје да опстану и сачувају своје светиње и земљу.

Под плаштом идеологије, незнања и свакако немара државних институција, многе цркве у катастарском операту уписиване су као џамије, а само део тих „грешака" исправљен је 1987. године. Велики број српских храмова и данас се у катастарским операторима воде као куће-зграде, а неке, попут манастира Драганац, као друштвена својина. Опасност по верске објекте од непроцењивог културно-историјског значаја за српски народ прети и од новоустановљених извршних власти такозване републике Косово које не крију своју склоност ка присвајању и преименовању српских светиња. Тако се, на пример, Саборни храм Богородице Љевишке у Призрену, већ неколико година идентификује као Shamrëja Levëisha (Šamria Leviška) или Xhuma xhami (Џума џамија).

Напори Српске православне цркве да се реши питање одузете имовине цркава и манастира на подручју АП Косова и Метохије додатно су подстицани стицајем по српски народ несрећних околности када је постало јасно да Косово и Метохија неће више имати статус какав су до сада имали. Отуда су оци Српске православне цркве изнели два кључна предлога Влади Републике Србије: прво, да се хитно врати својевремено одузета црквена имовина и друго, да се код међународних организација за цркве и манастире са њиховим имањима обезбеди екстериторијални статус како би могли да опстану у новим околностима.

2.1. Поседи цркава и манастира у време Краљевине Југославије и аграрна реформа и колонизација од 1918. до 1941. године

Краљевина Југославија је настојала да политиком аграрне реформе и мерама колонизације утиче на измену етничке слике Косова и Метохије. Београдска влада је започела опсежан програм колонизације Косова, дајући предност Србима, а посебно бившим војницима или припадницима четничких одреда. На Косово и Метохију је плански колонизивано око 65.000 неалбанског становништва са разних крајева Југославије.[8]

8 Насељеници, лица која су имала од 16 до 60 година и бавила се земљорадњом, добијала су минимум 5 хектара обрадивог земљишта. По истом критеријуму земљиште је додељивано и староседеоцима из новоослобођених крајева, грађанима са подручја старих граница Краљевине Србије, као и српском и словенском живљу из иностранства.

До Другог светског рата, према неким подацима, чак трећина обрадивог земљишта на подручју Косова и Метохије настала је од шума које су биле у власништву Српске православне цркве. Настојећи да реши етничко питање на просторима Косова и Метохије, држава је Српској православној цркви одузела огромне поседе. Из званичног назива покрајине уклоњена је реч Метохија. Накнадно је одредница Метохија враћена у назив покрајине, али не и метоси.

Присаједињењем Косова, дела Метохије и Македоније (такозвани „Јужни крајеви"), након балканских ратова 1912-1913. године, Србија је затекла феудалне односе у пољопривреди са сељацима-чифчијама који су обрађивали агинску или беговску земљу и давали аги или бегу чифлучку главницу, десетину и слично.[9] У таквим условима, Србија је одмах по завршетку балканских ратова започела са припремама за укидање феудалних односа на Косову и Метохији, прерасподелом земље и колонизацијом. Тако је 20. фебруара 1914. године донета Уредба о насељавању новоослобођених, присаједињених области Краљевине Србије, којом је било предвиђено да се за насељавање на том подручју може користити државно земљиште, сеоске и општинске утрине, као и пуста земљишта, тако да нису дирани постојећи аграрни и поседовни односи на приватном земљишту.[10]

Међутим, неповољни развој међународних односа и почетак Првог светског рата 1914. године, који је започео нападом Аустроугарске на Србију, прекинули су све припреме за спровођење аграрне реформе на Косову и Метохији и одложили их за неко друго време.

Уједињењем и стварањем заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца у истој држави су се нашли народи са различитим степеном развоја и правног организовања. У западним деловима (Словенија, Хрватска и Босна и Херцеговина) земљишни односи и евиденција непокретности су били знатно уређенији јер је аустроугарски окупатор устројио и водио земљишне књиге, док у источним крајевима (Србија са Косовом и Метохијом, Црна Гора и Македонија) то није био случај, већ је, углавном, постојао турски тапијски систем.

Аграрна реформа у Краљевини Југославији инспирисана је идејом да се, с једне стране, укину кметства и велики земљишни поседи, а са друге стране да се обрадива земља поделити међу сиромашне земљоранике, с правичном накнадом досадашњим власницима. Тако су током 1922. године новим прописима укинути кметовско-чифчијски односи на Косову, Метохији, као

9 Правни положај чифчија на овој територији био је уређен турском *Саферском наредбом* из 1859. године, која се примењивала и на подручју Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака.

10 Издвајање и парцелисање земљишта спроводила је Комисија за насељавање, а премер су вршиле посебне комисије састављене од шумара и геометара.

и у Босни и херцеговини и Македонији. Постојећи кметови (чифчије) проглашени су слободним власницима земље, а дотадашњим власницима (агама) предвиђена је исплата одштете за коју гарантује држава.

Да би се обезбедило спровођење аграрне реформе новодонетим прописима предвиђено је шта се сматра великим поседима који потпадају под удар експропријације. То су: 1) сва фидекомисна добра; 2) сви поседи површине од најмање 100-500 јутара (57-285 ха) обрадивог земљишта; 3) поседи који су издани у закуп или необрађени и 4) поседи утврђени посебним законом као велики поседи.

Интензитет аграрне реформе посебно је био изразит у јужним крајевима Србије. Законом о насељавању Јужних крајева од 11. јуна 1931. године, за насељавање су предвиђена: 1) слободна државна земљишта: утрине, крчевине, погодна шумска тла и свако оно државно земљиште које се издвоји за насељавање по одредбама Закона о поступку при деоби државних добара у сврхе аграрне реформе; 2) општинске и сеоске земље и утрине, уколико превазилазе стварне потребе дотичних општина и села; 3) пуста и трајно напуштена земљишта приватних власника и чифчија; 4) одметничка имања; 5) земљишта која се могу издвојити за сврхе аграрне реформе по Закону о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима и Закона о уређењу аграрних односа у ранијим покрајинама Јужне Србије.

Аграрни односи на Косову и у Метохији коначно су уређени Законом о уређењу аграрних односа у ранијим покрајинама јужне Србије и Црне Горе од 5. децембра 1931. године[11], којим су у тим крајевима укинути чифчијски, наполичарски, закупни (ћесимџијски) и арендаторски односи, а феудални поседи дошли под удар експропријације. Према стању из 1919. године, дакле пре аграрне реформе и колонизације, на територији Косова и Метохије премерено је 229.791,64 хектара земљишта, од тога 108.793,19 хектара државног, 54.021,34 хектара општинског, 51.126,63 хектара приватног и 15.466,94 хектара трајно напуштеног безвласничког земљишта и 383,54 хектара црквеног и манастирског земљишта.

2.2. Црквени поседи у ратном периоду од 1941. до 1945. године

У Другом светском рату територија Краљевине Југославије била је под окупацијом више страних држава. Србија је била окупациона зона Немачке (централни део, Банат), Мађарске (Бачка, Барања), Бугарске (делови јужне Србије) и Италије (Косово и Метохија), а у земљишнопоседовним односима владало је безакоње, отимачина и реваншизам.

11 „Службене новине КЈ“, бр.285/1931.

Прва и најважнија интервенција окупацијских власти од 1941. године, у сфери привреде, била је да се свим правним и неправним мерама пониште мере југословенске аграрне реформе и насилно промени аграрно-поседовна структура земљишта, што је посебно било интензивно у мултиетничким срединама. То је подразумевало протеривање и развлашћивање пре свега добровољаца насељених после 1918. године на подручјима Косова и Метохије.

У италијанској окупационој зони највеће својинске промене и миграција власника десила се на Косову и Метохији, где су војно-управне власти радикално анулирале предратну аграрну реформу и спровеле нову, враћајући земљу која је била експроприсана у аграрној реформи поново у власништво албанских велепоседника. Српско и црногорско становништво насељено пре Другог светског рата изложено је насиљу и протеривању од стране стране локалних Шиптара и уз подршку окупационих власти. Са Косова и Метохије до 1942. године у Србију и Црну Гору прогнано је око 100.000 житеља. Само у околини Пећи порушено је 16 цркава и манастир Девич. Истовремено је вршена интензивна албанизација становништва Косова и Метохије, па се процењује да је на тим просторима у току рата колонизовано 150.000-200.000 колониста из Албаније. Поново су успостављени чифчијски односи, а придошле аге, бегови и албански колонисти настојали су да поврате и старе аграрно-феудалне односе за које је пре свега било карактеристично прикупљање „десетка".

2.3. Конфискација и национализација црквеног земљишта у периоду од 1945. до 1958. године

Након Другог светског рата, окончањем класно-социјалне револуције и проглашења комунистичке владавина у Југославији велике површине обрадивог земљишта и шума су конфисковане од Српске православне цркве, посебно на Косову и Метохији. Од тада Српској православној цркви није било дозвољено да поврати своју имовину јер је она сматрана за једног од најјачих опонената комунистичке власти и поретка. Након конфискације 1946. године, део црквене имовине на Косову и Метохији је једноставно подељен албанским сељацима, од којих су многи за време нацистичке власти дошли на Косово и Метохију из суседне Албаније и ту након рата остали да живе. Остатак одузете имовине је задржан у државном власништву или је додељен друштвеним предузећима.

У послератном периоду, по основу аграрне реформе, национализације, узурпације и премером територије, Српској православној цркви одузето је 5.255 хектара пољопривредног и грађевинског земљишта, шума, стамбеног

и пословног простора. Према подацима Епархије рашко-призренске и косовскометохијске, највише имовине одузето је манастиру Девич 3.077 хектара, а следе Пећка патријаршија са 846 хектара и Високи Дечани са 727 хектара. Манастиру Драгинац одузето је 207 хектара, а Грачаници 100 хектара. Како је по прописима, којима је уређивана материја премера и катастра земљишта, било довољно да на терену, пре снимања, буде обележена имовина, то је део имовине СПЦ уписиван као државна односно друштвена својина. Тако је у процесу национализације манастиру Високи Дечани 1946. године одузето близу 800 хектара земље, а данас се на бившем манастирском имању налази готово цео нови део града Дечани.

Законом о аграрној реформи и колонизацији од 23. августа 1945. године, да би се створио земљишни фонд за додељивање колонистима и ради стварања или допуњавања великих државних угледних и огледних пољопривредних добара, од дотадашњих власника у руке државе прешли су и земљишни поседи цркава, манастира, верских установа, као и све врсте задужбина како световних тако и верских. Поред тога, одредбама члан 4 тог Закона било је прописано и то да се земљиште са свима зградама и постројењима на њој и са целокупним пољопривредним инвентаром одузима без икакве одштете прећашњим власницима.

У погледу домашаја у примени прописа о аграрној реформи и колонизацијие постојала су нека, мада не и правична ограничења. Наиме, од постојећих поседа појединих богомоља, манастира и верских установа одузето је „само" вишак преко 10 хектара њихове укупне површине њива, башти, винограда, воћњака, утрина и шума. Верским установама (црквама, манастирима, црквеним властима) већег значја или веће историске вредности остављено је само до 30 хектара обрадиве земље и до 30 хектара шуме. Тако је аграрна реформа погодила Српску православну цркву на разне начине и са несагледивим последицама. Та реформа била је, у суштини, одузимање манастриских и црквених имања, што је суштински значило економско уништење манастира и парохија. Коначни резултати у примени Закона о аграрној реформи из 1946. године огледали су се у томе да је Српској православној цркви одузето око 70.000 хектара плодне земље и шума.

Законом о национализацији из 1958. године црквена имовина поново је дошла под удар државе. Српска православна црква остала је без 1.181 зграде, које су углавном служиле за смештај свештеника и њихових породица или као пословни простор. [12] Осим тога, манастиру Високи Дечани одузето

12 Примера ради, у Београду је практично национализовано све осим зграде Патријаршије. Одузете су три велике палате и више од 50 здања са најмање 200 станова и десетине пословних простора. Тако је Српска православна црква остала без главних извора прихода а свештеници су из својих парохијских домова отишли у подстанаре.

је 793 хектара шума и њива, али и остала имовина, а Пећкој патријаршији, решењем Извршног одбора Обласног одбора - Одељења за аграрну реформу и колонизацију, од 20. децембра 1946. године, одузето је око 223 хектара обрадиве земље и 570 хектара шуме.[13]

Поред ове, на закону засноване национализације поседа цркава и манастира, било је случајева да се црквена и манастирска земља изнова уписује у земљишне књиге као власништво џамија и исламских институција. Осим тога, било је и других случајева насртаја на црквену и манастирску имовину уништавањем манастирских усева, поврћа и воћа, што је нарочито било изражено управо на подручју Косова и Метохије.

3. Транзициона Србија и денационализација поседа цркава и манастира

Почетком 1991. године, Народној скупштини Републике Србије предложен је Закон о враћању Српској православној цркви задужбина, легата, стамбених зграда и земљишта који су прешли у друштвену својину на основу Закона о национализацији. Мада је изгледало је да ће овај проблем бити решен, Влада је стала на становиште да се наведени предлог закона не може прихватити.[14] Међутим, народни посланици нису уважили примедбе Владе и закон је изгласан у Народној скупштини. Како Влада није стала на страну закона, чекало се да га потпише председник Републике Србије па да он ступи на снагу. Али, то се није догодило.[15]

Тадашњи председник Републике уважио је ове примедбе и закон није потписао, већ га је вратио на поновно разматрање посланицима. Направљен је нови Нацрт закона којим би требало да буде обезбеђено враћање имовине

13 Управа манастира одмах је уложила жалбу, али је Обласни аграрни суд за Косово и Метохију, на својој седници од 12. марта 1947. године, ту жалбу одбио „као неумесну и на закону неосновану".

14 У свом образложењу, Влада је навела да је проблем у томе што је национализовано грађевинско земљисте постало друштвена својина и да сада има карактер градског грађевинског земљишта које, по Уставу Србије, може бити само у друштвеној или државној својини.

15 Пре потписивања закона, влада је упутила писмо председнику Републике, у којем се, између осталог, каже да поједина законска решења нису до краја изведена. Затим, наведено је да у Закону није предвиђено ко даје надокнаду у другом одговарајућем земљишту када се грађевинско земљиште не може вратити, односно ко исплаћује надокнаду за то земљиште. Коначно, Влада је упозорила да би се овим законом, којим је обезбеђено враћање имовине само Српској православној цркви, довеле у неравноправан положај друге верске заједнице којима су такође истим прописом одузете непокретности.

свим верским заједницама, али се он никад није нашао пред народним посланицима. Тек 2006. године донет је Закон о враћању (реституцији) имовине црквама и верским заједницама.

Доношењу овог закона претходиле су бројне припремне активности. Најпре, Влада Републике Србије донела је Одлуку о образовању Комисије за прикупљање података о имовини одузетој црквама и верским заједницама 05 број 02-3659/2004-1 од 20. маја 2004.год. У складу са наведеном Одлуком Влада је донела Решење о именовању председника, заменика председника и и чланова Комисије за прикупљање података о имовини одузетој црквама и верским заједницама. Задатак Комисије је да прикупи податке о имовини која је применом прописа о аграрној реформи, секвестицији, национализацији и других прописа који су донесени и примењивани у периоду од 1945. године и свим другим актима којима је извршено подржављање без тржишне накнаде одузета црквама и другим верским заједницама и њиховим задужбинама и друштвима. Стручне послове за потребе те Комисије обављао је Републички геодетски завод.

Како на већем делу Косова и Метохије у време одузимања непокретне имовине цркава и манастира нису постојале службе за катастар па самим тим ни одговарајућа евиденција о непокретној имовини, за део територије Косова и Метихије коришћене су неке постојеће евиденција о непокретности из 1932. године. Такве евиденције су постојале за општине Пећ, Исток, Дечане и Клина. Такође, коришћена је документација из архиве Епархије рашко-призренске и косовскометохијске, манастира Високи Дечани, архива Патријаршије, архива Републичког геодетског завода и Архива Србије. Трошкове овог пројекта сносила је Епархија рашко-призренска и косовскометохијска и Координациони центар за Косово и Метохију.

Извештај о одузетој имовини урађен је за следеће манастире и цркве: Високи Дечани, Грачаница, Пећка Патријаршија, Девич, Драганац, Свети Врачи у Зочишти, Свети Никола у Приштини, Свети Врачи у Врачеву - општина Лепосавић, Свети Апостол Андреја у Подујеву, црква Светих Апостола у Крпимеју - општина Подујево, црква Светог Никола у Дворанима, црква Свете Тројице у Мушутишту, црква Свете Богородице у Мушутишту - општина Сува Река, Призренска Богословија у Душанову, Задужбина епископа Серафима у Цапарцу, црква у Љубижди, Манастир Светог Марка у Кабашу, црква Светог Петра у Кориши, црква Светог Василија у Доњој и Горњој Србици, црква у Горњем Селу, црква у Средској, Храм Светог Николе у Драчићима - општина Призрен.

Активне цркве и манастири на подручју Косова и Метохије

Како на већем делу територије Косова и Метохије у време одузимања непокретне имовине нису постојале прецизне катастарске евиденције па самим тим ни одговарајућа евиденција о непокретној имовини која је одузета црквама и манастирима на Косову и Метохији, административна решења о одузимању имовине била су непотпуна и без података о парцелама. Стога је Комисија за прикупљање података о имовини одузетој црквама и верским заједницама евиденције о одузетој имовини цркава и манастира базирала на административним актима, копијама документације којом је располагао Републички геодетски завод и архивским документима Српске православне цркве из чијих се садржаја недвосмислено може утврдити да је након 1945. године било одузимања имовине.

Поред одузимања по основу Закона о аграрној реформи и колонизацији и Закона о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта, Комисија за прикупљање података о имовини одузетој црквама и верским заједницама је утврдила да је део имовине одузиман и устројавањем евиденције 50-тих година прошлог века такозваног ***пописног катастра***. Како је ова врста евиденције рађена без премеравања територије то су и површине у овој евиденцији биле само приближне. Након 50-тих година у различитим временским периодима све до 1981. године вршено је снимање територије фотограметријском методом и спровођен поступак ***реамбулације*** – допуне државног премера.

По тадашњем Закону о премеру и катастру земљишта, нови власници нису били у обавези да упис у катастар документују већ је било довољно да на терену пре снимања обележе своју имовину. На тај начин је и део имовине Српске православне цркве уписиван на приватна лица или као државна и друштвена својина. Тако је велики број цркава уписиван у катастарском операту као џамије. Део тих „грешака" је исправљен обновом државног премера 1987. године, док се у катастарском операту велики број цркава и сада воде као куће-зграде а неке су и надаље остале уписане као државна односно друштвена својина, каош то је то био случај са комплексом манастира Драганац.

Извештај Комисија за прикупљање података о имовини одузетој црквама и верским заједницама садржи 313 прилога - доказа о праву власништва и допуњен је оригиналним документима и/или копијама валидних докумената. У циљу очувања истих, сва пратеће документација је скенирана ради чувања у дигиталном облику и предата Епархији рашко-призренској и косовскометохијској.

Сем Извештаја о одузетој имовини, ради заштите имовине у новонасталим условима самопроглашења такозване Републике Косово, за потребе Епархије рашко-призренске и косовскометохијске, Комисија за прикупљање података о имовини одузетој црквама и верским заједницама сачинила је комплетан елаборат поседовних листова и копија катастарских планова за сву непокретну имовину са затеченим стањем у 1999. години. Сва документација је на прегледан и прописан начин сложена, укоричена и предата Епархији рашко-призренској и косовскометохијској.

Резултати рада Комисије за прикупљање података о имовини одузетој црквама и верским заједницама потврдили су на основу расположиве документације да је Српској православној цркви на Косову и Метохији у периоду од 1945. до 1999. године, по основу аграрне реформе, национализације, узурпација и у поступку државног премера територије континуирано одузимано не само пољопривредно, шумско и грађевинско земљиште, већ и стамбени и пословни простор, чиме су Српској православној цркви

нанета непроцењива штета. Анализом података из предметног изсвештаја Владине комисије утвђено је да је манастиру Високи Дечани одузето 727.99.05 хектара; манастиру Пећка Патријаршија 845.95.02 хектара; манастиру Грачаница 100.00.82 хектар; манастиру Драганац 207.01.00 хектара; манастиру Девич 3077.59.63 хектара; манастору Свети Врачи у Зочишту 05.53.75 хекта; манастиру Свете Тројице у Мушутишту 07.78.80 хектара и манастиру Свете Богородице у Мушутишту 12.56.00 хекта. Осим тога, цркви у Подујеву одузето је 01.38.44 хектара, а цркви Светог Николе у Приштина 00.15.41 хектара, док је православном храму Светог Николе у Дворанима - Сува Река одузето 00.11.37 хектара. Када се овоме придода и 269.40.03 хектара црквеног земљишта које је по истом основу одузето на подручју града Призрена, долази се до поражавајућег податка да је православним црквама и манастирима на подручју АП Косова и Нетохије у периоду од 1945. до 1999. године по основу аграрне реформе, национализације, узурпација и у поступку државног премера територије одузето пољопривредно, шумско и грађевинско земљиште у укупној површини од 5255.49.32 хектара.

За више од 60 година поседи цркава и манастира на подручју Косова и Метохије претрпело је и по неколико власничких промена. У етнички чистим срединама та имовина је данас у поседу албанског живља. Као пример такве ситуације можемо навести манастир Девич коме је некада припадало 2.000 хектара земље, а која је сада у приватном власништву. И највећи оптимисти у новонасталим околностима морају признати да је настао један затворени круг и да је тешко очекивати да се вишедеценијска неправда учињена од стране државе црквама и манастирима на подручју Косова и Метохије може до краја исправити. Осим тога, и данас смо немоћни сведоци да су на мети албанских узурпатора не само поседи Пећке патријаршије, већ и поседи манастира Девич, Горioч и Драганац. Овде није само реч о економској штети, јер албански живаљ и данас неометано обрађује имања напуштених српских цркава у Будисавцима, Подујеву, Ђаковици, Вучитрну и Штимљу, већ и о недостататку слободе и безбедности за српски живаљ, а поготово за монаштво.

Литература

Аритоновић, И. (2010). Неки узроци и последице друштвених сукоба на Косову и Метохији, Баштина (28): 321–343.

Богдановић, Д., (1986). Књига о Косову, САНУ, Београд

Гречић, В., Стојчевић М. (1994): Етнички и мањински конфликти на Балкану, "Међународни односи", № 5, Београд.

Крстић, Б., (1994), Косово између историјског и етничког права, Београд.

Љушић, Р., (2008), Историја српске државности XIX века, Београд
Симић, П., (2006), Распето Косово, Народна књига, Београд
Ћирковић, С., (2006), Срби међу европским народима, Београд
Ћоровић, В., (2005), Историја Срба, Београд
Закона о аграрној реформи и колонизацији („ Службени лист ДФЈ“ број 64/45)
Закона о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта („Службени лист ФНРЈ“ број 52/58)

Igor VUKONJANSKI

POSSESSIONS OF CHURCHES AND MONASTERIES IN KOSOVO AND METOHIA

Summary

If the Serbian Orthodox Church returned what it had been deprived of from the Second World War, the Land Registry Map of Kosovo and Metohia would look different, because during the Second World War one third of the arable land and forests of the province was owned by churches and monasteries of the Serbian Orthodox Church.

Prayers of the Church had been intensified in the last decade of the twentieth century in the process of restitution, when it was enacted the Law on Restitution of Possession of the Churches and Monasteries, which never entered into force. The long awaited new version of the law was drafted and adopted in the mid of 2006th year.

In the new circumstances of secession and self-proclamation of the independent Republic of Kosovo, Serbian Orthodox Church strives that the property of churches and monasteries in the Southern Serbian Province of Kosovo got extraterritorial status by the international community of the Serbian people which could not survive in this area.

Monks, priests and the people of Kosovo are not losing hope that church's possessions which belonged to it, and regarding all laws will be back, and the state will remain a God borrower.

Key words: Serbian Orthodox Church, possessions, state, confiscation, denationalization.

Рад је предат 12. августа 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК

Петар РИСТАНОВИЋ

ЛИСТОВИ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И „КОСОВСКО ПИТАЊЕ" 1980-1982

Апстракт: У раду се на основу писања званичних листова Српске православне цркве, *Православља* и *Гласника*, прате промене у деловању и јавном ставу цркве према проблемима са којима су се српски народ и СПЦ суочавали на простору Косова и Метохије почетком осамдесетих година 20. века. Писање црквених листова упоређено је са писањем друге штампе, Танјуговим билтеном за религију и објављеним изворима, како би се констатовало постепено све смелије деловање цркве у годинама када се отварало „Косовско питање" у југословенској јавности.

Кључне речи: Српска православна црква, Косово и Метохија, исељавање Срба, побуна на Косову 1981, пађење Пећке Патријаршије, *Православље*, *Гласник*

Значај листова *Православље* и *Гласник* није био у величини тиража нити у утицају који су имали на јавно мњење. Он је првенствено проистицао из чињенице да су то били званични листови Српске православне цркве (СПЦ). На основу њихове уређивачке политике могу се извести закључци о положају СПЦ у овом периоду, јавним и прикривеним ставовима о појединим питањима, утицају цркве и њеном односу са режимом. Услед недостатка других извора, пре свега архивских фондова Комисије за односе са верским заједницама Извршног већа (ИВ) Социјалистичке аутономне покрајине (САП) Косово, Савезног извршног већа (СИВ), ИВ Скупштине СР Србије, као и архива Епархије рашко-призренске, чија ми је грађа и поред више молби остала недоступна, црквена штампа допуњена са објављеним изворима из архива

* Истраживач приправник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Епархије рашко-призренске и архива Синода СПЦ омогућава да се отвори ова важна тема и постави основа за нека будућа истраживања.

СПЦ је преживљавала тешке деценије у периоду комунистичког режима. Представници цркве, као и сама СПЦ преко својих званичних гласила, морали су у јавним иступањима да пажљиво вагају сваки корак. Због тога се ниједан текст о друштвено осетљивој теми, као што су били догађаји на Косову и Метохији, у овим листовима није нашао случајно.

Православље су званичне новине српске Патријаршије.[1] Њихов тираж је почетком осамдесетих година био око 25 000 примерака. У листу су претежно биле заступљене теме из дневног живота цркве, теолошке теме, као и текстови везани за историју и традицију СПЦ. Поред званичних посланица и обраћања патријарха верницима, доминирали су извештаји са црквених прослава, осевећења храмова и сличних манифестација.

Аутори чланака били су претежно из редова нижег свештенства, повремено ученици богословије, а о важнијим темама писали су и истакнути богослови. Временом је спектар тема *Православља* постајао све шири. Текстови су почели да се баве осетљивим темама југословенског друштва, па је растао и број истакнутих аутора.

Уредник листа у периоду 1975-1983, протођакон Радомир Ракић, наводи да је једна од најбољих страна листа била добра сарадња са нижим свештенством, које је масовно писало за *Православље*. Утицај и домет листа у јавности био је доста ограничен. Тираж није одговарао броју верника СПЦ.[2]

Гласник је био званични службени лист СПЦ. У њему је било заступљено знатно мање тема. Излазио је једном месечно, првог у месецу. Лист се састојао од службеног и неслужбеног дела. У службеном делу доношени су административни подаци и званична обраћања црквених великодостојника. Службене податке и обавештења пратила је и стална рубрика „Питања и одговори", у којој су се налазили одговори на питања читалаца, претежно из редова нижег свештенства, из области теолошке теорије и праксе. У неслужбеном делу налазиле су се приче из историје цркве, теме из теолошке

1 Први број *Православља* изашао је 15. априла 1967. године. Издавач је Информативно-издавачка установа Светог архијерејског синода Српске православне цркве. Новине излазе уз благослов Патријарха српског. (http://www.pravoslavlje.spc.rs/). Прве године из штампе је изашло 18 бројева, док је од следеће, 1968. године, излазило по 24 броја годишње. Новине су излазиле полумесечно, 1. и 15. сваког месеца.

2 О томе сведочи и сам уредник у обраћању читаоцима децембра 1980. године: „У овој истој земљи лист једне сестринске Цркве штампа се у 100 000 примерака, а целокупна популација у тој републици је око два милиона људи. И док је црквена штампа у свету веома снажна и има велики број читалаца, дотле код нас има пароха који примају само по један број наших листова, без жеље да га препоруче својим парохијанима. Такав заборављa да је улазак црквеног листа у кућу његовог парохијана скоро раван његовом уласку!", *Православље*, 15. децембар 1980, бр. 330, 7.

теорије и вести из хришћанског света. Лист је имао мало додира са дневним догађањима. Они се помињу ретко, претежно кроз опште извештаје о активностима црквених великодостојника, написане у строго информативном тону. Сама чињеница да је одјек неке актуелности нашао, макар и посредно, своје место на страницама *Гласника*, сведочи о значају тог догађаја за СПЦ.

Поред *Православља* и *Гласника* постојало је још листова које су издавале поједине епархије СПЦ и удружења свештеника. Ова два листа су, међутим, била најтиражнија и свакако најважнија.

Година 1980

Током седамдесетих година о проблемима са којима се суочавао српски народ и СПЦ на територији САП Косово[3] у медијима се није извештавало. Први наслови о ситуацији у покрајини појавили су се тек након албанских демонстрација у пролеће 1981. године. Српски народ је до тада већ дуже од дванаест година масовно напуштао Косово и Метохију. Егоздус је добио на интензитету после Брионског пленума али се о њему ћутало.[4]

---

3 Статус области Косова и Метохије у оквиру послератне Југославије решен је тек након Резолуције Обласне народне скупштине Косова и Метохије 10. јула 1945, чије је одлуке потврдио АВНОЈ 7. августа 1945. године, као и Закон о успостављању Аутономне Косовско-метохијске области (1.9.1945). Косово и Метохија су прикључени федералној Србији. Овакво стање потврђено је Уставом ФНРЈ 1946. и Уставом НР Србије 1947. године. (Љубодраг Димић, *Историја српске државности III, Србија у Југославији*, САНУ, Нови Сад, 2001, 301) Косово и Метохија су ушли у састав Републике Србије као аутономна покрајина, са дефинисаним границама које нису имале ни етничку ни историјску подлогу. На седници ИК ПК ЦК Србије за Косово и Метохију априла 1968. Фадиљ Хоџа је изнео од раније присутне захтеве Албанаца са Косова: да покрајине постану конститутивни елемент федерације, да назив покрајине буде само Косово и да се као службена застава употребљава шиптарска албанска застава. Политичким притиском, уз подршку словеначких и хрватских политичара, подржани националистичким демонстрацијама 27. новембра 1968. године, Шиптари су успели у остваривању својих захтева. Године 1968. из назива покрајине избрисана је реч Метохија. (Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија - историја и идеологија*, Чигоја штампа, Београд, 2007, 227.) VII уставни амандман донет 26.12.1968. уздигао је покрајину фактички до положаја републике а све је крунисано почетком марта 1969. доношењем Уставног закона Косова, уместо дотадашњег Статута покрајине. (Предраг Илић, „О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста", у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност*, уредник Коста Михаиловић, САНУ, Београд, 2007, 170.)

4 Исељавање Срба са Косова и Метихије одвијало се и пре пада Александра Ранковића. Поједини функционери КПЈ су касније тврдили да исељавање није било повезано са Брионским пленумом, Уставним амандманима (1967, 1968. и 1971) и VI пленумом ЦК СКС 1968. године. (Интервју Станета Доланца, „Хоћемо да кажемо све", *НИН*, бр. 1580,

Данас симптоматично изгледа одсуство свих врста вести са териотрије САП Косово. На страницама дневне и недељне штампе повремено су објављивани извештаји о економској ситуацији и друштвеним актуелностима, али у значајно мањој мери него што је то био случај са неким другим крајевима Југославије. Овакву политику следили су и званични црквени листови. О проблемима са којима се СПЦ сусретала на простору Епархије рашко-призренске, која је обухватала највећи део територије САП Косово, на страницама *Православља* и *Гласника* током 1980. године нема ни речи.

На страницама *Гласника* током 1980. године нема ни помена догађаја са простора Косова и Метохије. То је донекле разумљиво због природе листа и изостанка посета високих црквених великодостојника покрајини.

У *Православљу* пет текстова говори о дешавањима у Епархији рашко-призренској. Четири су била текући извештаји[5], а њихови аутори студенти богословије и локални пароси. Само један текст може се издвојити као важнији. То је опширан извештај о посети патријарха Германа Косову и Метохији током октобра месеца.[6] Текст је строго информативан. Забележене су активности патријарха, рута његовог пута и манастири које је посетио, али нема ни речи о евентуланим проблемима у епархији. Надахнуто излагање ученика богословије, који у склопу текста описује свој доживљај посете патријарха, доприноси утиску да у епархији влада ред и благостање. Документи сведоче да није било тако.

У извештају епископа Павла Светом архијерејском синоду, од 1. априла 1980. године, наводе се бројни проблеми са којима се сусрећу свештенство и верници СПЦ у епархији рашко-призренској: два ђака богослова нападнута су и исечена по рукама и лећима 25. јуна 1980. у Призрену; три дана касније, 28. јуна, један младић је напао и повредио протојереја такође у Призрену; манастири су незаштићени и стално се суочавају са крађом дрва и протеривањем и испашом стоке на манастирском имању, уништавањем и крађом манастирске имовине. Епископ Павле наводи:

---

12. април 1981). Међутим, чињеница је да је непосредно након Брионског пленума дошло да масовног отпуштања и протеривања Срба са послова у државној управи (Здравко Вуковић, *Од деформација СДБ до масовка и либерализма: моји стенографски записи 1966-1972. године*, Народна књига, Београд, 74-75) и јачања албанског сецесионистичког покрета (Предраг Илић, *нав. дело*, 167). То је довело до све масовнијег исељавања Срба, које је значајно изменило етничку слику Косова и Метохије. Марина Благојевић, „Повратак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије", у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност*, 153; Душан Т. Батаковић, *нав. дело*, 227-230.

5 „Призренски хор у манастиру Девич", *Православље*, бр. 317, 15. јун 1980, 10; „Поново у школским клупама", *Православље*, бр. 318, 1. јул 1980, 5; „Еп. Павле са својим свештенством", *Православље*, бр. 323, 1. септембар 1980, 12; „У Приштини освећена нова крстионица", *Православље*, бр. 329, 1. децембар 1980, 9.

6 *Православље*, 15. новембар 1980, 1-3.

„Кад сам пре 23 године долазио на Епархију рашко-призренску, знао сам да ме тамо неће очекивати путеви посути цвећем, него тешкоће разне врсте. [...] Кроз ове 23 године невоља је било доста, али ми се чини да нас веће до сада нису сналазиле од оних у току прошле и почетком ове године."[7]

За све то време монаси и монахиње доживљавају вербалне претње а догађају се и физички насртаји. Епископ Павле наводи да „износећи ове и сличне невоље, годинама сам молио власти да учине крај застрашивању, шовинистичким испадима и терору над нашим верницима, свештенству и монасима, што уноси забуну, немир и несигурност, те се наши верници исељавају."[8]

У СПЦ је преовладавало уверење да проблеме треба решавати кроз институције система, пре свега Комисију за односе са верским заједницама ИВ САП Косово и ИВ Скупштине СР Србије. Слично уверење је делио и тадашњи епископ рашко-призренски Павле.[9]

Година 1981.

Године 1981. дошло је до извесних промена. Број текстова о догађајима са територије Епархије рашко-призренске није се значајније променио. У *Православљу* је објављено четири текста, док *Гласник* у оквиру два краћа извештаја помиње дешавања у овој епархији. Садржај текстова је, међутим, донекле другачији. За разлику од претходне године, само један текст је строго информативан. То је извештај о постављању нових звона на Саборној цркви у Призрену.[10] Сви остали текстови у мањој или већој мери садрже осврте или инсинуације на проблеме српског народа и СПЦ на Косову и Метохији.

---

7 Саво Б. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Информативно-издавачка установа Српске православне цркве, Београд 2007, 149.

8 Свети архијерејски синод СПЦ је примио извештај епископа Павла и потом, 21. октобра 1980, упутио писмо Фахриу Оручиу, Председнику Извршног већа (ИВ) Скупштине САП Косово. У допису се нашла копија извештаја владике Павла и писмо о проблемима са којима се СПЦ и њени верници током дужег временског периода срећу на простору САП Косова. Затражен је пријем код Ф. Оручија, али он није могао да их прими „због заузетости". Свети архијерејски синод СПЦ је одлучио да припремљени „Ед-момоар" о проблемима СПЦ достави поштом Комисији за односе са верским заједницама Савезног и Извршног већа Скупштине Србије, као и свим архијерејима. (Саво Б. Јовић, *нав. дело*, стр 150-155) Писма институцијама САП Косова и СР Србије била су уобичајена пракса СПЦ и у претходним годинама. Ефеката практично није било.

9 Разговор аутора са протођаконом Радомирем Ракићем, уредником *Православља* у периоду 1975-83. Р. Ракић наводи да су у СПЦ били свесни да сви ти дописи завршавају у фиоци, што су и истицали поједини епископи. Због положаја цркве преовладавао је став да је слање жалби, дописа и меморандума једини могући пут за решавање проблема.

10 *Православље*, бр. 341, 15. јун 1981, 8-9.

Један догађај изазвао је посебно велику пажњу. Током ноћи, 16. марта 1981. године, изгорео је стари конак Пећке патријаршије. Пожар је претио да захвати и зграду новог конака, која је била у последњем стадијуму градње, али су ватрогасци спречили даље ширење. Пожар је изазвао доста контроверзи и нагађања. До њега је дошло пет дана након што је, 11. марта, у Приштини дошло до студентских немира који су прерасли у масовне, насилне демонстрације и побуну албанског становништва.[11] Упитна је била и реакција ватрогасаца из Пећи, који су дошли са празном цистерном док је друга, покварена, остала на путу. Највише сумње изазвале су речи сестре Харитине која је сведочила да је видела како је пожар избио на два удаљена места истовремено. По сведочењу Р. Ракића, у круговима цркве је владало снажно уверење да је пожар подметнут.[12]

Извештај о пожару у *Православљу* говори много начином на који је састављен и зато му треба посветити мало већу пажњу. У уводном пасусу наводи се да је дошло до пожара који је вероватно избио због неисправних инсталација. Да би се, међутим, на одређен начин оградили од овог тврђења, уредништво *Православља* је одлучило да у том делу цитира извештај листа *НИН* о овом догађају.[13] Сличном методом уредништво се полужило на још два места у тексту. Цитирана ја изјава сестре Харитине како се пожар појавио на два места истовремено као и да је интервеница ватрогасаца била лоша и закаснила.[14] У оба случаја цитати нису били случајни. Њиховом употребом лист је донекле заштићен од евентуалне оптужбе да износи неосноване наводе и омогућено је да се кроз редове провуче уверење цркве да је пожар био подметнут. Пред крај исцрпног чланка, наизглед неприметно,

11 „Шта се догађало на Косову", *Политика*, Београд 1981.

12 Разговор аутора са протођаконом Радомирем Ракићем.

13 „Конак изгорео, ризница спасена", *НИН*, бр. 1577, 22. март 1981, 20-21. Извештавање *НИН*-а је строго инаформативно. У чланку нема ни алузије да је пожар могао да буде подметнут.

14 „Пожар се појавио изнад штрикаће радионице, на око 40 метара од првог примећеног пламена, а између та два места није било ватре; ова средња ватра је била много јача и она је узела маха ка средини конака" (*Православље*, бр. 337, 1. април 1981, 8-10) Радомир Ракић наводи да је пре објављивања извештаја заједно са патријархом Германом неколико пута преслушао траку на којој је било снимљено сведочанство сестре Харитине. Обојица су делили уверење да је пожар подметнут. Међутим, лошу реакцију ватрогасаца приписује пре немару и неорганизованости, него намерној саботажи. У страним мадијима врло брзо су се појавиле спекулације да је пожар подметнут. Како преноси *Наша реч*, *Washington post* од 4. априла у тексту између осталог наводи да је током демонстрација на Косову изгорела и једна зграда српске Патријаршије „под сумњивим околностима". (*Наша реч*, бр. 325, 1. мај 1981, 1) Сумња да је конак намерно запаљен изнета је и у аустријском недељнику *Die Vochenpresse*. Архив Југославије (АЈ), фонд ТАНЈУГ (112), фасцикла (Ф) 262, *Танјуг*: религија, политика, друштво, страни и домаћи извори.

уочава се детаљ који просечном читаоцу у том тренутку није говорио много. Наводи се да је неколико дана након пожара патријарх Герман разговарао са водећим политичким људима покрајине и да су се разговори „између осталог, односили и на стање Цркве на Косову". Какво је то стање у извештају се не наводи.

Гласник се дотакао пожара у јунском броју. У извештају са редовног заседања Светог архијерејског синода наводи се да је „са посебном забринутошћу саслушан извештај о пожару који је ноћу 16. марта ове године уништио стари конак Ставропигијалне лавре Свете Пећке Патријаршије".[15] И *Гласник* у наставку помиње „прилике" у Епархији рашко-призренској, али као конкретан проблем наводи само исељавање Срба због „тешког стања" које „траје већ годинама". О „приликама" у епархији достављен је посебан документ ИВ Скупштине САП Косово.

Да је СПЦ морала да наступа крајње опрезно по питању одговорности за пожар сведоче и два документа настала у данима након њега. У првом, извештају о пожару који је патријарх Герман 20. маја 1981. упутио Синоду, накнадно је прецртан део у коме се говори да је до пожара дошло „за време нереда у САП Косово". Ово је очигледан пример цензуре или аутоцнезуре, извршене са намером да се избегне свака, макар и посредна повезаност пожара и албанске побуне. У другом, патријарх Герман у писму председнику Председништва СР Србије Добривоју Видићу, 23. новембра 1981, отворено износи уверење да је конак запаљен и брани оптужене мајсторе који су градили димњак.[16] Слична јавна изјава је у том тренутку била незамислива.

Треба приметити да ни *Православље* ни *Гласник* у текстовима о пожару нису поменули масовне демонстрације које су отпочеле 11. марта и ескалирале 26. марта, за време проласка „штафете младости" кроз Приштину. На демонстрацијама су доминирале пароле: „Косово република"; „Албанци смо, а не Југословени", „Косово Косоварима", „Уједињење са Албанијом", „Трепча ради за друге"... У наредним данима дошло је до масовне побуне албанског становништва па је 2. априла, на заједничкој седници Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ, донесена је одлука о проглашењу кризне ситуације на територији покрајине и ванредног стања на подручију општине Приштина. ИВ Скупштине Косова донело је одлуку да ограничи кретање на јавним местима, суспендована је настава, затворени студентски

15 *Гласник*, бр. 6, јуна 1981, 106. Чак ни овако индиректна формулација није прошла незапажено. У Танјуговом билтену констатује се да се у црквеним листовима пише „како се православни Срби већ годинама исељавају због тешког стања". (АЈ, 122, Ф 262, 4. јун 1981) Када се има у виду да се преко 90% вести у билтену односило на деловање католичког клера и Ватикана и писање њихове штампе, много екстремније него што је била једна оваква формулација, јасно је да је и ово био искорак из уобичајене праксе.

16 Вељко Ђурић Мишина, „Два документа једног времена", *Баштина*, 19, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2005, 217-220.

домови... У покрајину су упућене оклопне јединице ЈНА. Побуна се након тога смирила, али је до повремених окупљања Албанаца долазило све до 17. маја.[17] Одсуство ових догађаја из извештаја листова СПЦ не чуди, с обзиром да југославенски медији о немирима не извештавају све до 29. марта.[18]

У наредном периоду дошло је до нешто слободнијег писања медија о ситуацији на простору САП Косово, уз обавезно придржавање терминологије коју су пласирали државни и партијски форуми.[19]

Уместо маневрисања текстом и провлачења ставова кроз редове, уредништво *Православља* је употребило нову тактику у броју од 15. јула. На насловној страни објављен је упечатљив наслов „Црква тражи заштиту светиња и верних на Косову".[20] Упадљив наслов, употребљен како би се привукла пажња, пропратио је сасвим штур текст. На једва четвртини стране објављен је извештај о посети патријарха Германа Председнику Савезног ИВ Веселину Ђурановићу од 29. јуна. У извештају су по тачкама побројане теме разговора. Прва је била „догађаји на Косову, с обзиром на расељавање верних СПЦ и стање цркава и манастира, свештеника и монаштва на том подручију." Друга тачка разговора односила се на „Проблем Богословије Св. Кирила и Методија у Призрену". Нигде се међутим не наводи какво је то конкретно „стање цркава и манастира, свештеника и монаштва" и какве су природе „проблеми" са којима се Богословија сусреће. Једино је директно поменут проблем расељавања који је постајао све присутнији у медијима па није било препреке да се конкретно наведе.[21] Извештај у *Гласнику* доноси потпуно истоветну формулацију речи.[22]

---

17 „Шта се догађало на Косову", уредник Предраг Вуковић, *Политика*, Београд, 1981.

18 Тада је у *Политици експрес* објављен говор председника комуниста Приштине А. Фазлија који се дотакао и демонстрација квалификујући их као „непријатељске, организоване и подстакнуте од непријатељских снага". Тек је *Политика* од 3. априла донела заједничко саопштење Председништва ЦК Србије и Председништва СР Србије у коме се наводи да је реч о „организованој активности упереној против уставног поретка [...] са изразито албанско-ирендетистичком позадином". („Нереди на Косову", *Наша реч*, бр. 325, 1. мај 1981, 2-3) *НИН*, који је важио за један од листова у којем се најслободније пише, прве текстове везане за демонстрације на Косову и Метохији објавио је у броју од 12. априла. (*НИН*, бр. 1580, 12. април 1981, 9-18.)

19 О догађајима на Косову и Метохији писали су *Политика*, *Политика Експрес*, *Вјасник*, *Вечерњи лист*, *Свијет*, *АС*, *Дело*, *Побједа*, *Комуниста*... *НИН* је су сваком броју током наредних месеци доносио бар по један текст који се бавио проблемима на простору САП Косово, економским стањем, плановима партије и сл. темама. Проблем исељавања Срба ниједном није поменут све до јула месеца.

20 *Православље*, бр. 344, 15. јул 1981, 1-2.

21 Својеврсно зелено светло за отворену причу о проблему исељавања био је текст у *НИН*-у, објављен 7. јула, под насловом „Зашто одлазе". (*НИН*, 7. јул 1981, бр. 1588, 17-20.) Текст у *Православљу* објављен је седам дана касније.

22 „Догађаји на Косову, с обзиром на расељавање верних СПЦ-е и стања цркава и манастриа, свештеника и монаштва на том подручју." *Гласник*, бр. 7, јул 1981, 126.

Напади на црквену имовину тема су чланка под новим, изненађујуће оштрим насловом, „Умрите попови или - убијање памћења" у *Православљу* од 1. октобра.[23] Поново је примењена слична тактика као неколико месеци раније, приликом извештаја о разговору са политичким представницима САП Косово. Оштрим насловом, који привлачи пажњу, речено је више него у самом чланку. У њему се говори о судбини Марковог манастира код села Корише, у околини Призрена. Манастир је тешко оштећен у Другом светском рату. СПЦ у послератном периоду није успевала да га поправи и омогући да у њему поново заживи монашки живот. Покушаји да се сачува оно што је остало пропадали су због сталних упада вандала који су остатке манастира палили, рушили и уништавали иконе. На једној од преосталих фресака било је исписано „умри попи", тј „умрите попови" на албанском. Аутор је то искористио за наслов текста. Алузија не ситуацију која је владала на читавом простору Косова и Метохије је више него очигледна.

Година је завршена опширним извештајем са свечаности на којој је освећен новоподигнути конак - ризница у Пећкој патријаршији.[24] Чланак је написан у строго информативном, на моменте свечаном тону, без било каквог помена „проблема" и „прилика". Међутим, три поменута чланка, поред тога што представљају заокрет у дотадашњој уређивачкој политици и показују тежњу за слободнијим писањем, одлично осликавају на који је начин уредништво *Православља* покушавало да оствари слободније писање са што мање ризика. Још увек избегавајући да отворено говоре о осетљивим темама, они: или преносе текстове других медија, или узгредно кроз текст провлаче важне информације, или жељени ефекат постижу упечатљивим насловом који прати сасвим неутралан текст.

Просечно обавештен читалац на основу текстова објављених током 1981. године може да закључи да су се СПЦ и њени верници сусретали са извесним проблемима на простору САП Косово. Који су то конкретно проблеми били, осим можда исељавања Срба које је неколико пута стидљиво поменуто, није речено. Документи, међутим, откривају њихову праву природу.

Епископ рашко-призренски Павле 18. јуна 1981. доставио је Светом архијерејском Синоду СПЦ представку коју је упутио Комисији за односе са верским заједницама у Приштини, у којој извештава да је примио претеће писмо. Слично писмо упућено је и у манастир Црну Реку јеромонаху Артемију Радосављевићу.[25]

---

23 *Православље*, бр. 349, 1. октобар 1981, 5-6.

24 *Православље*, бр. 353, 1. децембар 1981, 1-3.

25 „Српски свештениче, знај да ћеш се питати ко ти пише и да знаш да ти је дошао крај. Сели се брзо српски гаде у твоју Србију. Нећеш дуго ту бити језеро ће ти гроб убрзо примити. Зар си ти дошао да ширић шовинизам. [...] И том брадоњи бискупу ћу браду

Три месеца касније епископ рашко-призреноски Павле поново је био приморан да се обрати властима. Њега је на аутобуској станици у Призрену напао један младић, повукао за браду и ударио. Неколико дана касније, 26. септембра, нападнут је и протојерej Милутин Тимотијевић од стране тројице младића. Свети архијерејски синод је и ову представку доставио надлежним комисијама. Као и годину дана раније, епископ Павле и Синод су инсистирали на покушајима да се проблеми реше редовним путем. Иако је било јасно да њихове представке остају без конкретних резултата црква није желела, а чини се ни могла, другачије да делује.

Из докумената се види да су напади на великодостојнике и имовину СПЦ у Епархији рашко-призренској постајали све учесталији и озбиљнији. Напади на храмове, уништавања надгробних споменика и вербалне претње били су чести и у ранијим годинама. Од почетка осамедесетих, нарочито током и након демонстрација 1981. године, напади су постали чешћи и озбиљнији. О њима се, међутим, на страницама званичних црквених гласила ћутало или су веома ретко помињани, индиректно, кроз редове.

Уредник *Православља*, протођакон Р. Ракић, наводи да су постојала два разлога за ћутање и тек бојажљиве назнаке о проблемима са којима су се српски народ и СПЦ сусретали на Косову и Метохији.[26] Први је био недостатак информација које су стизале у саму редакцију. Епископ рашко-призреноски Павле веровао је да треба истрпети све нападе, по сваку цену. Обраћао се надлежним државним институцијама, у којима је наилазио на пристојан пријем, али су све његове представке завршавале у фиоци. Контакти између уредништва *Православља* и Епархије рашко-призренске су били слаби. Други разлог је било постојање свести о потреби аутоцензуре у самој цркви. Након неформалних сугестија, оштрије формулације у чланцима су ублажаване, текстови прочишћавани од свега што би можда могло да изазове реакцију власти. Протођакон наводи да уредништво није имало проблема са државним службама и партијским форумима због текстова у вези са догађајима на Космету. Међутим, поучена лошим искуствима из претходног периода, црква је научила да буде опрезна. Зато је уредништву сугерисано да се не иде превише фронтално са текстовима, да се „ћути и трпи", јер су „правда и истина" на њиховој страни.

почупати. Јел бо доста национализам српски. Сели се у Србију сели, сели мајку ти српску..." Такође, у извештају Комисији је наведено да су за време демонстрација „у Епархији рашко-призренској причињене штете од стране шовиниста албанске националности". У наставку је побројано разбијање прозора на цркви у Урошевцу, скрнављење 38 споменика на гробљу у селу Бресје код Косова Поља и 6 надгробних споменика у селу Штимље. (Саво Б. Јовић, *нав. дело*, 163) Свети архијерејски синод СПЦ донео је одлуку да се извештај и претећа писма проследе и Комисијама за односе са верским заједницама Савезног извршног већа и ИВ Скупштине СР Србије.

26 Разговор аутора са протођаконом Радомирем Ракићем.

У интервјуу који је патријарх Герман дао за београдски недељник *Новости 8*, на питање да ли Православље или неко друго гласило Цркве послужи понекад и као полигон за полемику са социјалистичким друштвом, одговорио је: „Ако се догоди да смо принуђени да бранимо неку истину, или да извршимо неку исправку кроз ‚Православље', то ни у ком случају не значи да је наше гласило полигон за полемику ма с ким. То је дијалог."[27]

Међутим, 1981. година ипак је донела значајне промене. Иако бојажљиво, извештавање *Православља* било је знатно отвореније у односу на претходну годину. Када се зна да никакве промене у извештавању није било током читаве претходне деценије, овај податак речито говори сам за себе. Такође, чини се да је након априлске побуне дошло до извесног зближавања између СПЦ и државе, превенствено поклапањем одређених интереса, о чему извештавају и поједини страни медији. Текстови са оваквим закључцима могли су се чути на радију *Deutsche welle*, као и у прокатолички настројеним листовима, швајцарском *Neue Zuerćer Zeitung* и бечком *Di presse*.[28] Иако су ово били чланци првенствено пропагандног карактера, намењени католичким верницима у Југославији, чини се да њихови наводи нису потпуно неосновани.

Година 1982.

Година 1982. донела је значајне промене. Оне су најављене већ у *Православљу* од 15. јануара.[29] Под симптоматичним насловом „Ту кнезови нису ради кавзи..." пренесен је текст из двонедељника *Дуга*. Уредништво се држало провереног рецепта – пренесен је текст другог листа о теми која се сматрала осетљивом. Међутим, и поред тога што је текст пренесен, његово објављивање је било велики заокрет у уређивачкој политици.

Први пут се наводи кривац за проблеме са којима се СПЦ среће на Космету. То је „албанска иредента", која је пола године раније постала „званични кривац" за све инциденте на Косову, након априлске побуне.[30] У тексту

27 АЈ, 122, Ф 262, 11. јун 1981.

28 Радио *Deutsche welle* у тексту који је имао превасходно за циљ да покаже угроженост Католичке цркве у Југославији, истиче: „Београд и Србија започели су радикалну промену курса према Православној цркви, пре свега на Косову углавном настањеном муслиманским Албанцима, са намером да зауставе исељавање Срба. Одједном је патријарху у Београду предат новац за национализовану имовину што је требало уследити пре неколико година, а Патријаршија га није могла добити ни путем суда". *Исто*, 30. јул 1981; 6. и 13. август. 1981.

29 *Православље*, бр. 356, 15. јануар 1982, 8-9.

30 Уз великосрпски хегемонизам, албанска иредента је проглашена за главни проблем у покрајини. Под овим лоше скројеним термином (иредентисти - лат. irredento - присталице иреденте; фигуративно: сви они који теже за присаједињењем неке области која је под туђином, земљи или држави којој би, по праву самоопредељења народа, требало

чија је основа тема страдање манастира Св. Тројице код Призрена, побројани су и бројни други напади на свештенство и имовину СПЦ у претходној години. Први пут су читаоци *Православља* могли да сазнају о физичким нападима на епископа Павла и прфесора призренске богословије Милутина Тимотијевића. Такође, први пут је отворено изнесена тврдња да је конак Пећке патријаршије намерно запаљен. Наведени су и бројни проблеми са којима се сусрећу монахиње манастире Св. Тројице: крађе и убиста стоке, крађа дрва, физички насртаји, силовања, пребијања.[31] Локалне власти су оптужене да остају неме и допуштају да се иначе познати починиоци извуку некажњено. У тексту се потврђује политика на којој су СПЦ и епоскоп Павле инсистирали:

„Владика Павле им каже да ћуте и трпе. Он жели да оне остану ту, да не напуштају манастир. [...] Српска православна црква ћути, и поред свега, приповеда трпљење."[32]

За разлику од претходних година, када би након једног текста који би се бавио догађајима на простору Епархије рашко-призренске уследила пауза од неколико месеци, следећи текст је изашао већ након месец дана. У таксту под насловом „У име правде и братства" аутор наступа крајње директно.[33].

„Сви знамо да је Српска црква већ дуже време, а нарочито последњих годину дана, на том подручју изложена јавном или прикривеном контрареволуционарном терору великоалбанске иреденте и шовинистичке хистерије - на жалост без одговарајуће, ефикасне заштите својих неприкосновених уставних и законских права. Напади на Цркву, уз невољно исељавање Срба и Црногораца, били су, у ствари, први озбиљни и упозоравајући симптоми методичне иредентистичке активности у Покрајини."

Аутор одговара и на примедбе због слабог одговора цркве на ове проблеме.

да припада) подразумевали су се све активности припадника албанске етничке заједнице уперене против реда и мира у САП Косово. Медији су термин прихватили након албанске побуне 1981. када су га у широку употребу увели функционери СКЈ.

31 Поред свакодневних проблема са крађом дрва, нападима на стоку, протеривањем стоке кроз манастирско имање и вербалних претњи, посебно се истичке покушај силовања педестогодишње сестре Херувиме, као и силовање гошће манастира из Загреба. Два пута се наводи да је „силована, опљачкана, изубијана". Починилац је био младић из оближњег села Рековац. Несрећна жене је побегла у Загреб чим се мало опоравила док је лекар који ју је прегледао и издао уверење да је силована, иначе странац који очигледно није знао много о ситуацији на терену, одмах премештен у друго место. Младић је остао некажњен. *Православље*, бр. 356, 15. јануар 1982, 9.

32 *Исто*, 9.

33 *Православље*, бр. 358, 15. фебрар 1982, 2. Уреднишство је одлучило да текст са осетљивим садржајем поново буде преузет из другог листа. Овај пут међутим, текст је преузет из *Весника*, органа Савеза удружења православног свештенства Југославије, из јануара 1982.

„Замерају Српској цркви што ћути и проповеда трпљење. Црква не ћути: она чини оно што може чинити, свесна осетљивости тренутка. Не жели ‚ескалацију српског национализма' и понаша се у највећој мери конструктивно: говори тамо где ваљда има смисла говорити, апелујући на савест, на друштвене, националне и државне интересе. Тачно је: Црква проповеда трпљење а проповедаће га и даље јер је то заповест Христова."

Поново је потребно читати између редова. Аутор истиче да напади на цркву трају већ дуго и да су се појачали након демонстрација. Црква покушава редовним путем, преко институција државе, да се од њих заштити. Прихваћена је терминологија присутна у медијима, извор проблема се види у „великоалабанским иредентистима" али се у складу са уобичајеним методом равнотеже помиње и опасност од „ескалације српског национализма". Апелује се на помоћ државе, а у њеном недостатку, аутор верује да црква може да следи само политику трпљења.

Изненађујуће, у јавну расправу се укључио и *Гласник*. Пошто због карактера листа у њему није могао бити објављен текст који би се бавио сличном врстом актуелности као текстови у *Православљу*, уредништво је прибегло опробаном методу како би указало на страдање Срба на Косову и Метохији. У делу листа у коме су обично објављивани текстови из црквене историје објављен је текст под насловом „Писмо са Косова од пре 110 година".[34] Алузија је била јасна. Реченицама као што је: „Овде вреди више једно Арнаутско говече, које само овуда пролази, негли сви христјани и све христјанске цркве. Жалосно је стање наше, које се описати неможе"; није потребан додатни коментар.

Након бурног почетка године наступило је затишје дуго три месеца. Током њих није било тектова који су извештавали о ситуацији са простора Косова и Метохије. Међутим, промена тона и оштрији, одлучнији став уредништва *Православља* могу да се прате и током овог периода. За разлику од ранијих година, када је полемичких текстова било јако мало и бавили су се споредним темама, током ова три месеца читаоци су у *Православљу* могли да прочитају четири оштра, полемичка текста.[35] Саме теме нису толико значајне колико тон излагања аутора текста.[36]

---

34 Писмо је упућено државном Намесништву и Митрополиту српском 1872. године. У њему су Срби из околине Неродимља извештавали о свом страдању као и страдању манастира Успења пресвете Богородице који се налазио у близини. „Писмо са Косова од пре 110 година", *Гласник*, бр 3, март 1982, 78-81.

35 „Нека се баве ‚душом а не политиком'", *Православље*, бр. 360, 15. март 1982, 3; „Одговор младе искушенице поводом чланка ‚Силом у манастир'", *Исто*, 3; „Још поводом чланка ‚Силом у манастир'", *Православље*, бр. 361, 1. април 1982, 3; „Има ли граница увредама?", *Православље*, бр. 363, 1. мај 1982, 3.

36 Ово се треба присетити речи уредника из децембра 1980, у којима одговара на жељу читалаца за полемичким текстовима. „Што се тиче полемике, ми њој прибегавамо једино када морамо, кад смо изазвани. Полемика је трка на кратку стазу, па је позитивно

Слободније се размишљало, слободније писало, па су и црквени листови, са одређене дистанце, пратили тај тренд. У таквој атмосфери створена је могућност да се у броју од 15. маја, на насловној страни, нађе „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову".[37]

Апел представља заокрет у односу на читаву дотадашњу уређивачку политику листа. Још важније, Апел представља заокрет у комплетној политици СПЦ према догађајима на Косову и Метохији. По свом тону, ставовима који се у њему износе, чињеници да је објављен на насловној страни званичног листа Патријаршије и да га је потписало 21 свештено и монашко лице, Апел је представљао важну карику не само за разумевање јавног деловања СПЦ, већ и развој косовског питања уопште.

Потписници Апела су се на почетку осврнули на приговоре СПЦ „да ћути и проповеда трпљење". „Истина је да Црква, научена својим хиљадугодишњим искуством, зна да постоји време стрпљивог ћутања и време говорења. И да је некад њено ћутање речитије од сваког говора (збивања говоре да је њено данашње ћутање баш такве природе, и да је то можда већ речит податак о њеном положају што се до данас није чинила)." Ћутање цркве оправдава се њеним тешким положајем под комунистичком влашћу. Такође, јасно је да потписници верују да се клима мења, и да наступа „време говорења", а самим тим и „време деловања".

У наставку се по први пут користе синтагме које су постале неизоставни део сваке полемике у вези косовског питања током наредних деценија: „Српски народ нема скупље речи од речи Косово" и „Косово је наше памћење". Без имало, до тада увек присутне опрезности, повлачи се паралела између страдања Срба у Старој Србији у време османске власти, са модерним страдањем на територији САП Косово. Док се страдање током 19. века може објаснити „турским робовањем", запањује чињеница да „се све то скоро исто и на исти начин и данас догађа са Србима на Косову. Нема примера из прошлог страдања који се за последњих двадесет година није над Србима на Косову поновио, од угрожавања живота и имања, до паљења

излагање верских истина далеко неопходније, јер смо ми верски (ист. ур.) лист - желимо да се наш читалац боље упозна са вером Православне цркве." (*Православље*, бр. 328, 15. новембар 1980, 7) Порука је била јасна. Читаност је важна, али је још важније бити опрезан. Осамнаест месеци касније опрезност је попустила. На то је утицала промена климе у друштву.

37 Апел је упућен Председништву СФРЈ, Председништву СР Србије, Скупштини СР Србије и Св. архијерејском синоду за Св. архијерејски сабор. Текст је достављен и свим већим београдским листовима. *Православље*, бр. 364, 15. мај. 1982, 1-4. Апел је објављен без имена потписника. Након објављивања Апела јавили су се бројни свештеници и монаси, из Србије, Босне и других крајева, који су желели да буду потписници Апела. Атанасије Јефтић, *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, Јединство, Приштина, 1990, 407.

Пећке патријаршије, скрнављења светих гробова, непочинства над ђацима и монасима, до слепљења стоке зато што је српска. Сви смо то добро знали иако је то дуго била забрањена ‚табу' тема, која је неке смелије коштала често врло скупо."

За страдање Срба у апелу се оптужују Албанци. Потписници не желе да оптуже читав албански народ али одбијају да прихвате да је то дело „шачице непријатеља" како се истицало у медијима и на форумима СКЈ. Као одговорне виде и званичне органе Косова. Захтевају да се престане са са губљењем времена на „дискусијама по седницама и комисијама, на репортаже и полемике у штампи и на телевизији", већ да се предузму конкретне мере као би се спречило даље страдање и егзодус Срба.

Р. Ракић наводи да је његова одлука да се апел објави на насловној страни броја наишла на одобравање у страним гласилима. Честитке стране штампе пратиле су критике и напади у делу домаће.

Један део медија Апел је дочекао са осудом. У томе су предњачили загребачки *Данас* и *Вјесник*. У београдским медијима Апел је нападнут у *Политици* од 15. јуна, и посебно у „*НИН*"-у од 23. јуна. У оба случаја аутор је Апел окаракерисао као „опасан корак" и „изазов национализма".

На критике је одговорио један од потписника Апела, професор Богословског факултета у Београду, Атанасије Јефтић.[38] Текст је писао непосредно након свирепог убиства Данила Миланчића у селу Самодрежи, код Вучитрна.[39] Очигледно под утиском злочина, аутор пише без имало аутоцензуре. Он отворено подеђа на пароле Албанаца: „Данас један, сутра седам, прекосутра сви ко један" и „Од Призрена па до Рашке побићемо српске

38 „Са Косова и око Косова", *Православље*, бр. 366, 15. јун 1982, 3.

39 Данило Миланчић је убијен 2. јуна 1982. на пољу, док је напасао стоку. Четворица Албанаца су прво брутално претукли њега и његову мајку, којој су сломљене десна рука и десна нога. Пребијеном Данилу је потом Ферат Муја пуцао у груди. Убио га је и ранио мајку која је својим телом покушала да заштити сина. (Јеврем Дамњановић, *Косовска голгота*, Интервју, специјално издање, 22. октобар 1988, 51-53.) Убиство је изазвало огорчење јавности. Медији су почевши од 4. јуна опширно извештавали о овом злочину. Тема страдања Срба на територији САП Косово била је актуленија него икад раније, иако се о обиму и методама и даље није могло потпуно слободно говорити. Судбина породице Миланчић била је парадигма судбине Срба на Косову и Метохији током 20. века. Данилов деда, Данило, убијен је током Другог светског рата од стране Албанаца емиграната. Отац Славомир је убијен 1960. године, такође од Албанца емигранта, шумокрадице. Данилова смрт симболизовала је континутитет злочина и прогона Срба, о коме се до тада ћутало. (Атанасије Јефтић, *нав. дело*, Јединство, Приштина, 1990, 56) Говорећи о убиству Данила Малинчића А. Јефтић наводи да „више оваквих и сличних случајева познато нам је и од раније (бројна убиства Срба на Косову остају чак и непријављена, од страха због освете), и управо је то био један од главних разлога да нас неколицина јавно дигнемо глас у заштиту тог угроженог живља и угрожених му светиња на Косову и Метохији." *Православље*, бр. 366, 15. јун 1982, 3.

вашке". У одговору на нападе новинара хрватских новина А. Јефтић истиче: „Неће нас уплашити разноразна етикетирања (називани смо ‚националистима', ‚великосрпским шовинистима', ‚милитантнима', ‚агресивнима', ‚политизованима' итд.) нити оптужба да се ‚бавимо политиком' - која је на тај начин својеврсни монопол новинара - јер бранећи живот и част своје браће, своју и њихову живу Цркву, то није политика, него животна нужда."

Апел и текст А. Јефтића следила су још два текста на које треба обратити пажњу. У истом броју *Православља*, од 15. јуна, изашао је и текст Дамаскина Давидовића, професора Призренске богословије, о страдању манастира Девич.[40] Као што је А. Јефтић у страдању три генерације породице Миланчић видео симболично страдање Срба на Косову и Метохији током читавог века, тако је и Д. Давидовић повукао паралелу између страдања манастира Девич и страдања Српског народа. У претходним месецима, уредништво *Православља* је ослушкивало климу, чекало да други медији покрену поједина питања, често преносило њихове текстове. У тексту Д. Давидовића види се дубина промене. „Како ми треба да схватимо оно што у новинама пише, и то врло често у последње време, да притиска на српски живаљ скоро да и нема, или је врло мали?" Уместо опрезног наступања путем који су прокрчили други, *Православље* сада критикује друге због кукавичлика и пристрасног, контролисаног информисања. Отворено се оптужују државне установе за нереаговање. Цитирају се речи игуманије Параскеве: „Мислим да има једно десет килограма наших представки и жалби". Цитира се и неколико представки које је игуманија упутила представницима власти. Из њих се виде бројни примери напада, пребијања, крађа и других најразличитијих метода прогона и притиска које су вршили Албанци из оближњих села.

У следећем броју *Православља* објављен је текст под насловом „Породица Миланчић није напустила огњиште".[41] Текст представља колаж састављен од више делова различитих текстова објављених у другим дневним и недељним листовима. Извучени су најпотреснији одломци који говоре о трагичној судбини Миланчића, бруталном убиству и изостанку одлучне реакције власти. У самом тексту постоји још једна, на први поглед неприметна димензија. У првом делу текста, који говори и одлуци Миланчића да напусте Косово, преносе се речи мајке, Данице Миланчић. „Више тамо не смемо да живимо. Не верујемо у њину власт. Имали смо пуно пријава, пуно напада. Ништа нам није помогло. Више не верујем у њину власт". Међутим, чланак се завршава кратким извештајем из *Политике* у коме се наводи: „Даница Малинчић се враћа на Косово. Председник Скупштине СР Србије Бранко Пешић примио је јуче у Београду Даницу Малинчић.

40 „Манастир Девич све угроженији", *Исто*, 7; 10.

41 „Породица Миланчић није напустила огњиште", *Православље*, бр. 357, 1. јул 1982, 5.

[...] После дужег разговора, Даница Малинчић је одлучила да се врати на своје имање у Самодрежи." Крај чланка је носио поруку. Очи народа, али и СПЦ, биле се окренуте ка Београду, од кога се очекивала помоћ и у кога се и даље, упркос свему, веровало.

Мини-циклус текстова чије је централна тема страдање Срба и СПЦ на Косову и Метохији затворила је Видовданска беседа епископа жичког Стефана, објављена под насловом „Непресушни косовски извори".[42] У беседи одржаној на Далматинском Косову, епископ се осврнуо на страдање Срба на Косову и Метохији. „Не смемо да заборавимо ону трагедију која се тамо (на Косову и Метохији - прим.аут.) данас дешава. [...] Догађаји су толико трагични и стравични да се веома често осећамо, као некада пророк Јеремија, који је оплакивао горку судбину свога народа говорећи: ‚Погледај, Господе, јер ми је туга, утроба ми се усколеба, срце се моје преврће у мени."

Промена односа према извештавању о страдању Срба на Косову и Метохији види се и из повећања броја теста. У првих седам месеци 1982. године објављено је осам текстова о овом проблему, што је за само један мање него укупно током претходне две године. Још значајније сведочанство је њихов све оштрији и отворенији тон, изостанак аутоцензуре и директне оптужбе на рачин дела Албанаца и институција власти. Посебно су била оштра два најученија аутора, А. Јефтић и Д. Давидовић. Уредник Р. Ракић наводи да је уредништво посебно било задовољно текстовима А. Јефтића, који су наилазили на велики одјек. Такође, он наводи да уредништво није трпело притиске због оваквог начина извештавања. Ограничења су више долазила изнутра, од стране кругова који су сматрали да је аутоцензура и даље неопходна и да неке теме не треба превише отворено форсирати.

Крај године и последњи текстови у 1982, чија је су тема били догађаји на Косову и Метохији, објављени су у броју *Гласнику* од 1. новембра и *Православљу* од 15. новембра. Текстови, који се на различите начине баве темом, сублимирају уређивачку политику *Православља*, начин на који су се односили са осетљивим темама и однос СПЦ према проблемима на Косову и Метохији.

Обиман текст „Освећени темељи конака у Пећкој патријаршији" строго је информативног карактера.[43] Након оштрих текстова из прве половине године, који су између осталог говорили и о страдању манастира Девич и монахиња у њему, изненађујуће делују редови о посети патријарха манастиру. „Пре посласка, Патријарх је разговарао са игуманијом о ситуацији у манастиру, као

42 „Непресушни косовски извори", *Православље*, бр. 368, 15. јула 1982, 9.

43 „Освећени темељи конака у Пећкој патријаршији", *Православље*, бр. 376, 15. новембар 1982, 6-10. У оквиру текста објављен је и „Говор његове светости господина Германа патријарха српског", одржан 14. октобра у Пећкој патријаршији.

и у овом делу Косова, где је било и много напада на монахиње, на манастир и манастирско имање и манастирску стоку од стране *неодговорних лица* (озн. аут.)." Као да није реч о истим новинама у којима је пола године раније А. Јефтић цитирао албанску паролу „Од Призрена па до Рашке побићемо српске вашке." У оквиру текста објављен је говор патријарха Германа одржан приликом посвећења конака. Партијарх је у говору позвао Србе да остану на Косову, да трпе и истрају.[44] Посебно их је позвао да поштују државне законе, па чак и ако тиме ризикују страдање.[45]

Текст о освећењу новог конака следио је текст под насловом „Напади на српске свештенике и православне вернике на Косову".[46] Чланак је била реакција Светог архијерејског сабора на „нападе шиптарских група или појединаца на српске православне манастире и парохијске цркве, на свештенике, свештено-монахе и монахиње, на православне вернике и на српска гробља на Косову и Метохији" који трају „већ деценијама".[47] Из хронолошког прегледа случајева терора и реакција СПЦ (жалби, молби, представки, меморандума) током периода од 1968. до 1982, са посебним осртом на осамдесете, очигледан је континутитет терора и изостанак адекватног одговора државних органа.

Коначно, у истом броју *Православља* објављен је и текст „Српска православна црква и догађаји на Косову".[48] Аутор текста устаје против „завере ћутања" и судбину СПЦ на Косову везује за опстанак Срба на овом простору. Циљ му је да истакне неколико важних елемената неопходних за разумевање повода и узрока терора над Србима и њиховог масовног исељавања.[49] Важан цитат он доноси на почетку текста: „Сада када положај СПЦ на Косову више не третира као државна тајна и омогућено је да се решава..." У овој реченици крије се одговор на многе дилеме које писање *Православља* током 1982. покреће. Много је јаснија одлука да се инстистира на текстовима

---

44 „...позивамо свеколико Немањићко потомство, које од памтивека живи на Косову, да остане овде где је. Не напуштајте, децо наша, своја огњишта [...] Знамо да је чак и ваша егзистенција угрожена, али је то све пролазно и привремено." *Исто*, 7

45 „Поштујте, дакле, и државне законе, законе грађанских власти, јер сам Господ Христос је казао да је свака власт од бога дана. Од бога је дано и да праведни Јов страда." *Исто*, 7.

46 *Исто*, 10-11.

47 СА сабор је одлучио да објави део докумената доји говоре о терору на Косову и Метохији. Након година жалби достављених Комисији за односе са верским заједницама ИВ Скупштине СР Србије, као и органима САП Косово, ништа адекватно није предузето да се тај терор заустави и спречи.

48 *Исто*, 12.

49 Аутор наводи да се почетак масовног исељавања Срба и терора над њима обично смешта у 1968. или 1961. годину. По његовом мишљењу проблем тада заиста ескалира али се корени насиља виде још у 1941. години. Током периода 1945-1961. терор и његови узроци нису нестали, већ су само привремено утихнули.

о страдању Срба и отвореним оптужбама на рачун Албанаца и државних и покрајинских органа. СПЦ је веровала да ће се интервенцијом државе, пре свега органа СР Србије, проблеми решити позитивно за Србе. У СПЦ су били уверени да је јавна дебата,покренута током лета 1981, почетак државне интервенције и решавања проблема. Септембра 1982. у Скупштини Србије су се гласно чуле речи да се на Косову „не догађа исељавање, већ протеривање".[50]

Документи показују да се СПЦ током 1982. године суочавала са проблемима сличним оним из претходних година.[51] Званичне реакције цркве су такође биле сличне као и раније. Епископ рашко-призренски Павле у више наврата се писмима обраћао Комисији за односе са верским заједницама у Приштини.[52] Такође, састао се и са Али Шукријом, председником Председништва САП Косово.[53] Иако су проблеми са којима се на Косову и Метохији сусретала СПЦ били несумњиво велики и озбиљни, они се нису много променили у односу на претходне године. Због тога, разлоге у промени уређивачке политике и отвореном, често веома оштром писању црквених листова, треба тражити на другом месту.

Период 1980-1982. године је време појачане репресије над „непријатељима режима". Број политичких суђења расте у односу на период седамдесетих.

---

50 ЦК СКЈ 5. јула је расправљо о „контрареволуцији на Косову". (Ђорђе Борозан, Љубодраг Димић, „У Србији и Југославији", у: *Земља Живих/The land of the living*, приредио Тихомир С. Илијић, Публикум, Београд, 282).На заседању ЦК СКЈ 17. новембра 1981. донета је платформа за решавање ситуације на Косову и Метохији. У њој се побуна карактерише као „непријатељска акција", са „контрареволуционарним циљевима", добро организована и припремљена споља". У документу се наводи да је основни циљ акције „разбијање Југославије. Снажна критика ПК СК Косова је била посредан знак да се може критички говорити о стању на Косову. (*Политичка платформа за акцију Савеза комуниста Југославије у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову (усвојена на 22. седници ЦК СКЈ 17. новембра 1981)*, уредник Давид Атлагић, БИГЗ, Београд 1981, 8-11) У том тренутку са Косова и Метохије се било иселило 42,2% свих Срба и 63,3% свих Црногораца. Ђорђе Борозан, Љубодраг Димић, „У Србији и Југославији", у: *Земља Живих/The land of the living*, приредио Тихомир С. Илијић, Публикум, Београд 2005, 282-3.

51 Напади на манастире Св. Марка код Корише, Девич и Свете Тројице; више десетина обијених, опљачканих и оштећених цркава, више десетина оскрнављених гробаља, уз бројне нападе на Србе, њихове куће и имовину. Атанасије Јефтић, *нав. дело,* 54.

52 *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку*, Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске, уредник Мирјана Литричин, Жагор, Београд, 2011, 578-581; 594; 616.

53 О састанку са Али Шукријом епископ Павле је детаљно известио Синод. Шукрија је да ће преузети све како би незаконити поступци престали. У извештају, епископ Павле наводи да је увек наилазио на леп пријем код виших власти, али код нижих, где права треба суштински да се остваре, ствар је стајала слабо. *Исто*, 584-588

Већину међу њима чине Албанци.[54] Повећана репресија била је и својеврсан показатељ кризе режима. Од 1981. године и процеса Гојку Ђогу расте јавни отпор политичким суђењима.[55] У таквој клими црква се прилагођавала тренутним околностима. Када су други медији критички извештавали о ситуацији на Косову и Метохији, као што је нпр. било у данима наком убиства Данила Миланчића, у *Православљу* су се могли прочитати изузетно оштри, критички текстови. Међутим, када би би у медијима била доминантна нека друга тема, настајало је затишје. Све то говори да СПЦ није имала снаге ни смелости да сама у јавности иступи у заштиту свештенства, монаштва и имовине СПЦ, али и Срба уопште. Зато су вешто користили плиму критике коју су покретали други медији, и тада су отворено износили своје ставове.

Промена у уређивачкој политици и све слободније писање, за листове СПЦ представљало је постепено „освајање слободе", које се касније нису одрицали. Промена, једном извршена, била је трајна. У наредним годинама, и поред периода затишја, *Православље* је постало жесток критичар стања на Косову и Метохији и политике која је на овом простору вођена.

Последице

Може се поставити питање оправданости погледа на само три године листова који су излазили деценијама пре и након овог микропериода. Међутим, промене које су се током ове три године одиграле, како у Југославији у целини, тако и у оквиру СПЦ, имале су дугорочне последице и неопходно их је детаљно проучити. У овом периоду на Косову је дошло до дестабилизације Југославије која је била увод у њен распад. Ситуација, која је већ дуже време за Србе било неподношљива и доводила до њиховог масовног исељавања, додатно се погоршала. У периоду од 1. октобра 1980. до 30. септембра 1982, од укупно 15 840 новозапослених на Космету, Албанаца је било 14 541 а Срба и Црногораца 208.[56] Ескалација отвореног албанског деловања у

54 „У периоду од 1981. до средине 1986. ухапшено је и осуђено за „политички криминал" око 6 500 Албанаца, а само 1986. године, од укупно око 1 400 затвореника, огромну већину чине Албанци. Само у периоду између априла и јула 1986. осуђено је 120 Албанаца, у групама или индивидуално за политичку делатност. [...] Радње извршења у свим тим масовним политичким судским процесима сводиле су се на: формирање илегалних организација, захтеве за формирање републике Косово у Југославији, на писање непријатељских парола, уношење литературе из референце која је оцењена као непријатељска, контакте са политичком емиграцијом и слично." Рајко Даниловић, *Употреба непријатеља. Политичка суђења у Југославији 1945-1991*, Завод за уџбенике, Београд, 2010, 309.

55 *Исто*, 49.

56 Момчило Павловић, „Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944-1991", у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима*, уреник Никола Б. Поповић, Институт за савремену историју, Београд, 2001, 168.

правцу сецесије Косова довела је и до промене у односу, првенствено Српског државног и пратијског врха, према Косову. Све то је допринело да дође до потпуног заокрета, не само у уређивачкој политици црквених листова, већ постепено и у јавном ставу и деловању СПЦ по питању Косова и Метохије. Овај заокрет, који се одвија најпре у другој половини 1981. и првој половини 1982. године, касније се осетио и у другим сферама српског друштва и постао очигледан до 1986. године

Промена у уређивачкој политици није била тренутна и није утихнула када се плима критике других медија окренула на другу страну. Већ следеће, 1983. године, *Православље* објављује детаљан текст о афери око пожара у Пећкој патријаршији 1981. године, теоријама о узроку пожара и истрази.[57] У тексту се отворено оптужују званични органи за прикривање, а Албанци за подметање пожара. Након бројних критичких текстова, који су се користили већ описаним методама, да се са што мање ризика изнесу став уредништва, коначан заокрет, и својевресну трансформацију *Православља* из листа о животу цркве, у новине које критички говоре о друштву, проблемима СПЦ и српског народа, и на одређен начин улазе у политичку арену, означила је серија текстова А. Јефтића „Од Косова до Јадовна".[58]

Свој допринос је дао и *Гласник*. Пракса започета објављивањем писма косовских Срба из 19. века, у којем указују на тешко стање и тортуру коју трпе од стане Албанаца, постала је редовна таком 1983. године. На тај начин је и овај, првенствено службени лист, дао свој допринос у указивању на проблеме СПЦ и Срба на Косову, и све активнојој улози СПЦ у покушају да се ситуација на Косову реши повољно по Србе.

„Косовско питање", односно масовно исељавање Срба као његова важна етапа, суштински је започело Брионским пленумом. Међутим, оно је у јавности отворено тек 1981. године, а сва дубина проблема је постепено откривана тек у наредним годинама. Друга половина 1981. и прва 1982. године су почетак самоорганизовања Срба са Косова и Метохије, које је отпочело састанцима у месним заједницама Косова Поља, да би касније расло до „Петиције 2016"[59] 1986. године и првих јавних долазака Срба са Косова у Београд. Баш у овим данима и СПЦ је почела да „диже главу", након дугогодишње дефанзиве. Део црквених кругова је осетио да се на Косову може пронаћи

57 *Православље,* 1. март 1983, 13-14.

58 Путопис аутора, објављен у три броја *Православља*, (*Православље*, 15. децембар 1983, 6-7; 1. јануар 1984, 6-7; 15. јануар 1984 4-5) касније је проширен документима, интервјуима и другим текстовима А. Јефтића и као засебна књига већ до 1987. је имао седам издања. Атанасије Јефтић, *Од Косова до Јадовна: путни записи јеромонаха Атанасија Јефтића*, Просвета, Београд 1987.

59 С. Ковачевић, П. Дајић, *Хронологија југословенске кризе 1942-1993*, Институт за европске студије, Београд, 1994.

одређени „паралелизам интереса" са СК Србије и владом СР Србије, што је искористила да постепено постане значајан чинилац у покушајима решавања овог проблема. Црква је наставила да званично проповеда политику „трпљења у тишини", али је све активније, кад год су то до догађаји допуштали, износила свој став о ситуацији на Косову и Метохији, стајала у одбрану својих верника, свештенства, монаштва и имовине, и активно се укључивала у процесе који ће свој епилог имати у последњој деценији деведесетих.

Интервју

Разговор аутора са протођаконом Радомиром Ракићем.

Архивски извори

Архив Југославије, фонд Танјуг 112, фасцикле 262-9, *Танјуг*: религија, политика, друштво, страни и домаћи извори.

Објављени извори

Политичка платформа за акцију Савеза комуниста Југославије у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову (усвојена на 22. седници ЦК СКЈ 17. новембра 1981), уредник Давид Атлагић, Бигз, Београд 1981.

Саво Б. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Информативно-издавачка установа Српске православне цркве, Београд 2007.

Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку, Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске, уредник Мирјана Литричин, Жагор, Београд, 2011.

Штампа

Православље, 1980-1983. године.
Гласник, 1980-1983. године.
НИН, 1980-1983. године.
Наша реч, 1980-1983. године.

Литература

Батаковић 2006: Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Чигоја штампа, Београд.

Батаковић 2007: Д. Т. Батаковић, *Косово и Метохија - историја и идеологија*, Чигоја штампа, Београд.

Борозан, Димић 2005: Ђ. Борозан, Љ. Димић, „У Србији и Југославији", у: *Земља Живих/The land of the living*, приредио Тихомир С. Илијић, Публикум, Београд.

Вујачић 2009: *Како се догодио народ (I), „Антибирократска револуција" 1987-1989*, уредник Илија Вујачић, Службени гласник, Београд.

Вуковић 1981: *Шта се догађало на Косову*, уредник Предраг Вуковић, Политика, Београд 1981.

Вуковић 1989: З. Вуковић, *Од деформација СДБ до маспока и либерализма: моји стеногрaфски записи 1966-1972. године*, Народна књига, Београд.

Дамњановић 1988: Јеврем Дамњановић, *Косовска голгота*, Интервју, специјално издање, Београд.

Димић 2001: Љубодраг Димић, *Историја српске државности III, Србија у Југославији*, САНУ, Нови Сад.

Даниловић 2010: Рајко Даниловић, *Употреба непријатеља. Политичка суђења у Југославији 1945-1991*, Завод за уџбенике, Београд.

Јефтић 1990: Атанасије Јефтић, *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, Јединство, Приштина.

Јефтић 1997:Атанасије Јефтић, *Од Косова до Јадовна: путни записи јеромонаха Атанасија Јефтића*, Просвета, Београд 1987.

Ковачевић, Дајић 1994: Слободанка Ковачевић, Путник Дајић, *Хронологија југословенске кризе 1942-1993*, Институт за европске студије, Београд.

Петрановић 1988: Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988, III, Социјалистичка Југославија 1945-1988*, Нолит, Београд.

Чланци

Благојевић 2007: Марина Благојевић, „Повратак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије", у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност*, уредник Коста Михаиловић, САНУ, Београд.

Ђурић Мишина 2005: Вељко Ђурић Мишина, „Два документа једног времена", у: *Баштина*, 19, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић.

Илић 2007: Предраг Илић, „О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста", у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност*, уредник Коста Михаиловић, САНУ, Београд.

Лакић 2007: Зоран Лакић, „Положај Косова и Метохије у саставу Југославије", у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност*, уредник Коста Михаиловић, САНУ, Београд.

Павловић 2001: Момчило Павловић, „Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944-1991", у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима*, уреник Никола Б. Поповић, Институт за савремену историју, Београд.

Petar RISTANOVIĆ

SERBIAN ORTHODOX CHURCH AND „KOSOVO ISSUE“ 1980-1982

Summary

„Kosovo issue“ was gradually being opened after 1981 April riot occurring in the territory of the Social Autonomous Province of Kosovo. The reactions within the Communist Party of Yugoslavia, setting up the platform and attempts to calm the situation down were followed by more and more liberating and open media reporting. The Serbian Orthodox Church, using its unofficial papers „Pravoslavlje“ and „Glasnik“, tried to make the public acquainted with the situation in the area of Raska-prizren eparchy, as well as with the assaults, exiles, robberies and other problems that the Serbian Orthodox Church and the entire Serbian people used to face. Due to the sensitive position of the Serbian Orthodox Church under the communist regime, the editorials used various methods in order to avoid the criticism and possible negative consequences. Writing itself in time became more and more liberal following the reporting of other media. The Serbian Orthodox Church believed that the Serbian people in Kosovo should remain in Kosovo at all costs enduring the situation until it had been resolved. The change of general public climate and relations, particularly of the Serbian party and state organs towards Kosovo affected the church to develop the idea of matching its views and attitudes on the situation in the Socialist Autonomous Province of Kosovo with the views of party and republic organs. For this reason, the actions of the Serbian Orthodox Church grew more open and direct. The papers of the Serbian Orthodox Church, which used to talk about tradition and everyday life of the church, became one of the instruments for expressing views and participating in social dialogue.

Key words: Serbian Orthodox Church, Kosovo and Metohia, emigration of Serbs, rebellion in Kosovo 1981, ignition of Pec's Patriarchy, „Orthodoxy “, „Bulletin“.

Рад је предат 29. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК

*Ена МИРКОВИЋ**

РЕФЕРАТ О ПОЛИТИЧКОМ СТАЊУ У СРБИЈИ, ВОЈВОДИНИ И КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: У раду је приређен Реферат Благоја Нешковића о политичком стању у Србији, Војводини и Косову и Метохији, у тренутку када се налазио на најважнијим партијским и државним функцијама. Документ до сада није публикован. Значајан је јер се кроз њега се могу видети ставови како Б. Нешковића тако и тадашњег званичног државног врха о ситуацији на Косову и Метохији.

Кључне речи: Благоје Нешковић, реферат, Косово и Метохија.

Др Благоје Нешковић (1907-1984) рођен је у Крагујевцу 1907. године. Завршио је гимназију 1926. у Београду, а потом и Медицински факултет у Београду 1933. године. Као студент придружио се Удружењу студената марксиста. Члан Месног комитета Комунистичке партије Југославије за Београд постао је 1935. године. Пријавио се као добровољац у Шпанском грађанском рату. Учествовао је као борац и лекар у батаљону Ђура Ђаковић, 129. интернационалне бригаде. Био је постављен за председника Централне медицинске комисије интернационалних бригада, која је давала стручну оцену способности појединих бораца за напоре који их очекују на ратишту. По повратку из Шпаније провео је две године у логорима у Француској радећи као лекар.[1] После расформирања логора, вратио се у Југославију, кратко време бораво у логору у Билећи да би након тога био прогнан у родни град.

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина, ena04111986@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу: прилози за биографију*, Службени гласник, Београд, 2011, 15.

Крајем јануара 1941. године дошао је у Београд и прешао у илегалност. Убрзо је био изабран на место секретара Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Србију. Већи део рата је провео у илегали у Београду (до изласка на слободну територију 1943. године), где је организовао отпор против окупатора у Србији. Био је члан Главног народноослободилачког одбора, члан Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије.[2]

На оснивачком конгресу Комунистичке партије Србије, маја 1945. године изабран је за секретара Централног комитета и ту функцију је обављао до 1948. године. У периоду од 1945. до 1948. године налазио се на функцији председника Владе Народне Републике Србије.

Године 1952. постао је потпредседник владе Федеративне народне републике Југославије, али је убрзо под оптужбом спровођења „опортунистичке политике" и сарадње са Информбироом, приморан да да оставку на све партијске функције. Истовремено, искључен је из Централног комитета. Од тада се посвећује научној каријери, не присуствујући више у политичком животу.[3] Партија је одбила његов захтев за рехабилитацију 1983. године.

Реферат о политичком стању у Србији, Војводини и Косову и Метохији се налази у оквиру фонда Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић у Историјском архиву Београда у кутији број 10.[4] Написан је 1945. или 1946. године, када је Благоје Нешковић био на функцијама секретара Централног комитета и председника Владе Народне Републике Србије. У тренутку настанка овог документа, ФНРЈ се у спољној политици у потпуности ослањала на Совјетски Савез, што се види из текста документа. Реферат је значајан, јер се на основу њега виде ставови Благоја Нешковића о тада најважнијим актуелним унутрашњим политичким питањима – питању откупа, националном питању, послератном опоравку земље. Посебно је значајан јер је један од ретких докумената на основу кога се може видети став Благоја Нешковића о косовском питању. Документ до сада није публикован. Не знамо за коју прилику је био намењен. Ми га објављујемо прекуцаног у целости, са свим правописним и граматичким грешкама. Важно је да напоменемо да су одређени делови текста прецртани хемијском оловком од стране непознатог лица. Постоји могућност да је корекције вршио сам Благоје Нешковић док се припремао за излагање реферата. Ови делови су у тексту означени угластим заградама.

2 Момчило Митровић, „Др Благоје Нешковић – ибеовац", *Токови историје,* Институт за новију историју Србије, Београд, св.1–2/2006, 257.

3 *Мала енциклопедија „Просвета"* (редакциони одбор, Отон Бихаљи-Мерин и др), Просвета, Београд, 1978, 660.

4 Фонд је архивистички сређен само до нивоа кутија, тако да за сада није могуће навести детаљније податке везане за документ.

Реферат о политичком стању у Србији, Војводини и Косову и Метохији.[5]

I

Прошло је неколико месеци како је ослобођена Србија, Војводина, Косово и Метохија. За то релативно кратко време у многоме су се измениле прилике у овим ослобођеним покрајинама. Скоро за све време окупације је највећи део Србије био под терором окупатора, недићеваца, љотићеваца и дражиноваца, Војводина под контролом Немаца, усташа, Мађара и њихових слугу, а Косово и Метохија под терором Италијана, Намаца и шиптарских ревизиониста, недићеваца и четника. Приликом ослобођења испољило се на свим овим покрајинама печат тешке ситуације и сем малих изузетака Србије и Срема отсуство оружане борбе широких размера. Највећи део Срба у овим покрајинама с радошћу је дочекао ослобођење, који им је донела Народно-ослободилачка војска и Црвена армија и поред скоро потпуног непознавања циљева и историје народно-ослободилачке борбе, док су друге националне групе дочекале улазак наше и Црвене армије са страхом и неповерењем.

Данас, међутим, видимо да је у свим овим покрајинама народно-ослободилачки покрет добио војничку битку и поред постојања мањих наоружаних група Шиптара и четника Драже Михајловића, да је политичка борба у свим овим покрајнама у пуном размаху и да се развија повољно за народно-ослободилачки покрет, да је углавном у свим овим покрајинама успостављена и народна власт. Одбори, иако недовољно учвршћени, а у многим деловима Косова и Метохије потпуно несигурни, они пак претстављају једину власт у тим покрајинама, видимо да је народ у овим покрајина у прилично великој мери допринео јачању наше војске,одазивајући се на мобилизацију и помажући је материјално, да је наша Партија, КПЈ, задржала и остварила своју руководећу улогу у свим друштвеним и државним организацијама ових покрајина.

II

На који начин је дошло до овако крупних измена у корист н.о. покрета на овим територијама?

Нема сумње да је овакав ток догађаја био одређен борбом народа самих тих покрајина, борбом народа суседних покрајина и читаве Југославије, великим победама Совјетског Савеза и победама совјетско-америчко-енглеског блока над хитлеровском Немачком.

5 Историјски архив Београда, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, кутија 10 (несређен фонд).

Ма колико су биле слабе пратијске организације ових покрајина услед великог губитка руководећег кадра под окупацијом ипак је рад њихов утицао на расположење народа према н.о. покрету, а утицале су и локалне војничке снаге, партизански одреди и бригаде, које су се формирале у тим покрајинама.

Иако су све покрајине брижно чуване и изоловане од осталих делова Југославије у којима је буктао пламен народно-ослободилачке борбе, ипак су у њих продирале истине о крупним победама народно-ослободилачке војске широм Југославије, а касније је наша војска продрла у ове покрајине да би их ослободила заједно са Црвеном армијом. Исто тако нису могле бити непознате истине о великом угледу кога ужива народно-ослободилачки покрет на челу с другом Титом у читавој Југославији и у свом слободољубивом свету, као и историјске одлуке АВНОЈ-а, које су указивале пут срећније будућности свим народима Југославије, па и народима ових покрајина.

Пресудну улогу у свему овоме одиграле су историјске победе славне Црвене армије и велики углед Совјетског савеза, који је довео хитлеровску Немачку до руба пропасти. (Ове победе Црвене армије биле су очигледне нраодима свих ових покрајина. Кад је Црвена армија продрла у Румунију, Бугарску и Мађарску и прешла Дунав да би у заједници са нашом Армијом ослободила нашу земљу.) прецртано

Исто тако повољно су утицале и победе наших савезника Енглеза и Американаца на Западном фронту, учвршћивање блока совјетско-енглеско-америчког у борби против хитлеровске Немачке.

III

Садашње стање у појединим покрајинама

Србија

У току последњих месеци у ослобођеној Србији одвијала се жестока политичка борба са остацима фашистичког окупатора, са великосрпским четничким покретом Драже Михајловића.Ма да су сви издајници имали пуну подршку фашистичког окупатора и скорелих реакционара у нашој земљи и из иностранства ипак су губили једну битку за другом.

Једна од најомиљнијих њихових тема у току зиме била је и бајка о пролећу и о „оружаном устанку“, који је наводно требао да се обрачуна са народно-ослободилачким покретом у Србији.

Данас би већ могли да закључимо са сигурношћу да су све те бајке биле пусте жеље непријатеља нашег народа, које се не могу остварити. Уместо оружаног устанка видели смо у току пролећа и сада при његовом крају како

разбијене и изгладнеле банде дражиноваца, недићеваца и љотићеваца беже из Босне у Србију у нади да ће ту спасти главу.Међутим, показало се да српски народ није тим бандама указивао никакву подршку, да није било случајева да су се њихови редови повећавали, већ се редовно дешавало да су после безглавог бежања сви до једног падали у руке наших власти, исто тако се дешавало и са диверзантима и убицама, које је Гестапо из Беча убацивао авионима у разне крајеве Србије.

Све чињенице доказују да је војничка победа над окупаторима и његовим слугама у Србији потпуно на страни народно-ослободилачког покрета.

Како стоји са политичким победама у Србији? Да ли је и она сада потпуно на страни народно-ослободилачког покрета?

Поред крупних победа народно-ослободилачког покрета у Србији још увек се осећа прилично велики утицај дражиновштине, још увек се осећа рад великог броја непријатеља, који су до недавана служили Немцима, било у редовима Драже Михајловића, Љотића или Недића. Рад ових непријатеља несумњиво да у многоме смета ратне напоре наше земље, бржу и чвршћу изградњу и обнову наше државе и њене привреде, пасивизира и заводи један део народа чији су интереси везани једино за победу народно-ослободилачког покрета.

Ко су ти непријатељи народно-ослободилачког покрета?

То су они који су били организатори, материјални и духовни помагачи борбе против народно-ослободилачког покрета за све време окупације, они коју су криви за безброј невиних жртава палих од руку окупатора и њихових џелата, четника, недићеваца и љотићеваца; они, који су се под окупацијом богатили и наставили да се богате, то су, најзад, професионални предратни политичари великосрби, који се нису слагали и који се ни сада не салажу са политиком народно-ослободилачког покрета.

Сви они , било да живе скривено, било слободно, било да учествују у раду нашег државног апарата и државних организација, желе једно те исто, а то је да на било који начин или у било којој форми поврате оно стање какво је било у нашој земљи пре 1941. године.

Како се односе преме народно-ослободилачком покрету у Србији поједине друштвене класе и групе људи?

Радничка класа најнесебичније даје све од себе на фронту и у позадини за изградњу нове демократске федеративне Југославије. Услед разних наших слабости и тешког екномског стања није се успело до сада са се ма колико поправи материјалани положај радничке класе, да би она могла да да оно од себе за шта је способна и спремна. У толико више су напори радничке калсе под оваквим условима за обнављање земље и изградњу нове државе драгоценији.

Што се тиче сељаштва оно данас помаже неродно-ослободилачки покрет, учествује активно у великој мери у њему. Непријатељи народно-ослободилачког покрета у Србији немају сељаштво на својој страни.

[Мора се запазити извесна колебљивост сељаштва,која је дошла до изражаја у условима који су били у Србији од окупације до данас.] На почетку устанка 1941. године сељаштво се листом дигло на оружану брбу поротив окупатора у извесним крајевима. У току 1942 и 1943 године, када је талас устанка нагло опао ми видимо упорни отпор сељаштва против увођења у братоубилачки рат, [али исто тако видимо да се током времена један велики његов део ангажовао,нешто милом нешто силом,у борби против народно-ослободилачког покрета,а други део се потпуно пасивизирао.]Данас, међутим, видимо исто то сељаштво да активно учествује и помаже у народно-ослободилачком покрету. [Ма да се у народно-ослободилачком рату у највећој мери решавала питања, која интересују баш сељаштво у пуној мери ипак ова колебљивост сељаштва је такве природе да се о њој мора и данас водити рачуна. Ако се узме у обзир да сељаштво до данас ништа није добило као накнаду за материјалне жртве које је улагало у народно-ослободичаку борбу/ иако по суштини ствари народно-ослободилачка борба доноси сељаку слободу, а са слободом и земљу, коју добија или која остаје у његовим рукама и даље, док плодове народно-ослободилачке борбе радништво још није у пуној мери / онда је разумљиво да се не може сматрати да је сељаштво чврсто везано за своју судбину до краја са судбином народно-ослободилачког покрета.][6] Да би се учврстио савез радника и сељака , који несмуњиво постоји, и да би се још чвршће привезало сељаштво уз народно-ослободилачки покрет, неопходно је да се имају у виду материјални интереси сељаштва и да се они доведу у склад са изградњом и обновом наше државе.

За све време од ослобођња до данас највећи део буржоазије пружа пасивни или чак активни отпор, без икаквих националних осећања наставили су са себичним и непријатељским радом према нашем народу. И баш дако када се води огрочена борба за обнову привреде најјасније се види издајнички и противнародни рад најреакционарнијег дела чаршије, и то као по правилу у свим градовима Србије.

Треба нарочито подвући велику активизацију жена у народно-ослободилачком покрету у Србији. И раднице, и сељанке и добар део грађанки на разне начине помажу народно-ослободилачку борбу осећајући да први пут добијају сва права и потпуну равноправност у новој држави, која се ствара.

Ма да је омладина Србије масовно ступила у нашу војску и ма да са велико љубављу учествује у радним бригадама ипак је остао један део омладине по градовима и то средњошколске омладине не само изван редова омладинских антифашистичких организација, већ и учествује у раду непријатељских група. Примећено је да непријатељи народно-ослободилачке борбе манифестују своју активност преко разноврсних непријатељских

6 Овај део је прецртан од стране непознатог лица. У даљем тексту сви прецртани делови биће означавани угластим заградама.

поступака и аката појединих мањих група. Ма колико да је мали део оваквих је значајан по томе што иступа организовано и указује на велико секташтво наших партијских и СКОЈ-евских организација у раду са омладином.

Горња излагања о држању појединих класа или група људи можемо поткрепити извесним прбилижно тачним податцима. У Србији је пре ослобођења, углавном на југу, било око 20. 000 бораца у партизанским одредима и бригадама.Од ослобођења до данас мобилисано је и одазвало се на позив за војску преко 250.000 људи. Није се одазвало око 2.500 и они живе око својих кућа не пријављујћи се властима, а дезертирало је око 7.000.

Укупан број одметника и четника,који се крију око својих кућа или у мањим групицама не показујући никакву активност или налазећи се као мобилисани у четничким редовима који су одбегли из Србије износи око 9.000.

Од стране војних судова осуђено је до сада око 300 на казну смрти,а од стране војних судова и судова националане части осуђено је 462 на губитак националне части,на робију 99,на конфискацију имовине 1.464,на новчане казне 174,а на присилни рад 366.

Одазив на реквизицију животних намирница за војску и реквизицију сточне хране није задовољавајући. Просечно узимајући одазив је 50% од резервних артикала.

Треба приметити да је много већи одазив на акцију за прикупљање помоћи војсци,него за акцију прикупљања помоћи пострадалим крајевима Југославије.

Које су видне форме непријатељске делатности у Србији?

Она се креће од појединачних убистава истакнутих функционера народно-ослободичког покрета по селима и убистава у заседама на друмовима, којих је било у Србији последњих месеци укупно 40,до растурања штампаних летака и писања парола кредом по зидовима против н.о. покрета,а за Дражу и краља.

Говорећи о непријатељима народно-ослободилачког покрета не можемо се задржати само на горњим манифестацијама њиховог рада,већ морамо знати да се они увлаче где год могу у народне одборе,у војску,у милицију,у одборе Јединственог народно-ослободилачког фронта.

Несумњиво да је велики успех што се политички живот у Србији углавном одвија кроз ЈНОФ у чијем раду учествују,поред наше Партије, и републиканци,Савез земљорадника,НСС,социјалисти,група интелектуалаца око листа „Напред“ и појединци из радикалске и демократске странке. У самим врховима ЈНОФ-а,у масовним организацијама ЈНОФ-а учествују најшири слојеви радног народа,који су углавном осећају као присталице Фронта признајући руководећу улогу КПЈ и не осећајући се члановима других партија. На тај начин се успело да се у Србији,где је политички живот врло развијен,не учествује само наша Партија на челу маса,већ да

у ЈНОФ-у учествују и најугледније грађанске странке,успело се да се сва политичка борба у Србији одвија у самом ЈНОФ-у,а не да насупрот ЈНОФ-у постоји други организовани непријатељски политички фронт.

Узимајући у обзир и искрене жеље појединаца из грађанских странака које учествују у Фронту да допринесу искрено народно-ослободилачкој борби и очувању њених тековина,ипак се јасно испољава,да све те странке данас виде да ни је једини начин за њихову политичку активизацију улазак у ЈНОФ. Поједине странке су месецима отезале свој улазак у Фронт стављајући као услов да им се дозволи обнављање паритје од врха до дна.Ма да оне то право нису добиле,не значи да оне не покушавају да обнављају своје партије на терену проналазећи и активизирајући своје истакнуте присталице.

Изузимајући појединце припаднике разних странка до сада су се све странке и групе у Фронту мање или више приближно слично држале. [али углавном најбоље Савез земљорадника/што није увек случај и на терену] Народна-сељачка странка није јединствена у свом иступању,већина чланова Извршног одбора ради искрено у интересу народно-ослободилачког покрета,док Драгољуб Јовановић са мањом групицом око себе иступа непријатељски против н.о. покрета и наше Партије,иако изгледа да нам је најближи. Суштина непријатељства Драгољуба Јовановића лежи у његовој тези да је немогућа изградња државе под руководством једне партије,наше Партије,већ да ту руководећу улогу треба КПЈ да подели са њима. Он је опасан утолико што фразерским левичарским и троцкизерским фразама жели да привуче у селу најсиромашније слојеве,управо оне на које се наша Партија најчвршће ослања на селу у учвршћивању савеза радника и сељака.На тај начин Драгољуб Јовановић има намеру да одвоји нашу Партију од сељаштва и да се он појављује као његов заступник. [У вези с тим може се рећи да је он и највећи непријатељ наше Партије и народно-ослободилачког покрета од свих дргуих партија које учествују у ЈНОФ-у. Досадашње искуство показује да су десни Земљорадници, па и републиканци не само мање опасни у својим тенденцијама и по свом раду за н.о. покрет,од Драгољуба Јовановића,већ да су и много кориснији од њега. С обзиром на противуречности,које постоје међу тим грађанским странкама и с обзиром на изванредни положај који је заслужила и задобила наша Партија у току н.о. борбе ског положаја може лако да маневрише,ретко долази до једнодушног поступања свих ових странака против већине у ЈНОФ-у, т.ј. наше Партије и оних који доследно иду са нашом партијом,ма да има покушаја да све те грађанске странке створе један фронт, било још сада,било касније, до потпуног особођења наше земље,по објављивању тајних избора за Народну скупштину и одобравања слободног организовања свим тим партијама.]

По којим питањима се данас води политичка борба, било у ЈНОФ-у било изван њега?

Углавно то је борба око државног апарата, око обнављања политичких странака, око пупуларизације краља или окупљања маса око пароле цепања српства. Али, основна и у основи свих оних других питања по којима се води борба лежи борба за привредне позиције,с једне стране борба непријатеља н.о. покрета да задрже досадашње и да добију нове привредне позиције, а с друге стране наша борба за организовање и учвршћивање привредних позиција које држимо и за задобијање нових позиција.

На тај начин у Србији је отпочела жестока бобра на привредном пољу,која треба у повољном развитку догађаја да учврсти и даље развије све до садашње тековине н.о. борбе и да доведе до потпуног оноспособљавања наших непријатеља.

Јасно је, да ће у току ове борбе ннаступити ново диференцирање и збијање снага радног народа око наше Партије,чиме ће се и учврстити јединство радничке класе,сељаштва и народне интелигенције под руководством наше Партије.

Војводина

Анализу политичких прилика у Војводини морамо отпочети анализом национлних односа.

[Видимо да се дана поједине националне групе у Војводини углавном држе онако,како су се држале и при ослобођењу Војводине, а делимично и онако како су се држале под окупацијом.]

У народно-ослободилачком покрету у Војводини у огромној већини учествују Срби. Карактеристично је да у Војводини још увек постоје национални „фронтови" уместо да постоји један фронт народа Војводине насупрто непријатеља н.о. покрета.

Допринос народа Војводине,а поготово Срба Срема н.о. покрету јесте огроман. Такво своје држање народа Војводине и то уош увек народа Срема и то Срба наставља се и даље. Нема сумње да су чињени напори и да се чине у циљу активизирања и других националних група, али досадашњи резултати нису задовољавајући.

[Ми морамо бити нарочито осетљиви када су у питању она питања од чијег решења зависи судбина народно-ослободилачке-борбе,а то је уопште, и у овом конкретном случају национално питање. Ми ћемо у решавању националног питања бити безобзирни према свим друштвеним и другим променама, јер знамо да без решења националог питања у нашој земљи нема говора о одржању и учвршћењу власти у рукама радног народа,а да ћемо решењем националног питања отворити пут најтемљнијим друштвеним преображајима. Ви знате да ће у садашњој етапи борбе наше Партије национално питање је део пролетерске револуције. Отступати од правилног решења националног питања значи одступање од пута пролетерске, социјалистичке револуције.]

Најважније питање јесте национално. Без правилног решења тог питања у нашој земљи нема говора о одржању и учвршћењу власта у рукама народа.

[Не би смели да се заносимо успесима постигнутим у Војводини до те мере да не видимо стварно постојање националних фронтова. Нема сумње да су се Хрвати и Мађари у Војводини у току окупације држали од Срба, да је фашистички окупатор сав бес угњетаваних нација под бившом Југославијом унео нешто да окрене против недужних Срба у Војводини. У неколико је разумљиво, иако не увек оправдано, незадовољство Срба за време окупације према другим националним групама.] Никако није разумљиво нити оправдано да се данас и у руководиствима и у масовним организацијама партијским и антифашистичким, а да не говоримо о самим Србима у Војводини, говори о Хрватима као целини и о Мађарима као целини, које се непријатељски држе према н.о. покрету, и још је мање дозвољено погрдно оцењивање појединих националних група у целини. Последица тога је слабо учествовање Хрвата и Мађара у организацијама власти, у милицији,у судовима,у одборима фронта, па чак и у партијским организацијама.

Овим је јасно да такав став додводи до тога да се на челу појединих националаних група налазе реакционари, непријатељи н.о. борбе и да они воде и заводе сву осталу масу, па и радни народ Хрвата и Мађара. Овакав став не постоји само (...) код Мађара и Хрвата, она постоји и код Срба, сем углавном у Срему и она постоји баш зато што се Срби појављују као једна целина према другим националним групама.

Овакво стање не доводи само шовинистичкој мржњи и зоштравању међу појединим националним групама, већ и затупљивању оштрице према слугама окупатора у Војводини, према кривцима за многа злодела која су учињена.

[Природна богатства Војводине од великог су значаја за националне односе међу појединим групама. У самој Војводини се борба међу појединим националним групама, односно међу реакционарном буржоазијом појединих националних група за економском превлсати над другим групама. Исто тако изван Војводине води се борба великосрба, великохрвата и великомађара за привредну превласт у Војводини,делом преко историодних националних група,а делом покушајем склапања коалиција и компромиса међу разнородним врховима буржоазије изван Војводине и са оном у Војводини. Ова са своје стране нарочито појачава шовинистичку борбу у самој Војводини.]

У Војводини нема ниједне грађанске партије, која би обухватала све националане групе,али зато има партија,које се протежу из Србије,из Хрватске и остатка фашистичких организација,које су биле везане за Мађарску.

Ако је овако стање у Војводини,питам се да ли народно-ослободилачки покрет у Војводини има политичке победе на својој страни? Одговор лежи у питању да ли је решено национално питање у Војводини,да ли је остварено братство и јединство међу свим народима који живе у Војводини.

Ми видимо да је братство и јединство у Војводини.Ми видимо да постоје они услови да се радне масе свих националних група могу још чврше повезати уз народно-ослободилачки покрет решењем аграрне реформе,борбом против шовинизма и ускогрудости.Сада је само на нама да у борбу против тих појава уведемо најшире слојеве без обзира на националну припадност.

Косово и Метохија

На Косову и Метохији прилике су се у многоме поправиле у последње време.Ослобођење је затекло Косово и Метохију препуну наоружаних Шиптара,који су се борили под вођством шиптарске реакције упорно против наше војске. Међутим, сада се број оружаних банди на Косову и Метохији свео на минимум. Према непотпуним подацима број одметника износи нешто око 1.200,углавном Шиптара. Број мобилисаних за војску на Косову и Метохиј износи преко 53.000,од којих је дезертирало нешто преко 1.000/и мобилисани и дезертери углавном Шиптари/. И одзив на реквизицију је данас много повољнији,него пре неколико месеци.

На Косову и Метохији живи око 75% Шиптара,а остало су Срби и Црногорци.С обзиром да се огромна већина Шиптара држала или непријатељски или пасивно према н.о. покрету,врло је значајно побољшање прилика на Косову и Метохији,која се запажа последњих дана. Шта је узрок побољшању прилика на Косову и Метохији?

На побољшање прилика утицо је несумњиви слом Хитлерове Немачке,крупне победе Црвене армије и наше Југословенске армије,добри односи између демократске федеративне Југославије и Албаније и значајне мере које су предузеле наше власти и наша пратијска организација на Косову и Метохији.

Шиптари су имали непријатељски став према н.о. покрету, јер нису знали разлику иземеђу бивше и нове Југославије,јер су мислили да ће се доласком наше војске да се понови све оно што се дешавало са Шиптарима раније. Основно питање на Косову и Метохији јесте питање земље. Аграрно питање се решавало током времена, и пре и током овог рата,на парче,непотпуно и увек на штету сељаштва. Земља је отимана од Шиптара и дељена било насељеницима, било слугама разних предратних режима.Данас средњи шиптрски сељаци држе земље у своји рукама као чивчије,јер она у много случајева остаје у рукама бегова,а у току окупације су чивчије давале беговима и десетину. А сиромашни сељаци остају и даље без земље.Несмуњиво да је важно питање верске толер анције,језика,школа,учестовавања у власти и администрацији и осталих националаних права и да ће све то утицати на однос шиптарских маса према н.о. покрету,али суштина питања јесте питање земље.Несумњиво да се то питање често заплетено, нарочито у погледу на насељенике,али се питање аграра морало одмах приступити. Када се почео убеђивати и лично уверавати шиптарски

сељак да земља,коју он обрађује неће му бити одузета,када се сеоској сиротињи омогућило да учествује у деоби земље,када се праведно приступило решењу насељеника на Косову и Метохији,одмах се осетило да су шиптарске масе престале да се придружују наоружаним бандама,чак су и они који су се одметнули почели да се враћају својим кућама. Настављањем таквог рада,заоштравањем борбе радног народа Косова и Метохије против великошиптарске и великосрпске реакције,сузбијање шовинизма међу Србима,Црногорцима и Шипатарима у потпуности ће се успети да се измене прилике у корист н.о. покрета. Велику улогу треба да одигра комитет Шиптара Косова и Метохије као саставни део ЈНОФ-а Косова и Метохије и у привлачењу шиптарских маса у народно-ослободилачки покрет, одвајању њиховом од великошиптарске реакције,у остварењу братства и јединства међу народима Косова и Метохије.

Ако погледамо како стоји са реакцијом на Косову и Метохији,каквим снагама она располаже за борбу против н.о. покрета, можемо рећи да смо ми у куд и камо бољем положају. Шиптарска реакција не може ништа ново да обећа шиптарском народу што му већ није обећала до сада и у току окупације,а што , наравно, није испунила. Што се тиче великосрпске реакције њу народи Косова и Метохије ито тако врло добро знају. Сада је на нама да шипраске масе не само што боље упознају н.о. покрет,већ да осете све користи које он собом доноси свим народнима наше земље.

IV

Поред задатка очувања тековина народно-ослободилачке борбе ми их морамо развијати проналазећи конкретне форме за поједине временске отсеке. На нашој пратијској организацији је да поставља на решавање она питања чије решење очекују радне масе наше земље. А решење ових питања управо мора да се спроводи у оквиру НО одбора. Решњем тих питање наша Партија ће моћи да буде на челу рандих маса наше земље и да приводи те масе на нове позиције с којих ћемо осигурати трајну победу радног народа.

У вези с тим у Србији се данас поставља као основно борба за побољшање економског, културног и социјалног положаја радног народа,подизање културног и материјалног живота радничке класе,сељаштва и народне интелигенције; учествовање најширих слојева народа у изградњи и раду и контроли народне власти.

У Војводини се поставља као основно потпуно остваривање братства међу народима на темељу искованог братсва и јединства у другим покрајинама Југославије и делимично у Војводини; у учестовању широких народних слојева у решавању аграрног питања и питања насељеника: у учествовању радног народа у изградњи,у раду и контроли народне власти;у подизању општег нивоа сиромашних слојева града и села у културном и материјалном погледу.

За Косово и Метохију су основни проблеми које треба решавати национално питање,увлачење најширих слојева сељаштва у решавању питања земље; учествовање најширих слојева народа у изградњи,у раду и контроли народне власти.

Поставља се питање ко може решити ова питања за чије решење су крвно заинтересовани најшири слојеви наших народа.

Несумњиво,да та питања може решити само н.о. покрет на челу са нашом Партијом. Све бивше и садашње грађанске странке и групе доказале су своју неспособност да реше ове проблеме. Међутим,постигнути успеси н.о. покрете доказују да ће он решити те проблеме. Тајна успеха н.о. покрета је управо и лежи у томе што су најшири слојеви радног народа наше земље увидели на делу шта им доноси н.о. покрет ради чега су у најпотпунијој мери учествовали и учествују у њему.

V

Какве су перспективе развитка наше борбе?

Сигурно да ће се борба нашег народа на чијем челу стоји наша Партија кретати у правцу учвршћивања и даљег развитка тековина н.о. борбе: у правцу борбе за уништење остатка фашизма; у правцу јачања државног сектора привреде одређујући му задужни сектор привреде и спутавајући и ограничавајући необуздану приватност сектора у привреди,капиталистичког сектора привреде: у правцу учвршћивања и проширивања општеполитичке организације ЈНОФ-а.

Хтео бих да се задржим нарочито на питању обнављања живота грађанских странака у вези са учвршћивањем и јачањем ЈНОФ-а.

Хоће ли се обнављати рад грађанских странка а и на који начин би њихово обнављање било најкорисније за ЈНОФ? Каква је судбина ЈНОФ-а у вези са тим?

Раније или касније рад појединих грађанских странака несумњиво ће бити обновљен:

Поставља се питање да ли се могу учврстити и проширити даље тековине н.о. борбе,да ли се може извршити огроман преображај у привреди?

Теоретски није искључено да се све то може учинити и поред постојања више партија у нашој земљи. Али,само под једном претпоставком,а то је да бар најважније партије,које окупљају у својим редовима један део радног народа,раде под руководством КПЈ,чије се руководство конкретно може остварити као и до сада кроз јединствену политичку организацију радног народа,кроз ЈНОФ. Ако се то буде успело и даље,онда се горњи задаци могу постићи и под таквим условима. Ништа неће сметати ако се буде морало дозволити рад и некој другој партији,која неће трпети руководећу улогу наше партије која ће,према томе,бити изван ЈНОФ-а,дакле,као противник ЈНОФ-а,

што би и у даљој перспективи борбе несумњиво довело,под предпоставком јачања ЈНОФ-а,на слабљење и ликвидирање тих партија.

Зато је од необичне важности рад наше Партије у врховима разних грађанских странака,поред најширег окупљања маса у масовним организацијама,на који се начин једино може остварити руководећа улога сама Партије.

[Поставља се питање какву перспективу борбе н.о. покрета постављају данас његови непријатељи.]

Несумњиво,да ће наши непријатељи радити у правцу слабљења и рушења тековина н.о. борбе, у правцу кочења даљег развитка тековина н.о. борбе,у правцу јачања капиталистичког начина привреде у нашој земљи,у правцу оживљавања и заштите остатка фашизма,у правцу стварања блока грађанских странака наупрот ЈНОФ-у.Овакав рад непријатеља нашег народа већ је дуже времена у току. Задржаћемо се на борби на привредном пољу.

По самој суштини природе оваквог демократског покрета,који је у нашој земљи,неспојиви је капиталистички начин привреде са истовременим одржавањем власти у рукама радника и сељака под условима диктатуре радника и сељака,као што је то случај код нас. Није неопходно да се капиталистички начин привреде одмах у потпуности замени другим одговарајућим начином привреде,социјалистичким начином привреде,већ се може отпочети са извесним прелазним формама,као што је то сада случај код нас. Али, то је могуће само пдо условима даљег јачања државног сектора привреде на штету капиталистичког са постепеним или наглим али код нас и под нашим условима чак и са постепеним, у извесном смислу реформистичким начином,пре,прераштања ових привремених форми државне привреде у социјалистичку. Сваки други развитак догађаја у нашој земљи у области привреде значио би јачање капиталистичког јачања привреде,јер је немогуће неко уравнотежење између њега и државног,што би несумњиво значило испуштање власти из руку народа и поновно преузимање влсти у своје руке од стране најцрње реакције.

VI

На какве и које снаге рачуна н.о. покрет у борби за извојевање својих циљева?

Он рачуна:

1. На учвршћивање братства и јединства међу народима Југославије;
2. На јачање и проширивање општенародног демокртаског поретка ЈНОФ-а;
3. На подизање економског,културног и социјалног нивоа трудбеника наше земље;
4. На помоћ и учествавање најширих слојева народа у управљању државе и обнови земље;

5. На државни апарат, на власти коју држи у својој руци наш народ;
6. На руководећу улогу наше КПЈ у државном и полтичком животу:
7. На пријатељство и савез југословенских и балканских народа и држава;
8. На ратни сукоб између Совјетског савеза с једне стране ,Енглеске и Америке с друге стране.

Како стоји ствар са ратним сукобом између Совјетског свеза, Енглеске и Америке?

Енглеска и Америка, иако империјалистичке земље,учествују у ослободилачком рату на чијем челу стоји Совјетски савез против фашистичке Немачке,против ударне песнице међународног империјализма.

Ово се омогућло услед саме природе империјализма,услед унутрашње противречности које владају њему. Немачко-фашистички империјализам је био тај,који није угрожавао само интересе земље социјализма, већ и интересе енглеско-америчког империјализма, чак и националне интересе Енглеске.

По свршетку рата против фашистичке Немачке не може се очекивати уклањање противуречности,које растрзавају енглески и амерички империјализам,али се може са сигурношћу рећи да су противуречности у енглеском и америчком империјализму као и њихове међусобне противуречности такве природе да не стварју повољне услове за њих у одлуци за напад на Сојетски Савез. Тешка привредна криза,која дави капиталистички свет већ деценијама неће бити ликвидирана окончањем рата већ ће бити појачана. Енглески и амерички империјалисти покушаваће да је решавају на разне начине,угрожаваће независност других народа,али неће ићи на пут сукоба са Совјетским Савезом из следећих разлога:

1. Совјетски Савез је држава,која је стекла огроман углед у свету својом ослободичачком борбом;
2. Совјетски Савез је кроз рат у огромној мери повећао богатства своје земље и учврстио своју државу,у огромној мери појачао одбрамбену снагу,Црвену армију да са тим чињеницама морају сви да рачунају;
3. [Енглески и амерички империјалисти биће још дуже времена у рату против јапанског империјализма, које је угрозио саме нервне центре енглеског и америчког империјлаизма.
4. У Енглеској,Америци и другим слободољубивим земљама у великој мери се развио народни демократски покрет, који је у Совјетском савезу увидео свог заштитиника:
5. Покрет колонијалних народа против енглеског и америчког империјализма за ослобођење колонијалних народа беће бити задовољен само победом енглеско-америчког империјализма над јапанским империјализмом,али ће поставити пред енглеске и америчке империјалисте такве проблеме,који ће из озбиљно забринути:

6. Међународни уговори и споразуми између Совјетског савеза с једне стране, Енглеске и Америке с друге стране,морају играти извесну улогу о настављању пријатељских односа међу тим земљама;
7. па и сама природа рата кога су водили Совјетски савез,Енглеска и Америка против фашистичке Немачке природно изазива код милиона људи Европе и Америке жељу за праведним и дуготрајним миром,што са своје стране морају узети у рату евентуални изазивачи новог светског рата.
8. и најзад,морају се узети у обзир и противуречности између енглеског и америчког империјализма при чему овај други у данашњој ситуацији више угрожава империјалне интересе енглеског империјализма,него што би га угрожавале опасности баука светске револуције. То са своје стране мора да наводи енглеске империјалисте на путу тражења ослонца у стварању међународне равнотеже у погледу на амерички импреијализам.

Мислим,да све ово показује илузорност нада наших непријатеља на сукоб између Совјетског савеза,Енглеске и Америке и да с фруге сране учвршћује веру у успостављање праведног и трајнијег мира у свету.]

VII

Задаци

А
Општи/заједнички задаци/

1. Непрестано јачати братство и јединство народа Србије,Војводине и Косова и Метохије међу собом и са осталим народима Југославије кроз борбу против шовинизма,хегемонизма и сепаратизма;
2. Непрествано помагати јачање Југословенске армије;
3. Чистити од непирјатеља и јачати читав државни апарат од народних одбора до федеративне и централне владе,владе демократске федеративне Југославије;
4. Развијати и обнављати целокупну привреду под највећом контролом и у сагласности са централном владом.
5. Јачати братство и све више проширивати савез радника и сељака, ЈНОФ; водити немилосрдну борбу у фронту против свих који желе да ослабе тековине н.о. борбе; [не попуштајући ни за длаку у принципијалним питањима политике н.о. покрета,маневришући по питањима непринципијалне природе;]
6. Пооштирити будност против свих непријатеља н.о. покрета;

7. Јачати руководећу улогу КПЈ у државном и друштвеном животу, [непрестано подизати ауторитет друга Тита]
8. Јачати све више везе сваке врсте са братским руским и осталима народима Совјетског савеза;
9. [Појачавати пријатељске савезничке односе са Енглеском,Америком и Француском не наседајући провокаторима и фашистима из тих земаља]
10. Појачавати пријатељске савезничке односе са Енглеском, Америком и Француском не наседајући провокаторима и фашистима из тих земаља.

Б

Посебни задаци за сваку покрајину

1. **Србија**

а Неуморно се борити против великосрпског шовинизма и хегемонизма, увек и на сваком месту, за потпуну равноправност и сва национална права Хрватима, Шиптарима, Црногорцима, Русинима, Словацима, Мађарима, Румунима, Србима и Немцима који остану у нашој земљи;

б борити се против остатка дражовштине и фашизма у свим видовима;

в проширити борбу за спровођење свих законских мера владе Србије и Југославије,увлачити масе у борбу за спровођење привредних мера владе;тежиште рада пребацити на обнову привреде увлачећи у то најшире слојеве народа;заводити највећу економију,штедњу и најсавесније пословање у читавој привреди у пословању свих државних органа; свуосталу привредну делатност подредити државном сектору привреде; уводити најпрецизнију евиденцију и расподелу животних потреба:

г урадити све да сељаштво,сељчка привреда укључли у државни сектор привреде; урадити све да се сељаштво омогући задовољење основних потреба за живот и рад;

д радити на подизању културног и материјалног живота радног народа;

ђ јачати државну безбедност учвршћивањем милиције,наоружавањем једног дела народа и организвоањем исте на принципима војних формација прилагођених потребама;

е чистити народне одборе од непријатеља н.о. покрета;

ж борити се против секташтва према масама у ЈНОФ-у и УСАОС-у;

з пружити сву могућу помоћ судовима и јавним тужиоштвима, чуварима законитости у нашој земљи.

2. **Војводина**

а најозбиљније приступити борби да се на делу оствари братство и јединство народа Војводине,за равноправност и сва национална права свим народима Војводине,који данас тамо живе;

б разбијати привредну и државну ускогрудост и сепаратизам,који штете општој заједници демократске федеративне Југославије;
в заоштрити борбу радног народа Војводине без обзира на националност против реакције у Војводини без обзира на националност,по питању доследног спровођења ових мера југословенске владе,а нарочито мера привредног карактера;
г увлачити сиромашне слојеве села у решавање аграрног питања;
д помоћ и правилни однос према насељеницима;
ђ најстрожија контрола руковања народном имовином,евиденција и процена вредности народних добара од најмањих до највећих;
е чишћење народних одбора од непријатеља н.о. покрета и наше нове државе;
ж увлачити у државни апарат људе из свих националних група;
з борба за обрађивање сваке стопе земље и повећавање продуктивности уопште у читавој привреди;
и развијати разне форме антифашистичких организација по потреби по националним групама као саставне делове ЈНОФ-а; појачавати борбу против реакционара и шовиниста у врховима ЈНОФ-а по принципијалним питањима политике н.о. борбе.

3. **Косово и Метохија**

а решавати аграрно питање уз учествовање сеоске сиротиње на опште задовољство шиптарских и других маса Косова и Метохије;
б У решавању раподеле земље увлачити најшире шиптарске масе,а затим и српске и црногорске преко сиротињских комитета;
в водити најоштрију борбу против шовинизма, верске нетрпељивости, вређања традиција и скраћивања националних права било којој националној групи:
г проширивати и јачати „Комитет Шиптара Косова и Метохије“ као део ЈНОФ-а;
д ослонити се на сиротињске комитете и комитете Шиптара у постављању и учвршћивању народних одбора;
ђ увлачити у милицију саме шиптарске масе као и у читав државни апарат
е неуморно радити против неписмености,нарочито шиптарских маса:
ж увлачити у ЈНОФ широкогрудо и толерантно оне угледне Шиптаре,који желе да раде у духу политике н.о. покрета.

Извор

Историјски архив Београда, легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, кутија 10.

Литература

Глишић 2011: В.Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу:прилози за биографију*, Службени гласник, Београд.

Митровић 2006: Момчило Митровић, „Др Благоје Нешковић – ибеовац" у: *Токови историје, књ 1–2,* (уредник Миле Бјелајац), Институт за новију историју Србије, Београд.

Ena MIRKOVIĆ

REPORT ON THE POLITICAL STATE IN SERBIA, VOJVODINA AND KOSOVO AND METOHIA

Summary

Preparations of doccuments may have a multiplied importance for historic science. Besides giving an easier insight into documents to researchers, it may also enlighten some new aspects of certain historic events. The author chose the Report of Blagoje Nešković on the Political State in Serbia, Vojvodina and Kosovo and Metohia at the moment he had been at the top party's and state's functions. Blagoje Nešković (1907-1984) was an important figure of Communist movement of Yugoslavia (Spanish fighter, Secretary of Province's Committee for Serbia during the Second World War, Secretary of Central Committee, and President of Serbian Government until 1948, Vice-President of the Government of Federative People's Republic of Yugoslavia) until 1952 he was under indictment of opportunistic politics implementation and co-operation with "Informbiro", he was forced to resign to all party's functions and excluded from the Central Committee of Yugoslavia. The party refused his request for rehabilitation in 1983. As one of the numerous reasons for dismissal was a wrong assessment of political situation in Kosovo and Metohia. It was of special importance for our research what was his attitude differed from the official party's line. It is through this report to see either the attitudes of B. Nešković or the official state's leadership on the situation in Kosovo and Metohia.

Key words: Blagoje Nešković, Kosovo issue, colonization, report.

Рад је предат 14. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК

*Александар ПАВЛОВИЋ**

КОМШИЈСКИ ОДНОСИ МЕЂУ СРБИМА У СЕВЕРНОЈ КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ**

Апстракт: У раду износим резултате истраживања свакодневице српског становништва у северној Косовској Митровици са аспекта комшијских односа, као специфичних друштвених веза произашлих из близине становања, свакодневног сусретања и коришћења заједничких просторија. Реч је о односима који се одвијају кроз узајамне посете, свакодневне услуге и размене информација, али и кроз посећивање о појединим празницима, као што је крсна слава и сл. Резултати истраживања показују да институција комшилука данас игра важну улогу у животу Срба у северној Косовској Митровици, с тим да услед друштвено-политичких, економских, нарочито демографских последица проузрокованих ратом на Косову и Метохији 1999. године, у извесној мери губи на значају који је имала у ранијем периоду. Рад је заснован на теренским истраживањима обављеним у северној Косовској Митровици у више наврата, од средине 2011. до средине 2013. године.

Кључне речи: комшијски односи, комшилук, свакодневица, Срби, Албанци, Косовска Митровица.

У раду представљам резултате истраживања свакодневице Срба у северној Косовској Митровици из перспективе веза које произлазе из близине становања, коришћења заједничког простора и свакодневног сусретања. Пажњу у раду, другим речима, посвећујем резиденцијалним односима који се обично сагледавају са два аспекта, просторног и друштвеног, при чему је у овом случају реч о овом другом, друштвеном аспекту.. За такве односе у литератури се најчешће користе два термина – *суседство*

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, alek.pavlovic@orion.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

и *комшилук*. У сврху сагледавања резиденцијалних односа у друштвеном смислу Зорица Дивац сматра да је прикладније користити други термин, односно *комшилук*, будући да се њиме адекватније означава сва сложеност тих односа, који обухватају територијалну блискост, једнакост, добронамерност, солидарност, предусретљивост, али и различитост, поштовање и дистанцу.[1] Због наведених значења која у себи садржи, повезаних пре свега са односима узајамности и блискости, употреба термина *комшија* неретко иде и даље од простора који се дели, дакле од становања једног поред другог, па се може користити као спона која повезује људе и у ситуацијама када међу њима познанство или било каква друга веза претходно не постоје. У тим ситуацијама термин *комшија*, као и термини *буразер*, *земљак*, *оr̄ак* или *кум*, не мора да подразумева резиденцијалне односе, али у међуљудским контактима истиче блискост, заједништво, равноправност и добронамерност.[2]

Превасходно је по резиденцијалним односима специфична градска средина. Наиме, град је синоним отворености, брзине, техничког и културног прогреса, високог животног стандарда и индивидуализма. Такав град требало би да пружи оно што прижељкују сви његови досељеници, а то је могућност живота по сопственом избору и ослобађање од строгих правила понашања која диктира мала средина – средина где сви о свакоме све знају и где свако свакога познаје због чега су контакти чести што се понекад и негативно квалификује као „гурање носа у туђе ствари". Мада се бег у анонимност јавља као један од значајнијих разлога прилива новог становништва у град, истовремено баш одсуство друштвених контаката представља и један од главних недостатака градова. Овај парадокс, тј. чињеница да становници града живе физички близу, а друштвено и емоционално далеко, показатељ је урбане развијености.[3] Нивоом непрофесионалног комуницирања мери се ниво развијености града,[4] што је најупорнија оптужба против метропола, по којој је она раскинула породичне и комшијске везе које су постојале у варошици и у селу, услед чега грађанство постаје „усамљена гомила", усмерено не ка другима, већ искључиво ка себи.[5] Губитак солидарних, „заштитничких" веза у граду сматра се опасним јер је пропраћен и нестанком економске и друштвене самосталности које мали посед на селу обезбеђује сељаку, захваљујући чему је он мање осетљив на недаће које проистичу из

1 Зорица Дивац, „Комшијски ритуали", у: З. Дивац (ур.), *Обичаји живо̄тної циклуса у ґрадској средини*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 48, Београд, 2002, 227-228.

2 *Исто̄*

3 *Исто̄*

4 Leonid Borisovič Kogan, „Urbanizacija i neka pitanja gradske kulture", *Kultura*, br. 39, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 1977, 113.

5 Dejvid Risman, *Usamljena gomila*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2007, LIII.

његовог „нижег" положаја у погледу прихода и престижа.[6] Насупрот овим критикама, граду се замера и да не испуњава оно што се од те средине очекује. Споља гледано, он се слободно шири и својом отвореношћу излази у сусрет тежњама људи. Та је отвореност, међутим, привидна, јер је изнутра град подељен у затворене подцелине које живе као мање заједнице тзв. локалног типа културе. Урбанизацијом, односно индивидуализацијом и успостављањем веза ван уског круга људи, локални тип културе требало би да буде превазиђен, што би се делимично испољило на смањењу улога и обима комшијских односа.[7]

Дакле, комшијски односи налазе се у директној повезаности са урбанизацијом, а уплетеност у мрежу комшијских односа има и позитивну и негативну конотацију. Они се, са једне стране, третирају као везе које омогућавају блискост и солидарност а, са друге стране, као везе које „задржавају" појединца да у градској средини успоставља бројније контакте ван свог непосредног животног окружења. Без намере да улазим у верификацију предности, односно недостатака веза које се остварују кроз комшилук, овде ћу настојати да изложим резултате истраживања комшијских односа у северној Косовској Митровици, у граду у којем по специфичности свакодневице својих становника у последњих петнаестак година анализа тих односа може бити од посебног значаја. Истраживање за потребе рада спровео сам на ограниченом броју испитаника, претежно међу средњим генерацијама Срба који у Косовској Митровици живе још од пре рата 1999. године, али и међу једним бројем оних који су се након њега са ширег подручја Косова и Метохије јужно од реке Ибар ту доселили. У циљу прикупљања чињеничне грађе користио сам кобинацију структурираног и полуструктурираног интервјуа, што значи да сам разговор са испитаницима водио помоћу јасно дефинисаних питања, али и на основу подсетника са назначеним темама и циљевима унутар сваке теме. Истраживање сам спровео у више наврата, од средине 2011. до средине 2013. године. Резултате истраживања сматрам само делимичним и прелиминарним, па их сходно томе видим тек као скромну, полазну основу за продубљивање проучаване проблематике.

* * *

Тему комшијских односа међу Србима у северној Косовској Митровици повезујем са истраживањем друштвених веза унутар српске заједнице у том граду са аспекта свакодневице коју карактерише готово стално ванредно стање проузроковано деловањем крупних друштвено-политичких процеса на Косову и Метохији у последњих петнаестак година. Случај Косовске

6 Mari-Ženevjev Rejmon, „Ideologije stanovanja i suprotnost selo – grad", *Kultura*, br. 39, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 1977, 156-157.

7 З. Дивац, *нав. дело*, 228-229.

Митровице, наиме, у научним анализама и у широј јавности већ доста дуго уназад наводи се као проблем подељеног града. Подела је установљена одмах после рата 1999. године, када су након повлачења српске војске и полиције са Косова и Метохије на подручју града северно од Ибра, у намери да се одбране од могуће албанске одмазде, Срби поставили контролне пунктове и формирали групе „чувара моста" који су били у стању да мобилишу стотине људи у року од неколико минута како би спречили сваки покушај косовских Албанаца да преко реке пређу из јужног дела града. Тако је град, контролним пунктовима физички, а страхом од албанске најезде и психолошко-политички подељен на два дела. Река Ибар од тада представља физичку, али и симболичну граничну линију, док мостови преко реке, нарочито главни, централни мост, уместо као симболи повезивања фигурирају као симболи поделе.[8]

Од поделе града до данас Косовска Митровица представља главно жариште косовске кризе, односно кључно место на коме се решава питање политичко-правног положаја српског становништва на читавом Косову и Метохији. Северни део града, са чије јужне стране живи око 90.000 Албанаца,[9] за Србе фигурира као епицентар отпора укључивању у систем независног, албанског Косова, тј. као последња брана очувању институција и уставноправног поретка Републике Србије на том подручју. Ситуација у којој су између српске и албанске заједнице тензије стално присутне, истовремено је и велики тест за способност међународних мисија УНМИК-а и КФОР-а да очувају ред и безбедност и да помире захтеве Срба за засебном, српском управом и захтеве Албанаца за њиховом доминацијом над територијом Косова северно од Ибра.[10]

Подела Косовске Митровице није прошла без крупних демографских промена. Процењује се да су сви Срби, којих је пре рата на подручју града јужно од Ибра било око 6.000,[11] избегли на северну страну, на којој их данас, укључујући и оближње село Суви До, према подацима OSCE има укупно око 22.530.[12] Процена је и да је већина од 6.000 Рома који су до 1999. године живели јужно од Ибра такође прешла у део града са друге стране реке или у унутрашњост Србије.[13] У супротном правцу, пак, одвија се кретање једног дела албанског становништва којем је након рата повратак у властите

8 Dušan Janjić, *Ogledi o Kosovu*, Draslar partner, Beograd, 2007, 137-138.

9 *Исто*, 137.

10 *Исто*, 137-138.

11 *Исто*, 137.

12 *Mitrovicë/Mitrovica Municipal Profiles*, January 2013. Текст је преузет са интернет стране http://www.osce.org/kosovo/38678.

13 Jelena Rajčević, „Institucije i identitet u severnoj Kosovskoj Mitrovici", у: Saša Nedeljković (ur.), *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*, Baštinik, Kruševac, 2008, 78.

домове био забрањен.[14] На подручје северне Косовске Митровице, осим из дела града јужно од Ибра, прелазе и Срби из Приштине, Истока, Вучитрна, и других места и градова који се налазе јужно од градске општине. То се досељавање одвија одмах након рата, али и након мартовских немира 2004. године. По подацима којима располаже OSCE, од око 22.530 Срба који данас живе у северној Косовској Митровици и у селу Суви До, између пет и седам хиљада је оних који су се доселили са наведених локација.[15]

Свакодневица становништва у подељеној Косовској Митровици одвија се у два паралелна света – српском и албанском. Поделом града 1999. године, међутим, живот у паралелној свакодневици није зачет, већ је само настављен. Приликом истраживања, у разговору са испитаницима на терену, готово да нисам наишао ни на једну особу која није поменула да су се Срби и Албанци у граду увек држали на извесној дистанци. Скоро да није било саговорника који није скренуо пажњу на то да су се пре 90-их година 20. века са Албанцима „мешали, пословали, сретали на улици, па и у одређеној мери дружили, али да са њима никада у неке дубље и блискије, пријатељске односе нису улазили". Након рата 1999. године међусобна дистанца само је додатно увећана. Два паралелна света нашла су се један насупрот другоме, у међусобном сукобу и са високо подигнутим зидом међусобног неповерења. То важи за српско-албанске односе на нивоу Косовске Митровице у целини, где једне од других одваја река Ибар, али и на нивоу северног дела града где припадници српске и албанске заједнице живе углавном одвојено, по принципу енклава које су углављене једна у другу као руске бабушке.[16]

У северном делу Косовске Митровице свакодневица Срба, упркос свему, тече наизглед сасвим нормално, према режиму уобичајеном за било коју другу урбану средину. Северна Косовска Митровица је универзитетски центар, будући да је ту након рата измештено више факултета из Приштине, услед чега је током школске године испуњена младима који се школују и студирају. У економском смислу, људи се у граду баве трговином, угоститељством, превозом робе и путника, у последњих неколико година и станоградњом. Један део Митровчана запослен је у државним институцијама Републике Србије, пре свега у здравству, просвети, локалној самоуправи, захваљујући чему има редовна примања, увећана за додатак који је нарочитом уредбом српске владе својевремено прописан за све раднике који плату добијају из републичког буџета, а чије је пребивалиште на Косову и Метохији. Прилив средстава из државне касе на име пензија, социјалних давања, нарочито на име плата запослених у јавним установама, главни је финансијски извор за многе Србе у северној Косовској Митровици.

14 Žan-Arno Derens, *Kosovska zamka*, HESPERIAedu, Beograd, 2009, 170.

15 *Mitrovicë/Mitrovica Municipal Profiles*, January 2013.

16 Ž. Derens, *нав. дело*, 170.

Није мали број оних, са друге стране, који нису задовољни својим економским положајем. Инвестиција у производњу и отварања нових радних места нема, због чега и степен незапослености није незанемарљив.

* * *

Део резултата истраживања друштвених односа унутар српске заједнице у северној Косовској Митровици до сада сам већ представио у једном раду. Том приликом бавио сам се перцепцијом Срба досељеника са подручја јужно од Ибра од стране Срба који су у граду рођени или који ту живе још од пре рата 1999. године.[17] У аналитичком смислу резултати тог истраживања указали су на питање постојања границе *ми/они* унутар једне исте, српске заједнице, односно на питање комплексности друштвене реалности Срба у Косовској Митровици, међу којима су, поред доживљаја Албанаца као суштински *другачијих*, присутни и доживљаји *другачијих* унутар *нас – другачијих* по регионалном пореклу, систему вредности, економском статусу. Уочавање наведеног проблема, који сугерише чињеницу да се друштвени односи у Косовској Митровици не могу свести само на етничке, на првом месту српско-албанске односе, отворило је низ нових питања, међу којима се као једно од релевантних свакако наметнуло питање разноврсности друштвених релација међу самим Србима у северном делу града и значаја тих релација у њиховом свакодневном животу.

У разговору са испитаницима на терену веома брзо сам уочио да је на плану друштвених веза које у свом непосредном окружењу остварују једна од незаобилазних тема управо тема комшијских односа. Поред породичних, пријатељских, професионалних контаката, наиме, комшилук се у одговорима испитаника скоро редовно појављује као неизоставан оквир успостављања и одржавања контаката у свакодневном животу. Комшилуку се по правилу приписује посебан значај, утолико више што се под њим подразумева круг људи у чијој се непосредној близини живи и са којима се, заправо, одређени животни простор дели. Оно што се у том смислу на првом месту наглашава јесу добри односи који се са комшијама имају, или, боље речено, добри односи које са комшијама треба имати. Под добрим односима сматра се пристојност и добронамерност у комуникацији приликом свакодневног сусретања на степеништу или на улазу у зграду, уколико је реч о заједничком стамбеном објекту, али и гостољубивост и међусобно посећивање.

У наставку рада покушаћу да кроз ставове испитаника прикажем неке од главних схватања комшијских односа међу Србима у северној Косовској Митровици. За почетак, износим пар ставова у вези са претходно поменутим:

17 Александар Павловић, „Досељеници са подручја јужно од Ибра према ставовима становника северне Косовске Митровице", *Баштина*, св. 33, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић, 2012, 271-287.

„Значи ми комшилук. Односи су исто као и пријатељски. Наравно не мислим ту на цео комшилук, већ на неколико породица. Иначе, придајемо значај комшилуку овде ми, чини ми се, много више него било ко други. Не постоји било ко у мојој згради са ким ја нисам добар. Али, рецимо, има пет породица код којих идем и који ми долазе. А опет, има још већи број код којих сам ја ушао макар једном у кућу и који су макар једном ушли код мене у кућу" (м. рођ. 1970).

„Тамо где ми живи тата, врата до врата смо са једним комшијама са којима најбуквалније живимо као у истој кући, као под истим кровом у једној кући, само са двоја врата. Најбуквалније. На пример, ручала сам код тате, а онда одем код тих наших комшија, ућем код њих, а они исто ручају. Кажем ‚Уф, ово је лепше него код мене'... Седнем за сто, примакнем се, узмем шта ми треба и сама себи сипам да једем... Потпуно слободно, као да сам у својој кући" (ж. рођ. 1973).

Приметно је, већ на основу наведеног, да се значај гостољубивости и међусобног посећивања не доводи толико у везу са одласком код комшије по позиву, или по претходном договору, колико у везу са не увек најављеним свакодневним посетама ради разговора, провођења слободног времена, пружања појединих услуга, испомагања, и сл. Добри комшијски односи одатле се међу испитаницима вреднују пре свега са аспекта неформалних контаката који се остварују у уобичајеним, свакодневним животним околностима, а који обавезно садрже односе блискости и солидарности:

„После девет увече, кад сам код куће, ми се организујемо... То је сада више са овим млађим комшијама, поготово у зимском периоду, када су ноћи дуге и када се мање излази. Онда се скупимо и играмо такарак. То се овде игра. То је иначе турска игра коју су Шиптари донели из Турске, па ми им преузели. То је нешто између домина и ремија, с тим да су то, овако – постоје табле на које се ређају плочице које изгледају као домино плочице, а у ствари су обележене као карте. И систем је као у ремију. И ето... Окупимо се, значи вечерас смо код мене, сутра код комшије, сутра код ове комшинице доле, и тако"... (м. рођ. 1970).

„Ако затреба, код пар комшија могу да одем увек да затражим помоћ. Нико није у некој ситуацији да мораш да му помажеш у храни, одећи, новчано, али, значи, помагање оно: ‚Комшо треба ми метар, треба ми шрафцигер', не знам... Ако имаш нешто да изнесеш из стана, унесеш, да помогнеш испред зграде... У том случају апсолутно смо увек ту. Мени је, рецимо, комшиница звонила, ја сам био у граду, без имало проблема у два-три ноћу, дете је имало напад гушења... Имала је слободу да лупа на моја врата, само, нажалост, нисам био кући и није ме нашла.

А при том, значи, дете је у питању, не да јој не бих замерио, него не би ми то ни пало на памет... Да ме је пробудила из не знам каквог сна"... (м. рођ. 1978).

Да свакодневна, неформална комшијска посећивања нису појава скоријег датума сведоче сећања једног од испитаника, који говори о суседским односима које је у време његовог детињства његова мајка одржавала са неколико жена из зграде у којој су становали:

„Долазило се без нарочитог повода. Била је, рецимо, та комшиница до нас. Она и још једна. Она је била старија жена, умрла је, сад је покојна. И мама, њих три... То је свакодневно било кафенисање. Знаш оно, по једна кафа. Оне су додуше биле домаћице. Мама је радила, па поред тога можда су оне дневно пиле и две кафе, њих две... А са мамом су обавезно пиле једну кафу. Значи данас су код маме, сутра код ове, прекосутра код оне треће. Није се то гледало, али у принципу свака је хтела да почасти код себе. Али није се гледало. Дешавало се да се шест пута иде код једне, па тек онда код друге две. И раније, док смо били клинци, било је нормално да ако кева меси нешто обавезно један тањир спреми и за њих. Оне месе нешто – исто тако. Кад крене прво воће с пролећа, рецимо прве јагоде, ако их је комшиница прва купила обавезно неку јагодицу пошаље мами и обрнуто. Гледало се да се прво сезонско воће подели са комшијама. Исто је било и за Ускрс. Јаја, колачи и тако то"... (м. рођ. 1970).

Сведочења о комшијским односима кроз призму властитих сећања износе и други испитаници. У њиховим ставовима често је присутно поређење комшијских односа некада и сад, при чему се на комшијске односе из времена њиховог детињства или младости скоро увек гледа са дозом носталгије, уз навођење да су они тада били далеко бољи, приснији и распрострањенији него што је то случај данас:

„Живела сам у згради од рођења док се нисам удала. Онда сам отишла да живим са мужем. Живели смо као подстанари до пре 6-7 година када смо купили стан у којем сада живимо. А пре него што сам се удала, сећам се, то је била као једна кућа. Мислим на комшилук. У детињству, нарочито, имала сам толико лепих ствари тамо, које сада низашта не бих мењала. Односи су били такви да смо једни код других улазили без куцања у било које доба дана и ноћи. Постојала је нека непосредност, нека слобода, чега сада мислим да више нема. [...] Све је било транспарентније, опуштеније, лагодније, сигурније. Онда су људи имали посао, долазили су кући у три сата са посла. Имали су до краја дана времена да се посвете деци, комшилуку, да одлазе једни код других. Мислим, било је лепше"... (ж. рођ. 1970).

„Много тога је другачије било... Тада, док сам живела код мојих родитеља. Комшијски односи су били супер, долазио нам је стално човек из комшилука, који данас више скоро и да не долази. А ми, деца из зграде, увек смо се међу собом дружили. [...] Овде смо често имали полицијски час, још од 1981. године када су биле прве велике албанске демонстрације. За време полицијског часа увек се знало: ограничен си само на своју улицу и комшилук. Само си туда могао да се крећеш, родитељи нам нису дозвољавали да се одатле удаљавамо. Због тога нам је комшилук био доста битан, ту смо се у тим ситуацијама некако увек осећали сигурно. Играли смо ластиш, кликере, значи ми смо ту, напољу, или једни код других по становима, а не бисмо смели да будемо јер је полицијски час" (ж. рођ. 1974).

„До пре десетак година у зградама се нису закључавали станови. Закључаш врата тек увече када легнеш да спаваш. Комшије су долазиле било кад. Није било да те прво позове и каже ‚Долазим на кафу', него су се врата отварала без икакве претходне најаве. Не звони се, већ се одмах улази у стан. Комшија ти слободно отвара фрижидер, седи код тебе, пије кафу, гледа телевизор, као да је код своје куће. [...] Имао сам једног другара, сећам се, позовем га телефоном, тада нисмо имали мобилни него фиксни, јави се жена, ја мислим кева му... Не, она каже ‚Овде Бранка', то му била комшиница са спрата изнад... Каже ‚Пролазила сам и чујем звони телефон, па ајде да се јавим'... Иде дакле степеницама и чује да звони телефон, отвори врата од твог стана ако тренутно ниси ту и јави се. То је таква слобода била у комшилуку. То је било нормално" (м. рођ. 1978).

Према исказима испитаника, на добре комшијске односе у Косовској Митровици, нарочито до рата 1999. године, није се наилазило само међу припадницима српске заједнице, већ и међу припадницима различитих етничких група, између осталог међу Србима и Албанцима. С тим у вези се, међутим, истиче како су комшијски односи између Срба и Албанаца могли бити добри и коректни, али никада онолико блиски колико су могли да буду између самих Срба:

„Пре деведесет и девете, у стану где су сада ти Вучитрнци били су Шиптари. Градска породица која је културна, образована, васпитана. Ми смо имали супер однос са њима. Могли су да позвоне, могли смо да позвонимо. Не знам да ли је кева са том женом једном или два пута кафенисала за све те године, али били смо у супер односима. Е сад, из тих неких разлога, нисмо остваривали неки дубљи контакт. Јер ти не знаш какви су им обичаји, гледаш да им не реметиш нешто. Вероватно су и они тако гледали... То је ваљда такав менталитет, без обзира на то

што су људи из града. Та жена је увек, рецимо, имала фрку да дође код нас, да случајно није ту ћале. Знаш оно, срамота је... Они су у том фазону, још нису изашли из тих неких окова обичајног права. Колико год да су они генерацијама градска породица, и потпуно на месту што се тиче понашања и облачења, образовања, културе, опет је то обичајно код њих увек преовладало" (м. рођ. 1970).

„Дружили смо се са њима, али однос према њима никада није био као према комшијама Србима. Ту је била, на пример, једна комшиница, звала се Мердита. Они су у школи као други језик учили српски, а ми шиптарски. Тој Мердити је, рецимо, требало да има мало лепши састав из српског, и онда ту ја њој пишем, и обрнуто, кад мени треба шиптарски, онда она мени пише. [...] Једни друге смо поштовали, кад је Бајрам, Ускрс, и слично. Мој тата је био правник, па кад је требало да се састави неко писаније, нешто званично да се упути, нека жалба, сви би долазили код њега, и Срби и Албанци, без разлике" ... (ж. рођ. 1970).

Да је добрих комшијских односа са Албанцима било пре рата 1999. године сећају се и Срби који су у северну Косовску Митровицу избегли са подручја Косова и Метохије јужно од Ибра. За комшијске односе у Истоку, одакле је родом и где је до рата живела, једна испитаница (ж. рођ. 1968) саопштава следеће:

„Култ комшије је, да кажем, био јако битан. Комшије су биле важне. Било је важно да имаш доброг комшију. Морао си да имаш добар однос са комшијама, да твоја кућа увек буде отворена за комшије, и тако... Прве комшије су нам били Срби, и са леве и са десне стране куће, а са горње стране су били Шиптари, тако је улица била подељена. Са доње стране су углавном биле српске куће, а са горње шиптарске. [...] О деци из комшилука, уопште о целом комшилуку, никада ништа ружно нисам смела да кажем, да се посвађам са неким. Тако су ме родитељи учили. Били смо јако блиски, заиста. Са свим породицама у комшилуку. И са шиптарским, али не баш са свима. Неке су комшије међу њима биле отвореније за сарадњу, за дружење, а неке не. Знало се, рецимо, које породице не воле Србе, а са којима можеш да разговараш, које можеш да посећујеш, и тако"...

Поредећи комшијске односе у северној Косовској Митровици пре и после рата 1999. године, већина испитаника се слаже да нису исти, односно да су се после рата у одређеној мери променили. Промене се виде у сужавању мреже комшијских породица са којима су се раније одржавали добри контакти, али и у опадању значаја самих комшијских веза, као односа

који подразумевају блискост и солидарност међу људима који једни поред других живе. Узроци наведених промена проналазе се првенствено у последицама ратних догађања, која су довела до извесних трансформација у структури градског становништва, као и до свеопште борбе за егзистенцију у условима потпуно неизвесне сутрашњице. Наиме, досељавање српских избеглица са подручја Косова и Метохије јужно од Ибра, али и исељавање једног броја Срба из Косовске Митровице у унутрашњост Србије, испитаници виде као узрок губљења старих комшијских веза будући да се на место предратних становника града досељава ново становништво са којим се комшијски односи нису обавезно успоставили. Опадање значаја самих комшијских веза, са друге стране, тумачи се као појава која произлази из новонасталих свакодневних околности у којима су из чисто економских разлога, дакле због посвећености послу, властитим интересима и циљевима, неретко и пуком преживљавању, добросуседски односи често потиснути у други план.

Без обзира на наведене промене, оно чему се на плану комшијских односа у северној Косовској Митровици данас још увек даје на значају јесте институција *првог комшије*, под којим се подразумева лице, односно породица која живи у суседном дворишту, врата до врата или бар на истом спрату ако је реч о згради као заједничком стамбеном објекту. Готово сви испитаници наводе да је веома важно да односи са првим комшијом буду добри, с обзиром на то да је реч о особи из непосредног суседства, на коју се, као најближој, увек може ослонити уколико је било каква помоћ потребна. Односи са првим комшијом се понекад доживљавају као пријатељски, што значи да се он сврстава управо и у круг пријатеља, међу људе са којима се блиске и солидарне везе иначе одржавају, према којима се негује однос дубоког поштовања, и сл. У неким случајевима пак, на првог комшију гледа се са још већим уважавањем, у мери да се он доживљава и као нека врста светиње.

О томе колико велики значај може бити приписан првим комшијама можда најбоље говоре речи једног од испитаника (м. рођ. 1970):

> „Први комшија, то је код нас овде *амин*, светиња. Каже се: ‚Не остави Боже без комшије'. Сада се, у ствари, на то и више не гледа свуда баш тако, али раније се, пре неких 10-20 година, гледало сигурно. Било је незамисливо, на пример, да ту са спрата крене нека љубав између првих комшија, или чак комшија уопште. То би било као оно са кумом, као са рођаком... Толики се значај томе придавао. Тога више нема у тој мери, али... Не би то више било толико незамисливо, за мене рецимо, али верујем да старији, као моји родитељи, не би на то гледали благонаклоно".

Занимљиво је да се значај првог комшије међу Србима у северној Косовској Митровици може препознати не само у контексту свакодневице, већ и са аспекта његове улоге у појединим празничним или свечаним приликама. Породична слава се у том смислу појављује као празник у чијем је обележавању пожељно, чак и обавезно да први комшија учествује. Породица која слави славу, наиме, првог комшију третира као важног госта, без којег се у име славе не наздравља, а славска гозба не започиње:

„Комшија седи на врху софре на слави. У мојој породици он се поставља на врх софре и има почасно место. Ми славимо уочи дана славе, увече, када се служи и главна трпеза. Тада дође најближа родбина, дођу кумови. Најважнији гости нам долазе то прво вече. Ту буду и прве комшије. Не кажем да на слави немамо и остале, али они долазе углавном сутрадан. Овако, уочи саме славе некако је свечаније јер се испрати цео ритуал. Подиже се колач, пали се свећа, подиже се слава, пева се молитва. Сто је прво празан. Док се подигне слава, попије се вино, ништа се не сервира... Онда се сервира трпеза“ (ж. рођ. 1961).

„Код нас је обичај да комшији кад ти дође на славу кажеш ‚Комшо седаш у врх софре‘. Стављаш га на оно почасно место које припада куму, некоме најстаријем, некоме ко ти је важан. Код нас у Митровици у деведесет посто случајева комшија се поставља у врх софре. Знам да је, док је деда био жив, најпожељније било да ти на славу први дође комшија. Није обавезно морало да буде први. Али док ти он не дође није се подизало у славу. То се гледало, јер си са њим највише, он ти је најближи поред којег живиш. Ми овде уочи славе дижемо славу, тада комшија треба да буде ту. Углавном. И тако је још увек овде код нас. Али, ипак се и све то полако губи са овим новим генерацијама“... (м. рођ. 1970).

„Увек је први комшија некако најбитнији на том слављу. Кад је слава, у чело софре комшија мора да седне. Први комшија ти је у врх астала, да кажем, горе... Он је први, и чека се он... Док не дође не може слава да се дигне, не може да се крене са пићем, јелом. Увек је први комшија битан. Али то не значи да је сад тај први комшија најбитнији у твом животу. Можда ти је онај што седи поред њега много битнији, али некако постоји обичај да овај буде на челу софре“... (м. рођ. 1978).

Осим на слави, најзад, први комшија се као важан учесник може срести и на свечаностима као што је свадба. С тим у вези се, на пример, међу испитаницима (ж. рођ. 1973) може чути да је први комшија једном таквом

приликом на вратима са родитељима младенаца дочекивао госте. „Њему се тада указују част и поверење. Он је један од главних организатора. Добија онај распоред где ће кога да смести, где ће коме пажњу да поклони, итд".

* * *

Осврт на ставове становника северне Косовске Митровице на тему комшијских односа имао је за циљ да пружи допринос истраживању унутаргрупних релација међу припадницима српске заједнице у том граду. Оно што се на основу остварених резултата може уочити јесте да испитаници комшијске односе доживљавају као важне, првенствено зато јер се доводе у везу са чињеницом да су њима обухваћена лица из непосредног суседства, са којима се дели свакодневица и на које је у случају потребе могуће рачунати. На комшијске везе гледа се као на традицијом наслеђене односе, који на свом значају, међутим, све више губе услед демографских, друштвено-политичких и економских последица проузрокованих ратом на Косову и Метохији 1999. године. Међу Србима у северној Косовској Митровици због тога се може чути да су комшијски односи некада били много бољи него што су данас. Ту се превасходно мисли на односе са комшијама Србима, будући да се на односе исте врсте са припадницима других етничких заједница, пре свега са Албанцима, гледа као на односе који услед извесних културолошких разлика никада, па чак ни пре рата нису били претерано блиски.

Комшијски односи се у ставовима испитаника представљају претежно као добри, солидарни, пријатељски, као односи од значаја са свакидашњег, али и несвакидашњег, празничног аспекта. Закључак о њиховој позицији у мрежи друштвених веза међу Србима у северној Косовској Митровици био би погрешан уколико у обзир не би био узет и њихов реалан контекст, који би подразумевао све оне реалне, свакодневне ситуације у којима се односи међу комшијама реализују. Другим речима, иако се сматра да треба да буду добри, у складу са чиме се углавном и практикују, односи међу комшијама могу бити само формални, површни, па чак и лоши. И сами испитаници приликом истраживања у неколико наврата су поменули како није немогуће да у комшилуку постоји међусобно непоштовање, незаинтересованост, одсуство било какве комуникације, свађа, и сл. У том случају, не треба губити из вида карактер сваког појединачног односа који између комшија може да постоји, а који је у основи, без обзира на начелно схватање да је комшилук важан, детерминисан пре свега личношћу, индивидуалношћу самих учесника у комуникацијском процесу успостављања и одржавања комшијских веза. То значи, на крају, да унутаргрупне релације међу Србима у северној Косовској Митровици, у овом случају проткане кроз институцију комшилука, могу бити само додатно сложеније, одакле их је уместо било каквог генерализовања потребно још подробније и опрезније истраживати.

Литература

Derens 2009: Ž. Derens, *Kosovska zamka*, HESPERIAedu, Beograd.

Дивац 2002: З. Дивац, „Комшијски ритуали“, у: *Обичаји животног циклуса у градској средини* (уредник: Зорица Дивац), Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 48, Београд.

Janjić 2007: D. Janjić, *Ogledi o Kosovu*, Draslar partner, Beograd.

Kogan 1977: L. B. Kogan, „Urbanizacija i neka pitanja gradske kulture“, *Kultura*, br. 39, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.

Rajčević 2008: J. Rajčević, „Institucije i identitet u severnoj Kosovskoj Mitrovici“, y: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (urednik: Saša Nedeljković), Baštinik, Kruševac.

Rejmon 1977: M. Rejmon, „Ideologije stanovanja i suprotnost selo – grad“, *Kultura*, br. 39, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.

Risman 2007: D. Risman, *Usamljena gomila*, Mediterran Publishing, Novi Sad.

Интернет извори

http://www.osce.org/kosovo/38678

Aleksandar PAVLOVIĆ

NEIGHBOURING RELATIONSHIPS AMONG SERBS IN NORTHERN KOSOVSKA MITROVICA

Summary

The author presents preliminary results of neighbouring relationships research among Serbs in Northern Kosovska Mitrovica, by which he tries to give contribution to the study of intragroup relations among the members of Serbian community in that town, in the area which is to be crisis-stricken from the war in Kosovo and Metohia 1999, conditionally speaking border, and multiethnic one. Field research was performed at the restrained sample of respondents mostly among the members of middle generation of Serbs living in Kosovska Mitrovica before the war 1999, and among a number of the ones emigrated there from the wider area of Kosovo and Metohia southern of the river of Ibar. The author reached empiric material by combining of structured and semi-structured interview, which means the conversation with the respondents had been done by means of strictly defined questions and by means of reminders with indicated themes and aims within each one. The research was conducted in many attempts from the middle of 2011 to the middle of 2013.

The research results show that neighboring relations among Serbs in Northern Kosovska Mitrovica are being experienced as important ones primarily because they are being put in connection with the fact the persons from the immediate neighbouring are being included, with whom everyday life is shared and to whom it is possible to count on should it is the need. The importance being attributed to neighbourhood includes the maintenance of good relationships with neighbours, which includes any further courtesy and kindness in everyday communication during the encounters, hospitality, mutual assistance, and exchange of visits during some feasts such as patron saint etc. neighbouring relationships are seen as the traditionally inherited ones, which are losing in their importance due to demographic, socio-political and economic consequences provoqued by the war in Kosovo and Metohia 1999. Due to the mentioned, it can be heard among Serbs in Northern Kosovska Mitrovica that neighbouring relationships were better ones beforehand than now. First of all, it is about relationships with neighbours Serbs, bearing in mind the fact the relationships of the same kind with members of other ethnic communities, among others with Albanians, are seen as the ones which due to some cultural differences even before the war were not much too close.

Although it is considered they should be good, and in accordance with that they are mostly practiced, relationships among neighbours finally can be only superficial,

formal, and even bad. The respondents during the research repeatedly mention it is not excluded in the neighbourhood exists mutual disrespect, disinterest quarrel etc. In that case, the character of each individual relationship should not be neglected which may exist among neighbours, which is in essence, no matter of the general understanding the neighborhood is important, determined among other things by the individuality of the participants in the communication process of neighbouring connections establishing and maintaining. That means one thing: intragroup relationships among Serbs in Northern Kosovska Mitrovica, in this case interspersed through the institution of neighbourhood, may be additionally more complex, where it is necessary instead of any generalization study them more thoroughly and more carefully.

Key words: neighbouring relationships, neighbourhood, everyday life, Serbs, Albanians, Kosovska Mitrovica.

Рад је предат 16. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК

*Мирјана СИМИЋ**

ШКОЛСТВО У ПРИЗРЕНУ У ПЕРИОДУ ОД 1906. ДО 1909. ГОДИНЕ**

Апстракт: Почетком 20 века постојали су основни услови (друштвено-економски), за шири национално-политички и културно просветни рад код Срба на Косову и Метохији. Развојни пут српских основних школа на Косову постепено је превазилазио политичку улогу школа и наметао практичне обавезе конкретног образовања. Осетила се потреба за вишим степеном образовања од оног који је давала основна школа. Акценат у раду је стављен на значај Ниже трговачке и Продужне школе у Призрену. Циљ рада је да на основу архивске грађе и релевантне литературе пружи целокупну слику о школству у Призрену у периоду 1906/09. године. Намера је такође истражити степен и ниво образовања, описмењавања кроз процес учења, стицање нових сазнања, похађање наставе, рад наставног кадра, бројчано стање ученика.

Кључне речи: Школство, настава, образовање, наставни кадар, ученици

Призрен је бивша престоница српског царства. Из латинских извора се види да су га звали Призренум, Пресарин, а италијани га зову Призеренди. Град лежи на подножју Шар планине. Посред града протиче речица под именом Бистрица.[1] Најстарији познати помени, записи о Призрену настали су у доба Византије, односно у 11 веку. Тада се место Призрен помиње као седиште Епископије у коме су столовали грчки, а краће време и бугарски епископи. Крајем 19. и почетком 20. века у Призрен проди-

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, mirjana.bazic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Иван Степанович Јастребов, *Стара Србија*, Народна и универзитетска библиотека, Приштина, 1995, 23

ру нови европски утицаји. Грађени су објекти за јавне потребе и школе.[2] О просперитету Призрена сведоче изграђени бројни манастири, данас споменици културе и времена у коме су настали.[3] Призрен, родни град Симе Игуманова, почетком 19. века економски је напредовао, што се приметно одразило на културни живот Срба.[4] Са развојем трговине и занатства истиче се потреба не само за писменошћу већ и за овладавањем другим неопходним знањима. У таквој ситуацији грађански сталеж који претежно чине трговци највећих градова на Косову, постаје носилац стремљења у просветном животу. Темељи сваке културне акције леже у образовању, култура представља стање духа појединца и заједнице којој припада и зато се кроз историјат школства прате корени културе једног народа.

Српска Продужна школа у Призрену

Оснивање Продужне школе у Призрену било је од значаја за културно подизање српског становништва.[5] Школа је доказ да је целисходније улагање средстава у подизање исте од посебног значаја за критичку оцену важности нашег културног наслеђа. Са тог аспекта указаћемо на основне елементе функционисања продужне школе у Призрену. Школске 1906/07. године, наставници школе били су:

1. Апостол Филиповић, свршени педагог београдске учитељске школе. Служи од октобра 1883. године и то 18 година, као наставник Богословије, као наставник и управитељ Грађанске школе. Једну годину по укидању грађанске школе, као заменик, радио је у 3. разреду основне школе, био управитељ свих основних школа, а две године је наставник и управитељ Продужне школе. Укупно служи 24 године.

2. Андра Гроздановић, завршио Богословију и скраћени курс учитељске школе у Београду. Служи од 21. септембра 1898/99 и то, 9 у основној, 9 у грађанској и продужној школи. Укупно 18 година.

3. Васа Поповић, свештеник, завршио је Богословију и скраћени курс учитељске школе у Београду. Као свештеник бесплатно је предавао веронауку у грађанској и продужној школи, 5 година.

---

2 Серафим С. Николић, „Урбана архитектура Призрена, Пећи и Приштине и њени традиционални и национални елементи“, *Баштина*, св. 9/10, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић, 1998-1999, 259-260.

3 Мирјана Базић, „Значај оснивања Богословске школе у Призрену у периоду од 1871. до 1912. године“, *Баштина*, св. 25, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, 2008, 253.

4 Владимир Бован, *Сима А. Игуманов живот и дело*, Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић“, Приштина, 2004, 11.

5 Јагош К. Ђилас, *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912. године*, Институт за српску културу, Приштина, 2000, 186.

4. Дестан-ефендија, писар митрополије, предавао је више година турски језик само у 4 разреду основне школе, а 5 година у Грађанској и Продуженој школи.

5. Ђорђе Радивојевић, завршио је Богословију, а затим 1903. године трговачку академију у Београду и исте постављен за наставника Грађанске школе у којој је 2 године предавао: трговачки земљопис, рачуницу, књиговодство и лепо писање, а у исто време радио у фонду Св. Ђорђа као књиговођа. Године 1905/06, услед премештаја Милана Алексића, упућен је на његово место као заступник до постављења другог, а пошто није било другог, остао је све до испита у школи. Међутим, почетком 1906/07. године, да не би наведени предмети остали незаступљени, Ђорђе се морао вратити, што је Туторство својим актом у новембру бр. 5023 учинило. Пошто још увек није било лица које би га могло заменити, остао је у истој све до испита. [6]

У почетку школске године у први разред се уписало 32 ученика, у току године напустило 9, било на испиту 23, а у старији разред прешло њих 14, понављало испите 6 из једног или два предмета и то: из турског језика, рачуна и геометрије, а 3 завршило разред. У други разред уписано 10 ученика, 1 напустило школу, а 9 завршило школу. Сем два ученика, једног из Ђаковице и једног из Средачке жупе у околини призренској, остали су били родом из Призрена.

Учионице су биле јако незгодне за рад, зими су биле хладне, лети јако топле, што је представљало велику тешкоћу. Сиромаштво неких ученика, онемогућавало је нормално похађање наставе, али без обзира на све проблеме, успех у наукама у оба разреда оцењен је као врло добар. Радило се по наставном плану и програму за Продужне школе у Отоманској империји од 1906. године, са изузетком што је на место Опште историје у оба разреда предавана историја Срба. Цртање се није предавало јер није било специјалисте за тај предмет. Апостол Филиповић предавао је: природне науке и привреду са 10 часова недељно, историју срба са 5 часова недељно, земљопис са 4 часа недељно, лепо писање са 2 часа недељно, певање са 1 часом недељно. Андра Гроздановић предавао је: српски језик са 10 часова недељно, рачун са 8 часова недељно, геометрију са 4 часа недељно. Васа Поповић предавао је: веронауку са 4 часа недељно. Дестан ефендија предавао је: турски језик са 6 часова недељно. Уџбеника је било за: земљопис, српски језик (читанка 1. и 2. део), рачун, геометрију и турски језик.[7]

Како се о трошку фонда покојног Младена Угаревића, бившег трговца, према његовом завештању, зида по плану двоспратно здање близу храма

---

6 АС, МИД ППО, Пр. шк. бр. 25, Управитељ Продужне школе Апостол Филиповић, наставник – Извештај о стању српске Продужне школе у Призрену за 1906/07. школску годину, 14. јули. 1907. године, Призрен.

7 Исто.

Светог Николе, које ће имати довољно локала за подмирење свих потреба, важно је колико и општина иза тога стоји, ради успостављања трогодишње трговачке школе. Главно Туторство оваква школа неће много коштати, пошто већ има поред постојећих, на располагању једног стручног наставника, Ђорђа Радивојевића, који би поред радова на књигама у фонду цркве Св. Ђорђа, могао примити на себе и неке предмете. Само би имао да се постави један наставник за француски језик и друге предмете према наставном плану. Ову празнину најбоље може попунити Сава З. Јакић, родом из Призрена, дугогодишњи наставник Богословије у Призрену и гимназије у Битољу и Скопљу.[8]

Нижа трговачка школа у Призрену

Трговини као привредној грани која се у Турској највише развијала били су потребни школовани људи. Грађанске школе и поред тога што је у њима школовање продужено на три године нису могле да оспособе кадар за ову привредну грану.[9] Наставницима Продужне основне школе у Призрену 27. октобра саопштено је да је решењем Главног Туторства од 1. септембра 1907. године школа укинута, а да се на место ње отвара Нижа трговачка школа са 4 разреда. Наставницима продужне школе, саопштено је у исто време, да по одлуци Главног Туторства остају за наставнике Ниже трговачке школе. Истог дана (27. октобра), приступило се подели предмета на наставнике. Сава Јакић предавао је француски језик и јестаственицу са 6 часова недељно, Апостол Филоповић- земљопис, историју и веронауку са 6 часова недељно, Андра Гроздановић, српски језик, рачун с геометријом и геометријским цртањем са 8 часова недељно, Дестан-ефендија, турски језик са 4 часа недељно. Слободно-ручно цртање није предавано, јер није било наставника за тај предмет, ни у Нижој трговачкој школи, ни у Богословији. Други разред продужене школе, спојен је био са првим разредом Ниже трговачке школе, па је према решењу Главног Туторства имао само први разред те школе.[10] Предавања су држана до 15. новембра у учионици продужене основне школе (у Митрополији), а по освећењу нове зграде, на дан смрти њеног добротвора Угаревића, које је извршено благословом Високопреосвештенства 12. новембра 1907. године, прешло се у исту. У школи су још хонорарно предавали професори Богословско-учитељске школе

8 Исто.

9 Јагош К. Ђилас, *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912. године*, Институт за српску културу, Приштина, 2000, 226.

10 АС, МИД, IIIIO, 1907, Извештај вршиоца дужности управитеља Ниже трговачке школе Саве Јокића- Главном Туторству, Призрен, 6. новембар 1907. године.

у Призрену: Риста Скакаљевић, Стојан Зафировић, Никола Радивојевић и Михајло Питовић.[11] Школовање је трајало 3 године, а примани су кандидати који су завршили трогодишњу грађанску школу. Школа је за неколико година рада спремила школовани трговачки кадар кога тада у Србији није било довољно.[12] По програму трговачке школе у нижа два разреда предавали су се гимназијски предмети, у трећем трговачки, а у свим разредима турски језик.[13] Нижа трговачка школа смештена је на горњем спрату нове школске зграде. Горњи спрат зграде искључиво је намењен трговачкој школи и има 5 одељења: 3 учионице, 1 канцеларију, 1 салу. Број уписаних ђака у први разред Ниже трговачке школе био је 45 и то:[14]

1. мушких 38
2. женских 7

Напустило је школу у току школске године, мушких 2, женских 3. Пријавило се на испит: мушких 34, женских 4. Због болести нису се пријавили на испит 2.

По месту рођења ђаци су:

1. Из Призрена 37
2. Из околине (досељеници) 3
3. Ђаковице 3
4. Пећи 1
5. Новопазарског санџака 1

По занимању њихових родитеља ђаци су:

1. трговци 4
2. предузимачи 2
3. занатлије 17
4. земљорадници 3
5. радници 2
6. рентијери 1
7. свештеници 1
8. чиновници 4
9. без оца 11[15]

11 Векослав А. Станковић, *Основна школа „Младен Ђаревић" Призрен 1907-1987*, Призрен, 1987, 41.

12 Јагош Ђилас, н.д, 226

13 Петар Костић, *Просветно-културни живот православних срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века (са успоменама писаца)*, Скопље, 1993, 18.

14 Конзулат у Приштини, Сава Јакић – Његовом Високопреосвештенству А.Е. и Митрополиту рашко-призренском Нићифору, 1908, Приштина.

15 Исто.

Рад у школи у овој школској години трајао је од 27. октобра до 29. јуна, рачунајући у то време и испите. Пошто је било закашњења у отварању школе, у току године се настојало да буде што мање празника, како би се на тај начин надокнадило изгубљено време. Наставници су редовно похађали школу, осим Андре Гроздановића, који је боловао и 15 дана одсуствовао ради прегледа Солунске радње, за то време замењивао га је Душан Некић. 12. јуна прекинута су предавања, где се приступило полагању испита из свих предмета, као што гласи наредба Главног Туторства. Испити су трајали од 12. до 28. јуна, а 29. је било благодарење у цркви Светог Николе. Успех који су ђаци показали из појединих предмета:[16]

1.	одличних	4
2.	врло добрих	9
3.	добрих	18
4.	слабих	6
5.	понављали испит	3
6.	понављали разред	6
7.	прелазе у старији разред	31.

Програми из свих предмета тачно су обрађени. Српски језик је предаван без икакве граматике. Највећа је пажња поклоњена правилном читању и објашњавању речи. Успехом из овог предмета је задовољавајући, посебно ако се узме у обзир спрема коју су ђаци донели из основне школе. Из рачуна је постигнут врло добар успех. У француском језику поклоњена је пажња на правилно читање и писање, на савлађивање тешкоћа у изговарању и читању. Из турског језика успех је добар, нарочито код деце која у продавницама својих родитеља имају прилике да чују турски језик и да га практички вежбају. Из географије, историје и хришћанске науке успех би могао бити бољи, нарочито из географије. Ради постигнућа бољег успеха код ђака, а посебно ради њиховог васпитања, Савет је доносио одлуке, за које је мислио да могу с успехом имати дејства на ђаке. Једна од главних мера је дежурање од ујутру до поподне, где су ђаци константно били под надзором наставника. Посао је овај за наставнике био врло тежак, али су га они вршили, с преданошћу, знајући да многа деца пропадну због недовољног надзора над њима.[17]

Да би се ђаци навикавали на штедњу установљена је школска штедионица. најмањи улог је био 1 металик. До краја школске године за непуних 6 месеци, ђаци су уштедели 697 гроша и 18 пара. Да би било извора за набавку учила и канцеларијског материјала Савет је одлучио, а општина усвојила: да деца имућних родитеља плаћају на име школарине 23 гроша, деца средњег

16 Исто.
17 Исто.

сталежа 11,20, а деца сиромашног стања 5,30 гроша. Призренци, а нарочито општински представници, задовољни су радом школе и настоје да све учине да она буде на висини задатка. Зато размишљају, да при трговачкој школи отворе интернат, уверени да деца само тако могу добити нужно васпитање и образовање.[18]

Прослава Светог Саве обављена је заједнички у згради Богословије. Трговачка школа је учествовала само са декламацијама. Школу су похађали у току године приштински конзул Пећанац, који је школи приложио 2 наполеона, а 16. новембра је посетио призренски мутешериф. 25. јуна присуствовао је на испиту из географије Разумовски, заступник руског вице-конзула и приложио школи 2 наполеона.

Здравствено стање ученика било је задовољавајуће. 13. фебруара распуштени су ђаци због појаве дифтерије. зато школа није радила 14, 15. и 16. фебруара. За све то време школска зграда је била дезинфикована, прана и проветравана.[19]

Наставничко особље у 1908/09. години

С обзиром да школа није имала наставника за слободно ручно цртање, овај предмет не сме фигурирати само на хартији у наставном плану, зато је неопходно што пре решити овај проблем. Предлог је да се за учитеља слободног-ручног цртања и краснописа постави у школи Младен Максић, учитељ који је самоук, али поседује природни дар толико јак у вештини цртања, да слободно може заузети место учитеља у Нижој трговачкој школи. Нарочито је он потребан и због краснописа. Овај предмет у трговачкој школи треба да заузима једно од првих места. Моли се Високопреосвештенство да озбиљну пажњу поклони овом предлогу, како и ове године школа у Призрену не би остала без слободног-ручног цртања и краснописа. По плану Ниже трговачке школе певање се не предаје. Међутим, предмет је неопходан за ђаке Ниже трговачке школе у Призрену, зато изостављање овог предмета може нанети моралне штете ђацима. Дат је предлог да се певање заведе у Нижој трговачкој школи, зашта не треба никаквих материјалних средстава, јер у Богословији има наставника за тај предмет.[20]

У први разред школе уписало се 7 ученица, а до године ће бити до 16 у оба разреда. А како се у 4. разреду мушке основне школе налазе 10-12 ученица, то ће их бити у новој згради око 20-25 у овој школској години. Неодложно је потребно да се постави једна учитељица за трговачку школу, како би

18 Исто.
19 Исто.
20 Исто.

вршила надзор над ученицима и да се за време одмора под њеним руководством занимају женским радом. Сем тога, ученици би имали уместо турског језика недељно, 4 часа женског рада. Како у Призрену нема средњег завода за женску децу, постављењем једне учионице, попунила би се та празнина и без икаквих ванредних трошкова од стране Главног Туторства, ученице би имале могућност да добију дво или трогодишње средње образовање, што би јако утицало да се српски осећаји код женског света појачају. Према месним приликама ученице трговачке школе не би тежиле даљем образовању, шта више, ни једна од њих не би доспела до 4. разреда, те нема места страховању за њихову будућност, као што је то случај за ученице учитељских школа. Да би се реализовао предлог, неопходно је да се постави једна учитељица са учитељском спремом, јер учитељице женског рада, без учитељске спреме немају успеха у раду, а нарочито у васпитању женске деце.[21]

У овој школској години, било је у школи 4 часа из турског језика. Сваке године број часова се повећава за 4 часа, тако да ће до године из турског језика бити 8 часова. Дестан-ефендија, учитељ турског језика кога плаћа Призренска општина са 4 часа недељно из многих разлога не може да се прими, да предаје у другим разредима, зато се мора тражити други наставник за турски језик. С обзиром да је Богољуб Пајантић, учитељ основне школе у Призрену, добар познавалац турског језика, а био је и учитељ у грађанској школи у Пећи, предлаже се за учитеља турског језика Ниже трговачке школе у Призрену. Премештајем у трговачку школу Апостола Филиповић и Андрије Гроздановића, као и постављењем Саве Јокића за управитеља школе, попуњена су сва наставничка места у трговачкој школи. Постављење наставника Ђ. Радивојевића за наставника трговачке школе, управа богословије није одобрила. Наставници трговачке школе имају више од 8 часова недељно, с тим што у прва два разреда школе као чисто гимназијска нема предмета трговачке природе. Поред овога постављења када би одмах било извршено, основна школа остала би без једне потребне учитељице све до постављења новог наставника за основну школу, или премештаја у исту једног од двојице тренутних наставника трговачке школе.[22]

Проучавање школства у Призрену има вешеструки и далекосежни значај за српско становништво. Проучавајући просветне прилике у Призрену за дати период дошла сам до података који обележавају ниво до којег се развио школски живот Срба на Косову. Доста чињеница могу се наћи у документима који су писали школски надзорници и други просветни радници који су имали прилике да се боље упознају са проблемима васпитно-образовног рада.

21 Конзулат у Приштини, Сава Јакић – Његовом Високопреосвештенству А.Е. и Митрополиту рашко-призренском Нићифору, 1908, Приштина.

22 Српска православна Богословија, бр. 788, Заступник ректора Вој. Катић – Његовом Високопреосвештенству Митрополиту Нићифору, 20.12. 1907, Призрен.

Како произилази из наведеног школски ревизори су обављали веома важан посао. Оцењивали су рад просветних радника, реферисали о стању у школама, наставничком кадру, броју ђака. Просветне прилике које су предмет рада изложене су најпре хронолошки и у прегледу, а затим у облику анализе важнијих момената и појава. Указујући на основне аспекте рада Ниже трговачке и Продужне школе у Призрену истакнути су они елементи друштвено-педагошке природе из којих произилази сагледавање просветне и школске проблематике, специфичности у наставном раду, услови извођења наставе, наставни програми.

Извори:

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Просветно-политичко одељење Конзулат у Приштини 1908

Литература:

Базић 2008: М. Базић, „Значај оснивања Богословске школе у Призрену у периоду од 1871. до 1912. године“, *Баштина*, св. 25, 253.

Бован 2004: В. Бован, *Сима А. Игуманов живот и дело*, Народна и универзитетска библиотека „ Иво Андрић“, Приштина.

Ђилас 2000: Ј. К. Ђилас, *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912. године*, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић.

Костић 1993: П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19 и почетком 20 века (са успоменама писаца)*, Скопље.

Николић 1998-1999: С. Николић, „Урбана архитектура Призрена, Пећи и Приштине и њени традиционални и национални елементи“, *Баштина*, св. 9/10, 259-260.

Станковић 1987: В. А. Станковић, *Основна школа „Младен Угаревић“ Призрен 1907-1987*, Призрен.

Степанович 1995: И. С. Јастребов, *Стара Србија*, Народна и универзитетска библиотека, Приштина.

Mirjana SIMIĆ

SCHOOLING IN PRIZREN IN THE PERIOD FROM 1906 TO 1909

Summary

It is obvious that social development and alternate economic circumstances are basic reason for the turning point in schooling system. The care for educational side of school activity, and conceptual building of youth must have been permanent due to difficult conditions educational task were being acomplished. The lack of qualified staff of teachers, insufficient school area, and material basis are making qualitative working process more difficult, since the nature of this school activity itself requires a well-prepared staff of teachers, equipped premises and reaources suitable for collective self-activity of pupils development. Deep changes being achieved in our social life are reflected to the whole school life, and educational work as well.

The elaborated contents from the history of Serbian schooling iun Prizren may contribute to the wider consideration of fight for national school, and all forms of education. All conditions for schools opening and staff competence were important for sonsciousness development with people, what was to be of particular importance. A wide spectrum of young generations had acquired basic education in them, out of which by further education the first popular inteligence was created, adn whic was the holder of people's education and cultural life development.

A reinforsed cultural-educational activity of Serbia gave a numerous positive results. One of the most important success is the increased number of Serbian schools. Indicating the study of schooling system in Prizren sistematically and thoroughly, it is seen how the schooling in the past was an integral part of life in this area development. In this paper contributions given by some prominent traders, teachers, inhabitants are mentioned in order to help schooling in Prizren's area. Chronological understanding of the most important events and happenings contributes to the complete perspective of schools, and forms of people's education.

Key words: schooling, teaching, education, teacher's staff, pupils.

Рад је предат 17. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК

*Слађана ВИДОСАВЉЕВИЋ**

КОСОВСКОМИТРОВАЧКА ЖЕНСКА ПОДРУЖИНА И ЊЕНА ЖЕНСКА ЗАНАТСКА ШКОЛА (1924–1944)

Апстракт: Косовскомитровачка женска подружина је била хуманитарна организација која је деловала од 1924. до 1944. године на просторима Косовске Митровице и њене околине. Основни циљ, а уједно и задатак због кога је формирана, био је да ради на националном, хуманом, привредном и просветном пољу. У свом двадесетогодишњем раду, уз помоћ Београдског женског друштва, чији је пододбор била, Косовскомитровачка подружина остваривала је завидне резултате. Рад удружења углавном се везивао за стручно образовање и васпитање женске деце, рад школе, управљање, финансирање, те за добротворну и хуманитарну делатност. Косовскомитровачка женска подружина своје деловање усмеравала је и ка унапређењу занатства, домаће радиности, хуманитарне делатности, где су претежно укључене чланице и стручно оспособљене ученице.

Било је много примера хуманости и топлине људског срца, али и наде охрабрења за друштво које се свакодневно борило са сиромаштвом, политичким и економским кризама, неписменошћу, због чега је постојање оваквих удружења било засигурно од велике помоћи.

Кључне речи: Београдско женско друштво, Косовскомитровачка женска подружина, Женска занатска школа у Косовској Митровици, правила о раду, добротворни фондови.

За српско друштво, а поготово за његово образовање, важну улогу имале су бројне хуманитарне организације које су деловале у Србији крајем XIX и почетком XX века. Само помињање назива – хуманитарне, на први поглед може да наведе на закључак да се њихова улога сводила

* Доцент, Учитељски факултет у Призрену-Лепосавић, vidosladja@hotmail.com

на пружање помоћи (одеће, обуће, уџбеника и др) ученицима, односно школама. Али, није било тако. Делатност хуманитарних организација значајно је премашивала оквире хуманитарне помоћи. Многе од њих, попут Друштва Св. Саве, Женског друштва Београда и њених подружина, Друштва „Краљ Дечански", Завода за српску сирочад и др, оснивале су у оквиру својих интерната вечерње, основне, недељно-празничне, женске раденичке школе у којима су се школовала деца без родитељског старања, ратна сирочад или пак она која су била са простора Старе Србије и Македоније. Од каквог је то било значаја, не само са образовног или социјалног становишта, довољно говори чињеница да су прва знања у овим школама (Друштво „Краљ Дечански") стицала и хендикепирана (глувонема) деца. То показује ону другу (хуманитарну) страну српског друштва која је често у историографској, социолошкој и осталој литератури само узгред поменута.[1]

Године 1875. група просвећених жена из Београда, на челу са Катарином Миловук, првом и дугогодишњом управницом Више женске школе у Београду, удружиле су се да заједнички поведу рачуна о збрињавању сиромашне женске деце, о образовању домаћица и мајки. Оне су тада, 30. маја, основале под покровитељством књегиње Наталије „Женско друштво", чија је Правила Управа вароши Београда потврдила 16. јуна.[2]

Београдско женско друштво основало је 02.12.1879. године Раденичку школу која је касније прерасла у Занатску школу. Идеју и предлог за оснивање Радничке школе у Србији поднела је управи друштва Катарина Милевук, тада председница и управник Више женске школе у Београду. У школи су девојчице училе све врсте веза и осталог финог „женског рада", кројење и шивење рубља и хаљина, ткање, а поред тога и српски језик, рачун, историју и веронауку.[3]

После Балканских ратова стекли су се услови за несметани друштвени и образовни развој у Косовској Митровици. Једна од првих акција била им је отварање *Прве женске занатске школе* у Косовској Митровици, намењене школовању сиротих девојака за „шваље, кројиље, везиље и ткаље". Ученице старе 13-17 година, уз препоруку чланице управе или неке друге угледне личности, примане су на бесплатну обуку у трогодишњем трајању.[4] Убрзо је

1 Арсен Ђуровић, *Улоīа хуманиīарних орīанизација у друшīвеном живоīу Краљевине Србије ūочеīком XX века*, Трибина поводом 200 година модерне Србије, Београд, 2004, 1.

2 *Жена у исīоријском развоју друшīва од анīике до данас*, Зборник радова, Савез историчара Југославије, Београд, 1998, 412.

3 Мира Софронијевић, *Хуманиīарна друшīва у Србији*, Чигота, Београд, 2003, 19.

4 Исто.

женска занатска школа у Косовској Митровици престала са радом због Првог светског рата а обновљена је 1921. године. Сва архивска грађа из ранијег периода је била уништена, па се администрација почела редовно водити од обнављања рада школе.

Женска занатска школа у Косовској Митровици имала је два одељења: једно, први и други, припрaвни, друго први, други и трећи стручни. Укупан број ученица је био 65, а водиле су наставу две учитељице, Радојка Илић и Марија Пешић-Глишовић[5].

Раденичке школе су Законом од 03.03.1922. године (објављеним у „Службеним новинама" бр. 105 од 15.05.1922. године) промениле назив у *Женске занатске школе* и постале су *полудржавне установе* под управом женских удружења. Држава је постављала и плаћала стручно особље, додељивала материјалну помоћ за разне школске потребе, плаћала хонорарне наставнике за опште предмете, нарочито школама у пасивним крајевима. Женска удружења била су дужна да се брину за школску зграду, огрев, осветљење и послугу, што су чинила из сопствених прихода прикупљених прилогом и чланарином. Женске занатске школе су биле подељене на: ниже, продужене и више.

Задатак *нижих занатских школа* био је да спремају добре, самосталне и образоване раднице у свим врстама женског рада. *Продужне женске занатске школе* имале су задатак да спреме ученице за добре самосталне и спретне мајсторе и трајале су две године. *Више женске занатске школе* отваране су у престоници и већим градовима, а њихов задатак био је да ученицама дају више стручно и опште образовање и спрему стручне учитељице. Трајале су две године, а учитељски течај је трајао још годину више. Таквих школа је било у Београду и Загребу.

Са доношењем новог Закона о Женским занатским школама донет је нови Наставни план и програм рада, који је одобрен Женској занатској школи у Косовској Митровици решењем Министра трговине и индустрије бр. 120 од 03.11.1922. године, који се односи за ниже и продужне занатске школе[6]. Наставним планом предвиђени су предмети који ће се изучавати од првог до трећег разреда, циљеви за сваки појединачни предмет и начин обраде градива, док је наставним програмом утврђена садржајност и распоред градива.

Наставни план је садржавао:

5 Часопис женског друштва и његових подружина, *Домаћица* , Београд, 1936, 90.

6 Историјски архив Ниша, АЖП, *Програм и наставни план за ниже и продужене женске занатске школе,* к. 1. бр.133. ст.1.

НАСТАВНИ ПЛАН I. НИЖЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ:				
Тек. број	ПРЕДМЕТИ:	I разред	II разред	III разред
1.	Српски језик и краснопис	3	3	2
2.	Веронаука	2	1	1
3.	Рачун	2	2	2
4.	Историја са географијом	3	2	2
5.	Стручно цртање	3	4	4
6.	Теорија и практични рад	20	22	28
7.	Певање	1	1	1
8.	Гимнастика	3	3	3
	Свега:	37	38	43

НАСТАВНИ ПЛАН II. ПРОДУЖНЕ ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ:			
Тек. број	ПРЕДМЕТИ:	I разред	II разред
1.	Књиговодство	1	1
2.	Домаће газдинство	1	1
3.	Познавање материјала	1	1
4.	Хигијена	1	1
5.	Практичан рад	33	35
6.	Стручно цртање	2	2
7.	Певање	1	1
8.	Гимнастика	3	3
	Свега:	43	45[7]

Београдско женско друштво није се задржало само на оснивању ове школе, већ је образовало своје подружине и у унутрашњости земље, којима је главни циљ био оснивање стручних женских занатских школа, у којима су

7 Исто, 9.

се женска деца образовала за добре домаћице, мајке, и поред тога обучавале се у разним радовима за домаћу потребу.[8]

Женска подружина у Косовској Митровици основана је 30.11.1924. године, а основале су је: Анка Денић, Даница Поповић, Зора Атанацковић, Василија Пешовић, Станија Михајловић, Марија Мићовић, Христина Димитријевић, Пана Стерјевић, Ванка Микић, Мица Брушлија, Хермина Прошић, Савета Орловић, Јевтимија Јовановић, Анка Лекић, Јевросима Николић, Јефка Јеротијевић, Софија Симоновић, Магда Штефан, Јелена Томић, Петра Глоговац, Љубица Безовић, Ката Чук, Мила Жарковић, Богиња Вуловић, Коса Пајевић, Ружица Гарић, Ађа Веснић, Савета Фртунић, Ађа Пироћанац, Стана Даниловић, Савета Орловић, Деса Борисављевић и Марија Димић.[9]

На првој оснивачкој скупштини изабрана је и Управа подружине у следећем саставу: председница: Анка Денић; потпредседнице Станија Михајловић и Тона Петровић; секретари: Јелена Томић и Хермина Прошић; благајнице: Софија Симоновић и Зора Атанасковић.[10]

Чланице управе су: Стана Даниловић, Ванка Микић, Савета Орловић, Коса Пајевић, Б. Вуловић, Јевросима Николић, Ружица Гарић, Христина Димитријевић, Љубица Гезовић, Живка Лекић и Марија Мићовић.[11]

Косовско митровачку женску подружину сачињавале су:

1. *Часнице*
2. *Чланице управе*
3. *Редовне чланице*
4. *Почасни чланови*
5. *Чланови помоћачи*

Ова подела чланица удружења извршена је према правима и обавезама која имају.

1. *Часнице* су најодговорнији део Косовскомитровачке женске подружине, а чине је: председница, потпредседница, деловодкиња, касирка и учитељица. Председница као врховни старешина или управница целе установе редовно долази у школу, по потреби присуствује часовима, потписује сведочанства и друга акта и налаже исплату зарада. Деловодкиња (секретар), води опште послове – архивско и канцеларијско пословање. Касирка (благајница) исплаћује зараду. Учитељица поред образовно-васпитног и стручног рада, Управи (благајници) полаже рачун о новцу, који од управе добија за набавку прибора, води књигу о примању и издавању новца са списковима ученица.

8 Исто, 413.

9 *Домаћица* , Београд, 1936. 89.

10 Исто

11 Исто

2. *Чланице управе* се заједно са часницама старају о раду удружења, организацији, старају се да школа одговара циљу, ради кога је установљена. Управног члана бира Главни скуп на три године, а ако се којим случајем у току године укаже упражњено место у Управи, она сама из својих редова бира новог члана тајним гласањем. Над школом воде сталан и савестан надзор, прописују правила присуствују испитима ученица, прописују ценовник за ствари које се израђују у школи, врше пријем радника школе, дежурају по једна чланица Управе у школу сваког радног дана. Број чланица управе се мењао, али најчешће их је било од 10 до 15.

3. *Редовне чланице* удружења могу бити све жене, мајке, ученице са завршеном средњом школом које плаћају чланарину, без обзира на веру и народност. Редовне чланице прима Управа подружине на предлог управних чланица. Редовне чланице имају право да посећују школу, јавна предавања, концерте, забаве, да бирају, буду биране у управи подружине, да подносе молбе, жалбе, предлоге и да о томе одлучују. Такође имају сва права на новчану помоћ у случају болести, и потреба друге природе. Дужност ових чланица је да се придржавају правила подружине и да тачно на време плаћају чланарину која износи 40 динара годишње. Чланица која не плати годишњи улог до краја првог полугођа идуће године престаје бити члан подружине.

Број редовних чланица Митровачке женске подружине 1935. године се повећао на преко 100, а Управу је сачињавало 25 редовних чланица. Под управом председнице Станије Михајловић Подружина постиже велике успехе, а за њен дугогодишњи рад добила је заслужно одликовање Орден С. Саве V степена[12].

4. *Почасни чланови-утемељачи* удружења могу бити лица која имају нарочитих заслуга за Косовскомитровачку женску подружину, или за какво опште добро. Почасног члана бира Главни скуп, или на предлог Управе као и на предлог редовне чланице. Почасни члан добија диплому, и ако хоће може бити и претплатник друштвеног женског листа[13].

Године 1934. Митровачка подружина имала је само једну почасну чланицу – Анку Денић и утемељаче: Доктора Берберијана, Јелену Денић и Раду Војиновић[14].

5. *Чланови помоћачи* могу бити сва лица која уплаћују подружини месечно по 20 динара или одједном за годину дана 200 динара. Ови чланови могу присуствовати и скупштинама само без права гласа.[15]

---

12 *Извештај о раду Косовско митровачке женске подружине за 1935. годину*

13 ИАН, АЖII-142/928. Ф II бр. 19. Београд 1928.

14 *Извештај 1935,* стр. 90.

15 Правила Женског друштва, *Домаћица* , март 1928, 41-46.

Своја права и дужности чланице Косовскомитровачке женске подружине морале су их остваривати у складу са Правилима удружења. Понашање чланица ван правила, које су штетиле угледу Подружине кажњавала су се опоменом, новчаном казном, услед недоласка на дежурство или на главни скуп, а за наношење штете друштвеним интересима удаљавањем са седница. О потпуном искључењу из подружине одлучивало се на годишњој скупштини.

Основни принципи на којима се заснивало деловање и рад Косовскомитровачке женске подружине нису мењани за све време постојања удружења. Промена државног уређења, разне политички и економски моменти и ситуације утицали су незнатно на доградњу правила удружења, али без промене основних принципа рада подружине.

Законом о подели Краљевине Југославије на управна подручја 1929. године ниже женске стручне школе прешле су у надлежност бановина које су обављале све послове под врховним надзором и по упутствима ресорног министара, а на основу постојећег Закона из 1922. године.

Косовско митровачку женску подружину сачињавали су следећи органи:

1. *Главни годишњи скуп (скупштина)*
2. *Управни одбор (управа)*
3. *Надзорни одбор*
4. *Школски одбор*

1. *Главни годишњи скуп или скупштина* су двојаки: Редовни скуп и Ванредни скуп. Правилима удружења предвиђено је да се Редовни годишњи скуп одржава децембра, а Ванредни скуп када „Управни и Надзорни одбор за нужно нађе" или ако 1/2 редовних чланова захтева. Главни годишњи скуп отвара, руководи и затвара председница подружине. Одлуке се увек доносе гласовима присутних чланица, а при једнаком броју гласова, решава глас преседавајуће.

Редовна годишња скупштина Митровачке подружине одржана је 02.03.1934. године. На скупштини је прихваћен Извештај управе, извештај благајнице, извештај Назорног одбора и управитељице школе.[16]

На главним годишњим скуповима расправља се о Извештајима Управног и Надзорног одбора о раду и стању удружења, врши се избор чланова Управног и Надзорног одбора, примају се почасни чланови удружења, добротвори и утемељачи. Врши се преглед финансијске документације – фонда подружине, фонда сиротих ученица и фонда стараца и старица. Планира се буџет за наредну годину. О свим најважнијим питањима везаним за рад

16 Исто

подружине одлучује се на Главним годишњим скуповима. Подружина је дужна да извести Управу Београдског Женског друштва о сазивању редовног годишњег скупа, а за ванредни скуп да се обрате за мишљење и изнесу разлоге за сазивање скупа.

2. *Управни одбор* састоји се од девет чланова који се бира на Скупштини. Избор се обавља тајним гласањем и по броју гласова одређује се ко ће бити председник, благајник, касирка, деловодкиња и пет чланица. Седнице се одржавају два пута месечно и на њима се одлучује о напредовању своје Школе, постављању учитеља, служитеља и набавке све што је за њих потребно. Управни одбор (управа) у одређеним временским периодима приређује забаве, игранке, концерте, лутрије итд. у корист касе подружине или каквог хуманитарног циља. Сва решења и одлуке Главног скупа Управни одбор спроводи у дело и брине се о извршењу. Управни одбор Митровачке женске подружине у 1933. години одржао је девет редовних седница

3. *Надзорни одбор* своје седнице држи свака два месеца и сазива их председница надзорног одбора. Надзорни одбор надгледа рад Управног одбора (управе) у погледу руковања друштвеном имовином, прегледа рад благајника у погледу вођења новчаних књига, контролише сва примања и издавања и потврђује исправност својим потписом. У случају потребе предлаже Управном одбору сазив Ванредне скупштине. Чланови Надзорног одбора одговорни су за свој рад скупштини морално и материјално.

4. *Школски одбор* на основу Правилника о раду, формира се у свим полудржавним и полубановским Женским занатским школама од седам чланова, у који улазе: Председница и потпредседница подружине, управитељица, једна наставница и три редовна члана корпорације (подружине). Донесене предлоге о важним променама у школи достављају се на одобрење Министарству трговине и индустрије или Банској управи Моравске бановине.[17]

Сав рад Косовскомитровачке подружине кретао се у три правца: просветном, хуманитарном и културном.

У погледу просветног правца веома се много радило на прибављању и стављању на располагање Женској занатској школи што више средстава за рад и одржавање. Подружина се старала за обезбеђење, поправку и улепшавање школске зграде, намештаја и допуне учила и осталих средстава за школу. На основу Годишњег извештаја за 1930. годину Подружина је са преносом из ранијих година располагала са средствима од 63.735 динара а расход је износио 2383 динара[18].

17 Исто

18 "Извештај о раду Косовскомитровачке женске подружине за 1931. годину", *Домаћица*; Београд, 1932, 62

Школске 1930/31. године наставу у Женској занатској школи у Косовској Митровици похађало је 60 ученица. Испити су одржани 20. јуна. Испитни изасланик била је Милева Богдановић, професор Митровачке Гимназије, која се похвално изразила о раду у школи, том приликом су и подељене награде ученицама које су завршиле школу. Исте године изабрана је нова управница после одласка Хермине Спасојевић. Постављена је Јелица Драгутиновић, наставница ове школе, а друга наставница била је Десанка Марјановић[19]. Године 1931. Подружину и Женску занатску школу у К. Митровици посетила је Лепосава Петковић, председница Југословенског женског савеза. Том приликом одржана је и свечана седница на којој је похвалила ред и рад Подружине и Школе.[20]

Године 1932. донет је нов проширени Закон о Женским занатским школа по коме ове школе одговарају рангу непотпуне средње школе са нижим течајним испитом и имају пет разреда: два приправна, два стручна и радионицу – атеље. Настава у женској занатској школи траје три године и то: две године у два стручна разреда и једну годину у школској радионици-атељеу. За ученице од 12-14 година могу се отворити два приправна одељења. У *први приправни разред* женске занатске школе примају се ученице које су завршиле најмање четири разреда основне школе и у тој календарској години навршавају 12 година. У *други приправни разред* примају се ученице које су завршиле први приправни разред и ученице које су завршиле било који разред средње школе и имају 13-15 година живота и које су положиле допунски испит из стручних предмета. У *први стручни разред* женске занатске школе примају се ученице: које су завршиле други приправни разред и ученице које су завршиле најмање два разреда средње школе (гимназије, реалке, грађанске школе) или шест разреда основне школе и навршавају у тој календарској години најмање 14, а највише 16 година живота. Ради извођења практичне наставе свака женска занатска школа треба да има своју школску радионицу-атеље у којој може примати и поруџбине за израду одевних предмета[21].

Задатак женских занатских школа је да ученицама дају потребну општу и стручну спрему и оспособе их за самосталан рад у њиховом занату. Женске занатске школе стоје под врховним надзором Министра трговине, а под надзором Бана.[22] И Наставни план и програм претрпео је измене, и прописан је од стране Министарства трговине и индустрије за школску 1932/33. годину.

---

19 Исто

20 Исто, 63.

21 "Закон о Женским занатским и женским стручним учитељским школама", *Службене новине Краљевине Југославије*, бр.82, Београд, 1932.

22 Исто

НАСТАВНИ ПЛАН И ПРОГРАМ ЗА ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ КОРИШЋЕН ОД ШКОЛСКЕ 1932/33 ГОДИНЕ

ПРЕГЛЕД НАСТАВНИХ ПРЕДМЕТА

Ред. број	ПРЕДМЕТИ	РАЗРЕДИ				
		I приправ.	II приправ.	I стручне	II стручне	Радионица атеље
1.	Стручни практични рад	18	20	24	26	40
2.	Цртање кројева	/	1	2	2	/
3.	Српскохрватски језик	2	2	2	2	1
4.	Рачун, занатско рачуноводсво и калкулација	2	2	2	2	/
5.	Познавање робе и домаћинство	/	/	1	1	/
6.	Историја и земљопис	2	2	1	1	/
7.	Декоративно цртање	2	2	2	2	1
8.	Веронаука	1	1	1	1	/
9.	Хигијена	/	/	1	1	/
10.	Гимнастика	1	1	1	1	/
11.	Певање	/	/	1	1	/
12.	Руски језик (накнадно убач.)	1	/	/	/	/
Свега недељно часова:		29	31	38	40	42[23]

Тако женске занатске школе све више постају важан фактор за опште просвећивање женске омладине, како на економском тако и на културном плану. Ученице које су завршиле ове школе, с обзиром на стечено стручно и општеобразовно знање, имале су могућност да са успехом обављају занатске послове, и да се посвете породици као добре, напредне мајке и домаћице

Школске 1932/33. године број ученица је повећан на 69, од чега у првом и другом приправном разреду 27 ученица. У првом, другом и трећем стручном разреду 42 ученице. Наставу су водиле наставнице: Марија Пешић-Глиговић – стручна настава, Радмила Илићка – занатска учитељица и Десанка Марјановић – занатска учитељица.[24]

23 Исто.

24 „Извештај о раду Косовскомитровачке женске подружине за 1933. годину", Београд, 1934, 82

Само у периоду од 1921. па до 1934. године кроз Женску занатску школу у Косовској Митровици прошло је 835, а школу је завршила 121 ученица.[25]

Школске 1934/35 испит су полагале ученице III стручног разреда, који је одржан 24. јуна. За изасланика Краљевске банске управе одређена је Бранка Стојановић, потпредсетница Подружине, а за чланове испитне комисије Јела Николић и управитељица школе Радојка Илић. Све су ученице показале задовољавајући успех. Испит је положило са одличним 8, а 6 са врлодобрим успехом. Том приликом приређена је Изложба ручних радова који су се продавали. За ову прилику Подружина је издвојила 1000 динара, а изложбу је посетио велики број грађана.[26]

Године 1935. Подружина је прославила прву славу Малу Госпојину. Домаћица прве славе била је Катарина Павловић, која је подарила друштву икону Мале Госпојине. Том приликом уписала је своју мајку поч. Милку Јевремовић за утемељача[27].

Свака женска занатска школа на основу Закона о женским занатским и женским стручним учитељским школама из 1932. године морала је основати Школски фонд из чијих средстава би се набављао материјал за израду радова по школском програму за сиромашне ученице, машине, учила, модне листове и друге школске потребе. Школски фонд је радио на основу Правила које је прописао Министар трговине и индустрије Јурај Деметровић 1934. године.[28]

Школски фонд Женске занатске школе у Косовској Митровици и њене Подружине располагао је готовином у 1935. години од 65000 динара из кога је набављао материјал за израду ручних радова.[29]

У хуманитарном погледу подружина се нарочито старала да у пуној мери одговори своме задатку једног просветно – хуманог удружења. Помоћ је пружана сиромашним ученицама, школама, удружењима и другима. Тако је на молбу директора Гимназије у Митровици одредила месечна помоћ Ђачкој трпези у висини од 200-250 динара[30]. Године 1933. Подружина Косовске Митровице је на име прилога пружила помоћ појединим Подружинама и установама извесну суму новца: чланицама из Куршумлије 150 динара, Колу српских сестара у Охриду 200 динара, певачким дружинама Обилић и Загребачком певачком друштву по 300 динара. На више места Соколским друштвима послата је мања сума. Подружина се уписала за

25 *Домаћица* 1935, 90.

26 *Домаћица* 1936, 71.

27 Исто

28 Милан В. Јовић, *Збирка закона и административних прописа за женске занатске школе;* књига I, Ниш 1936, 51.

29 *Домаћица*, 1936, 90.

30 Исто

члана „Уније" за заштиту деце са улогом од 100 динара. За време Божићних и Ускршњих празника Подружина је делила помоћ сиротињи и сиромашним чланицама и ученицама.[31]

У току 1935. године Косовскомитровачка женска подружина је у више махова давала помоћ незапосленима и незбринутим породицама, као и Божићну помоћ. За подизање заједничког дома у спомен Витешког краља Александра Карађорђевића у Косовској Митровици подружина је дала 10.000 динара. Помогла је и сиромашне ученице за одлазак на Опленац са 300 динара.[32]

У многобројним истраживањима култура се врло често третирала као просвета и васпитање, сводећи се на садржаје који припадају искључиво школи и породици, нарочито у периоду крајем XIX и почетком XX века. Има много примера да су наставници и ученици припремали и изводили културне и забавне програме. Било је много предавања, драмских представа из обичног живота, хорова који су певали традиционалне песме, литералних и ликовних секција са пуно емоција и уметничких детаља, забава и друго.

У Косовској Митровици значајно место у погледу културно-забавног живота имала је Митровачка подружина и њена Женска занатска школа. Тако је, на пример, фебруара 1933. године приређена велика друштвена забава са богатом лутријом. Ученице су приказале представу „Молитва" са песмом изведеном у народним костимима. У програму је учествовао и хор ученица са неколико родољубивих песама на опште задовољство посетилаца. Цео програм припремила је наставница Марија Пешићева Глиговић са пуно смисла и лепоте.[33] Исте године приређен је и Матерински дан, на коме је председница Подружине Станија Михаиловић одржала предавање о „Култу Мајке". У току године одржана су и три матинеа и то:

1. Дечји маскенбал којом се приликом појавило 30 ученица школе са оригиналним костимима које су саме израдиле са својом наставницом Пешићевом.

2. Други матине приређен је на дан Материца, којом је приликом одевено 17 сиромашних ученица.

3. Трећи матине одржан је у корист подизања олтара манастира Соколица и цео приход послат одбору за подизање.[34]

Са почетком ратних сукоба 1941. године на просторима Краљевине Југославије изузимајући Црвени крст, сва остала хуманитарна друштва нашла су се у веома тешком положају, и скоро да су престала са радом. Њихов рад

31 „Извештај о раду Косовско митровачке женске подружине за 1933. годину", *Домаћица*, Београд, 1934, 81.

32 „Извештај о раду Косовско митровачке женске подружине за 1935. годину", 71.

33 „Извештај о раду 1933", 81.

34 Исто, 81-82.

не само да је доведен у питање услед недостатка средстава, већ је и онемогућаван, имовина одузимана од стране окупатора, чланови прогањани а многи хапшени због свог националног рада. После завршетка ратних операција и са променом система власти, у земљи су у потпуности престала да постоје као удружења грађана, уз образложење да нова власт све њихове задатке и обавезе преузима на себе.

Женска занатска школа која је основана 1913. године у Косовској Митровици, са мањим прекидима у раду за време Првог и Другог светског рата, престаје са радом 30.06.1948. године. На основу члана 79. Устава Народне Републике Србије, а на предлог председника Комитета за средње и ниже стручне школе и курсеве Влада Народне Републике Србије донела је решење о укидању женских занатских школа, закључно са 30.06.1948. године.[35]

Косовскомитровачка женска подружина престала је са радом током 1944. године после тридесетогодишњег успешног рада на пољу просвете, културе и хуманости. Улогу на пољу даље еманципације и развоја кутурно-просветног живота девојака и жена преузима нова организација настала за време ослободилачког рата 1941-1945. Антифашистички фронт жена.

Било је, дакле, много примера хуманости и топлине људског срца, али и наде и охрабрења за ондашње друштво које се свакодневно борило са сиромаштвом, политичким и економским кризама, неписменошћу и, како би то рекао С. Новаковић, „ко зна чиме све још". Из окова традиционалног могло се изаћи само новим знањима и умењима, која су делом давале и школе овог типа. Она су се стицала и развијала не само у школи, већ и на забавама хуманитарног карактера, које је ово друштво припремало за ондашње грађанство. Била је то прилика да се представе и ученице ове школе са својим рукотворинама које су током двогодишњег а у каснијем периоду и петогодишњег школовања израдиле веште руке ових младих жена. Започети рад на просвећивању женске омладине омогућио је да оне, као школовани чланови српске популације, активно доприносе ширем образовању и оспособљавању за рад. Имајући у виду њихову посебну намену, и у времену тадашњег подређеног положаја жена у друштву, постојање оваквих школа несумњиво је представљало значајну културну и педагошку појаву.[36] На овакав начин Женске подружине су трасирале пут и у креирању повољнијег амбијента за њихово веће укључивање и одлучивање у многим сферама друштва које им је с правом припадало.[37]

---

35 *Службени гласник НР Србије*, бр. 32 од 26.06.1948, Београд, 1948, 242.

36 С. Видосављевић, "Значај женске занатске школе у просвећивању жена (1879-1948)", *Педагогија* , бр.3, Београд, 2012, 452.

37 С. Видосављевић, М. Видосављевић, "Алексиначка женска подружина и њена хуманитарна и просветна делатност (1877-1944)", *Карађић*, бр.4, Завичајни музеј Алексинац, 2012, 14.

Литература

Јовић 1936: М. В. Јовић, *Збирка закона и административних прописа за женске занатске школе;* књига I, Ниш.

Софронијевић 2003: М. Софронијевић, *Хуманитарна друштва у Србији*; Чигота, Београд.

Архивска грађа

Историјски архив Ниша - фонд Алексиначка женска подружина-142, *Правила рада женских подружина Београдског женског друштва,* 1928. Ф II бр. 19.

Историјски архив Ниша - фонд Алексиначка женска подружина, *Програм и наставни план за ниже и продужене женске занатске школе,* кут. 1. бр. 133, Београд 1932.

Зборници и часописи

Видосављевић 2012: С. Видосављевић, "Значај женске занатске школе у просвећивању жена (1879-1948)", *Педагогија*, бр.3, Београд.

Видосављевић 2012: С. Видосављевић, М. Видосављевић, "Алексиначка женска подружина и њена хуманитарна и просветна делатност (1877-1944)", *Караџић*, бр.4, Завичајни музеј Алексинац.

Ђуровић 2004: А. Ђуровић, "Улога хуманитарних организација у друштвеном животу Краљевине Србије почетком XX века", Трибина поводом 200 година модерне Србије, Београд.

Жена у историјском развоју друштва од антике до данас, Зборник радова Савеза историчара Југославије 1998, Београд.

Орган женског друштва и његових подружина 1932: "Извештај о раду Косовскомитровачке женске подружине за 1931. годину", *Домаћица*, Београд.

Орган женског друштва и његових подружина 1933: "Извештај о раду Косовскомитровачке женске подружине за 1932. годину", *Домаћица*, Београд.

Орган женског друштва и његових подружина 1935: "Извештај о раду Косовскомитровачке женске подружине за 1934. годину", *Домаћица*, Београд.

Орган женског друштва и његових подружина 1936: "Извештај о раду Косовско митровачке женске подружине за 1935. годину", *Домаћица*, Београд.

Службени гласници

Службене новине Краљевине Југославије бр.82. (1932). *Закон о Женским занатским и женским стручним учитељским школама*, Београд.

Службени гласник НР Србије, бр. 32 од 26.06.1948, Београд, 242.

Sladjana VIDOSAVLJEVIC

FEMALE COMMUNITY OF KOSOVSKA MITOROVICA AND HER FEMALE MIDDLE SCHOOL (1924-1944)

Summary

Female community of Kosovska Mitrovica is a humanitarian organization, which operated from in 1924 up in 1944 on the region of Mitrovica and its environment. The main goal, and also the task for which it was formed to work on national, human, economic and educational fields. In his twenty-operation with Belgrade Women's Society, which is a sub-committee of female community of Kosovska Mitrovica achieved remarkable results. The associations are generally tied to the professional education of female children, school work, management, financing, charitable and humanitarian activities. The action of female community of Kosovska Mitrovica is directed at improving the craft, handicrafts, humanitarian activity where mainly members involved and professionally qualified girls. There were many examples of humanity and human warmth heart but encouragement and hope for a society that is struggling daily with poverty, political and economic crises, illiteracy, making the existence of such associations was certainly a big help.

Key words: Belgrade Women's Society, Female community of Kosovska Mitrovica, the Women's Trade School in Kosovska Mitrovica, rules of procedure, charitable funds.

Рад је предат 23. августа 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК

*Живорад МИЛЕНОВИЋ**

ОБРАЗОВАЊЕ У СЕЛИМА ЗАПЛАЊСКЕ ОПШТИНЕ ГАЏИН ХАН

Апстракт: Заплање представља сегрегирану групу грађана која највећим делом обухвата подручје Општине Гаџин Хан. Ова средина у прошлости није у довољној мери фаворизовала образовање, а сами становници, првенствено оријентисани на пољопривреду и сточарство, нису се у довољној мери образовали. Да би се утврдиле процене становника о доприносу образовања унапређењу квалитета њиховог живота и рада, у другој половини 2009. године спроведено је истраживање на узорку од 154 становника у селима на подручју Општине Гаџин Хан које је приказано у овом раду. Резултати истраживања добијени према израчунатом χ^2 тесту и двофакторском универијантном анализом варијансе потврдили су хипотезе истраживања да се становништво овог подручја у прошлости мало образовало, да је своје формално образовање завршавало углавном са основном школом, да има позитиван став о образовању и да постоји значајна разлика у проценама становника о доприносу образовања унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада у зависности од пола, школске спреме и од међузависности пола и школске спреме са њиховим проценама о доприносу образовања унапређењу квалитета грађанског живота и рада становништва заплањске Општине Гаџин Хан.

Кључне речи: образовање, грађански живот, културни живот, Заплање, заплањска општина Гаџин Хан

Увод

Данашње друштво поставило је школи задатак спровођења образовања којим би се обезбедила систематска знања усвојена активним учењем сваког појединца у односу на његово интересовање и способности. Другачије речено,

* Доцент, Учитељски факултет у Призрену Универзитета у Приштини, zivorad.milenovic@pr.ac.rs

школи је постављен задатак да сваком појединцу, поред једнаког права учешћа у образовању, омогући и образовање које му највише одговара. При том се посебна пажња посвећује образовању припадника мањинских етничких заједница и сегрегираних група. Све оне задржале су елементе експлицитне и имплицитне културе (архаични народни обичаји, фолклор, веровање, језик и др.). Карактерише их и традиционална повезаност која их је дуги низ година одржала на окупу. У новим условима грађанског живота и рада, традиционалност прети да припаднике ових друштвених група одвуче на дно лествице друштвеног просперитета.

Једна од сегрегираних група у Републици Србији је Заплање. То се посебно односи на заплањско становништво настањено на подручју Општине Гаџин Хан. Заплањци се углавном баве пољопривредом и сточарством. Мали је број њих запослен у привреди и сектор служби. Природни ресурси Заплања не пружају им могућности ни за озбиљнију профитабилну пољопривреду. Недовољно су и образовани. Образовање великог броја Заплањаца завршава се са основном школом. Знатно је мање оних који завршавају средње школе, док је број високообразованих Заплањаца готово занемарљив. Зато су данашњи Заплањци једна од најугроженијих етничких групација у Републици Србији.

У овом раду проучава се образовање становништва заплањске општине Гаџин Хан. Прецизније, проблем овог теоријско-емпиријског истраживања је допринос образовања унапређењу квалитета грађанског живота и рада становништва заплањске општине Гаџин Хан. Тема је осетљива и врло сложена. До сада није била проучавана или је то чињено доста површно и углавном на теоријском нивоу, али није било емпиријских истраживања. Мало је и литературе из ове области, посебно примарне, па су се у изради овог рада користили секундарни, а често и терцијални извори као примарна литература.

Географско-демографски подаци о Општини Гаџин Хан

Гаџин Хан је општина Града Ниша. Простире се на површини од 325 км^2. Густина насељености на 1 км^2 је 28. Пољопривредно земљиште покрива 18.201 хектар, а под шумама је 10.610 хектара. Подручје општине има 34 села. На северу се граничи са општином Бела Паланка и градом Нишем, на југоистоку са општином Бабушница, на југу са општинама Власотинце и Лесковац, а на западу са општином Дољевац.[1] Посматрано уназад, број становника је стално у опадању: 1948(26.380), 1953(26.182), 1961(23965), 1971(19.974), 1981(16.281),

1 *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, Ј. Ћирић (ред.), Градина, Ниш, 1995.

1991(12.990), 2002(10.660).[2] Према подацима од 30.06.2004. године, на подручју Гаџиног Хана живело је 9.938 становника. Од тог броја, само 3.560 становника је било у радном односу. Незапослена су била 1.252 радно способна лица, од тога 620 жена.[3] Више од половине становништва старије је од 55 година. На подручју Гаџиног Хана живи мали број деце. Само 15,40% становништва је старости до 20 година. Према етничкој структури, највише је Срба – 97,19%. Потом следе Роми – 1,71%, Црногорци – 0,11%, Хрвати – 0,06%, Македонци и Украјинци по 0,04%, Руси – 003%, Југословени и Бугари по 0,02%, Мађари, Словенци, Словаци, Русини и остали народи по 0,01%, регионално становништво је 0,04%, неизјашњених је 0,13%, а 0,56% је непознатог порекла.

Према полу, више је старог женског становништва. Подаци Пописа из 1991. године показују да је у Заплању је било 53,32% старог женског становништво, а 2002. године 55,21%.[4] Поред тога што је најсиромашнија општина у Србији, Гаџин Хан спада и у ред општина са највећом просечном старошћу становника – 50,28 година, а село Ћелије има просечну старост становништва око 66 година. Гаџин Хан има и мали природни прираштај - 17,40% на 1.000 становника. Примера ради, у 2008. години умрле су 235 особе, а рођено је само 36 беба.

Под Заплањем се данас углавном подразумева подручје Општине Гаџин Хан, мада је простор Заплања знатно шири и захвата и делове суседних општина, пре свега Бабушнице и Власотинца. На подручју Гаџиног Хана, Заплање се дели на Горње Заплање и Доње Заплање. Горње Заплање простире се између Суве планине и Бабичке горе и обухвата 23 села. Почиње атарима села Краставче, Дуга Пољана, Чагровац, Јагличје и Копривница. Остала села Горњег Заплања су: Ћелије, Миљковац, Доњи Душник, Горњи Душник, Доње Драговље, Горње Драговље, Личје, Сопотница, Калетинац, Овсињинац, Шебет, Велики Вртоп, Мали Вртоп, Семче, Гаре, Мали Крчимир, Велики Крчимир и Равна Дубрава. Надморска висина у Горњем Заплању је у од 392 м у подножју Бабичке горе до 1057 м испод Суве планине. Доње Заплање простире се на путном правцу од села Тасковићи до Заплањске Топонице. Са северозапада је затворено Селичевицом, а на Западу је отворено према Јужној Морави.[5] Са југоистока

---

2 *Статистички годишњак за 2004. годину, Становништво, упоредни преглед броја становника за 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 220, подаци по насељима, књига 9*, Републички завод за статистику, Београд

3 *Жене и мушкарци у Србији*, В. Станковић (ред.), Републички завод за статистику, Београд, 2008.

4 Б. Гроздановић, *Горњи Душник*, Културно-просветна заједница Србије, Београд, 2009.; М. Цветановић, *Гаре,* Културно-просветна заједница Србије, Београд, 2004; Б. Гроздановић, *Сопотница заплањска*, Културно-просветна заједница Србије, Београд, 2008; В. Цветановић, *Доње Драговље*, Културно-просветна заједница Србије, Београд, 1995.

5 Д. Симоновић, *Заплање: природа, историја, етнографија, друштвено-економски развој, народне песме*, Градина, Ниш ,1992, стр. 31-32.

је затворено Бабичком гором а са Истока Сувом планином. Обухвата 11 села: Тасковићи, Гаџин Хан, Марина Кутина, Гркиња, Горње Власе, Вилендирца, Дукат, Горњи Барбеш, Доњи Барбеш, Ново Село и Заплањска Топоница. Надморска висина у Доњем Заплању је од 200м поред Јужне Мораве до 902м испод Селичевице.

Становници села Општине Гаџин Хан говоре језиком којим се говори у југоисточној Србији. Основне карактеристике говора у Гаџином Хану су коришћење мањег броја падежа, другачије поређење придева (слично као у енглеском језику) и другачији нагласак[6]. Овај говор има сигурно далеко веће могућности и способности за изражавање мисли и емоција од говора у осталом делу Србије.[7] Говор Заплањаца има далеко лепшу интонацију, односно лепше звучи и елегантнији је од говора у осталом делу Србије. Следећа карактеристика јесу придеви који у говору Заплањаца не трпе никакву промену (испред се додаје *йо* или *нај*). Поређење придева се увек врши на исти начин (*леј, йолеј, најлеј; јак, йојак, најјак*). Зато је и грађење придева у овом говору далеко лакше и брзо се памти, што је у стандардном говору у Србији тешко и компликовано.

Историјска димензија образовања у Општини Гаџин Хан

Школство у Општини Гаџин Хан, његов настанак и развој, може се посматрати кроз три периода: 1) од 1878. до 1919. године, 2) од 1920. до краја Другог светског рата 1945. године и 3) од 1945. до данас. У првом периоду, који започиње ослобођењем од Турака, школство се споро развијало. До тада су писмени људи били само свештеници и понеки печалбар који би распознавао само поједина слова. Изузетак је Сима Жарковић. Он је и пре ослобођења од Турака био један од вићенијих учитеља у Нишу. Осим њега, године 1878. Петар Ивковић из Великог Крчимира био је учитељ у селу Каменица код Ниша. Почетак описмењавања у Заплању веже се за село Горњи Душник. Најзаслужнији за то је познати бунтовник из овог села Никола Срндак који је са Стојаном Чавдаром из Великог Крчимира био вођа устанка против Турака у Заплању.

Прва школа почела је да ради у Горњем Душнику 1878. године. Ова школа се помиње у Државном шематизму за 1883. годину. Претпоставља се да је у то време отворена и школа у Великом Крчимиру. У школи у Горњем Душнику је тада радио учитељ Сима Јеротић. Према државном шематизму за 1892. годину, у Заплању су у овом периоду радиле и школе у Јагличју од 1892.

6 М. Стојановић, *Зайлањске* баладе, Градина, Ниш, 1983.

7 Ј. Марковић, *Говор* Заплања, СДЗ, Београд, 2000.

године и у Великом Вртопу и Личју од 1894. године. Школа у Горњем Барбешу своје место нашла је у Календару Краљевине Србије за 1903. годину, а школа у Гаџином Хану почела је са радом од 1916. године. У овом периоду евидентиране су и школе у Гркињи 1889. године и 1904. године у селу Ћелије.

Према подацима Краљевине Србије, Заплање је 1905. године имало 20.050 становника. Било је девет школа, у којима се школовало од 600 до 800 ученика. Школе нису имале своје зграде, већ су радиле по приватним кућама. Свака школа имала је свог учитеља. Они су: Симо Јеротић, који се у неким изворима помиње и као Симо Јеретић (Горњи Душник), Марко Јацковић (Гркиња), Никола Савић (Велики Вртоп), Тодор Поповић (Личје), Павле Поповић (Велики Крчимир), Добросав Голубовић (Јагличје), Ратко Жукић (Ћелије) и Лазар Матић (Гаџин Хан). Као учитељ у школи у селу Ћелије помиње се и Петар Пешић. Све школе у овом периоду су биле саборног типа. Ђаци су пешачили до школе и назад, а у зимском периоду и при великом невремену спавали би у школи иако за то није било услова. Осим описмењавања и учења основних рачунских радњи (сабирање, одузимање, множење и дељење), ђаци су учили о прошлости свога народа, а развијали су и револуционарне идеје. При школама су отварани и стрељачке дружине. Прва таквог типа отворена је 1879. године у школи у Великом Крчимиру.

После 1920. године када започиње други период школства у Заплању, школство је почело брже да се развија. Због ратова, школа је 1920. смањена са четири на две и две године и шест месеци. Сва већа села добила су своју школу и учитеља, а саграђене су и школске зграде. Отворене су следеће школе: Горњи Барбеш (1920), Горње Власе (1921), Заплањска Топоница (1922), Краставче (1923), Тасковићи (у то време Драшкова Кутина) (1927), Доњи Душник (1929), Сопотница (1929), одељење школе из Доњег Душника у Горњем Душнику (1931), Марина Кутина (1931), одељење школе из Горњег Барбеша у Доњем Барбешу (1932), одељење школе из Личја у селу Семче (1932), Овсињинац и Чагровац (1933), Горње Драговље (1934), одељење школе из Русне у Општини Дољевац у Дукату (1938) и школа у Дугој Пољани 1939. године. Године 1940. одељење школе из Личја у селу Семче постаје самостална школа.

Учитељски кадар тога доба допринео је да школа буде не само центар описмењавања, него и центар културе где се развијала љубав према књизи. Становништво се упознало са новом културом становања и односом према деци. Свака школа је имала учитеља. Они су: Светислав Димитријевић (Гркиња), Драговић Цекић (Ћелије), Никола и Катарина Савић (Гаџин Хан), Драгољуб Вучковић (Горњи Барбеш) и Драгослав Вељковић, свршени гимназијалац који је вршио дужност учитеља у Личју. Учитељска места у школама где није било учитеља попуњавали су нестручни учитељи из редова писменијих људи. Зато је и настава била и слаба и нестручна. То што је у свакој

школи радио по један учитељ, додатно је утицало да настава у школама буде слаба и неквалитетна. Тако је у Овсињинцу један учитељ истовремено радио са стотину деце од I-IV разреда, а у Јагличју је учитељица истовремено радила са деведесеторо деце од I-IV разреда.[8] То истовремено и не значи да је много деце ишло у школу. Од укупног броја деце, школу је похађало само 10%. Већина деце која је завршавала школу остајала је на селу, а ретко које дете би одлазило у Ниш и друге градове да настави школовање. Женска деца углавном нису ишла у школу, зато што се сматрало да им писменост и школа за чување деце и послове у кући и за пољопривреду нису потребни. Број женске деце која су ишла у школу је био занемарљив. Према поменутом извору, 1926. године у школи у Горњем Барбешу од 40 ученика само су три биле девојчице

Трећи период у развоју школства у Заплању започиње после завршетка Другог светског рата 1945. године. Децембра 1945. године, Скупштина Србије донела је Закон о обавезном седмогодишњем образовању и васпитању за децу оба пола од седам до 14 година. Тако је 1946. године у Доњем Душнику отворена је гимназија са малом матуром. Њен први управник био је Драгомир Ђорђевић из Ниша.[9] Закључно са школском 1949/50. школовање је било седморазредно. Од школске 1950/51. године, школовање прераста у осмогодишње.

До 1970. године у општини Гаџин Хан постојало је пет осморазредних школа: 1) ОШ *Витко Раденковић* у Гаџином Хану, 2) ОШ *Доситеј Обрадовић* у Горњем Барбешу, 3) ОШ *Света Шарковић* у Доњем Душнику, 4) ОШ *Светозар Марковић* у Личју и ОШ *Вук Караџић* у Великом Крчимиру. Године 1970. извршена је интеграција ових школа у две нове: 1) ОШ *Витко Раденковић* у Гаџином Хану (школе из Гаџиног Хана и Горњег Барбеша) и 2) ОШ *Света Шарковић* у Личју (школе из Личја, Доњег Душника и Великог Крчимира).

Од 1984. године, ове две школе интегрисале су се у једну школу. Школа је добила име ОШ *Витко и Света* са седиштем у Гаџином Хану, под којим називом и данас постоји као једина основна школа на подручју Општине Гаџин Хан. У свом саставу имала је четири осморазредна одељења у селима Горњи Барбеш, Доњи Душник, Личје и Велики Крчимир и 14 одељења од I-IV разреда у селима Тасковићи, Марина Кутина, Гркиња, Заплањска Топоница, Дукат, Доње Драговље, Равна Дубрава, Мали Крчимир, Семче и Велики Вртоп. Од 1993. године, школа је добила још једно осморазредно одељење у селу Заплањска Топоница у коме је изграђена нова и модерна школа, а у селу Мали Вртоп отворено је ново четвороразредно одељење. На крају школске 2008/09. године, ОШ *Витко и Света* имала је 517 ученика.

8 Б. Матић, *Око соколово,* Батини, Београд, 1998, стр. 278.

9 Б. Гроздановић, *Доњи Душник,* Културно-просветна заједница Србије, Београд, 2006, стр. 173.

Осми разред основне школе завршила су 57 ученика, а 67-моро деце пријављено је за упис у први разред основне школе.

Осим основне школе, у седишту Општине у Гаџином Хану постоји Народна библиотека *Бранко Миљковић* коју користе ученици и наставници ОШ *Витко и Света*. Мали је број грађана који користи за ово подручје задовољавајући књижни фонд. У Гаџином Хану ради и Установа за децу предшколског узраста *Прва радост* која има све предшколске и припремну предшколску групу. Ову установу међутим не похађају баш сва деца предшколског узраста. То потврђује да и даље у овом подручју није сазрела свест код људи о значају ране интеграције деце у институционално васпитање и образовање, што значајно може допринети њиховој бржој и ефикаснијој социјализацији.

Методологија рада

Проблем истраживања овог рада јесте образовање становника заплањске општине Гаџин Хан. На подручју Општине Гаџин Хан образовање се не фаворизује у довољној мери. Поред тога, на подручју Гаџиног Хана нема нити једне средње школе ни високошколске институције. То је један од разлога што је становништво слабо образовано. Њихово формално образовање у прошлости се углавном завршавало са основном школом, што је посебно карактеристично за женску популацију. Мали је број становника овог подручја који је завршио средњу школу, док је број оних са завршеном вишом и високом школском спремом готово занемарљив. Према процени, данас на подручју Општине Гаџин Хан има око 17% неписменог становништва, претежно жена. У условима данашњег живота и рада, ситуација се знатно променила. Готово сви ученици уписују средње школе, али је број високообразованих Заплањаца и даље недовољан. То је један од кључних разлога да је Гаџин Хан и даље једна од најмање развијених општина у Србији.

Предмет рада у ширем приступу је истраживање квалитета грађанског живота и рада, а у ужем предмет рада је допринос образовања унапређењу квалитета грађанског живота и рада становништва села заплањске општине Гаџин Хан. *Циљ истраживања* је идентификација процена становника села заплањске општине Гаџин Хан о доприносу образовања унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада. Према предмету и циљу рада, *задатак истраживања* је да се утврдити постоји ли разлика у проценама становника села заплањске општине Гаџин Хан у погледу доприноса образовања унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада у зависности од њиховог пола, школске спреме и од међузависности пола

и школске спреме. Према *општој хипотези* се претпоставља да становништво села заплањске општине Гаџин Хан има позитиван став о образовању али да су се у прошлости Заплањци углавном опредељени за сточарство, печалбарство или рад у занатском сектору, мало образовали, па се њихово формално образовање углавном завршавало са основном школом, што је посебно случај код жена, док се у данашњим условима друштвено-културног живота и рада, свесни потребе за образовањем, све већи број Заплањаца укључује у образовање у средњим школама, али се и даље мали број њих уписује у школе и факултете високог образовања. *Посебном хипотезом* се претпоставља да ће бити утврђена разлика у проценама становника села заплањске општине Гаџин Хан у зависности од њиховог пола, школске спреме и од међузависности њиховог пола и школске спреме о доприносу образовања унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада у зависности од пола и школске спреме о доприносу образовања унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада. *Варијабле* обухваћене овим истраживањем су *зависна* и *независне варијабле*. *Независне варијабле* су: 1) пол (природна подела полова на мушки и женски) и 2) школска спрема (варијаблом су понуђене могућности – а) без школа, б) основна школа, в) средња школа, г) виша школа и д) висока стручна спрема). *Зависну варијаблу* представљају процене становника села заплањске Општине Гаџин Хан о доприносу образовања унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада. Испитиване су на Скалеру – ПСЗОГХ-ДОУКЊГЖР.

Мерни инструмент

Примењен је *историјски* и *трансферзални поступак.* Коришћена је *дескриптивна метода. Истраживачка техника* је *скалирање.* Спроведено је применом Скале процена становништва заплањске општине Гаџин Хан о доприносу образовања унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада (Скалер – ПСЗОГХ-ДОУКЊГЖР). Скала је Ликертовог типа и тростепена је. Састоји се од 10 тврдњи са скалом интензитета сагласности: а) слажем се, в) нисам сигуран-а, в) не слажем се. Конструисана је за ово истраживање. Провераване су метријске карактеристике скалера и извршена је његова корекција.

Популација и узорак

Популацију чине сви становници села заплањске општине Гаџин Хан у другој половини 2009. године, када је истраживање спроведено. У *узорку* је 168 становника који су обухваћени истраживањем. Узорак је случајан и репрезентативан је. Структура узорка је следећа: 1) према полу: а) мушког – 48,04%

и б) женског – 51,96%, 2) према школској спреми: а) без школе – 16,88%, б) са основном школом – 32,47%, в) са средњом школом - 39,61%, г) са вишом школом – 6,49% и д) са високом школском спремом – 4,55%.

Орīанизација и ūок исūраживања

Истраживање је спроведено другој половини 2009. године на подручју заплањске општине Гаџин Хан у селима: Тасковићи, Копривница, Јагличје, Чагровац, Доњи Душник, Горњи Душник, Сопотница, Овсињинац, Калетинац, Личје, Семче, Мали Крчимир, Равна Дубрава, Марина Кутина, Гркиња, Горње Власе, Виландирца и Горњи Барбеш.

Обрада података

Рађена је дескриптивна статистика и двофакторска униваријанта анализа варијансе. Осим фреквенције (N) и процената (%), рачунато је: хи квадрат тест (χ^2), Ф-тест (F), степени слободе (df), аритметичка средина (M), стандардна девијација (SD) и приближна значајност разлике (p). Резултати истраживања приказани су табелама и дијаграмом.

Резулūаūи исūраживања

Резултати истраживања приказани су према подацима добијеним дескриптивном статистиком и двофакторском униваријантном анализом варијансе о укрштању варијабли о полу и школској спреми становника заплањске општине Гаџин Хан са њиховим проценама о доприносу образовања унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада.

Табела 1 – *Пол и ūроцене сūановнишūва о доūриносу образовања унаūређењу квалиūеūа īрађанскоī живоūа и рада*

Пол	Допринос образовања			Укупно:
	доприноси	неодлучно	не доприноси	
мушки	26,62%	16,23%	5,19%	48,04%
женски	22,09%	24,03%	5,84%	51,96%
Укупно:	48,71%	40,26%	11,03%	100%

χ^2=125,514 df=2 p<0,021

Да образовање доприноси унапређењу квалитета грађанског живота и рада, процењује 26,62% становника мушког и 22,09% становника женског пола. Нешто је мањи број 16,23% мушкараца и 24,03% жена који су неодлучни

у ставу, док је најмање било становника који сматрају да образовање не доприноси унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада како се изјаснило 5,19% мушкараца и 5,84% испитаних жена (Табела 1). Вредност хи квадрат теста (χ^2=125,514), при два степена слободе (df=2), је статистички значајна на нивоу p<0,05 (p=0,021).

Резултати истраживања су показали да су и становници на подручју Општине Гаџин Хан углавном сагласни да образовање значајно доприноси унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада. Показују и да мушкарци пре него ли жене виде допринос у образовању. Овакви резултати су разумљиви, зато што је Заплање патријархала средина у којој доминантну улогу и даље имају мушкарци, док су жене првенствено оријентисани на кућу и чување деце. У сагласности су и са елементима који представљају „...механизме генерисања друштвеног идентитета сеоских жена: а) друштвена маргиналност групе којој припадају, б) сеоски начин живота, в) сеоска породица и г) свакодневни живот који у овом контексту има улогу посредника између друштва и појединца и његових потреба“[10]. Другачије речено, жене у патријархалним срединама каква је и заплањска и даље су зависне од мушкараца у сваком погледу. Од тога зависи и могућност њиховог образовања.

Табела 2 – *Школска спрема и процене становништва о доприносу образовања унапређењу квалитета грађанског живота и рада*

Школска спрема	Допринос образовања			Укупно:
	доприноси	неодлучно	не доприноси	
без школе	3,25%	7,79%	5,84%	16,88%
основна школа	14,94%	12,34%	5,19%	32,47%
средња школа	19,48%	20,13%	0,00%	39,61%
виша школа	6,49%	0,00	0,00%	6,49%
висока стручна спрема	4,55%	0,00%	0,00%	4,55%
Укупно:	48,71%	40,26%	11,03%	100%

χ^2=46,527 df=2 p<0,000

10 Ж. Миленовић, *Образовање у функцији боље еманципације женске омладине српске националности у Сиринићкој жупи*, у: Тематски зборник радова са треће међународне научно-стручне конференције одржане на Златибору, 23-24.06.2012. године *Унапређење квалитета живота дјеце и младих*, Медина Вантић Тањић (ур.), Удружење за подршку и креативни развој дјеце и младих у Тузли, Едукацијско-рехабилитацијски факултет Универзитета у Тузли, Тузла, 2012, стр. 306.

Подаци приказани у Табели 2 показују да становници који су без школе углавном имају и негативне процене о доприносу образовања унапређењу квалитета њиховог грађанског живота. Њих 3,25% процењује да образовање доприноси, 7,79% није одлучно у процени, а 5,84% испитаних сматра да образовање не доприноси унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада. Нешто другачије процењују становници који имају завршену само основну школу. Највећи број њих – 14,94% сматра да образовање доприноси, 12,34% није одлучно у ставу, а 5,19% сматра да образовање не доприноси унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада. Највећи број становника који имају завршену средњу школу није одлучно у процени, њих 20,13%, док 19,48% сматра да образовање доприноси унапређењу квалитета грађанског живота и рада. У узорку није било лица са завршеном средњом школом која сматрају да образовање не доприноси унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада. Уочљиво је и да сва лица са вишом школском спремом, њих 6,49% и са високом школском спремом, њих 4,55% процењују да образовање значајно доприноси унапређењу квалитета грађанског живота и рада становништва заплањске општине Гаџин Хан. Није било лица са завршеном вишом школом или имају високу стручну спрему која су или неодлучна у процени или сматрају да им образовање не доприносу унапређењу квалитета грађанског живота и рада. Вредност хи квадрат теста (χ^2=46,527), при два степена слободе (df=2), статистички је значајна на нивоу p<0,001 (p=0,000).

Добијени резултати истраживања су очекивани. На то је значајно утицала традиција у заплањским селима која је са једне стране одиграла значајну улогу у очувању заплањских села и у најтежим условима њиховом постојања. Са друге стране, она прети да их у данашњим условима свеопште глобализације одвуче на дно лествице друштвеног просперитета, зато што су традиционални обичаји и пре свега њихова схватања о образовању којих се Заплањци никада неће одрећи или ће то учинити доста отежано, у супротности са захтевима модерних друштвених кретања у којима је образовање један од најзначајних фактора.[11] Оваква схватања лица из узорка овог истраживања у потпуности се поклапају са истраживањем спроведним у Енглеској.[12] У овом је истраживању утврђено да се мали број испитаних укључује у образовне активности зато што има одбојан став према образовању, што се у одређеној мери поклапа са резултатима истраживања приказаним у овом раду.

---

11 P. Cross, *Adults as Learners: Increasing participation and facilitating learning*, Jossey-Bass, San Francisco, 1981.

12 V. McGivney, *Education's for Other People, Access to Education for Non-participant Adults, A. Research*, NIACE, Leicester, 1990.

Табела 3 – *Пол-школска спрема и процене становника о доприносу образовања унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада (Tests of Between-Subjects Effects)*

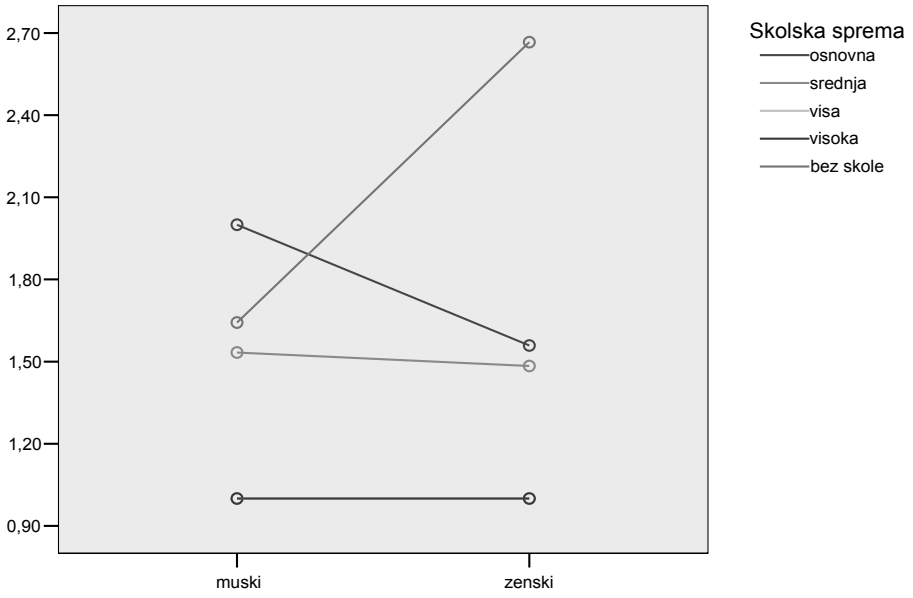
Извор	Тип III збир квадрата	df	M	F	p
кориговани модел	20,597(a)	9	2,289	7,355	,000
пресретање	163,321	1	163,321	524,900	,000
варијабла 00001	,210	1	,210	,673	,413
варијабла 00002	14,288	4	3,572	11,480	,000
варијабла 00001 * варијабла 00002	7,897	4	1,974	6,345	,000
Грешка	44,805	144	,311		
Укупно:	452,000	154			
Укупно након корекције:	65,403	153			

Подаци показују (Табела 3), да разлика међу половима при F=0,673 уз један степен слободе (df=1) статистички није значајна (p=0,413), а разлика међу школском спремом становника села заплањске општине Гацин Хан при F=11,480 уз четири степена слободе (df=4) значајна је на нивоу p<0,001 (p=0,000). Интеракција пол-школска спрема становника са њиховим проценама о доприносу образовања унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада при F=6,345 уз четири степена слободе (df=4) значајна је на нивоу p<0,001 (p=0,000).

На Дијаграму 1 се види да женско становништво села Општине Гацин Хан које је без школе пре него ли мушко сматра да образовање доприноси унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада. То се види по изразитој нагутости горње линије која иде од становника женског према становницима мушког пола. Код становника са завршеном основном и средњом школом ситуација је обрнута. И код једних и код других становници мушког пола пре него ли женског сматрају да образовање доприноси унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада. То показују и друга (која представља лица из узорка са завршеном основном школом) и трећа линија одозго надоле (која представља становнике са завршеном средњом школом), чије нагнутости иду од лица из узорка мушког према лицима из узорка женског пола. Уочљиво је да је та разлика знатно израженија код лица из узорка са завршеном основном школом, јер је њена нагнутост далеко већа у односу на линију која представља лица из узорка са завршеном средњом школом. Код лица из узорка са завршеном вишом и високом

школском спремом не постоји разлика. То показују две доње линије која је водоравна, зато што су сва лица са вишом и високом школском спремом сагласна у процени да образовање значајно доприноси унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада.

Дијаграм 1 - *Пол-школска спрема и процене становника о доприносу образовања унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада (Estimated Marginal Means)*

У теоријском приступу проблему истраживања, указано је да су Заплањци на дну лествице друштвеног просперитета и да је ниво њиховог образовања незадовољавајући. Утврђено је и да заплањска средина не фаворизује образовање у довољној мери, а управо у оваквим срединама и становништво је мање заинтересовано да се више образује.[13] Дуги низ година је у Заплању превладавало становиште да мушкарцима за војску и мотику, а женама за чување деце и рад у кухињи није потребно образовање. Устаљени начин живота овог становништва одржао се дуги низ година. Поред тога, ни друштво ништа значајније није урадило на плану унапређења образовања заплањског становништва. На овом подручју и даље не постоји нити једна средња школа а ни институција високог образовања. Зато се и становништво углавном оријентисало на стицање материјалних

13 Р. Кулић, М. Деспотовић, *Увод у андрагогију*, Свет књиге, Београд, 2010; J. Galbraith, *Добро друштво – хумани редослед*, ПС Грмеч, Београд, 1997; S. Brookfield, *Developing Critical Thinkers*, Jossey-Bass, San Francisco, 1987.

средстава за живот, првенствено опредељивало за пољопривреду, сточарство, печалбарство и рад у занатском сектору, док се мали број њих образовао. Да би се овакво стање поправило, потребно је мотивисати Заплањце да се више образују и укључе различите облике образовања и учења. Образовање је потребно свима, а највише онима који га најмање имају и који су у најтежем материјалном положају јер је њима излаз из таквог положаја најпотребнији. У прилог томе иде и чињеница да становници Општине Гаџин Хан налазе своје интересе у образовању. Да је тако, показало је и истраживања образовања неких етничких групација у Републици Србији сличним заплањској заједници.[14] У њима је утврђено да је образовање општа потреба друштва; да данас није довољно знати читати и писати и имати само основно образовање; да образовање доприноси бољем разумевању друштвених односа; да је без образовања сваки грађанин онемогућен да самостално и нормално комуницира са друштвеном средином; да је образовање основни предуслов за укључивање грађана у све животне и радне токове у друштвеној заједници; да доприноси смањењу стопе криминалитета, посебно ситног; да доприноси професионалном усавршавању за бројне радне ситуације; да доприноси повећању нивоа опште културе и да је доживотно образовање цивилизацијска потреба данашњег друштва.

Закључак

Ова тема је била актуелна зато што до сада у педагошко-андрагошкој периодици није било радова који су се бавили истраживањем доприноса образовања унапређењу квалитета грађанског живота и рада становника села заплањске општине Гаџин Хан. Полазећи од ових чињеница, у раду је успостављена веза између теоријског приступа проблему и емпиријског истраживања да би се са што више успеха сагледала суштина и карактер образовања у селима Општине Гаџин Хан и истакао његов допринос у друштвено-културном животу становништва ове регије. На овим основама темеље се резултати теоријско-емпиријског истраживања који су дати у форми закључка.

1. Теоријским разматрањем проблема истраживања видело се да је образовање становника у селима Општине Гаџин Хан, у условима какви јесу

14 Ж. Миленовић, „Упоредна анализа образовања женског становништва у селима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора", *Баштина*, 22(33), Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, Лепосавић, 2012, 233-249; Ж. Миленовић, „Образовање горанске етничке заједнице на Косову и Метохији од 1918. године до данас", *Баштина*, 20(28), 2010, 223-230.

и под околностима које владају у оваквим срединама отежано, али и да нису тачне тврдње да је то и немогуће. Разлози слабог образовања у селима Гаџиног Хана углавном су објективне природе (сиромашно подручје, непостојање средње школе и високошколске установе), али нису и једини. Ово зато што и сама средина, што су уосталом и резултати овог истраживања показали, не фаворизује образовање и у њему не препознаје свој и економски просперитет становништва, које начелно, има позитиван став према образовању. Чак и данас, када су створени бољи услови за образовање, становници ове регије не показују веће интересовање да се више образују. У односу на претходне периоде, данас се већи број становника уписује у средње школе, али је и даље мали број оних који се уписују и завршавају школе и факултете високог образовања.

2. Приказани емпиријски материјал потврдио је хипотезу истраживања о постојању значајне разлика у проценама становника села заплањске општине Гаџин Хан у зависности од пола, школске спреме и од међузависности утицала пола и школске спрема становника са њиховим проценама о доприносу образовања унапређењу квалитета њиховог грађанског живота и рада. Очекивања да становништво села Гаџиног Хана има позитиван став о образовању, да се у прошлости углавном опредељено за сточарство, печалбарство или рад у занатском сектору, мало образовало, да је већина становништва своје формално образовање углавном завршавала са основном школом, што је посебно био случај код жена, да се у данашњим условима друштвено-културног живота и рада свесни потребе за образовањем све већи број Заплањаца укључује у образовање у средњим школама, али да се и даље мали број њих уписује и завршава школе и факултете високог образовања, добила су потврду у налазима емпиријског истраживања.

3. У циљу превазилажења насталих проблема, потребно је на подручју Гаџиног Хана оснивати мала предузећа која ће бити прилагођена потребама и могућностима средине и постојећих кадрова на подручју општине. У циљу боље ревитализације, неопходно је стимулисање пољопривреде и сточарства од производње до откупа производа, што би значајно мотивисало становништво да се бави овим, за државу Србију изузетно значајним привредним гранама. Како би се становништво у будућности више образовало, неопходно је оснивање барем једне комбиноване средње школе са домом за смештај и исхрану ученика, какве постоје у многим општинским местима, пре свега на Косову и Метохији, попут оне у Штрпцу и Мликама. То би значајно допринело не само могућношћу да се већи број деце укључи у средње образовање, већ и ревитализацији читавог подручја из кога би се у том погледу и мањи број грађана селио у веће градове, пре свега у приградска насеља Града Ниша.

Литература

Brookfield 1987: S. Brookfield, *Developing Critical Thinkers*, Jossey-Bass, San Francisco

Galbraith 1997: J. Galbraith, *Добро друштво – хумани редослед*, ПС Грмеч, Београд.

Гроздановић 2009: Б. Гроздановић, *Горњи Душник*, Културно-просветна заједница Србије, Београд.

Гроздановић 2006: Б. Гроздановић, *Доњи* Душник, Културно-просветна заједница Србије, Београд.

Гроздановић 1998: Б. Гроздановић, *Сопотница зајлањска*, Културно-просветна заједница Србије, Београд.

Кулић, Деспотовић 2010: Р. Кулић, М. Деспотовић, *Увод у андрагогију*, Свет књиге, Београд.

Марковић 2000: Ј. Марковић, *Говор Зајлања*, СДЗ, Београд.

Матић 1998: Б. Матић, *Око соколово*, Батини, Београд.

Миленовић 2012а: Ж. Миленовић, „Образовање у функцији боље еманципације женске омладине српске националности у Сиринићкој жупи", у: М. Вантић Тањић (ур.), Тематски зборник радова са треће међународне научно-стручне конференције одржане на Златибору, 23-24.06.2012. године (305-318), *Унапређење квалитета живота дјеце и младих*, Удружење за подршку и креативни развој дјеце и младих у Тузли, Едукацијско-рехабилитацијски факултет Универзитета у Тузли, Тузла.

Миленовић 2012б: Ж. Миленовић, „Упоредна анализа образовања женског становништва у селима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора", *Баштина*, 22(33), Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, Лепосавић, 233-249.

Миленовић 2010: Ж. Миленовић, „Образовање горанске етничке заједнице на Косову и Метохији од 1918. године до данас", *Баштина*, 20(28), 223-230.

McGivney 1990: V. McGivney, *Education's for Other People, Access to Education for Non-participant Adults, A. Research*, NIACE, Leicester.

Симоновић 1982: Д. Симоновић, *Зајлање: природа, историја, етнографија, друштвено-економски развој, народне песме*, Градина, Ниш.

Станковић 2008: В. Станковић (ред.), *Жене и мушкарци у Србији*, Републички завод за статистику, Београд.

Стојановић 1983: М. Стојановић, *Зајлањске баладе*, Градина, Ниш.

Статистички годишњак за 2004. годину, Становништво, упоредни преглед броја становника за 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 220, подаци по насељима, књига 9, Републички завод за статистику, Београд.

Ћирић 1995: Ј. Ћирић (ред.), *Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, Градина, Ниш.

Цветановић 2004: М. Цветановић, Гаре, Културно-просветна заједница Србије, Београд.

Цветановић 1995: В. Цветановић, *Доње Драговље,* Културно-просветна заједница Србије, Београд.

Cross 1981: P. Cross, *Adults as Learners: Increasing participation and facilitating learning*, Jossey-Bass, San Francisco.

Прилог 1 - *Скалер - ПСЗОГХ-ДОУКЊГЖР*

УПУТСТВО ЗА ПОПУЊАВАЊЕ

Поштовани грађани,

Пред Вама је Скалер - ПСЗОГХ-ДОУКЊГЖР са тврдњама које се односе на Ваше образовање и допринос образовања унапређењу квалитета Вашег живота и рада. Потребно је да код сваке тврдње ставите знак „Х" у једној о понуђених колона које се односе на степен Ваше сагласности са истом: а) доприноси, в) неодлучан-а у ставу, в) не доприноси. На уводна питања одговорите заокруживањем једног од понуђених одговора.

Ово скалирање је анонимно и Ви не уписујете личне податке.

Резултати добијени истраживањем користиће се у научне сврхе.

Молимо за разумевање и да се на понуђене тврдње изјасните искрено.

Унапред хвала!

1. Ког сте пола? а) мушког б) женског
2. Шта сте завршили од школе?
   а) без школе сам
   б) само основну школу
   в) средњу школу
   г) вишу школу
   д) имам високо образовање

СКАЛЕР - ПСЗОГХ-ДОУКЊГЖР

ТВРДЊЕ	слажем се	нисам сигуран-а	не слажем се
Заплањци се недовољно образују зато што сама средина не фаворизује образовање.			
Материјални услови ми нису дозвољавали да се више школујем.			
И да имам више образовање, то не би много променило мог друштвени статус.			
Да у Гаџином хану постоји барем једна средња школа, деца би се више образовала.			
Још од детињства, родитељи више децу усмеравају да раде и сналазе се за живот, а знатно мање да се више образују.			
Моји родитељи су на мене имали пресудну улогу колико ћу се образовати.			
Чак и они који имају више образовање од мене, нису значајније променили свој друштвени статус.			
Друштво није у довољној мери заинтересовано за наше образовање.			
Више образовање ми је помогло у решавају бројних животних проблема.			
Више бих се образовао-ла када би ме неко на то подстакао.			

Хвала на сарадњи!

Živorad MILENOVIĆ

EDUCATION IN THE VILLAGES OF ZAPLANJSKA MUNICIPALITY GADZIN HAN

Summary

This paper represents the results of theoretical and empirical research in education of Zaplanjska Municipality Gadžin Han. The subject of the research is target identification and assessment of the population of the area on the contribution of education to their civic life and work. The task of the research is to determine whether there is a difference in the estimates of the population with regard to gender and education level of the contribution of education to their civic life and work. In order to determine the second half of 2009 the survey was conducted on a sample of 154 residents in the villages Taskovici, Koprivnica, Jaglicje, Cagrovac, Donji Dusnik, Gornji Dusnik Sopotnica, Ovsinjinac, Kaletinac, Licje, Semce, Mali Krcimir, Ravna Dubrava, Marina Kutina, Grkinja, Gornje Vlase, Vilandrica and Gornji Barbes. Results of a two-factor analysis of variance confirmed the hypotheses that population of this area in the past few decades was educated, that his formal education ended with elementary school generally; it has a positive attitude about education and that there is a significant difference in the population estimates of the contribution of education to improving the quality of their civic life and work.

Key words: education, civic life, cultural life, Zaplanje, Zaplanje Municipality Gadzin Han.

Рад је предат 2. септембра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

УМЕТНОСТ

УДК

*Ивана ЖЕНАРЈУ**

ЗИДНО СЛИКАРСТВО У ЦРКВИ СВЕТЕ ПЕТКЕ У СЕЛУ СТРАЖА КОД ГЊИЛАНА**

Апстракт: У селу Стража надомак Гњилана налази се црква Свете Петке, чија историја није позната. Црква је највероватније обновљена у XIX веку, у склопу верске обнове у Рашко-призренској епархији. Зидно сликарство, као и иконостас, дело су мијачких зографа Зафира и Вена, који су на украшавању цркве били ангажовани у периоду од 1871. до 1872. године. У раду ће бити анализиран програм живописа који је настао у складу са литургијом, просторном структуром, симболиком и наменом сакралног простора, као и приватном побожности верника.

Кључне речи: Стража, зографи Зафир и Вено, црква, зографско сликарство, зидно сликарство, XIX век.

Обнова православних храмова и њихова комплетна опрема део су верске обнове која је спровођена у Рашко-призренској епархији, нарочито од друге половине XIX века.[1] Подручје Косовског поморавља, Новобрдска Крива Река, Изморник и Горња Морава, са својим бројних храмовима, такође је активно учествовало у овом процесу. Захваљујући побожности

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу, Приштина / Лепосавић, ivanazenarju@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 О верској обнови опширније: Ненад Макуљевић, „Одржавање и обнова вере: православни храмови у горњем Полимљу током новог века", *Милешевски записи* 7, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2007, 147–175; исти, „Полимље – Стари Влах – Санџак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века", *Милешевски записи* 9, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2012, 211–226.

верника и развијеном патронажном механизму, путујуће тајфе македонских уметника ангажоване су у многим местима на украшавању цркава.[2]

Син чувеног Дича Зографа, Аврам Дичов, водио је осликавање храмова у Доњем Кормињану и Косовској Каменици.[3] Зограф Константин Јаковљевић из Галичника радио је у манастиру Драганцу, где је од њега учио Теофан Исаиловић Буџароски, као и у Пасјану, Витини, Гњилану.[4] Његов ученик Буџароски је у периоду од 1898. до 1902. године био житељ Гњилана, где је формирао и радионицу. Одатле су наручиване иконе и за бројне цркве у Врањској епархији.[5] Поред ових зографа, у Косовском поморављу, у граничним областима Рашко-призренске и Врањске епархије, ангажован је и сликарски тандем који су чинили Вено и Зафир.

Порекло зографа Зафира није утврђено, али су у скоријим истраживањима мапирана његова бројна дела у области Врањске епархије.[6] Како је он једини македонски зограф познат под тим именом, закључује се да је то исти сликар који се потписивао и презименима Василиевич и Василков. Са друге стране, претпоставља се да је зограф Вено, онај који је познат под презименом Илиевич, али и као Костов, по имену оца.[7]

Зафир и Вено су насликали велики број појединачних икона које се налазе у Саборном храму Свете Тројице у Врању, где су заједно дошли 1864. године, како би извели иконе за парапетну зону иконостаса. У истом храму се налазе и друге њихове појединачне иконе.[8] Ова два дебарска зографа била

2 Уп.: Ивана Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији", *Саопштења* XLIV, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2012, 207–227.

3 Ивана Женарју, *нав. дело*, 220–223.

4 Исто, 211–215.

5 Његове иконе налазе се у црквама у Сеацима, Раковцу, Рељану, Корбевцу, Владичином Хану, Врању, Ћуковцу, Краљевој Кући, Старом Глогу, Кривој Феји и Бресници. Ненад Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Филозофски факултет у Београду, Катедра за историју уметности новог века, Београд 2007, 186.

6 Асен Василиев, *Българ̀ски възрожденски майстори, живопѝсци, резбари, строѝтели*, Наука и изкуство, София 1965, 307. А. Василиев наводи веома скромне податке о зографу Зафиру – да је он осликао једну дарохранилницу у цркви Светог Николе у Куманову 1869. године, као и да је 1873. године сликао иконе у цркви Светог Георгија у Младом Нагоричину.

7 Уп.: Асен Василиев, *нав. дело*, 226; Антоние Николовски, „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата), *Културно наследство* 9, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1984, 20.; Ненад Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940", *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање 2005, 23.

8 Уп.: Ненад Макуљевић, *нав. дело*, 23; Исти, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању", *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски" Православне епархије врањске,

су врло активна на простору Врањске епархије у седмој и осмој деценији XIX века. Зафир је радио на осликавању иконостаса у црквама села Доњи Вртогош, Магранце, Големо Село и Клиновац.[9] Зограф Вено насликао је иконе за иконостасе у селима Русце, Ново Село, Крива Феја и Црноштица.[10] С друге стране, осим у Саборном храму у Врању, ова два зографа заједно су радила и у Горњем Вртогошу, селу Света Петка и Доње Требешиње заједно са Блажом Дамјановићем, са Аврамом Дичовим у Топлацу, и са калуђером Нешом у Ратају.[11] Такође, 1870. године, Зафир је, уз зографе Тодора и Спира, помагао Авраму Дичову на осликавању цркве у Доњем Кормињану.[12] Већ наредне године Зафир и Вено су поново заједно ангажовани, на украшавању цркве Свете Петке у Стражи у близини Гњилана.[13]

Зографи Зафир и Вено су у цркви Свете Петке извели иконостас и осликали зидове цркве. На царским дверима, у оквиру представе Богородице у сцени Благовести, наводи се 1871 нꙁ ρѧкн вѣ́но ꙁ҃ш. У дну северних бочних двери иконостаса стоји да су оне приложнички дар из 1872. године. У току 1872. године довршили су и живопис. О томе сведочи запис на северном зиду олтарског простора: ѝспи́сáсѧ сѣ́й бжествѣ́ный ѝ сщ҃ѣ́ный хрáмъ, бж҃ѣсвѣ́ныѧ ѝ сщ҃ѣ́ныѧ ѳбы́тели / преподо́бныѧ ма́тере на́шыѧ параскѣ́ѵ҃н истосщанїемъ високопрешосщенѣ́ншагѡ / митрополи́та меле́тыѧ. ѳбщомъ братїѧ первѣ́ншн п҃ х҃ стаме́нко. п҃ димитрїѧ. симо / станко (...) пера манко стонлко. стаменко цветко їван 1872: ꙁщ. вѣ́но и ꙁа́фир / йва стоан симо ювa гешрги стева фила миханла лека арса. Из ових записа јасно је да је главни посао у живописању овог храма и изради иконостаса заправо био поверен зографу Вену, на чему је био ангажован у периоду од 1871. до 1872. године.

Црква Свете Петке у Стражи смештена је на врху брда у махали Петровци.[14] Она има једноставну правоугаону основу и структуру у којој физички нису одвојени припрата и наос. Засведена је полуобличастим сводом и двосливним кровом, што је уобичајено за црквене грађевине подигнуте у Османском царству. Зидана је од ломљеног камена у кречном малтеру.

Врање 2008, 54; Вук Даутовић, „Ризница цркве Свете Тројице у Врању", *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, 188–194.

9 Ненад Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940", *нав. дело*, 23.

10 *Исто.*

11 *Исто*; Ирена Зарић, „Храм Света Петка у селу Света Петка код Врања", *Лесковачки зборник* XLVII, Народни музеј, Лесковац 2007, 103–120.

12 Ивана Женарју, *нав. дело*, 220.

13 *Исто*, 225.

14 Стража представља село разбијеног типа, подељено у пет махала смештених на брдима и њиховим падинама. Од Гњилана је удаљено око 9 km. Атанасије Урошевић, *Новобрдска Крива Река: антропогеографска истраживања*, Народна и универзитетска библиотека Иво Андрић, Приштина, Београд 2009, 79.

На источној страни, олтарски простор је обликован са полукружном апсидом и нишама за проскомидију и ђаконикон у дубини источног зида, са северне и јужне стране. Олтарска апсида споља је шестострана, зидана каменим блоковима, другачије од остатка цркве, и са колонетама на угловима које су међусобно спојене луковима необичног профила, налик сараценским. Храм има два улаза, на западној и северној страни, и врло мале лучне прозоре. У унутрашњости, храм је подељен на два дела паром пиластера, који су спојени потпорним луком на своду. Источни део храма, олтарски простор и предолтарски до пиластера је осликан, док западни део храма нема сликану декорацију.

Црква Свете Петке у Стражи

Сликани програм у цркви Свете Петке остварен је у складу са општим принципима који су важили у црквеном сликарству XIX века. Олтарски простор резервисан је за литургијске теме, док су у наосу у насликани поштовани светитељи и одабране сцене из хришћанске историје. Одлука да се не ослика цео храм, условила је одсуство развијених циклуса и илустровања најопштијих хришћанских идеја. Свод је осликан тако да евоцира програме

купола које не постоје у храму. Све фигуре у храму насликане су спрам позадине која је обојена у две боје, тако да указује на екстеријер. Доња партија је смеђа, док је горња партија плава.

Упоредо са сликањем светитеља и библијских сцена, осликана је и зона сокла, усклађена са истом зоном на иконостасу. Ту је примењен декоративни образац према којем је приказана аркада лукова на стубовима унутар којих су насликани флорални мотиви. Флорална декорација примењивана је на многим балканским иконостасима носећи рајску симболику, у складу са учењем о небеском Јерусалиму као цветном врту и идеји о иконостасу као слици раја.[15] У складу са таквом идејом сокл је постао рајска башта, која је поред олтарских преграда транспонована и на зидове храма. Мотиви који се срећу у флоралној декорацији у православним храмовима, истовремено су се могли видети у декоративној обради ентеријера џамија, синагога, па чак и домова широм Балкана.[16]

Програм зидног сликарства у олтарском простору

У симболичној црквеној топографији најсложеније значење и највећи значај носи олтарски простор. Функција зидног сликарства у олтару проистиче из његове просторне структуре, симболике и намене, као и литургијских чинова који се у њему врше. Идеја о литургији у храму као одразу небеске литургије допринела је уобличавању ликовног програма у олтарском простору, који указује на Христово оваплоћење и икономиу спасења. Литургијске теме, први празници из циклуса Великих празника, старозаветне префигурације са евхаристичким смислом, свете личности попут ђакона и архијереја, најчешће се налазе у овом простору.

Олтарска апсида у цркви Свете Петке има декорацију уобичајену у храмовима на тлу Рашко-призренске епархије, али и у осталим балканским деловима Васељенске патријаршије. Она носи устаљено решење, приказ Службе архијереја у првој зони, и Богородице Шире од небеса у другој, односно у темену апсиде. Око приказа Богородице, на источном зиду, насликана је сцена Благовести, а изнад ње Силазак Светог духа на апостоле.

У северном делу олтарског простора налази се ниша за проскомидију, у којој су насликани Христос у Гробу и над њим Христос Велики архијереј. У првој зони северног зида налазе се Визија Светог Петра Александријског

15 Мирослав Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Матица српска, Нови Сад 1996, 100; Иванка Гергова, Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в.“, *Проблеми на изкуството* 3, Институт за изкуствознание при Българска академия на науките, София 1991, 4.

16 Уп.: Борис Колев, „Стенописната украса на жилищните и обществените сгради през възраждането в Самоков“, *Известия на Института за изобразителни изкуства* 1, Българска академия на науките, София 1956, 119–176.

и текст о осликавању храма. У другој зони су пророци Илија, Захарија и Исаија, док је у трећој насликана сцена Васкрсења. У јужном делу олтара смештена је ниша ђаконикона у којој су насликани архиђакони Стефан и Роман, и Свевидеће око изнад њих. У првој зони јужног зида приказани су ђакони Венијамин и Лаврентије, као и крст са оруђима страдања. Изнад њих су пророци Давид, Данил и Јелисеј, као пандани пророцима на северном зиду, док је у трећој насликано Уздизање часног крста.

Олтарска апсида

Служба архијерја у првој зони олтарске апсиде приказује четири архијереја око часне трпезе. Са северне стране насликани су Свети Никола (ст҃ы́й. нникола́а.) и Свети Јован Златосути (ст҃ы́й. і҆ѡа́нъ ꙁлатоу́стъ), док су са јужне стране Василије Велики (ст҃ы́й. василїѝ вели́кагѡ.) и Григорије Богослов (ст҃ы́й. григорїѝ богословъ). Сви су насликани у архијерејским одеждама, фронтално, као стојеће фигуре које десном руком благосиљају док у левој држе отворене књиге са исписаним текстовима који се односе на вршење литургије. Тако у књизи коју држи Свети Никола стоји и҆́же о҆̀ / вшла́ / сїѧ нсо~ / гла́снаѧ, док је у рукама Светог Јована Златоустог текст и҆̀ сот~ / ворѝ ѷ~ / бѡ хлв҃~ / бъ се́й / ст҃ное / тв҃ло / хр҃та̀ / твоегѡ̀. У књизи Светог Василија Великог исписано је е҆́же бъ ча́~ / шн се́н, / че́нтнѧ / ю кро~ / въ хр҃~ / та̀ т~ / воегѡ̀, док у књизи Светог Григорија Бослова пише бже́̀ / ст҃ы́й / и҆́же на / ст҃ыхъ / почи~ / ва́ѧ / н. Између архијереја насликана је часна трпеза прекривена платном са цветним мотивима, и на њој путир, дискос и звездица.

Традиционално приказивање истакнутих архијереја хришћанске цркве у храмовима Рашко-призренске епархије, у XIX веку, често се сводило на избор од две или четири стојеће фигуре у самој конхи, који је потом допуњаван стојећим фигурама у првој зони преосталог дела олтарског простора. Најчешће примењивани фронтални приказ архијереја доприносио је наглашавању њиховог угледа и конструкцији идеалних архијереја као модела припадницима свих свештеничких чинова.[17]

Изнад Службе архијереја насликана је монументалана представа Богородице знамења, која је сигнирана као мт҃рь бг҃а̀ ши́ршаѧ нб҃всъ. Богородица је постављена спрам позадине која сугерише небески свод. Одевена је у плаву хаљину, са црвеним мафорионом, чији је унутрашњи део зелене боје. Обе руке држи високо подигнуте и раширене, што је у складу са иконографским типом Богородице Шире од небеса. На њеним грудима налази се велики, округли медаљон у којем је насликан Христ младенац (і҆с҃ хс҃) у седећем положају, како благосиља обема рукама.

Сликање Богородице Знамења, сигниране као „Шира од небеса", у врху олтарске конхе, носи вишеструка симболична значења. Њено сликање често указује на Христово оваплоћење, али на Богородицу као цркву која се моли за спас људског рода.[18] Пренесено значење цркве у приказу Богородице знамења своје упориште има и у богослужењу, односно песмама које се певају из Осмогласника.[19] На овакво значење упућује се и у химни Јована Дамаскина

17 Ненад Макуљевић, *Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту*, Српска православна црквена општина, Велико Градиште 2006, 113.

18 Бојана В. Поповић, „Програм живописа у олтарском простору", *Зидно сликарство манастира Дечана, грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, САНУ, Београд 1995, 77.

19 Бранислав Тодић, *Грачаница: сликарство*, Музеј у Приштини, Народна и универзитетска библиотека, Универзитет у Приштини, Приштина 1999, 150.

„О тебе радујет се“, која је део литургије Василија Великог.[20] Директније евоцирање Христовог оваплоћења постиже се сликањем Благовести у непосредној близини Богородице Шире од Небеса.

Сцена Благовести развијена је са обе стране апсидалне конхе. Са северне стране приказан је архангел Гаврил, изнад нише проскомидије, док је над нишом ђаконикона постављена Богородица. Између њих, изнад темена апсиде, насликана су два анђела који међу собом држе развијени свитак са текстом *Сеи дом отац сазда, сеи дом син оутверди, сеи дом дух обнови. Слава тебн*. Представе Богородице и архангела уоквирене су стубовима са капителима коринтског реда и постављене на балконе са раскошним драперијама са флоралним мотивима. До архангела је сто, а у позадини се виде ограда и грађевина. Он десном руком указује на Богородицу, док у левој руци држи црвени цвет и развијени свитак са уобичајеним текстом који се слика у сцени Благовести: дх҃ъ / сѣ́и́й / наи́де~ / тъ на~ / тѣ́и́ си́~ / ла ви́ш~/ нагѡ ѳсѣ~ / ни́тѣ. Богородица клечи пред пулотм на којем је отворена књига, док ка њој слеће голуб Светог духа. Раскошни простор употпуњен је и барокном вазом са букетом цвећа. Стубови, ваза, драперије и флорални мотиви чести су елементи који се користе приликом структуирања сцене Благовести, уносећи одређена симболична значења у маријанску иконографију.[21]

Сцена Благовести заузима важно место у олтарском простору у складу са својим значењем које истовремено указује на Христову инкарнацију и Богородичино безгрешно зачеће.[22] Такође, ова сцена се повезује и са службом проскомидије, јер Благовести имају директну везу са чином вађења просфоре, која према богословским схватањима представља „утробу деве“, при чему свештеник има улогу Светог духа, а ђакон архангела Гаврила. Тако су истовремено евоцирани Христово зачеће и страдање.[23]

У тријумфалном луку изнад Благовести смештена је сцена Силаска Светог Духа на апостоле у форми лучне композиције. Такво решење остварено је и у цркви у оближњем Великом Ропотову. Апостоли су распоређени полукружно око малог прозорског отвора, како седе на столицама са високим наслонима, док су на њихове главе већ сишли пламени језици. Иза апостола насликане су архитектонске кулисе, а испред ограда која прати њихов

20 Ирена Зарић, „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, 124.

21 Радмила Михаиловић, „Прва зона српског иконостаса XVIII века“, *Зборник Филозофског факултета* XIV–1, Београдски универзитет, Београд 1979, 279–321; Мирослав Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 25, Матица српска, Нови Сад 1989, 120.

22 Мирослав Тимотијевић, *нав. дело*, 119.

23 Уп.: *сокро́вище христиа́нское, пи́сме́ны кра́левскаго всесъ́ти́лища пе́штансаго, въ бъ́ди́нѣ гра́дѣ* 1824, 76–77.

полукружни распоред. Испод ограде, у засведеном простору са црном позадином, насликан је старац сигниран као ѵнѳъ, који представља персонификацију света, односно, према Делима апостолским (II, 5), побожне људе „из сваког народа који је под небом".[24] Овај старац, који се у црквеном сликарству често сигнира и на грчком језику као космос, на глави носи круну, а у рукама држи убрус са дванаест свитака.[25]

Силазак Светог Духа на апостоле, заснован на опису из Дела апостолских, заузима истакнуто место у олтарском простору као илустрација једног од најзначајнихих тренутака у црквеној историји, оснивање Христове цркве и царства Божјег на земљи.[26] У XIX веку ова сцена се у храмовима често сликала и на своду.[27]

Проскомидија и ђаконикон конструисани су у виду нише у дубини зида источног зида, у северном и јужном делу олтарског простора, и осликани у складу са својом конкретном наменом. Ниша проскомидије у северном делу олтара служи за припремање богослужбених дарова и сходно значењу проскомидије као првог дела Божанствене литургије у којем се припремају хлеб и вино за свету тајну евхаристије, у простору ове нише по правилу се слика Христ.[28]

Представа Христа као Великог архијереја, која се јавља у темену нише проскомидије у цркви у Стражи, указује на Христа као свештеника по реду Мелхиседековом, што потиче од идеје јерејства која је наговештена у Старом завету (Исаија, 53, 10) и псалму пророка Давида (Пс. 110, 4), и описана у Посланици апостола Павла Јеврејима.[29] Христ је приказан у архијерејској одежди, како седи на раскошном трону, док у левој руци држи затворено Јеванђеље а десном благосиља. Приказан је спрам златне позадине и од другог дела сликане декорације раздвојен насликаним облацима. Сликање Христа Великог архијерја у темену проскомидије ослања се на традицију, јер се у Ерминији Дионисија из Фурне сликари упућују да у „куполи над проскомидијом" насликају Христа Великог архијереја.[30]

---

24 Мирослав Тимотијевић, *нав. дело*, 117.

25 Милорад Медић, *Стари сликарски приручници II*, Републички завод за заштиту споменика култутре, Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, Београд 2002, 615.

26 Мирослав Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности", *нав. дело*, 117.

27 Ненад Макуљевић, *Црква Светог арханђела Гаврила у Великом Градишту*, 126.

28 О вршењу богослужбених радњи у проскомидији: *сокро́вище христіа́нское*, къ кѣдѝнѣ гра́дѣ 1824, 74–95; Николај Гоголь, *Тумачење Божанствене Литургије*, прев. Алекасндар Радојковић, Логос, Ортодос, Београд 1995, 6–14.

29 Светлана Смолчић-Макуљевић, „Хиландарска катапетазма монахиње Јефимије. Иконографија и богослужбена функција", *Осам векова Хиландара*, САНУ, Београд 2000, 697.

30 Милорад Медић, *Стари сликарски приручници III*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2005, 529.

Ниша ӣроскомидије

Поред Христа Великог архијереа у темену, у ниши је насликан и Христ како стоји у свом гробу. Представљен је фронтално, као исподпојасна фигура, лица благо окренутог у страну. На глави има трнов венац, а у рукама, које су везане и положене на груди, дугачак штап. Преко рамена му је свезан

црвени плашт, а око бедара обмотано бело платно. Ова представа потиче од традиције приказивања мртвог Христа или Христа који крвари из рана у ниши протезиса.[31] Сликање Христа у гробу на овом месту, повезано је са током вршења радњи приликом проскомидије, чији одређени делови евоцирају Христово страдање. Такође, доводи се у везу са Тропаром вь гро́бѣ пло́тски који се чита на Велику Суботу.[32]

У ниши ђаконикона, која је конструисана у источном зиду, у јужном делу олтара, насликани су ђакони Стефан (сты́й дїѧ. сте́фанъ первомч҃ени҃къ) и Роман (сты́й дїѧ. рома́нъ пѣ́вецъ). Архиђакон Стефан у рукама држи кадионицу и модел храма, док Роман поред кадионице има и и затворено Јеванђеље. Уобичајено поређење ђакона и анђела видно је у сликању ђаконске одежде, која се састоји од стихара и орара на којем је исписано сты҃ сты҃ сты҃, чиме ђаконске радње изображавају служење анђела.[33] У темену нише ђаконикона насликан је пиктограм Свевидеће око, симбол Бога и његове свеприсутности.[34] Божје око је насликано у трогуаоном нимбу и са словима бгъ, и постављено у поље окружено облацима.

На северном зиду, у првој зони, насликана је Визија Светог Петра Александријског. До иконостаса је приказана стојећа фигура архијереја (сты́й пе́тръ а҃лександри́ски҃) који десном руком благосиља, а у левој држи свитак на којем је исписано питање упућено Христу кто ты спасе рыѕ҃ раѕдра҃. Са његове леве стране, до нише протезиса, насликан је Христ младенац (і҃с х҃с). Христ је окренут ка Светом Петру, одевен у поцепану белу хаљину са црвеним огртачем. Десном руком благосиља док у левој има свитак на којем је исписан одговор а҃рїѧ҃ безѕ҃мны безлобны҃ петре. Између ове две фигуре налази се прозор, испод којег је насликана плава драперија, док је унутрашњост прозорског отвора декорисана флоралним мотивима.

Визија Светог Петра Александријског се на северном зиду олтара приказује и у XVI и XVII веку, када је била готово неизоставна.[35] Ова композиција представља илустрацију његовог дијалога са Христом, и коришћена је против аријанске јереси која је била осуђена на Првом Васељенском

31 Уп.: Ненад Макуљевић, *нав. дело*, 114.

32 Миодраг Марковић, „Прилог проучавању утицаја канона Велике Суботе на иконографију средњевековног сликарства“, *Зборник радова Византолошког института* 37, Београд 1998, 174–179; Сашо Цветковски, „Живописот на Аврам Дичов во црквата Св. Никола, с. Браждани, Кичевско“, *нав. дело*, 256–257.

33 *сокро́вище христіа́нское, то́ е҆сть толкованїе сва҃ты҃хъ та҃инъ, свято́гъ хра́ма, сосѣ́дово҃къ церко́вны҃хъ, и҆ бо҃же́ственне и҆ свяще́нне лїтурги́е,* пи́сме́ны кра́левскагѡ всевы҃и́лища пе́штансагѡ, въ бѹ҃ди́нѣ гра́дѣ 1824, 57–58; Х. Т. Стевановић, *Познавање цркве или* обредословље, 30–32; Николај Гоголь, *нав. дело*, 6.

34 О овом пиктограму видети: Мирослав Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 296.

35 Сретен Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Матица српска, Нови Сад 1965, 66, нап. 2.

сабору.[36] Њено приказивање у доба османске власти користи се као средство борбе против јереси уопште. У најближој околни Страже, насликана је на истом месту и у црквама у Доњем Кормињану и Великом Ропотову.

У правоугаоном пољу изнад прозора и представе Христа исписан је већ поменути запис о осликавању храма који тече у пет хоризонталних редова. Обзиром да овај запис у себи садржи списак имена приложника, вероватно се нашао баш на том месту као својеврсни вид поменика. Исписивање имена, у близини нише проскомидије, као део сликаног програма, представља, уз Парусије и дрвене диптихе и триптихе, један од три вида поменика који се срећу на Балкану.[37] Исписивање имена у простору проскомидије и око ње указује на време читања имена, током истоимене службе, приликом припремања Светих дарова.[38]

У другој зони на истом зиду насликани су старозаветни пророци Илија (сѣ́ій пр҃окъ і҆ліѧ), Захарија (сѣ́ій пр҃окъ zахарі́ѧ) и Исаија (сѣ́ій пр҃окъ ісаі́ѧ), сви као стојеће фигуре са исписаним свицима у рукама. Свети Илија, старац дуге седе косе и браде, одевен је у зелену хаљину и огртач од камиље длаке. У левој руци држи свитак са текстом г҃ди бж҃е сі́лъ бж҃е і҆сра́йлевъ. Свети Захарија, отац Светог Јована Претече, насликан је у свештеничком оделу, са кадионицом у десној и свитком у другој руци. На свитку је исписан текст бл҃гословенъ г҃дъ бг҃ъ і҆сра́йлевъ і҆ꙗ́кѡ посѣ́тѝ и створи́ и҆зба́вле́ніе. Свети пророк Исаија, такође старац дуге седе косе и браде, одевен је у плаву хаљину са тамноцрвеним огртачем. У руци држи свитак који наговештава рођење Христа, што је његово највеће пророчанство сі́е дв҃а вочрѣ́ѣ пр҃інмет҃ъ и҆̑ родитъ сн҃а нарекѫ́тъ и҆мѧ емѹ̀ є҆мни́йлъ.[39]

Изнад стојећих фигура, у трећој зони северног зида у олтарском простору насликана је сцена Васкрсења (вос҃кресенїе х҃тво). Композиција представља тријумфално уздизадње Христа из отвореног гроба. Христ у слави, окружен светлошћу и облацима, на себи има покров обмотан око бедара и црвени плашт на леђима.[40] Десном руком благосиља а у левој држи крст са белом заставом са мотивом крста. Испод њега се налази отворени гроб, чији је поклопац померен у страну, и на њему седи анђео одевен у шарену хаљину декорисану разнобојним цвећем. Око гроба су насликана четири римска војника, а десно од гроба насликане су и две мироносице.

36 Сретен Петковић, *нав. дело*, 73.

37 Уп.: Иванка Гергова, „Иконография на помениците през поствизантийския период в България", *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 32–33, Матица српска, Нови Сад 2003, 61–70.

38 Николај Гоголь, *нав. дело*, 10–11; Иванка Гергова, *нав. дело*, 62–63.

39 Ова иконографска решења следе упутства из сликарских приручника: Асен Василиев, *Ерминии, технологии и иконография*, Септември, София 1976, 65–66; Милорад Медић, *Стари сликарски приручници II*, 535–536.

40 Светлост и облаци доприносе истицању Христовог божанског карактера. Ненад Макуљевић, *Црква Светог арханђела Гаврила у Великом Градишту*, 124.

Овако конципирана представа тријумфалног Христовог Васкрсења била је распрострањена у храмовима на јужном Балкану.[41] Ово решење, прихваћено у сликарским приручницима из Ерминије Дионисија из Фурне, своје порекло води из иконографије западноевропске провинијенције, тачније из италијанских „ренесансно-манирстичких формулација".[42] Васкрсење Христово своје место нашло је у олтарском простору као новозаветна слика евхаристије.[43]

На јужном зиду, наспрам приказа Визије Светог Петра Александријског, насликани су крст са оруђима страдања и два ђакона, Свети Венијамим (ст҃ы́й дїѧ. вєнїами́нъ) и Свети Лаврентије (ст҃ы́й дїѧ. лаврєтїи́). Крст са оруђима страдања насликан је као потпора општој идеји Христове искупитељске жртве која прожима сликани програм у олтарском простру. Ђакони, са друге стране, заузимају логичну позицију поред нише ђаконикона. Осим у самој ниши, прикази ђакона могу се наћи и на другим местима у олтару у многим храмовима у Рашко-призренској епархији, у складу са улогом ђакона који „поседује ангелску брзину и спремност на служење".[44]

У другој зони су насликани старозаветни пророци Давид (ст҃ы́й прр҃окъ и҆ цр҃ь давы́дъ), Данил (ст҃ы́й прр҃окъ данїи́лъ) и Јелисеј (ст҃ы́й прр҃окъ ѥ҆лисе́й), који чине целину са пророцима насликаним на северном зиду. Старозаветни пророк Давид одевен је у царски орнат са круном на глави. На његовом свитку исписано је слы́ши дщи́ и҆ ви́ждь и҆ приклони́ у҃хо твоѐ. Пророк Данил насликан је као голобради мадић, са карактеристичном капом, у хаљини са цветним орнаментима и са црвеним огртачем. Обема рукама држи свитак са текстом вста҆витъ бг҃ъ нєбн҃ыи ѓ҆же вовѣки нерасп҃лєтсѧ. Пророк Јелисеј, приказан је као млад, краће смеђе косе и браде, у једноставној плавој хаљини са црвеним огртачем. На његовом свитку исписан је текст жи́въ г҃дь и жи́вѣ дша аще оставлю тѧ.[45]

Изнад стојећих фигура старозаветних пророка насликана је сцена која приказује Уздизање часног крста (воздвижє́нїе чесна́гѡ кр҃та), чиме се илуструје

41 Ирена Зарић, „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању", *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, 137; Иста, „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда", *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37, Матица српска, Нови Сад 2009, 237.

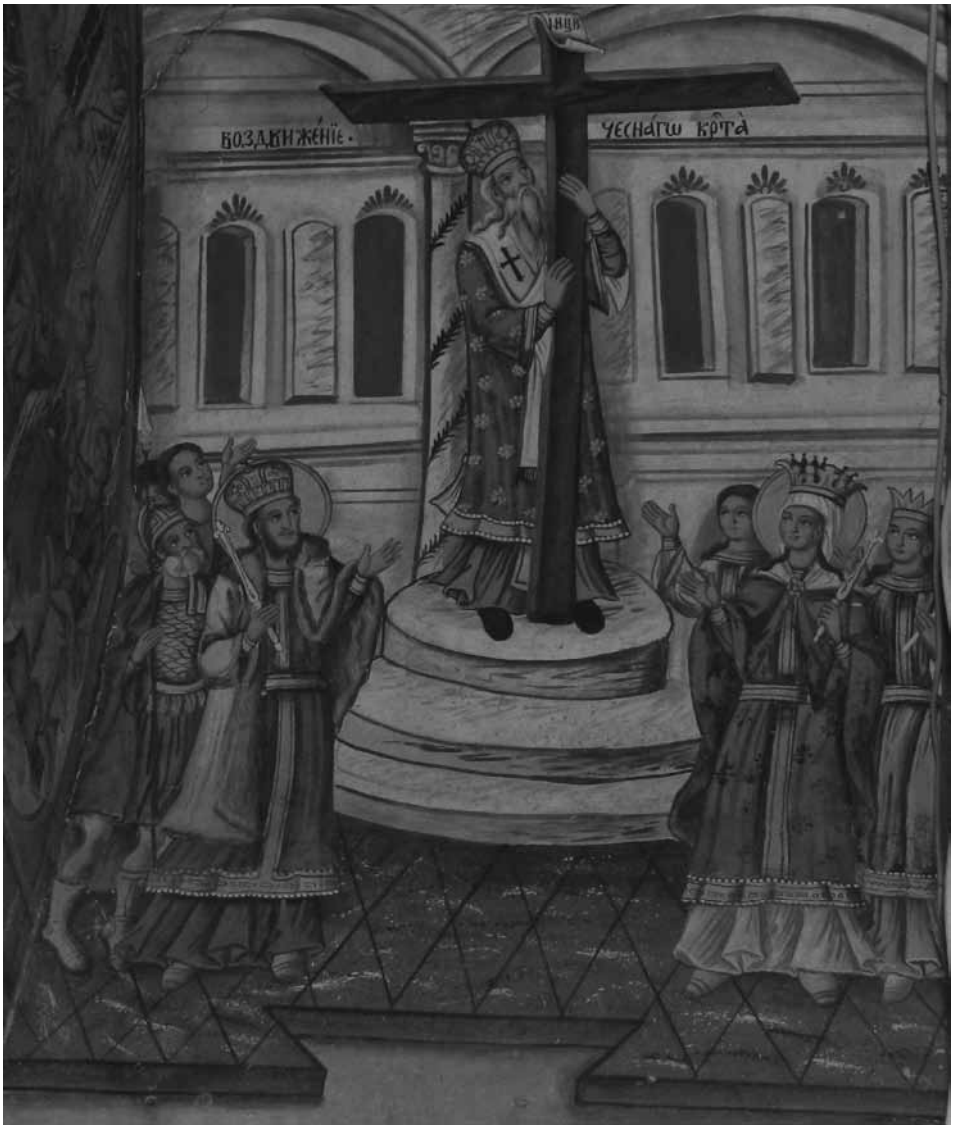
42 Мирослав Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности", *нав. дело*, 112, нап. 57.

43 Мирослав Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Матица српска, Нови Сад 1996, 393.

44 Николај Гоголь, *нав. дело*, 6.

45 Као и решења примењена у слкању претходне тројице пророка, и ова следе упутства из сликарских приручника: Асен Василиев, *нав. дело*, 65–66; Милорад Медић, *нав. дело*, 535–536.

празник Крстовдан. Представља се тренутак подизања Часног крста, прослављање Крста, истовремено и искупљења и тријумфа Христовог.[46] Насликани су јерусалимски патријарх на амвону са монументалним Крстом, а око њега цар Константин и царица Јелена са свитом.[47]

Уздизање часног крста

46 Владимир Лоски, „Подизање Часног Крста“, *Смисао икона* (прир. Леонид Успенски, ВладимирЛоски), Јасен, Београд, 2008, 149.

47 Милорад Медић, *нав. дело*, 645; О пореклу ове теме видети: Christopher Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, Variorum Publications LTD, London 1982, 154–155.

Интегрални део сликаног програма у олтарском простору представља и решење примењено у осликавању свода над олтаром. Ту су приказана Света Тројица, повезана са приказом анђела који изнад апсидалне конхе држе развијену траку са текстом *Сеи дом отац сазда, сеи дом син оутверди, сеи дом дух обнови. Слава теби*. Сликање Свете Тројице над олтаром проистекло је од тумачења свода као неба и слике Небеског царства, и оправдано је и њиховим значајем у литургијском поретку.[48]

Света Тројица су насликана у виду пирамидалне композиције, при чему Отац (ѻѵѵѡѳѣ) добија лик старца дана, Син лик Исуса Христа (і҃с х҃с) и Дух (стын дх҃ъ) лик голуба.[49] Бог Отац и Христ приказани су како седе на облацима, док је међу њима земни шар. Бог Отац насликан је са дугом седом косом и брадом, одевен у зелену хаљину са црвеним огртачем. Десном руком благосиља док у левој држи затворено јеванђеље и скиптар. Иконографско решење којим се представља антропоморфна представа Бога Оца усваја се у барокном сликарству, преко руске и украјинске уметности XVII века, где се прихвата лик старца, Ведхи Денми, из визије пророка Данила.[50]

Христ је насликан у црвеној хаљини са плавим огртачем. У десној руци држи затворено Јеванђеље док у левој држи масивни крст, чиме се указује на његову улогу искупитеља.[51] Тиме је истовремено исказана и идеја милосрдног Бога и економије спасења.[52] Између ликова Оца и Сина, изнад земног шара, насликан је голуб као симбол Светог Духа и трећег лица Свете Тројице. Голуб, који има исти округли нимб као и Христ, са ознакама с ы́ й, приказан је главе окренуте ка Христу, чиме је илустровано његово произилажење и из Бога Оца и из Бога Сина.[53]

Програм зидног сликарства у наосу

Зидно сликарство у наосу конципирано је сликањем светитељских фигура и композиција у три хоризонталне зоне. Прву зону заузимају стојеће фигуре светих ратника, док је друга зона решена асиметрично, и у њој се на северном зиду налази Вазнесење Светог пророка Илије, а на супротном зиду фигуре два света архијереја. У трећој зони су насликани Силазак у Ад

48 Christopher Walter, *нав. дело*, 165.

49 Мирослав Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 302.

50 Мирослав Тимотијевић, *нав. дело*, 297.

51 Мирослав Тимотијевић, „Идејни програм зидног сликарства у олтарском простору манастира Крушедола“, *Саопштења* XXVI, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1994, 83.

52 Мирослав Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 294.

53 Мирослав Тимотијевић, *нав. дело*, 302.

на северном и Ваведење Богородице на јужном зид, док су пиластери осликани ликовима преподобних подвижника и светих врача.

У првој зони зидног сликарства у Стражи приказана је небеска војска, свети мученици који су пострадали као ратници и војници, слављени због своје заштитничке улоге и апотропејских моћи.[54] На северном зиду су насликани Свети Георгије (сѵ҃тꙑ́и҃ великомоученикъ геѡргїа), Свети Јаков Персијанин (сѵ҃тꙑ́и҃ м. ꙗ҃ковъ перѕанинъ) и Свети Христофор (сѵ҃тꙑ́и҃ м. хрїстофоръ), док су на јужном Свети Димитрије (сѵ҃тꙑ́и҃ в.м. дмитрі́а), Свети Теодор Стратилат (сѵ҃тꙑ́и҃ м. ѳеодоръ стратила́тъ) и Свети Георгије Јањински (сѵ҃тꙑ́и҃ геѡ́ргиа) који је као нови мученик придодат војничком хору.

Свети Георгије и Свети Димитрије, као један од најпоштованијих и у црквеној уметности најзаступљенијих светитељских парова, и у Стражи су традиционално приказани у пару сликањем уз иконостас. У XIX веку, у зидном сликарству и иконопису, обојица се сликају на два начина, као фронтално позициониране стојеће фигуре, одевене у војничке униформе, са копљима, мученичким крстовима и палмовим гранчицама у рукама, или као коњаници који поражавају непријатеља.[55] У Стражи је одабран први тип, приказ стојећих фигура, који је примењен и у сликању осталих светитеља у првој зони. Сви свети ратници насликани су у војничким униформама, и са оружјем и мученичким крстовима у рукама. Сликањем крстова, као и натписима, у којима се означавају као великомученици и мученици, инсистира се на прослави њиховох херојског страдања за веру. То је и омогућило инкорпорирање лика Светог Георгија Јањинског у ову поворку.

Свети Георгије није сигниран као Јањински, али је јасно да се ради о овом светитељу на основу изабраног иконографског обрасца, који је годину дана раније примењен и у цркви Успења Богородице у Доњем Кормињану. Одевен је у карактеристичну епирску ношњу фустанелу, коју чине јелек, широка сукња до колена, дугачке чарапе до колена и ципеле, црвени огртач преко десног рамена и фес на глави. У десној руци има крст, а у левој палмову гранчицу као симболе мученишта.[56]

54 Christopher Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, Burlington 2003, 41.

55 О настанку иконографског типа мученика-ратника виети: Миодраг Марковић, „О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима“, *Зидно сликарство манастира Дечана, грађа и студије*, 568–585. Приказивање светих ратника коњаника било је веома популарано у доба обнове Пећке патријаршије, особито у сеоским храмовима, што је наслеђено у време верске обнове у XIX веку. Уп.: Сретен Петковић, *нав. дело*, 67–68.

56 Иконографски образац за сликање Светог Георгија Јањинског налази се у непубликованој Ерминији Дича Зографа из 1851. године. Еманоел Мутафов, „Поглед врз двете ерминии на Дичо Зограф“, *Зборник Средновековна уметност* 3, Музеј на Македонија, Скопје 2001, 277.

Свети Димитрије, Теодор Стратилат и Георгије Јањински

Свети Георгије Јањински рођен је у селу Чурли у југозападној Македонији, близу Епира. Овај народни мученик страдао је у својим тридесетим годинама, 17. јануара 1838. године, под оптужбом да је иступио из ислама и примио хришћанство.[57] Сахрањен је у параклису цркве Светог Атанасија у Јањини, одакле се његов култ, захваљујући деловању патријарха Григорија, проширио читавим Балканом.[58] Подржавани од стране патријарха, зографи Михаил и Данаил из Самарине, који се сматрају и идеаторима његовог

57 Цветан Грозданов, „За портретите на Св. Георгија Јанински во уметноста на Македонија", *Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, студии и прилози*, Фондација Трифун Костовски – МАНУ, Скопје 2004, 156. Био је коњушар, а у Габрову је постојала легенда да је био измећар код неког Турчина, те да се противио могућности да буде потурчен – „Метали му и воденички камен на груди и нудили му Туркињу за жену и да буде голем војвода. Он није пристајао и под каменом је издахнуо. Кад би Турци дошли, а над њим кандило и слика над телом у ваздуху, а тело на земљи." Уп.: Миленко С. Филиповић„Записи и натписи" *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*, уредник Р. Р. Грујић, Скопско научно друштво, Скопље 1936, 296.

58 Цветан Грозданов, *нав. дело*, 157.

иконографског лика, преносили су славу овог новог мученика сликајући његов лик широм Македоније.[59]

Стојеће фигуре које се сликају у наосу, уз олтарску преграду, прате општу заступничку тему, и заједно са ликовима сликаним на иконостасу учествују у молитви за спас људског рода.[60] Сликање стојећих фигура светитеља служило је и морализаторско-дидактичком истицању лика светитеља, што је представљало одраз поштовања хијерархијског устројства светих представа у сликаним програмима.[61] Истицање мученичке смрти светитеља било је повезано са пропагирањем активне побожности, услед чега су мученици наглашавани као херојски примери жртвовања за веру.[62]

На северном зиду, у другој зони, насликано је Вазнесење Светог пророка Илије (ѿгнєнонóсное востанїє стагѡ прр҃ока и҃лиа). Композиција је, у складу са упутствима у ерминијама, подељена на две хоризонталне зоне.[63] У горњој зони приказан је пророк Илија, у огњеним кочијама које вуку два коња, са којег пада огртач који раширених руку дочекује Јелисеј, који је приказан у доњој зони. Композицију дијагонално дели приказ реке Јордан. У сценама Вазнесења Пророка Илије, доњи десни угао најчешће заузима сцена у којој пророк Илија седи у пећини, док га гавран храни хлебом. У Стражи је тај мотив изостављен, јер се на том месту налази прозор. Популарност ове композиције у зидном сликарству на тлу Рашко-призренске епархије може се довести у везу са народним веровањем у моћ Светог Илије над кишом или градом, који су могли утицати на плодност усева.[64]

Изнад ове композције приказан је Христов силазак у Ад (во а҃дѣ сошествїе госпо́дне). Традиционална композиција Силаска у Ад у барокном сликарству потиснута је усвајањем тријумфалног Христовог Васкрсења.[65] Истовремено, тумачена је као слика Христове тријумфалне победе над

59 Цветан Грозданов, *нав. дело*, 170–174; Исти, „Почетоците на Дичо Зограф и иконостасот во село Росоки", *Прилози, Одделение за општествени науки* XXV 1-2, МАНУ, Скопје 1994, 36; Исти, „Мачениците од XV-XIX век во живописот на Македонија", *Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, студии и прилози*, 298.

60 Гордана Бабић, „О живописаном украсу олтарских преграда", *Зборник за ликовне уметности* 11, Матица српска, Нови Сад 1975, 26.

61 Мирослав Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 367.

62 Мирослав Тимотијевић, *нав. дело*, 363.

63 Уп.: Асен Василиев, *нав. дело*, 57–58; Мидораг Медић, *нав. дело*, 482.

64 Уп.: Љупчо С. Ристески, „Појам и место светаца у македонској народној религији", *Култ светих на Балкану* I, Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац 2001, 159.

65 Мирослав Тимотијевић, *нав. дело*, 322.

силама мрака.[66] Ипак, у цркви у Стражи, ове две композиције насликане су једна до друге, тако да је Силазак у Ад приказан у наосу, а Васкрсење у олтару. Ово решење могло је настати под директним утицајем сликарских приручника у којима се описују обе сцене, које истовремено славе Христа као искупитеља и тријумфатора.[67]

Сцена је компонована сликањем два висока брда и симболичним приказом пећине, односно подземља између њих. У средишту се налази Христ у црвеној хаљини и под његовим ногама два ђавола. Са обе његове стране налазе се по три фигуре. Христ руке пружа Адаму и Еви, док су иза њих и старозаветни цареви Давид и Соломон и још два светитеља.

Силазак у Ад

66 О сцени Силаска у Ад видети: Мирослав Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *нав. дело*, 111–112.

67 Уп.: Асен Василиев, *нав. дело*, 108–109; Миодраг Медић, *нав. дело*, 612–613.

На јужном зиду, у другој зони, насликани су Свети Модест (ст҃ы́й мод҃е́стъ) и Свети Хараламшије (ст҃ы́й харала́мпі́а) у архијерејским одеждама. У домен приватне побожности Свети Хараламшије улази на самом крају XVI века, захваљујући житију које је саставио критски монах Агапије. Популарност стиче као заштитник од куге у XVII веку, да би остао честа тема у критском сликартву XVIII и XIX века.[68] Веровање у заштитничке моћи Светог Хараламшија допринело је да се на његовим иконама често приказује персонификација куге у виду скелета или црне или смеђе фигуре са ђавољом главом.[69] У Стражи је, уз његову леву ногу, приказана персонификација у виду ђавола везаног ланцима, као мотив који су користили мијачки зографи.[70] Персонификација је сигнирана као чюма вѣ҃зана ѿ стагѡ харала́мпі́а. Популарност Светог Хараламшија на Балкану проистицала је и од веровања да он штити животиње од заразних болести.[71] Стога је он у Стражи и насликан заједно са Светим Модестом који се традиционално сматра заштитником стоке, и за којег се верује да помаже при обради земље.[72] Обзиром да је сточарство у Стражи представљало примарно занимање становништва све до бугарске окупације, не изненађује укључивање ових светитеља у програм зидног сликарства.[73]

У трећој зони на јужном зиду насликано је Ваведење Богородице у храм (вхо́дъ во хра́ма прⷭстыѧ вц҃ы). Приказан је тренутак ступања трогодишње Марије у храм, која пружа руку свештенику Захарији који је чека на самом улазу. Мотив прихватања Марије од стране свештеника тумачи се као препозавање будућег спасења Израела.[74] Иза ње насликани су Јоаким и Ана и девојке са свећама.

У наосу је осликан и пар пиластера повезаних луком, који храм раздваја на два готово једнака дела. У првој зони на оба пиластра приказани

68 Thalia Gouma-Peterson, "An 18th Century Deesis Icon and its Cultural Context", Δελτίου της Χριοτιαυικης Αρχαιολογικης Εταιρείας 17, Αθήνα 1993/94, 339–340.

69 Thalia Gouma-Peterson, *нав. дело*, 340; Eugenia Drakopoulou, "Catalogue. Icon with two zones, with the Virgin enthroned and Child, angels and saints", *Icons from the Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korcë*, ed. Anastasia Tourta, Ministry of Culture, Museum of Byantine Culture, Thessaloniki 2006, 178–181.

70 Уп.: Ненад Макуљевић, „Свети Хараламшије. Врање, Саборна црква Свете Тројице", *Иконойис Врањске ейархије*, 68–69; Исти, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању", *Саборни храм Свеше Тројице у Врању*, 72.

71 Уп.: Манолис Варвунис, „Култ светих у грчкој традицијској култури", *Култ свеших на Балкану* I, Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац 2001, 176.

72 Исто.

73 Уп.: Атанасије Урошевић, *нав. дело*, 72.

74 Мирослав Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности", *нав. дело*, 124.

су свети преподобни – Онуфрије (ст҃ы́й прⷣ. ѡ҃нѹфрі́й) на северној старни, а на јужној Антоније (ст҃ы́й анонı́а). Онуфрије је насликан као наг старац, са седом косом до бокова и дугачком брадом која додирује земљу. Руке су му прекрштене на грудима и у њима држи дугачки свитак са текстом нн наснещéнн оу҃трóбы хр҃та̀ да ѡлячсѧ, нн же скверна страстéй да погрѧзы́тъ сѧ.[75] Наспрам њега насликан је Свети Антоније, са краћом седом брадом и одевен у монашку ризу. У левој руци има бројаницу са у десној свитак са текстом непрелщàнсѧ монáше наснщéніемъ оу҃трóбы покорéнїе.[76] Њихови прикази, заједно са текстовима на свицима имали су морализаторски значај и промовисали су моралне врлине, активну побожност, праведни живот, жртвовање за веру и искупљење греха.

На исти начин функционисале су и фигуре светих столпника које су насликане изнад преподобних. На северном пиластру приказан је Свети Симеон Столпник (ст҃ы́й снмеóнъ столпникъ), док се на јужном нашао Свети Алимпије столпник (ст҃ы́й ѧлнпїа). Обојица су насликани као допојасне фигуре у монашким ризама, на високим стубовима на којима су се подвизавали, а који се састоје од базе, стабла и балустраде.[77] Такође, обојица у рукама имају жезло и бројаницу. Свети Симеон Столпник живео је у V веку, као сиријски монах који је последње године живота провео на стубу, бивајући тако први који подузео такав подвиг. Следећи његов пример, Свети Алимпије је у VII веку провео 66 година подвизајући се на овај начин.[78] Овој галерији подвижника свакако се може придодати и већ описана сцена са приказом Вазнесења пророка Илије, јер је Свети Илија представљао старозаветни пример монашког и пустињачког живота.[79]

На луку који спаја пиластре конструисане на северном и јужном зиду насликани су свети бесребреници, Свети Пантелејмон (ст҃ы́й пантелеймонъ) на северној и Свети Дамјан (ст҃ы́й дамıáнъ) на јужној страни. Обојица су приказани као младићи, Пантелејмон голобрад, а Дамјан краће смеђе браде. Такође, обојица у рукама имају кутије са медикаментима и инструменте. Најпопуларнији, најпоштованији и најчешће сликани светитељски пар врача, односно бесребреника чине Свети Козма и Дамјан. Сликање Светог Дамјана у пару са Светим Пантелејмоном морало је потицати од конкретних жеља приложника, као продукт активне приватне побожности. Такође, свети врачи су, једнако као и свети ратници, имали истакнуту улогу

75 Уп.: Асен Василиев, *нав. дело*, 79; Милорад Медић, *нав. дело*, 550.

76 Уп.: Асен Василиев, *нав. дело*, 77; Милорад Медић, *нав. дело*, 547. С. Ракић, 194–196.

77 Уп.: Ирена Зарић, „Свети Симеон Столпник. Извор, црква Свете Тројице“, *Иконопис Врањске епархије*, 194–195.

78 Светлана Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, Републички завод за заштиту споменика кулутре, Београд 1998, 233; Ирена Зарић, *нав. дело*, 194.

79 Светлана Ракић, *нав. дело*, 318.

као помагачи и заштитници, што је било каратеристично и за сеоске храмове у време обнове Пећке патријаршије.[80]

Црква у Стражи засведена је полуобличастим сводом који је у наосу добио декорацију која евоцира куполу.[81] Средњовековно тумачење куполе као места сусрета земаљског и небеског, при чему, услед њеног одсуства, свод постаје небески свод и слика Небеског царства, условило је извесну стандардизацију ликовног програма у овом делу храма.[82] Тако је у Стражи насликан Христос Сведржитељ „у кругу", како је препоручено и у сликарским приручницима.[83] И украс круга прати упутство: „на куполи направи круг са разним бојама дуге која се јавља на облацима у време кише, и поред круга насликај Христа (...)".[84]

Представа Христа Сведржитеља неизоставна је у сликаним програмима у храмовима у Рашко-призренској епархији. Сликање Христа Сведржитеља у овом простору средњовековно је наслеђе, које је модификовано у храмовима подизаним у Османској ери.[85] Стога се и слика у кружном пољу које евоцира калоту. Овакво решење настало је под утицајем учења о Христу као владару васељене, који као небески цар надгледа људе на земљи, и на врху је небеске хијерархије.[86]

Христ Сведржитељ насликан је у седећем ставу како благосиља десном руком док у другој држи затворено Јеванђеље. Одевен је у црвени хитон и плави химатион, а оба одевна предмета оперважена су златним рубовима. На његовом ореолу насликан се крст у чијим крацима су исписана слова ѿ ѡ н, односно „који јест, који је био и биће", што су ознаке које се сликају на сва три лица Свете тројице.[87] Око његове главе насликани су Сунце, Месец и звезде, као космолошки симболи тријумфа над смрћу, док је позадина решена у виду неба са златним звездама.[88] Кружница у којој је насликан Сведржитељ има декоративну, шарену бордуру, и смештена је у квадратно поље. У угловима квадрата насликан је по један двокрили херувим.

---

80 Сретен Петковић, *нав. дело*, 68.

81 Уп.: Ирена Зарић „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању", *Саборни храм Свете Тројице у Врању*, 120.

82 C. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, 165.

83 М. Медић, *нав. дело*, 575.

84 М. Медић, *нав. дело*, 564.

85 Ирена Зарић „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању", *нав. дело*, 120.

86 Миодраг Марковић, „Програм живописа у куполи", *Зидно сликарство манастира Дечана, грађа и студије*, 99; Бранислав Тодић, *нав. дело*, 138.

87 Милорад Медић, *нав. дело*, 580.

88 Ирена Зарић, „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда", *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37, Нови Сад 2009, 240.

Христос Сведржитељ

Закључак

На примеру цркве Свете Петке у селу Стража уочавају се основни концепти црквене архитекутре и сликарства Османског доба. Зидно сликарство, као и иконостас, дело је зографског тандема који су чинили Зафир и Вено. Овај двојац је, попут осталих мијачких зографа, радио на украшавању

бројних храмова на Балкану, а период од 1871. до 1872. године провео у декорацији цркве у Стражи. То указује на побољшани социјални и економски положај локалне заједнице, која се, пратећи ток опште верске обнове, јавља као носилац ових радова.

Зидно сликарство у цркви у Стражи настало је у складу са литургијом, просторном структуром, симболиком и наменом сакралног простора, као и приватном побожности верника. Насликани светитељи и библијске сцене заједнички функционишу у преношењу идеја. Они указују на Христово оваплоћење, његову искупитељску улогу и икономиу спасења. Учествујући у молитви за спас људског рода, стојеће фигуре светитеља истовремено указују на хришћанске врлине. Њиховим сликањем пропагира се активна побожност која је подразумевала праведни живот, жртвовање за веру и искупљење греха. Истовремено, сликани су светитељи који су имали важну улогу у свакодневном животу заједнице, као исцелитељи и заштитници.

Литература:

Бабић 1975: Г. Бабић, „О живописаном украсу олтарских преграда“, *Зборник за ликовне уметности*, 11, Матица српска, Нови Сад, 3–41.

Walter 1982: C. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, Variorum Publications LTD, London.

Walter 2003: C. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, Burlington.

Варвунис 2011: М. Варвунис, „Култ светих у грчкој традицијској култури“, *Култ светих на Балкану* I, Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац, 175–190.

Василиев 1965: А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, Наука и изкуство, София.

Василиев 1976: А. Василиев, *Ерминии, технологии и иконография*, Септември, София.

Гергова 1991: И. Гергова, Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в.“, *Проблеми на изкуството* 3, Институт за изкуствознание при Българска академия на науките, София, 3–17.

Гергова 2003: И. Гергова, „Иконография на помениците през поствизантийския период в България“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 32–33, Матица српска, Нови Сад, 61–70.

Гоголь 1995: Н. Гоголь, *Тумачење Божанствене Литургије*, прев. Алекасндар Радојковић, Логос, Ортодос, Београд, 5–54.

Gouma-Peterson 1993/94: T. Gouma-Peterson, “An 18th Century Deesis Icon and its Cultural Context”, Δελτίου της Χριστιανικης Αρχαιολογικης Εταιρείας 17, Αθήνα, 331–346.

Грозданов 1994: Ц. Грозданов, „Почетоците на Дичо Зограф и иконостасот во село Росоки“, *Прилози* XXV/1–2, Одделение за општествени науки, МАНУ, Скопје, 33–39.

Грозданов 2004: Ц. Грозданов, „За портретите на Св. Георгија Јанински во уметноста на Македонија“, *Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, студии и прилози*, Фондација Трифун Костовски – МАНУ, Скопје, 155–176.

Грозданов 2004: Ц. Грозданов, „Мачениците од XV–XIX век во живописот на Македонија“, *Уметноста и културата на XIX век во Западна Македонија, студии и прилози*, Фондација Трифун Костовски – МАНУ, Скопје, 282–303.

Даутовић 2008: В. Даутовић, „Ризница цркве Свете Тројице у Врању“, Саборни храм Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање, 159–217.

Drakopoulou 2006: E. Drakopoulou, “Catalogue. Icon with two zones, with the Virgin enthroned and Child, angels and saints”, *Icons from the Orthodox Communities of Albania. Collection of the National Museum of Medieval Art, Korcë*, ed. Anastasia Tourta, Ministry of Culture, Museum of Byantine Culture, Thessaloniki 178–181.

Женарју 2012: И. Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији“, *Саопштења* XLIV, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 207–227.

Зарић 2005: И. Зарић, „Свети Симеон Столпник. Извор, црква Свете Тројице“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање, 194–195.

Зарић 2007: И. Зарић, „Храм Света Петка у селу Света Петка код Врања“, *Лесковачки зборник* XLVII, Народни музеј, Лесковац, 103–120.

Зарић 2008: И. Зарић, „Зидно сликарство Саборне цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање, 111–157.

Зарић 2009: И. Зарић, „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 37, Матица српска, Нови Сад 2009, 221–247.

Колев 1956: Б. Колев, „Стенописната украса на жилищните и обществените сгради през възраждането в Самоков“, *Известия на Института за изобразителни изкуства* 1, Българска академия на науките, София, 119–176

Лоски 2008: В. Лоски, „Подизање Часног Крста“, *Смисао икона* (прир. Леонид Успенски, Владимир Лоски), Јасен, Београд, 149–150.

Макуљевић 2005: Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање, 11–42.

Макуљевић 2005: Н. Макуљевић, „Свети Харалампије. Врање, Саборна црква Свете Тројице“, *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање, 68–69.

Макуљевић, 2006: Н. Макуљевић, *Црква Светог Арханђела Гаврила у Великом Градишту*, Српска православна црквена општина, Велико Градиште.

Макуљевић 2007: Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Филозофски факултет у Београду, Катедра за историју уметности новог века, Београд.

Макуљевић 2008: Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *Саборни храм Свете Тројице у Врању* (прир. Н. Макуљевић), Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање, 45–105.

Макуљевић 2007: Н. Макуљевић, „Одржавање и обнова вере: православни храмови у горњем Полимљу током новог века“, *Милешевски записи* 7, Музеј у Пријепољу, Пријепоље, 147–175.

Макуљевић 2012: Н. Макуљевић, „Полимље – Стари Влах – Санџак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века“, *Милешевски записи* 9, Музеј у Пријепољу, Пријепоље, 211–226.

Марковић 1995: М. Марковић, „Програм живописа у куполи“, *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, САНУ, Београд, 99–105.

Марковић 1995: М. Марковић, „О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима“, *Зидно сликарство манастира Дечана, грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, САНУ, Београд, 567–630.

Марковић 1998: М. Марковић, „Прилог проучавању утицаја канона Велике Суботе на иконографију средњевековног сликарства“, *Зборник радова Византолошког института* 37, Византолошки институт САНУ, Београд, 168–183.

Медић 2002: М. Медић, *Стари сликарски приручници II*, Републички завод за заштиту споменика културе, Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, Београд.

Медић 2005: М. Медић, *Стари сликарски приручници III*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.

Михаиловић 1979: Р. Михаиловић, „Прва зона српског иконостаса XVIII века“, *Зборник Филозофског факултета* XIV-1, Београдски универзитет, Београд, 279–321.

Мутафов 2001: Е. Мутафов, „Поглед врз двете ерминии на Дичо Зограф“, *Зборник Средновековна уметност* 3, Музеј на Македонија, Скопје, 268–279

Николовски 1984: А. Николовски, „Уметноста на XIX век во Македонија (извод од студијата), *Културно наследство* 9, Републички завод за заштита на спомениците на културата Скопје, 5–37.

Петковић 1965: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Матица српска, Нови Сад.

Поповић 1995: Б. В. Поповић, „Програм живописа у олтарском простору“, *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ур. В. Ј. Ђурић, САНУ, Београд, 77–97

Ракић 1998: С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.

Ристески 2001: Љ. С. Ристески, „Појам и место светаца у македонској народној религији“, *Култ светих на Балкану* I, Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац, 149–173.

Смолчић-Макуљевић 2000: С. Смолчић-Макуљевић, „Хиландарска катапетазма монахиње Јефимије. Иконографија и богослужбена функција“, *Осам векова Хиландара*, САНУ, Београд, 693–701.

сокро́внице хрістіа́нское, то́ е̑сть толкованїе сва̀тыѝхъ та̑ннъ, свято́гъ хра́ма, сосѣ́дшихъ церко́вныхъ, и̑ бо́же́ственне и̑ свяще́нне лїтѵргі́е, пи́смѐны кра́левскагѡ всеѵчи́лища пе́штансагѡ, въ бѫ́ди́нѣ гра́дѣ 1824.

Тимотијевић 1989: М. Тимотијевић, „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 25, Матица српска, Нови Сад, 95–133.

Тимотијевић 1994: М. Тимотијевић, „Идејни програм зидног сликарства у олтарском простору манастира Крушедола“, *Саопштења* XXVI, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1994, 63–90.

Тимотијевић 1996: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Матица српска, Нови Сад.

Тимотијевић 1996: М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Матица српска, Нови Сад.

Тодић 1999, *Грачаница: сликарство*, Музеј у Приштини, Народна и универзитетска библиотека, Универзитет у Приштини, Приштина.

Урошевић 2009: А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река: антропогеографска истраживања*, Народна и универзитетска библиотека Иво Андрић, Приштина, Београд.

Филиповић 1936: М. С. Филиповић, „Записи и натписи“ *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*, уредник Р. Р. Грујић, Скопско научно друштво, Скопље, 287–297.

Ivana ŽENARJU

THE WALL PAINTING IN THE CHURCH OF SAINT PETKA IN THE VILLAGE STRAZA NEAR GNJILANE

Summary

As a part of religious revival in the 19th century church of the Saint Petka in the village Straža near Gnjilane, was renewed. In accordance with the donor's inscription in the altar, painters Zafir and Veno from Debar were engaged to paint the church interior between 1871 and 1872.

The decorative program of wall painting was common for the parish churches in the Diocese of Raska and Prizren in the 19th century. The program was organized in three horizontal zones on the walls, and vault was painted as well. The symbolism of incarnation of the Christ and economy of salvation was dominant in the altar paintings. The altar apse was decorated with image of the Mother of the God and The Bishop's liturgy. Above the apse, there are scenes of Annunciation and the Descent of the Holy Spirit. The north wall of the altar was decorated with Vision of Saint Peter of Alexandria in the first zone, three prophets in the second zone and Resurrection of the Christ in the third. The southern wall was adorned similarly, with deacons in the first zone, and prophets and the scene of the Veneration of the True Cross. Representation of the Holy Trinity is placed on the altar vault.

Program of the wall painting in the nave consists of figures of saints and scenes in three zones as well. In the first zone, there are symmetrically placed figures of saint warriors. Ascension of the Holy prophet Elijah is depicted in the second zone of the north wall. At the same place, on the south wall there are figures of Saint Modest and Saint Charalambis. Third zone is reserved for the Descent into Hades on the north wall, and Presentation of the Virgin in the temple on the south. Pilasters in the nave are painted with figures of ascetics and holy healers, while Christ Pantocrator is depicted on the vault.

Wall painting in the church of the Saint Petka bears different meanings, depending on the sacral topography of the church. While this program illustrates Christ's incarnation and economy of salvation in the altar, in the nave active piety, that included righteous life, sacrifice for the religion and atonement of sin, is promoted.

Simultaneously, program consists of saintly figures that had prominent role in the everyday life of the community, as healers and protectors.

Key words: Straža, painters Zafir and Veno, church, zographic painting, wall painting, XIX century.

Рад је предат 14. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК

*Срђан СЛОВИЋ**

ГЛОБАЛНА КОНФИГУРАЦИЈА МОЋИ НАКОН РАТА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: Многи војни и политички аналитичари тензије на Косову и Метохији током 90-их година, које су касније прерасле у сукоб и рат, дефинишу као особени вид сукоба и рата. Рат је вођен искључиво из ваздуха, како би број жртава свео на најмању могућу меру. Рат је водио НАТО савез, што је било по први пут у педесетогодишњој историји савеза да води рат против једне суверене земље (СРЈ). Иако је основан као савез који ће бранити територије држава чланица и њихове интересе од спољног напада, исти је лансирао кампању бомбардовања једне суверене државе директно интервенишући у грађански рат.

Рат на Косову и Метохији је од битног значаја за будуће ратове које ће НАТО савез водити против „прекршиоца" међународног поретка, посебно у поређењу са улогом Уједињених нација које су у косовском сукобу и рату играле другоразрену улогу.

Рат је, такође, утицао и на односе између најмоћније државе на свету (САД) са Кином и Русијом и обликовао нову глобалну констелацију односа снага међу великим силама у свету. Кина и Русија рат су оквалификовале као мешање у унутрашње ствари једне државе, али се нису директно мешале у њега. Након овог рата, дипломате, војници, команданти, политичари и активисти за људска права имаће једну нову слику рата, мира и односа моћи у свету.

Кључне речи: Косово и Метохија, рат, сукоб, велике силе, међународна заједница, Уједињене нације, људска права, Балканско полуострво.

* Научни сарадник, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, institut.skp@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (број 178028), који је одобрило и финансирало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Кратак осврт на сукоб и рат на Косову и Метохији

Рат, који је на Косову и Метохији водио НАТО пакт уз учешће 19 држава чланица, назван је „Operation Allied Forces" („Операција удружених снага").[1] Операцијом је руководио генерал Весли Кларк (Wesley Clarc), тадашњи врховни командант НАТО-а у Европи, а саму операцију је ауторизовало „Веће северноатлантског савеза" („North Athlantic Council"). Пошто ово тело има велику улогу приликом одобравања сваке акције пакта, поменута „Операција удружених снага" је била прва коју је ово тело одобрило.

Позната је чињеница да је НАТО кампања отпочела након неуспелих преговора између српског председника Слободана Милошевића и НАТО-а. Сукоби су кулминирали у рат након десетогодишњих тензија између етничких Срба и Албанаца. Војно-безбедносне снаге СРЈ отпочеле су одлучну борбу против растуће паравојне формације ОВК. Ова формација се, према мишљењу НАТО чланица, борила за своју независност (сецесија се нигде не помиње). Епилог сукоба биле су велике колоне избеглица и расељених лица, више са албанске стране. На помолу је била хуманитарна криза која је могла дестабилизовати целу југоисточну Европу. Уз помоћ Русије израђен је нацрт мировног плана, који је по својој природи био миротворан и захтевао ангажовање већег контингента мировних снага. Онда када је Слободан Милошевић одбио ултиматум из Рамбујеа, НАТО је отпочео са својом ваздушном кампањом.

Кампања је била вођена из ваздуха, искључиво из два разлога:

– чланице НАТО-а нису желеле да ризикују животе својих војника. Западне силе су у свим војним интервенцијама током 90-их година водиле рачуна о својим жртвама. С друге стране, нису водиле рачуна о томе што ће оваква интервенција бити „у опозицији са хуманитарним циљевима операције"[2];

– други разлог представљају искуства из рата у Босни, где су бомбардоване српске мете чиме су српске снаге ослабљене, што је допринело прихватању прекида ватре. Целокупне ове активности, засноване на коерзивној дипломатији и ефективној употреби силе, довеле су до потписивања Дејтонског мировног споразума.[3]

---

1 Детаљније о хронологији косовског сукоба и рата видети у: Срђан Словић, „Интернационализација косовског питања и њен утицај на потоње догађаје на Косову и Метохији", *Политичка ревија*, бр. 1/2011, Институт за политичке студије, Београд, 2011, 255-275; Живорад Ковачевић, *Америка и распад Југославије*, Филип Вишњић/ФПН, Београд, 2007, 275-373.

2 Adam Roberts, „NATO's Humanitarian War over Kosovo", *Survival* vol. 41. no 3, Autumn, 102-123, The International Institute for Strategic Studies.

3 О Дејтонском мировном споразуму више у: Срђан Словић, „Дејтонски мировни споразум – историјска позадина, припрема и резултати", *Баштина*, св. 31, Институт за српску културу – Приштина, 2011, 335-352.

Јавно мњење је у оквиру чланица НАТО-а у погледу војне интервенције (ваздушне кампање) било подељено: Холандија и Немачка подржавале су бомбардовање, али су биле забринуте о ставовима домаће опозиције, која се бојала жртава међу цивилима услед продуженог рата. Неке од чланица плашиле су се унутрашњих реакција, јер је напад уследио без одобрења Савета безбедности. НАТО савезници су се, надаље, бојали даљих односа са Русијом. У том циљу је руски министар спољних послова осудио кампању бомбардовања као „варварску", а руска влада је прекинула све контакте са НАТО-ом. Јељцин је ишао толико далеко да се прибојавао избијања Трећег светског рата.

Кина је стрепела од ситуације да косовски случај не буде преседан за будуће спољне интервенције у свом окружењу. С друге стране, српски председник Милошевић направио је једну тактичку грешку: будући да је знао да ће НАТО кампања наићи на отпор међу самим чланицама, није јасно зашто је наставио са ратом на Косову и Метохији уместо да чека да се кампања стиша? Такву ситуацију искористиле су ТВ станице стациониране у Македонији и Албанији и извештавале о злочинима против албанских цивила уз масу избеглица. Оваква (ситуација) је убрзала бомбардовање уз проширивање потенцијалних мета, укључујући и владу у Београду, кључне мостове и постројења електричне енергије.

Након бомбардвања, СРЈ је прихватила мировни план који је раније одбијала. Ово је помало произвољна оцена западних аналитичара, јер су се потоњи мировни споразуми уз изгласавање Резолуције 1244 разликовали од Споразума у Рамбујеу. У Куманову је 9. јуна 1999. године потписан мировни споразум, а наредног дана је потписана Резолуција 1244.[4]

НАТО је у овим споразумима учинио неколико уступака:

– дао је Уједињеним нацијама кључну улогу у управљању Косовом, тако да се целокупна операција подвела под Савет безбедности;

– КФОР је састављен не само од НАТО снага, него и од нечланица. То је значило веће учешће Русије у решавању сукоба;

– није било одредби из Додатка Б Споразума у Рамбујеу где се НАТО снагама омогућава слободан пролаз кроз територију СРЈ укључујући и обуку и дејства на целој њеној територији.[5]

У суверенитет СРЈ се не улази, али се назначује да ће Косово имати статус аналоган републичком у оквиру Устава СРЈ. Дакле, Косову и Метохији се омогућава поседовање знатне аутономије у оквиру СРЈ. Ова одредба ће касније бити предмет врло различитих жучних дебата и интерпретација.

---

4 Детаљније о овоме видети у: Живорад Ковачевић, *Америка и распад Југославије*, 346-349.

5 Члан 8. Додатка Б под називом: Статус мултинационалних војних снага за спровођење споразума; део коначног нацрта Споразума у Рамбујеу у оригиналном називу „Interim Agreement for Peace and Self-government in Kosovo", 23. februar 1999, http://www.balcanaction.org.

Имајући у виду наклоност НАТО-а косовским албанцима и саму демографску структуру становништва, могло се очекивати, а тако је и било, да Косово и Метохија добију независност на основу плана Мартија Ахтисарија.

СРЈ је, са своје стране, учинила веће уступке. Будући да је њена територија била опустошена, посебно мостови, путеви и индустрија, а сам НАТО запретио и копненом офанзивом, онда је јасно зашто је СРЈ повукла своје војно-безбедносне снаге из покрајине и самим тим предала територију Косова и Метохије на привремену управу УНМИК администрацији и војним снагама КФОР-а.[6]

Основни циљ интервенције састојао се не толико у уништавању српских снага у покрајини, колико у генералном слабљењу Србије. Једноставно, НАТО није желео да порази Милошевића ради самог пораза, већ да Милошевић прихвати мировни план. Управо по овом питању НАТО је желео да покаже своје јединство. Уколико је то јединство постојало, оно је било наметнуто. Целокупна кампања је била комбинација силе, претњи силом и увелико познате коерзивне дипломатије. Циљ је био инаугурисати овај рат као узор за потоње који ће избијати у међународној заједници. Сама коерзивна дипломатија успешна је у заустављању тешких и крвавих ратова, али се показала неуспешном у могућности успостављања дугорочног процеса мира и безбедности.[7]

Будући ратови се неће водити против великих сила, како је то било некада – рат против Немачке или «хладни рат» између СССР-а и САД-а. Будући непријатељ ће бити мањи и неће бити у стању да парира НАТО-у, али ће бити спреман да употреби сва могућа средства (тероризам). Штавише, биће спреман да цивиле користи као живи штит. С друге стране, НАТО ће и даље водити ратове из ваздуха због притиска јавног мњења.

Зашто је избегнут Савет безбедности? Да ли је приликом интервенције поштовано међународно право?

Савет безбедности је заобиђен зато што би тиме било избегнуто могуће вето Русије и Кине. Савет безбедности био је активан пре почетка кампање: донео је две резолуције – Резолуцију 1199 од 23. септембра 1998. године и 1203 од 24. октобра исте године.[8] Упркос овим резолуцијама, кампања

6 Важно је истаћи и то да је НАТО припремао операцију КФОР-плус, тако што је предвиђао да број својих снага повећа на 50.000 војника. Детаљније видети у: Patrick Wintour, „How NATO Planned to Handle", *The Observer*, 18. july 1999, 1-2.

7 Срђан Словић, Дејтонски мировни споразум – историјска позадина, припрема и резултати", 335-352.

8 Детаљније у: Срђан Словић, „Интернационализација косовског питања и њен утицај на потоње догађаје на Косову и Метохији", 255-275.

НАТО-а против СРЈ није била легална са аспекта међународног права. Интересантно је такође поменути да је 26. марта 1999. године Савет безбедности дао трачак наде за легалност НАТО кампање. Нацрт резолуције под окриљем Русије и две несталне чланице Савета безбедности (Индија и Белорусија) тражио је безусловни прекид ратних дејстава против СРЈ. Епилог овога било је следећи скор: 3 чланице су биле за а 12 против.

Некако стидљиво је истакнуто да НАТО кампања има легалног основа јер „Савет безбедности има примарну али не искључиву улогу у одржању и спровођењу међународног мира и безбедности". Неколико НАТО чланица је лансирало аргумент да војна интервенција против друге државе може бити оправдана у случајевима ургентне хуманитарне потребе:

– уколико постоји убедљив доказ општеприхваћен од стране међународне заједнице у целини, екстремне хуманитарне катастрофе већих размера, која би захтевала хитну акцију;

– уколико је објективно јасно да не постоји практична алтернатива употреби силе, а животи требају бити сачувани;

– уколико је предложена употреба силе неопходна и пропорционална циљевима и тиме ограничена временом и опсегом везаним за циљ – то се сматра неопходним минимумом за постизање циља.[9]

НАТО чланице су, са своје стране, избегавале одређене кључне детаље у правдању интервенције, а посебно у погледу позивања на традицију писања о хуманитарној интервенцији. Још мање су своје тврдње поткрепљивале праксама односа међу државама.

Војна акција је правдана и чињеницама да би ситуација на Косову и Метохији постала претња међународном миру и безбедности. Клинтон и Блер су у својим говорима ставили акценат на још једну чињеницу по којој би нови талас избеглица са Косова и Метохије дестабилизовао суседне земље и довео до ширења рата.[10] Нови талас избеглица би дестабилизовао и развијене западне земље у економском и политичком смислу. Италија је искусила велики прилив избеглица из Албаније 1992. године, а Немачка из Босне и Херцеговине. Овакав сценарио са Косова и Метохије требало је избећи.

Један од разлога интервенције био је уткан у саму бит демократског западног система, а он се састоји у чињеници да демократске земље имају веће право да се ангажују у војним интервенцијама од аутократских земаља. Оне, такође, имају право да траже међународну подршку. Ово је суштински став представника теорија демократског мира према којима демократије међусобно не ратују. Уколико се у вођењу рата сложило 19 држава

9 Канцеларија за спољне односе – Нота Комонвелта из октобра 1998. године која је циркулисала међу НАТО савезницима сугерисала је горе наведене елементе.

10 Клинтонова обраћања нацији преко ТБ, 24. март 1999. године; објављено у Washington Post-у 25. марта 1999. године, стр. А34.

високих демократских вредности, онда је такав рат и оправдан. Због тога је и сам НАТО инсистирао на јединству ваздушне кампање против СРЈ. Посматрано стриктно са међународноправног аспекта, легитимност прибегавања сили независна је од степена демократичности једне земље. Закључак је да се интервенцијом хтело заштитити становништво Косова и Метохије. Надаље, пошто не постоји међународноправни инструмент који експлицитно даје основа за интервенцију из хуманитарних побуда, ниједан од горе поменутих аргумената не даје неоспорну основу за НАТО интервенцију. Зашто НАТО није интервенисао приликом етничког чишћења Срба из Крајине 1995. године, када је себи приписао улогу заштитника међународног мира и безбедности?

Уколико је и било бруталности према албанском становништву на Косову и Метохији, она се ни по чему није разликовала од оне у Чеченији или од онога што је доживео Источни Тимор када је покушао да се одвоји од Индонезије. У сваком од ових случајева, државне власти прибегле су репресији у циљу спречавања етничких мањина да управљају територијом где чине већину. Постоји много примера у свету где су унутрашњи сукоби, међуетничко насиље или грађански ратови дошли до ужасног нивоа, налик оном на Косову и Метохији. У том циљу, намеће се питање зашто су САД и њени савезници изабрали да интервенишу баш на Косову и Метохији? Да бисмо дали одговор на ово питање, морамо узети у обзир политику националног интереса, и то у Моргентауовом смислу речи: „концепт интереса дефинисаног у смислу моћи". Дакле, америчко ангажовање треба бити „витално по америчке националне интересе и њених савезника".[11]

Глобални односи моћи након косовске кризе

Иако се рат на Косову и Метохији у поређењу са другим може сматрати малим, он је узбуркао глобалну структуру моћи на начин који није виђен пре завршетка „хладног рата". Након косовског сукоба и рата отпочеле су промене у глобалној конфигурацији моћи у свету. Овде, пре свега, мислимо на положај Кине и Русије као нових изазивача моћи преовлађујуће силе у свету – САД.

Кина се сматра новим изазивачем САД-а на светској сцени, а према мишљењу многих аналитичара, биће изазивач моћи САД-а у наредном столећу. Оваква позиција Кине упоређује се са позицијом Немачке пре почетка Првог светског рата. Тада је Немачка изазивала Велику Британију.

11 Ову синтагму је употребио некадашњи секретар одбране САД-а Каспар Веинбергер 1984. године за време владе председника Регана. Очигледно је да је НАТО интервенција на Косову и Метохији представљала поновно преиспитивање овакве политике.

Циљ Кине је да САД држи подаље од простора источне Азије. Међутим, Кина са почетка XXI века разликује се од Немачке са почетка XX века. Немачка је успела да великог такмаца (Велику Британију) надмаши у индустрији и спроводила је агресивну политику према другим великим силама, док Кина још увек није надмашила САД и не води агресивну политику према другим великим силама, осим у региону. Надаље, комунистичка идеологија Кине није популарна у свету. Кина за САД заостаје и по дохотку per capita, а са САД би се могла изједначити између 2056 и 2095. године. Величине се мере паритетима куповне снаге који коригују трошкове роба у различитим валутама. Ако би привредни раст САД-а ишао стопом од 3% годишње, до конвергенције са Кином дошло би између 2021. и 2075. године.[12]

Кинеска привреда налази се у транзицији, њена предузећа су неефикасна, финансијски систем нестабилан, а инфраструктура још увек неадекватна. Процес изградње институција може трајати деценијама, чему на путу стоје корупција, неефикасни систем социјалне заштите, немогућност контроле раста становништва и миграција, интерни сукоби и утицај еколошких ефеката на глобалну климу. Можда су ово разлози зашто је кинеско вођство тог периода на челу са председником Јианг Земином и премијером Жу Ронгјием гурнуло земљу према блискијим економским и политичким односима са САД и другим западним земљама. Истицали су да Кина треба бити члан Светске трговинске организације (WTO), како би добила боља трговинска правила и тиме била економски конкурентнија. С друге стране, конзервативци су желели да Кина буде изолована од остатка света који се посматрао као непријатељски расположен према кинеским интересима. Косовски рат ишао је у прилог конзервативцима који су истицали да су Јианг и Жу помало обмањивали народ заговарајући сарадњу са Западом.

Кина мора још много тога да учини како би се приближила водећим светским силама. На првом месту, мора да јача војну индустрију, јер је рат на Косову и Метохији показао колико Кина заостаје за светом у модерним војним капацитетима. Мора да ради на развоју паметног наоружања, које би вршило надзор из свемира. За сада је нереално очекивати да Кина надомести улогу САД-а у светским размерама, али је близу да то учини у регионалним. Уколико би, на пример, Тајван прогласио независност, Кина би сигурно напала. Да би предупредиле напредак Кине у источној Азији, САД су са Јапаном склопиле 1996. године савез (Клинтон-Хашимото декларација). Ово је вид тзв. уравнотежавања на Далеком истоку како Кина не би могла да игра на карту добрих односа са Јапаном против САД-а. Сједињене Америчке Државе, поред несумњиве моћи којом располажу, играју мудру улогу контролисања Кине

12 Džozef S. Naj, *Paradoks američke moći: zašto jedna svetska supersila ne može sama*, Beograd, BMG, 2004, str. 41-44 (sa engleskog preveli: Aleksandra Stevanović i Saša Savanović).

заједно са Јапаном уз непризнавање независности Тајвана. Односи између Кине и САД-а су се након косовског сукоба и рата развијали спорије услед бомбардовања кинеске амбасаде у Београду. Аргумент лидера САД-а да је у питању колатерална штета није био довољно убедљив. Кина је због наведеног чланства у WTO на крају попустила и наставила да сарађује са САД-ом упркос протесту конзервативних кругова.

Русија је други такмац и изазивач моћи САД-а. И у Русији је након рата на Косову и Метохији дошло до сумње у сарадњу са Западом. Јавили су се економски поремећаји и депрецијација валуте. Руски народ је показао незадовољство капиталистичким начином привређивања, па су руски националисти и представници рестаурације били веома активни у повратку на старо. НАТО напади само су појачавали националистичка осећања у Русији, што би могло погоршати односе између Русије и НАТО-а.

Руска највећа претња САД-у могла би се изразити поседовањем пројектила са нуклеарним бојевим главама. Надаље, Русија има високи образовни ниво становништва, велико пространство и природна богатства. Током 50-их година СССР (Русија) је ишао на карту комунистичког интернационализма, отпора Хитлеру и популарности у земљама трећег света; 1957. године лансирала је сателит у свемир; Хрушчов и Брежњев су у време ескалације „хладног рата" обећавали да ће до краја 80-их година СССР достићи САД – раст производње је бележен по стопи од 5-6%, а удео у светској производњи је био 12% (између 50-их и 70-их година XX века). С друге стране, Горбачов је совјетску привреду означио као „врло нестабилну и да СССР заостаје у свим показатељима за САД и друге развијене западне земље".[13]

Након распада СССР-а, Русија више није била окована комунистичком идеологијом и гломазним системом централистичког планирања. У извесној мери присутне су демократија и слобода, мада Путина оптужују за потискивања неистомишљеника и реафирмацију централне политичке контроле. И поред чињенице да је етничка фрагментација смањена, ипак недостају институције тржишне привреде; здравствена заштита није на високом нивоу, постоји висока стопа морталитета што утиче на смањење броја становника – од 146 милиона на 126 милиона. Онде где Русија може да врши највећи утицај у светској политици, јесте позиција сталног члана Савета безбедности УН. Управо је ово орган где Русија врши највећи утицај на косовско питање. Директно учешће је мање изражено.

Само решење косовског сукоба и рата у смислу формалног завршетка утицало је на брзо побољшање односа Русије са САД. Руско вођство је истицало да је њихов дипломатски изасланик Виктор Черномирдин играо главну улогу у убеђивању Милошевића да прихвати мировни план који му

13 Исто, стр. 52.

је понуђен. Черномирдинов допринос дипломатији је обезбедио да Русија има подржавајућу улогу у спровођењу мировног плана за Косово, што је у неку руку рестаурирало руски престиж на Балкану. Многи посматрачи и аналитичари сматрали су да више од тога није могло. Русија је била вољна да пошаље одређени број трупа на Косово, али за то није било довољно средстава. Косовска криза је, налик оној у погледу Кине, показала ограничења руске моћи.

Упркос руској опозицији рату на Косову и Метохији, Јељцин је одлучио да није у интересу његове нације да прекине односе са Западом. Он је отпустио свог просрпског и антизападног политичара Примакова, послао Черномирдина у Београд и обавестио нацију да неће да се „меша у велики рат" на Балкану. Русија је у то време преговарала са Међународним монетарним фондом (IMF) о зајму од 4-5 милијарди долара и желела да избегне прекид у односима са САД-ом и западним земљама. Пошто је зајам стигао, у јулу 1999. године обновила је своје односе са НАТО-ом које је погоршала четири месеца раније.

Уколико бисмо желели да донесемо један објективан закључак улоге Русије у косовској кризи, онда би био тај да је очекивање руског војног ангажовања било крајње нереално. Пре би се могло рећи да је Русија на косовску кризу реаговала због својих унутрашњих разлога – због Чеченије и других сепаратистичких покрета у Руској федерацији. Образлагањем интервенције НАТО-а хуманитарним разлозима и увођењем категорије „хуманитарна интервенција", Русија се уплашила могућношћу да то не постане модел за сличне акције на територији Русије, а и шире: Грузија, Азербејџан, Јерменија, Молдавија. Повлачење свог амбасадора из Брисела и одбијање ратификације Уговора СТАРТ 2, био је више тактички потез него реалан однос снага. Изгледа парадоксално, али се сматра да је косовска криза повратила Русију на Балкан.

Русија је показала да кроз косовску кризу жели да врши утицај на Балкан и има посебне интересе у Средоземљу. Након распада СССР-а, Русији је ово била прилика да свој утицај оствари у новим условима. Тај утицај се не врши само преко СРЈ, већ на све земље региона. С друге стране, Русија је себи обезбедила улогу међународног чиниоца само преко Савет безбедности УН. Штавише, после Дејтонског мировног споразума, САД су позвале Русе да узму учешће у међународним трупама. Међутим, Русија је још увек била у кризи, имала транзиционих тешкоћа, што је захтевало ангажовање ММФ-а и Светске банке. Услед тога, морала је да чини уступке у Савету безбедности УН. Налазила се у дубиози: била је инфериорна с једне стране, и имала империјалне тежње с друге стране. Желела да балансира између Милошевића и НАТО-а. И Русија и Милошевић били су убеђени да интервенција неће дуго трајати, можда недељу дана, услед нејединства

у савезу. Сматра се да би Милошевић добио маневарски простор да одложено преговара о војном анексу, да је Русија извршила притисак на њега да прихвати споразум у Рамбујеу.

Циљ НАТО интервенције није био само отклањање „хуманитарне катастрофе", о чему сведоче речи тадашњег амбасадора СРЈ у Москви Боре Милошевића. Он је истакао да „главни циљ инсистирања САД-а на војном аспекту споразума јесте долазак НАТО-а на Космет. СРЈ то никада неће прихватити и ми у томе очекујемо потпуно разумевање али и подршку Русије, Алексеја Другог и целокупног руског народа".[14] Штавише, Русија је вербално желела да истакне своје домете у наоружању указујући на ракетно-ваздушни комплекс С-400, какав немају нити САД нити Европа. Одмах по отпочињању интервенције ангажовала се у мирном решавању сукоба, јер није желела да уђе у трећи светски рат. Србију су у руској Думи подржавали конзервативни комунистички кругови, исти они који су гурнули Милошевића у рат против САД, од које је Русија примала помоћ. Ситуација је помало била амбивалентна. У том циљу, Андреј Козирев рекао је да су „руски војници били на Косову, али да су се повукли када су схватили да их Срби гурају у трећи светски рат". Чула су се и мишљења да су Руси више допринели изолацији Србије, уместо да су радили супротно да се криза реши мирним путем.[15]

Русија је, као и Србија, сматрала да је САД-у била потребна интервенција како би ојачали солидарност унутар НАТО-а, јер су почели да се осећају угрожено због кризе вредности и растућом стопом европске независности – економске, политичке, моралне. За Русију је интервенција значила пре питање повратка на светску сцену, него питање помоћи Србији. Једноставно, НАТО интервенција поставила је питање обнове националне самосвести Русије. Штавише, сматрало се да се на размеђи два миленијума решава не само питање Балкана, већ и читаве Евроазије. Постављањем Черномирдина за главног преговарача за мирно решење косовске кризе, договорено је да и Русија учествује у међународном надзору. Десетог јуна 1999. године руски контингент напустио је Босну и у пуној сарадњи са Војском Југославије 12. јуна заузео приштински аеродром. У припреми је била и акција за долазак 2.500 падобранаца. Могућност да Руси добију свој сектор је умногоме разљутила Албанце, који су имали жестоке протесте у Ораховцу. Акција је била осујећена, јер суседне земље (Мађарска, Румунија и Бугарска) нису дозволиле руским авионима да прелећу преко њиховог простора. Русија није успела да остане на Косову, чиме је показала инфериорност према КФОР-у. Касније су Козирев и Черномирдин били октроисани приликом повратка у своју земљу. Дакле, *modus vivendi* са НАТО-ом коштао их је јавног жигосања и октроисања.

14 Интервју Боре Милошевића у „Борби" од 1. марта 1999. године.

15 Аналитичари Бруклинг Института.

Потоњи одлазак са сцене Милошевића и долазак Путина на место председника Русије није много променио односе између Србије и Русије. Учешће Русије на Балкану није било веће од Јељциновог. Међутим, оно што је Путин донео јесте тежња повратка националног поноса Русије. Циљ му је био консолидација државе, чија транзиција под Јељцином није успела. У том циљу Путин покушава да поврати улогу централних институција власти како би спречио даљу дезинтеграцију земље. Путинова Русија покушава да редефинише и своју спољнополитичку стратегију. О Русији као хегемону још увек се не може говорити. Када је то тако, Путин је хтео да обнови руски утицај на Балкану. Сада је Русија била потребна Србији за очување територијалног интегритета саобразно Резолуцији 1244.

Након сусрета са Бушом у Словенији 16. јуна 2001. године, Путин је изненада посетио СРЈ и руски корпус у Приштини. Том приликом изјавио је да „је Балкан с разлогом регионални приоритет руске спољне политике. Не само због геополитичких, него и историјских традиција и географске блискости региона руским границама. Све то детерминише стратешки значај Балкана за Русију".[16] Русија је и даље подржавала територијалну целовитост Србије саобразно поменутој резолуцији, док су остале земље чекале на промену околности. У складу са Завршним актом из Хелсинкија заговарала је неповредивост граница, али је, с друге стране, била партнер САД-а у погледу мировних снага у Македонији „ради разоружавања етничких Албанаца".

Она може да одржи своје присуство на Балкану у оквиру Контакт групе, што је и учинила у случају Косова. Војно присуство ће теже одржати јер су скоро све земље Балкана НАТО-а или у партнерском односу са њим. Србија је такође у партнерском односу са НАТО-ом, уз одређене изгледе да буде и остане неутрална. Русија је на Балкану присутна више економски, зато што се наметнула као главни снабдевач енергијом и чинилац од утицаја на процесе приватизације у балканским земљама. Војно није присутна ни на Косову, али повратком на светску сцену блокира косовску правну независност преко сталног чланства у Савету безбедности УН.

Литература

Campbell 1999: G. Campbell, *The Road to Kosovo: A Balkan Diary*, Westview Press.

Fromkin 1999: F. David, *Kosovo Crossing: American Ideals Meet Reality on the Balkan Battlefield*, Free Press.

Kissinger 1999: H. Kissinger, „Is This the End of NATO?", *New York Post*, August 17, 1999.

Ковачевић 2007: Ж. Ковачевић, *Америка и распад Југославије*, Филип Вишњић/ФПН, Београд.

16 Путин руским трупама на Косову, цитирано према „Интерфаксу" 17. јуна 2001. године.

Malcom 1999: N. Malcom, Kosovo: *A Short History*, Papermac.
Mertus 1999: J. Mertus, *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*, University of California Press.
Naj 2004: Dž. S. Naj, *Paradoks američke moći: zašto jedna svetska supersila ne može sama*, Beograd, BMG, (sa engleskog preveli: Aleksandra Stevanović i Saša Savanović).
Словић 2011: С. Словић, „Дејтонски мировни споразум – историјска позадина, припрема и резултати", *Баштина,* Св. 31, Институт за српску културу – Приштина.

Интернет *on line* извори

Kosovo: News, Background and Resources, a site maintained by the United Kingdom's Ministry of Defence and the Foreign and Coomonwealth Office, contains a summary of the Kosovo War, maps photographs, the text of relevant UN resolutions, and many other resources.
The U.S. State Department provides information about Kosovo, including fact sheets, current reseases, and official remarks by U.S. ddiplomats.

Srđan SLOVIĆ

GLOBAL POWER CONFIGURATION AFTER THE WAR IN KOSOVO AND METOHIA

Summary

The war in Kosovo and Metohia was the result of a decade long tensions between ethnic Serbs and Albanians. It was led from the air in order to avoid more potential victims in case of land invasion.

The end of war was the result of mutual concessions: from NATO side and the Serbian one. The sovereignty of FRY was not put into question, but a great autonomy of Kosovo was predicted including the possibility of independence acquisition (secession). The Resolution 1244 was not abolished, but it was being derogated in order to prepare the fundament of Kosovo independence. Serbian military-security forces were withdrawn from the territory of Kosovo and Metohia.

NATO intervention was not legal from the point of view of international law, but it subordinated sovereignty to human rights. Intervention was justified in cases of humanitarian need. Event though humanitarian need (catastrophe) is taken as the basis for the intervention, the example of such kind could not be found in the past. So, Kosovo cases were qualified as *sui generis* one. Thus, the war in Kosovo became an example to be followed in the future, and an unresolved situation may become the threat to the peace and security in the surrounding countries. Democratic countries give themselves the right to interfere and intervene into internal affairs of others differently from the autocratic ones, which was supposed to be neither correct nor consistent.

Kosovo conflict and war rattled global power structure, especially with China and Russia as new challengers of the USA power. Both countries are trying hard to reach USA, but they are still in transition with unstable financial systems, migrations and unresolved system of social protection. Regarding Kosovo conflict and war, they engaged themselves rather indirectly than directly. As Security Council permanent members they were voting against the independence of Kosovo, but did not involve themselves into the war directly. Kosovo war showed how China is backward regarding war technique, and Russia regarding financial engagement. In addition, China expected membership in WTO, and Russia a great financial assistance. Russia engaged in negotiations via the Contact Group.

With the arrival of Putin, Russia could not engage in Balkan more militarily but only commercially due to the fact most Balkan countries entered NATO or Partnership for Peace Programme. Internal cohesion of Russia with centralistic governance was reinforced, and ethnic tensions were calmed down. The perspective of Russia is United Nations and commerce through pipeline.

Key words: Kosovo and Metohia, war, conflict, great powers, international community, United Nations, human rights, Balkan Peninsula.

Рад је предат 15. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

СОЦИОЛОГИЈА

УДК

*Ивана АРИТОНОВИЋ**

„БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ“ И ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ – СТАВОВИ СРБА ИЗ ЦЕНТРАЛНОГ ДЕЛА ПОКРАЈИНЕ**

Апстракт: Рад представља резултат експлоративног теренског истраживања на тему ставова Срба са Косова и Метохије о „Бриселском споразуму“, парафираном од стране званичних делегација Београда и Приштине 19. априла 2013. године, као и локалним изборима заказаним за 3. новембар 2013. године. Теренско истраживање засновано је на реализацији шест фокус-групних дискусија. Прве три дискусије реализоване су у Косовској Митровици у јуну 2013. године. Преостале три дискусије реализоване су у највећим руралним срединама у централном делу покрајине – Штрпцу, Грачаници и Ранилугу, у септембру 2013. године. За потребе овог рада указаћемо на ставове Срба из централног дела покрајине. Учесници фокус група изразили су своје ставове о карактеристикама „Бриселског споразума“, степену информисаности Срба о детаљима споразума, осећањима које парафирање споразума изазива у њима. Говорили су и о локалним изборима на Косову и Метохији. Сет питања о изборима указао је на опречне ставове о дометима рада политичара који припадају различитим партијама, али је заједнички закључак био тај да на изборе треба изаћи. Основна карактеристика свих дискусија јесте нелагодност и страх од неизвесне будућности.

Кључне речи: „Бриселски споразум“, Срби, север, енклаве, Косово и Метохија.

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу Приштина–Лепосавић, email: ivana.m.aritonovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев.бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Уводне напомене

Овај рад представља резултат експлоративног истраживања, реализованог са циљем сагледавања ставова Срба са Косова и Метохије о „Бриселском споразуму“, парафираном од стране званичних делегација Београда и Приштине 19. априла 2013. године, као и локалним изборима заказаним за 3. новембар 2013. године. У складу са тим, на терену смо реализовали шест фокус-групних дискусија. Прве три дискусије реализоване су у северном делу Косовске Митровице у јуну 2013. године. Преостале три фокус групе реализоване су у септембру исте године у Штрпцу, Грачаници и Ранилугу – највећим српским руралним срединама у покрајини. Учесници фокус група одабрани су на основу два критеријума:

а) социо-демографски – пол, старост, образовање, место становања;[1]

б) тематски: учесници су разврстани према типу односа према истраживаној теми. Тип односа је заснован на нашим претпоставкама да ће учесници фокус група (студенти, запослени у државном и цивилном сектору, пензионери) имати различите ставове на тему „Бриселског споразума”. Питања смо постављали примењујући стратегију левка – од општијих ка конкретнијим питањима, која се тичу тренутних дневнополитичких околности и забринутости актера о свакодневици у будућности. За потребе овога рада указаћемо на ставове Срба из енклава, који су веома јасно изразили своја мишљења и осећања како о „Бриселском споразуму“, тако и локалним изборима заказаним за новембар 2013. године. У теренском истраживању као истраживачка техника примењен је фокус-групни интервју, због актуелности истраживане теме и неопходности да се до што већег броја података дође за што краће време. Имајући у виду да је ток фокус-групне дискусије, у поређењу са индивидуалним интервјуом, много теже контролисати, било је неопходно да истраживач добро познаје процес вођења фокус-групне дискусије, како учесници не би преузели контролу над дискусијом. На терену није било иницијативе учесника да преузму ток дискусије, већ је насупрот томе показана снажна мотивација да се ставови Срба из централних делова покрајине „чују“. И складу са тим, ток дискусија био је пријатног и информативног карактера, јер смо за релативно кратко време прикупили велики број података.

Резултати истраживања

Прво питање гласило је: „Како бисте описали свој свакодневни живот након потписивања Бриселског споразума у априлу 2013. године?“

1 О карактеристикама фокус-групног интервјуа као истраживачке технике видети: Слађана Ђурић, *Фокус-групни интервју*, Службени гласник, 2007.

Д.Р. (Штпце): „Пре споразума потписаног 19. априла ове године, такође у Бриселу потписивани су неки други споразуми, који имају везе са слободом кретања, о интегрисаном прелазима и сличним свакодневним питањима. Овај споразум од априла још увек се не примењује, тако да на наш свакодневни живот није оставио последице. Али они претходни споразуми, оставили су велике последице. Највећи проблем јесте слобода кретања. Од како су потписали споразум о слободи кретања, ми Срби заправо немамо слободу кретања. Морамо да плаћамо дупла документа, дупле регистарске таблице или, уколико имамо само једне таблице, онда осигурање Косову или Србији, у зависности које таблице поседујемо. Осим тога, нико нас који овде живимо није ни питао шта ми мислимо о том споразуму. А било је најава од званичног Београда да неће ништа потписати без нас. На мене Бриселски споразум утиче 80 месечно за осигурање.“

Н.Ј. (Грачаница): „Свакодневни живот изгледа исто, али проблема има. Сада ми пријатељ Албанац каже да треба да запосли Србе, али не може да их запосли зато што имају дипломе из Косовске Митровице.“

В.В. (Штрпце): „Проблем са нашим свакодневним животом је одлазак младих из овог краја. Они оду на студије у Митровицу или даље, па се не врате овде.“

З. Л. (Ранилуг): „Ја не знам ни када је потписан Бриселски споразум. Ја се не бавим политиком и све вести које имају везе са политиком ме не дотичу. Политику избегавам од 1999. Године, јер знам да ситуацију не могу да променим. Са аспекта свакодневног живота, говорим о неизвесности. Када одем на посао, сви око мене причају о ситуацији и смањењу плата. То ме чини нервозним.“

Б.С. (Штрпце): „Мој свакодневни живот је живот у независном Косову, признали ми то себи или не. Бавим се привредом и имам много проблема са извозом, и са српске и косовске стране. Да бих ушао у Србију, морам да платим 120 евра. Нема трговине и размене добара, него имамо политику у економији, а то је катастрофа. Политичари би требало да поштују наша грађанска права, и унапреде наш положај на Косову.“

Д.Б. (Штпце): „Људи су овде преоптерећени политилком, људи препричавају вести са телевизије. Верују вестима, а заправо не знају много и остављају утисак особа које не знају како ће њихова будућност изгледати. Брига свих Срба на Косову јесте осећај одбачености од стране Србије. Људи константно брину како ће њихов живот сутра изгледати. Цела ова ситуација је психолошки много енергије људима одузела. Нико се не бави креативним активностима.“

И.С. (Штрпце): „Људи који раде у српским институцијама су највише забринути после потписивања Бриселског споразума. Шта ће бити са платама, здравственим и пензионим осигурањем? Ако нема система који ће гарантовани, да можемо у Србији да се лечимо, мораћемо да идемо у Приштину. Самим затварањем општина коју финансира Србија, ми губимо стотинак радних места, а то је за овако мало место катастрофа. А шта ће тек бити са тим институцијама у другим српским местима широм Косова. Људи су тотално збуњени."

Н.Т. (Штрпце): „Питање егзистенције највише нас брине. Штрпце је једна од ретких средина одакле се људи не селе и у којој сада има више становника него 1999. године.

М.С. (Ранилуг): „Ништа осим слободе кретања се до сада није променило."

Иако је већина испитаника нагласила да Бриселски споразум још увек није заживео и да у њиховим животима нема разлике, сви изражавају страхове о неизвесној будућности. Неизвесност је реч која најбоље описује расположење испитаника. Учесници дискусија наглашавају да је највећа промена у њиховој свакодневици неслобода кретања, коју имају након потписивања наведеног споразума. Сви Срби који на својим аутомобилима имају регистарске ознаке издате од стране Републике Србије, а које се односе на градове широм Косова и Метохије, те аутомобиле не могу да користе у покрајини. То је разлог због чега Срби из централних делова покрајине плаћају такозвану „дуплу регистрацију", те су им аутомобили регистровани и по законима Србије и „Косова". „Дупла регистрација" подразумева „дуплу документацију" – држављанства, изводе из матичних књига рођених, возачке и саобраћајне дозволе. Такве активности изазвале су став Срба да се више и не питају у којој држави заправо живе, јер суверенитет „Републике Косово" у својој свакодневици не могу да пореку. Према речима самих учесника дискусија, питања која имају везе са „високом политиком" и даље су, међутим, питања која се директно одражавају на свакодневицу грађана. То је уједно разлог за друго питање у дискусији: „Колико сте упознати са Бриселским споразумом?"

С.А. (Ранилуг): „Прочитао сам нешто у новинама још у априлу. Тада сам схватио да у том споразуму нема ничега што се не разликује од закона Косова. Највеће промене су на северу, попут новог полицијског региона. Албанци на Косову, то јест њихова власт примењује Ахтисаријев план од 2008. године. Од тада до данас, тај споразум је заживео. На северу Косова ништа од тога ништа није заживело. Осим тога, било је и инцидената тамо."

Н.Т. (Штрпце): „После споразума о слободи кретања, ми немамо слободу кретања. Ово је једна контраверзна ситуација – треба да се потпуно

дезинтегришемо да бисмо се поново интегришемо. Постављамо границе између непријатељских држава, да бисмо се поново спријатељили. Постоји резолуција Скупштине Србије о преговорима, признавању диплома косовских Албанаца, личним картама и слично. Шта ми обични грађани можемо уопште да кажемо када већ постоји колосек који држава поштује. Мислим да је бесмислено да после постигнутих договорра кажемо било шта, осим да чекамо боља времена. Не знамо много о споразуму. И албанска и српска страна тај споразум интерпретирају онако како њима одговара.“

В.В. (Штрпце): „Обавијен је неким велом тајне. Само из медија сазнајемо.“

Н.П. (Грачаница): „Читао сам Бриселски споразум и страх ме је сада.“

С.С. (Грачаница): „Споразум на енглеском језику је јаснији од оног на српском језику. Није постојала ни воља наших политичара да Срби знају шта то пише у том споразуму. Најспорнија је тачка 14, у којој пише да Србија и Косово неће једна другу блокирати на путу укључивања у међународне институције. А то су заправо услови Европске уније. То је споразум у 15 тачака, а свака тачка је једна реченица. Тек техничким преговорима ће се утврдити имплементација Бриселског споразума.“

В.Ј. (Грачаница): „Знамо о том споразуму, због природе посла. Ништа добро Србима неће донети.“

Већина испитаника није лично читала споразум. Они који јесу, то су урадили првенствено због природе посла. Остали кажу да су о споразуму сазнали из медија. Стекли смо утисак да је већина учесника фокус група „изабрала“ да о наведеном споразуму не сазна много. Чак и ученици који су нагласили да су споразум прочитали и на енглеском и српском језику, истакли су неповољност тачака споразума по друштвени положај Срба у покрајини. Споразум је тако изазвао исте реакције и код учесника дискусија који су читали и оних који нису читали наведене тачке – неверицу и неизвесност. Невербално понашање учесника дискусија указало је на снажан осећај нелагодности, размишљања о наведеном споразуму, али и неспремности да се о томе дуже прича, поново због осећања нелагодности који то размишљање изазива. Ипак, због природе дискусије и настојања да суштински сазнамо ставове учесника дискусија, поставили смо треће питање: „Које су ваше бриге у вези са Бриселским споразумом?“

Д.Р. (Штрпце): „Овај споразум мене месечно кошта 80 евра, зато што возим возило са српским регистарским ознакама. То ме брине на свакодневном нивоу.“

Б.П. (Грачаница): „Много бринемо о томе да ли ће нам дипломе бити признате.“

С.А. (Ранилуг): „Највећа брига ми је слобода кретања. Имамо дупле таблице. Мени се пре пар дана на граници десило да сам косовским полицајцима показао српску дозволу. Писали су ми казну и сада чекам позив за суд. Мораћу да платим казну од 200 евра, зато што имам српску дозволу на којој пише СУП Гњилане."

З.Г. (Ранилуг): „За разлику од Албанаца који имају циљеве и настоје да их остваре, ми само решавамо проблеме. Моја највећа брига је како ћемо у будућности да остваримо здравствено осигурање. Ако будемо имали косовско осигурање, како ћемо се лечити у Србији?"

С.С. (Ранилуг): „Мене као таксисту највише брине слобода кретања. Ипак, колико год да је скупље то што плаћамо дупла документа, знамо на чему смо. Раније смо возили са српским таблицама, а полиција Косова нам је одузимала српска документа. Јесте сада скупље, али знамо на чему смо."

Б.П. (Грачаница): „Највише ме брине како ће изгледати како ће изгледати Заједница српских општина. И брине ме то како ће се локални политичари према нама понашати. Тачно ће се знати ко је од нас за кога гласао, а после тога нам се то може обити о главу у смислу губитка посла. Од априла до сада се ништа није променило, али смо свесни тога да ће у будућности бити великих промена по нас."

В.В. (Штрпце): „Ми радимо на повратку Срба у нашу општину, али то споро иде. Након овог споразума, највише ме брине то што нема здравог темеља у смислу останка Срба на овим просторима. Људи раде у јавној администрацији, а некретнине купују у централној Србији. Млади одлазе на школовање ван наше општине и не враћају се после тога. Замислите такав тренд из године у годину.

С.С. (Грачаница): „Страх је изазван незнањем људи. Ми ћемо морати да поштујемо косовске законе, али ће многи проблеми бити решени. Верујем да ће Срби моћи боље да заштите своје интересе."

С.К. (Грачаница): „Ја верујем да ће проблем са дипломама бити решен, јер верујем у српску дипломатију. Ми смо неми посматрачи промена које нам доноси Бриселски споразум. Само ме брине како ће изгледати Заједница српских општина."

Б.С. (Штрпце): „Највише ме брине што немамо цивилно друштво. Самим тим што живимо у енклави, ми смо дискриминисани. Треба створити атмосферу у коме немамо страх зато што је неко Албанац или Србин.

У.Ц. (Штрпце): „Бриселски споразум је поделио мишљења људи. Једни мисле да Срби нису могли боље да добију, а други мисле да је споразум јако лош. И, још увек се не зна тачно шта ће се даље дешавати. Био сам на дебати

у Грачаници, када је представницима власти Србије постављено много конкретних питања, а нисмо добили јасне одговоре. Заправо, речено им је оно што су желели да чују – да ће све бити исто као и до сада. И сами су политичари поделили народ.

Д.Т. (Ранилуг): „Омладина нам не ради и напушта наш крај. Све мање нас има. Можда је тај Бриселски споразум добар, али не верујем људима који ће га спровести на терену. Нисам га читао и не зна шта пише у том споразуму. Ако буде као што су се до сада спроводиле одлуке Владе Србије, које нико није поштовао, не знам како ће то изгледати.“

Учесници фокус група навели су бројне проблеме. Заједнички одговор у свим фокус групама је инсистирање учесника на неслободи кретања, која се временски преклопила са потписаним споразумом о слободи кретања. Наглашавају да су приморани да користе дупла документа и регистарске ознаке, као и да полиција Косова санкционише поседовање српских докумената са ознакама косовских градова. Учесници изражавају забринутост и у вези са радним местима, зарадама и начином на који ће Заједница српских општина функционисати у будућности. Најчешће спомињане бриге су начин остваривања права на здравствену заштиту, пензионо осигурање, начин финансирања зарада и социјалних давања, која је до сада уплаћивала Република Србија. Учесници дискусија готово отворено говоре о сумњи да ће начин финансирања након локалних избора 2013. године, бити исти. Истичу да су четрнаест година доживљавали различите етнички мотивисане притиске да напусте своја села и покрајину. Тим притисцима су одолели, али су сада потписивањем Бриселског споразума збуњени, јер стичу утисак да је дошло до „нове врсте политике“ која ће се директно одразити на њихов свакодневни живот. У неверици и неизвесности, а у тренуцима реализације истраживања и даље неизмењеној свакодневици учесници фокус група као да ишчекују промену, за коју претпостављају да ће бити неповољна. Имајући то у виду, четврто питање гласило је: „Који су неопходни услови да Срби остану и развијају се на Косову, након потписивања Бриселског споразума?“

В.Ј. (Грачаница): „Запошљавање је основни услов за опстанак Срба овде. И бољи образовни систем.“

Д.С. (Ранилуг): „Да бисмо опстали, прво морамо да волимо Косово. Имамо људе који заиста желе да живе овде. Али, новац који се овде слије, враћа се у Србију. Осим тога, не воде нас људи које ми желимо као лидере, већ они који су остали да живе овде. Доводе нам људе да овде раде, а наша омладина одлази одавде. Нико се није питао како је нашој омладини у иностранству или Србији, где раде најпрљавије послове. А читава домаћинства остају празна.“

М.С. (Ранилуг): „Посао је основни услов да останемо овде. И брине ме да ли ће ми признати диплому из Митровице. Ако Албанци тако наставе, неко би могао да не призна и моју диплому средње школе. Ако нас не буду признавали, ни нашу школу, ништа нам друго не преостаје него да идемо даље."

С.С. (Ранилуг): „Посао је основни услов да омладина остане овде. Фабрике не раде, нема производње. Не могу сви ни да раде у просвети и здравству. Пре рата смо имали фабрику радијатора, али сада она не ради."

С.А. (Ранилуг): „Посао је кључ останка, али је то питање које није лако решити. Па, ни Албанци немају посао. Ни њихове фабрике не раде. Пре рата у нашем крају је било шест фабрика. Сада ни једна не ради. Било би одлично да Србија настави да финансира бар неке институције. Није да Срби не желе да живе на Косову. Али зато желе да својој деци обезбеде живот без рата."

Б.С. (Штрпце): „Темељ опстанка је да овде Србија буде што присутнија, бар кроз образовање и здравство. У супротном, ми немамо овде шта да тражимо. Иако се овим споразумом ствара независна држава Косово, важно је да имамо институције које ће Србима омогућити да живе као Срби, а не дискриминисана мањина. И, ако цео Балкан уђе у Европу, свима ће нам бити боље."

М.М (Ранилуг): „Ми смо већ интегрисани у то друштво. Тако да се Бриселски споразум већ неко време спроводи."

В.В. (Штрпце): „Аспект опстанка је директно повезан са егзисетнцијом. Радио сам у приватном сектору и схватам да је јако важно да будемо одрживи финансијски. Зашто су Албанци представници великих српских фирми на Косову? Мерило српства се огледа у практичним мерама у свакодневном животу. Нама би било одлично да се поново бавимо сточарством и сличним активностима. Имамо ресурсе, али морамо да их искористимо. Дакле, елементарна егзистенција је основни услов да нам буде боље."

Н.Т. (Штрпце): „Потребна је платформа и дугорајна стратегија око које ћемо се сви окупити. Ми смо државотворан народ и не смемо бити подељени око општих национаних питања не само на Косову, већ и у Босни, Црној Гори, а о Хрватској да не причам. Албанци имају 200 година стару стратегију, а нама управо то недостаје. То што се из Шртпца Срби не селе, говори довољно о томе да ми желимо да останемо овде. То што су Албанци представници фирми није проблем, јер су они већина. Али, тај Албанац нема ниједног Србина међу својим запосленима."

В.В. (Штрпце): „Тренутно нам је можда добро, али ипак на терену има много сиромашних људи. Да би људи остали, морају имати услове за егзистенцију."

Сви учесници фокус група нагласили су да је учешће у сфери рада основни услов за опстанак српског народа на Косову и Метохији. Иако наглашавају да је рад у оквиру институционалног система Републике Србије оно што прижељкују, сада када је јасно да институционални утицај Србије на терену ослабљен, било какав посао истичу као предуслов за бољи живот. Срби у енклавама широм покрајине и даље живе у потпуном албанском окружењу. У поређењу са првим послератним годинама, када је њихова слобода кретања и рада на сопственим обрадивим површинама у селу, била немогућа, данас су они „интегрисани“ у „косовски“ институционални систем.[2] Кроз поседовање докумената „Републике Косово“, али и кроз запошљавање у такозваним „косовским институцијама“, које су од 2008. године, све транспарентније на терену, испоставља се да „егзистенција“ као општи одговор учесника фокус група, нема институционалну конотацију. Истичући да су својим останком у енклавама и током и након рата 1999. године доказали привржености Косову и Метохији, данас становници тих села говоре о неопходности да се крај у коме живе економски ојача, како би се спречило исељавање омладине и тиме обезбеднила самоодрживост опстанка Срба у будућности. У складу са тим одговорима, учесницима смо поставили пето питање: „Која су ваша очекивања од Бриселског споразума?“

Б.С. (Штрпце): „Као привредник, очекујем да ће размена добара бити много лакша него до сада. Ови који се баве политиком, треба да се боре да ми задржимо своја грађанска права и да будемо самоодрживи.“

Б.Ј. (Грачаница): „Очекујем да ћемо једног дана бити део ЕУ, па ће свима нама бити боље.“

Д.М. (Ранилуг): „Исти људи који се баве политиком свих ових година, имплементираће Бриселски споразум. И, како да имамо боља очекивања? Био би успешнији, када би неко отворио мини-погоне или мини-фарме. Ми нисмо нерадници, али немамо услове за рад. Када би неко отворио мини погон, 150 деце би добило посао и нико не би напуштао овај крај.“

П.Ц. (Штрпце): „На Косову је највиши ниво децентрализације у Европи. То нам доноси не само Бриселски споразум, већ и Ахтисаријев план. Српске општине већ имају неке надлежности у којима смо независни од званичне Приштине, али смо у неким другим питањима зависни.“

Н.Т. (Штрпце): „Докле год се две сукобљене етничке групе не договоре, овај споразум је наметну и једнима и другима и неће бити жељених резултата. Шта би се десило да је нека суверена држава добила предложен Бриселски споразум? Ко би то прихватио? Неодговорно је давати прогнозе о Бриселском споразуму када смо сви запали у апатију. Стихијски живимо.

2 То и даље не значи да своја имања могу несметано да обрађују.

И.Г. (Штрпце): „Немам очекивања од овог споразума, зато што га сви тумаче како њима одговара. Збуњени смо максимално. Народ ће платити највећу сену овог споразума. Директно је направљен споразум да се политичари на врху међусобно договоре. Српски политичари ће добити датум за преговоре са ЕУ, а премијер Косова је заокружио целину – суверену територију. После овог споразума неће више моћи да каже да не признаје Косово."

П.Ц. (Штрпце): „Шта су особине једне државе – законодавна, извршна, судска власт. То Косово на жалост има. Заједница српских општина је апстракта, јер не знамо које ће надлежности добити. Приштина неће дозволити да Срби раде онако како њима одговара."

М.С. (Штрпце): „Заједница српских општина остављена је као питање којим ће се сви касније бавити. Од Бриселског споразума нико не очекује ништа добро, па многи људи гледају да оду у пензију пре Нове године, неки праве неке друге комбинације. Плаши их то што ће плате бити смањене. Систем који смо имали до сада, неће више постојати. Будућност Срба је окренута према Србији, нарочито када су деца у питању. Здравство такође. Тако да је Бриселски споразум донео велику неизвесност међу Србе."

Учесници фокус група нису изразили много оптимистичних ставова у вези са Бриселским споразумом. Одговори су указивали на збуњеност, неверицу, разочараност и приморaност да прихвате реалну ситуацију која ће бити окосница њиховог свакодневног живота у блиској будућности. Иако је потреба за отварањем нових радних места правилност у одговорима учесника дискусија, видљиви су и опречни ставови учесника о очекивањима од наведеног споразума. Док једна група учесника говори о „лепшој будућности" у Европској унији, други наглашавају историјски конфликт Срба и Албанаца као немогућност да се наведени споразум имплементира тако да обе етничке групе буду задовољне. Општи је утисак да се позитивне промене за Србе не очекују. Извесну дозу оптимизма у дискусије су унели запослени у локалним самоуправама под „косовским законима". Они су истицали да је степен децентрализације на Косову и Метохији највиши у Европи, да Срби према „Ахтисаријевом плану"[3], који је део Устава Косова, имају загарантована права на рад и запошљавање, слободу кретања и остале активности. Такво представљање „светлије будућности" код осталих учесника дискусија изазвало

3 Специјални изасланика УН за Косово и Метохију, Марти Ахтисари је 2007. године представио свој „Свеобухватни план" за будуће решење статуса Косова. Тај план подразумева децентрализацију покрајине, надгледање рада „косовских власти" од стране међународних организација и давање шире аутономије етничким мањинама, у првом реду српској. Више о томе, видети: http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/182_kosovo_no_good_alternatives_to_the_ahtisaari_plan_serbian.pdf и: http://www.unosek.org/docref/report-english.pdf

је пређутно неслагање, које је било видљиво кроз невербално понашање и неверицу исказану одмахивањем главом. Вербалне полемике, међутим, није било, што је још један показатељ опреза становника енклава и њихове међусобне опрене поделе кроз учешће у политичким партијама које припадају систему Србије или Косова. Како је из перспективе Срба Бриселски споразум предуслов за локалне изборе на Косову и Метохији, шесто питање гласило је: „Шта мислите о предстојећим изборима?“

М.С. (Штрпце): „Имали смо и српске и косовске изборе до сада. Али ови избори од 3. новембра су специфични, јер Срби треба да изађу на изборе и формирају општине са српском већином. Мисле да је најважније да изађу на изборе, па ће остала питања касније решавати.“

С.С. (Ранилуг): „Србија нам намеће и те изборе. Општину ће водити они које ми изаберемо. Важно је да изађемо на изборе и бирамо представнике, пошто ће неко свакако бити постављен на власт.“

С.Н. (Грачаница): „Ја као лекар видим да су људи збуњени. Не знају ни да ли да изађу на изборе, ни за кога да гласају.“

С.С. (Ранилуг): „Уколико косовска власт успе да реализује изборе на северу Косова, Србима тамо ће бити исто као и нама овде. Ако то успеју даураде, успео је и Бриселски споразум. Пре тог споразума север је имао подршку Србије. Сада и српске и косовске власти убеђују Србе са севера да изађу на изборе.“

С.М. (Грачаница): „Ови избори су најважнији до сада. Од тога ко ће победити зависи наша будућност. Српска страна наглашава да ће заједница српских општина бити јача уколико победи Српска листа. Штитиће наше интересе боље.“

Д.Р. (Штрпце): „Бриселски споразум је обавијен толиком количином лажи, да ја од споразума и избора не очекујем ништа добро. Ово ће довести до исељавања Срба. Људи су збуњени и што се избора тиче. Београд каже да Срби треба да изађу на изборе које организују нелегитимне институције, да би формирали легитимне институције. То је увреда интелигенције свих нас. Та политичка логика нам ништа добро не доноси. А тензија има, има инцидената. Комшије се свађају. Људи на локалном нивоу не треба много од избора да очекују.“

Иако учесници наглашавају да је излазак на изборе важан, једна група учесника изборе сматра кључним животним питањем, а друга каже да ће након избора исти људи доћи на власт. У Грачаници је био најочигледнији страх од наведених избора и најизраженија свест о томе да је за интересе Срба „много боље“ да победи „јединствена листа српска“ подржана од стране

Републике Србије. У Штрпцу и Ранилугу, учесници фокус група били су уздржанији. Осим тога, нагласили су да то неће бити први локални избори у њиховим општинама, организовани по законима Косова. Изразили су, такође, и неповерење у персонална решења, истичући да се годинама на изборне листе кандидују људи који немају суштинску подршку локалне заједнице. Заједнички закључак учесника дискусија јесте став да уколико избори буду одржани на северу покрајине, територији на којој „Република Косово" и даље нема суверенитет, у будућности неће бити потребе суверенитет Косова доводити у питање. Основна разлика између ових и неких претходних избора на Косову и Метохији, јесте чињеница да званичници Републике Србије по први пут позивају Србе у покрајини да учествују на изборима који ће бити одржани под законима „Републике Косово". То је уједно највећи разлог збуњености Срба, који схватају да ће својим учешћем дати легитимитет „држави" против које су се четрнаест година борили, али званична политика Републике Србије указује на потребу за изласком баш на те изборе. То је уједно био разлог за седмо питање: „Да ли мислите да ће избори променити тренутну ситуацију?"

С.А. (Ранилуг): „Код нас избори ништа неће променити, зато што ово нису први избори по косовским законима. На северу ће променити ситуацију много. Бриселски споразум је, како ја разумем, копија Ахтисаријевог плана."

С.С. (Ранилуг): „Не верујем у промену, јер ће поново бити изабрани људи који су и до сада били на власти. Не могу у будућности да буду бољи, ако су до сада били лоши. "

И.С. (Штрпце): „Људи су до сада имали две општине и паралелне системе. То ће се променити. Ја лично очекујем главобоље у предизборној кампањи. Баш ме занима како ће они политичари који су до пре шест месеци бојкотовали Бриселски споразум, да убеде Србе да изађу на изборе и гласају за њих. У прошлом сазиву у скупштини су Срби били мањина и опет смо изгубили нека одборничка места, јер имамо Албанце у скупштини општине."

С.М. (Грачаница): „Ако победи Српска листа има шансе да ће Србија наставити овде да постоји. Ако победе ове косовске листе, интегрисаће нас у Тачијеву државу. Зато је време за невидљиву кампању за наше интересе."

Учесници су у дискусији направили паралелу између енклава и севера Косова и Метохије, где ће локални избори по „косовским законима" бити први пут одржани. Нагласили су да много већа разлику треба очекивати на северу покрајине, него у енлавама где су локалне самоуправе под „косовским законима" већ „заживеле". Ипак, учесници су у Грачаници нагласили да је питање ових избора, заправо питање опстанка Срба на Косову и Метохији, уз подршку Србије или не. То указује на и даље присутно снажно уверење да ће

присуство Републике Србије и након избора под косвским законима бити видљиво на територији Косова и Метохије. Таквом уверењу погодују званичне изјаве неких политичара, који у обраћању косовскометохијским Србима наглашавају да након избора неће бити никаквих промена у њиховом свакодневном животу. Иако свесни да до промена мора доћи, неки људи изабрали су да у наведене изјаве дубоко верују, због чега и наилазимо на ставове да је питање изласка на наведене изборе, заправо суштинско питање када је „опстанак“, односно суверенитет Републике Србије на територији Косова и Метохије у питању. Последње питање у дискусији гласило је: „Како ће Бриселски споразум и избори утицати на однос између Срба и Албанаца?“

СВИ: „Исто као и до сада. Више ће утицати на српско-српске односе.“

Ј.П. (Грачаница): „Албанци су добили своју државу. Нема разлога да нам више праве проблеме. Јер ми њима више не представљамо никакав проблем. Али, они сада страхују да ће ови избори створити неку нову Републику Српску. Па су зато љубазнији према нама него раније.“

С.М. (Грачаница): „Ја се плашим да ће Албанци дозволити да ми створимо Заједницу српских општина, па да нас онда укину. Или могу да донесу закон о прекомпоновању општина, па да српским општинама додају албанска села и тако нам направе проблем. Није њима проблем ни Устав да промене да би нам то урадили. Не треба тога у овом тренутку да се плашимо, али у будућности да.“

Учесници фокус група се нису посебно осврtали на однос између Срба и Албанаца. Испоставља се да је питање „Бриселског споразума“ и локалних избора више интраетничког него интеретничког карактера. Та питања изазвала су дубок анимозитет међу Србима који изражавају дијаметрално различите ставове по питању изласка или бојкота наведених избора. О Албанцима, као „историјским непријатељима“ у тренуцима предизборне кампање нико не говори, јер је приоритет опстанак Срба у покрајини. Питање интеретничког односа као да је привремено „залеђено“ и остављено на дебате у будућности. Општи утисак је да су учесници дискусија имали жељу да своје ставове поделе са другим људима и истовремено чују мишљења других људи. Након сваке дискусије било нам је наглашено да би било много боље да се фокус групе чешће одржавају, како би и људи који нису много упућени у тренутне друштвенополитичке околности упознали са променама које предстоје. То је још једном потврдило снагу фокус-групне дискусије као истраживачке технике, којој је својствена брзина, велики број података који истраживач добије у релативно краком временском периоду, али и њена „терапеутска природа“, имајући у виду да учесници дискусија имају прилику да изразе своје ставове и чују ставове других људи на тему која је важна у њиховим животима.

Закључна напомена

Свакодневни живот Срба на Косову и Метохији након уласка НАТО трупа на територију покрајине био је обележен бројним непријатностима. То се нарочито односи на Србе који живе у централним деловима покрајине, у потпуности окружени албанским становништвом. Карактеристика свакодневице Срба у том делу покрајине најпре је било одсуство слободе кретања, немогућност одласка и рада на сопственим обрадивим површинама, али ни одласка на послове у некадашње фабрике и предузећа, која су након етничких сукоба постала „власништво" Албанаца. Затим је у „Мартовским немирима" 2004. године, око 4000 Срба[4] из села протерано на север покрајине, а након једностраног проглашења независности Косова 2008. године, Срби из наведених села били су приморани на институцијално суочавање са „реалношћу". Та „реалност" односи се на прибављање личних докумената са назнаком „Република Косово", косовских регистарских ознака, плаћања комуналија „косовским" презузећима, а од 2008. године и формирања „косовских" општина у местима са српском већином. У том погледу Срби из централног дела Косова и Метохије у поређењу са својим сународницима на северу покрајине, много брже и јасније у свакодневном животу били су суочени са „реалношћу" живота под ингеренцијама „неке друге државе". Ипак, ставови учесника фокус група указују на снажно незадовољство поводом потписивања „Бриселског споразума", при чему се наглашава да је један од најочигледнијих исхода тог споразума одсуство слободе кретања за Србе који немају косовске регистарске ознаке на аутомобилима. Наглашавају да је Република Србија као суверена држава „могла да нађе неки други оквир" за решавање проблема свог суверенитета на Косову и Метохији. Са друге стране, учесници дискусија наглашавају да је изузетно важно изаћи на локалне изборе у новембру 2013. године и сопственом народу обезбедити већину у локалној самоуправи. За разлику од Срба са севера покрајине, где влада снажна анти-изборна кампања, у местима са српском већином широм покрајине влада уверење да је интеретничка кохезија једино решење за унапређење друштвеног положаја Срба у оквиру „косовских институција". Иако дубоко разочарани потписивањем „Бриселског споразума", Срби из Штрпца, Грачанице и Ранилуга припремају се на сасвим прагматичан приступ новој свакодневици у којој би суверенитет „нежељене државе" био неоспоран. Један од разлога за то, како и сами истичу, јесте веровање да ни у будућности неће изостајати неки вид подршке Републике Србије. Фокус-групне дискусије показале су да дневнополитичке околности снажно утичу на свакодневни живот Срба

4 Видети: http://www.kim.gov.rs/sr/vesti/item/1539-devet-godina-od-pogroma-nad-srbima-na-kim

у енклавама, „помирљив“ приступ „нежељеној реалности“, али и одсуство интраетничке кохезије, која оставља дубоке последице на међуљудске односе. Јасан је међутим, став Срба да своја села неће напуштати сада, четрнаест година након преживљавања најразличитијих етнички мотивисаних непријатности. У том погледу, сви учесници фокус-групних дискусија нагласили су важност прагматичног приступа предстојећим локалним изборима, кроз максимални излазак на изборе. У томе као да виде шансу за назнаке мирнодопске свакодневице, макар и кроз статус етничке мањине, а не више конститутивног народа.

Литература

Аритоновић, Лазаревић 2012: И. Аритоновић, Т. Лазаревић, „Свакодневни живот младих на северу Косова и Метохије (Усмереност на слободно време и коришћење друштвених мрежа)“, *Баштина,* Институт за српску културу Приштина–Лепосавић, св. 32, стр. 279–301.

Аритоновић 2010: И. Аритоновић, „Перспективе младих Срба на Косову и Метохији“, *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања,* Институт за српску културу Приштина–Лепосавић, стр. 369–382.

Бранковић 2007: С. Бранковић, *Увод у методологију – квалитативни методи истраживања друштвених појава,* Мегатренд универзитет примењених наука, Београд.

Ђурић 2007: С. Ђурић, *Фокус-групни интервју,* Службени гласник, Београд.

Ђурић 2007: С. Ђурић, *Панел дискусије,* Социолошки речник, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд, стр. 611.

Ђурић 2010: С. Ђурић, „Контрола квалитета квалитативних истраживања“, *Социолошки преглед*, vol. XLIV, no. 4, стр. 485–502.

Clark 2000: C. Clark, *The Focus Group interview and Other Kinds of Group Activiteis,* College of Agricultural.

Lewis 2000: M. Lewis, *Focus Group interview in Qualitative Research: A Review of the Literature,* Action Research E-Reports (http://www.fhs.usyd.edu.au/arow/arer/002.htm).

Rabiee 2004: F. Rabiee, *The Focus- group interview and data analysis,* School of Health and Policy Studies, University of Central England, 665–660.

http://www.design.iastate.edu/commuities/staff.php3

http://www.koledzprijedor.org/kultura/Kvalmetode.pdf

http://213.149.103.11/download/mb_teren_istrazivanje.pdf

https://www.ffst.hr/dokumenti/izdavastvo/studentski/sociologija/metodoloski%20predmeti/2/4/Tea%20Marasovic_IZVODENJE%20INTERVJUA%20_PREDNOSTI%20I%20NEDOSTACI.pdf

http://www.masmi-research.rs/code/navigate.php?Id=34

http://www.tnsmediumgallup.co.rs/
www.iis.ns.ac.yu/marketing
http://infoz.ffzg.hr/Afric/vjekobz/CITABAZU.asp?kljuc=23
http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/182_kosovo_no_good_alternatives_to_the_ahtisaari_plan_serbian.pdf
http://www.unosek.org/docref/report-english.pdf
http://www.kim.gov.rs/sr/vesti/item/1539-devet-godina-od-pogroma-nad-srbima-na-kim

Ivana ARITONOVIĆ

„BRUSSELS'S AGREEMENT“AND LOCAL ELECTIONS IN KOSOVO AND METOHIA – ATTITUDES OF SERBS FROM THE CENTRAL PART OF THE PROVINCE

Summary

This paper represents the result of explorative field research on the theme of the attitudes of Serbs from Kosovo and Metohia on the „Brussels's Agreement“signed by the official delegations of Belgrade and Pristine on the 19th of April 2013, and the scheduled local elections for the 3rd of November 2013. That Agreement in the moments of the field research realization did not have the impact on the everyday life change, but it evidentially brought unrest among the members of Serbian people in the province. The field research was based on the six focus-grouped discussions realization. The first three discussions were carried out in Kosovska Mitrovica in June 2013. The remained three groups were carried out in the biggest rural areas in the central part of the province – Štrpce, Gračanica and Ranilug in September 2013. For this paper needs attitudes of Serbs from the central part of the province will be indicated. The participants of focus groups expressed their attitudes on the characteristics of „Brussels's Agreement“, degree of information of Serbs on the agreement detail, and sentiment the sign of the Agreement arises in them. They were also talking on the local elections in Kosovo and Metohia. The set of questions on the elections showed contradictory attitudes on the achievement of politicians belonging to different parties, but the common conclusion consisted of the fact they should go to the elections. The basic characteristic of these discussions is discomfort, fear from the unknown and the feeling of rejection „from their state“of Serbia.

Key words: „Brussels's Agreement“, Serbs, North, enclaves, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 15. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК

*Бојана БАЗИЋ**

ФЕНОМЕН ВРШЊАЧКОГ НАСИЉА И ОБЛИЦИ ЊЕГОВОГ ИСПОЉАВАЊА**

Апстракт: Насиље у школи у савременом друштву све је присутније, готово да добија облик пандемије. Развој понашања које се одвија у недопустивом смеру и прелази границе толеранције заједнице, последица је друштвених промена и тешкоћа кроз које пролазе генерације годинама уназад. Насиље је постало свакодневница у систему савременог живљења појединца, а образац насилног понашања прихватљив модел вршњачког насиља у школи. Савремена породица и школа су битни чиниоци који својим васпитним циљевима умногоме могу помоћи како жртвама, тако и починиоцима вршњачког насиља. Школа, редефинисањем васпитних циљева и задатака, перманентно трага за адекватним решењима која могу представљати добре моделе социјализације нових нараштаја. Због тога је од велике важности указати на адекватне превентивне мере, програме за едукацију младих али и развијање атмосфере сарадње и толеранције све у циљу спречавања вршњачког насиља.

Кључне речи: насиље, школа, насилничко понашање,облици његовог испољавања.

Насилно понашање деце и омладине проблем је који привлачи пажњу научне и стручне јавности и условљава потребу читавог низа друштвених субјеката да осмисле, организују и предузму активности превентивног карактера, које би успешно допринеле снижавању нивоа испољавања, одржавања и развијања насилних облика понашања припадника младе генерације. Насиље је као динамична појава од ваикада привлачило пажњу истраживача

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, bojana.bazic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

из више разлога. Најпре, насиље је појава својствена човековом друштву која поприма најразноврсније облике и на основу тога можемо извршити различите класификације (по разложности, средствима, сложености). Затим, насиље као феномен кореспондира и са животињским светом, где се јавља у форми агресије, као врста инстиктивног понашања.

Насиље у школама је ендемска појава која се испољава у разноврсним облицима и интензитетима, али обично постане социјално видљиво тек када поједини инциденти задобију медијску пажњу. Најпотреснији примери међувршњачког насиља у Америци су свакако они из 90-тих у Колумбији и Вирџинији када је побијено на десетине тинејџера од стране својих вршњака. Насиље постаје саставни део животног стила и филозофије младих. Не треба при том заборавити да оно функционише и као средство најразноврснијих облика друштвене моћи. Масовни медији, телевизија посебно, подстичу насиље и стимулишу агресивне поступке. Из дана у дан деца постају сведоци ужасних слика ратова, убистава, терористичких атентата, масакра. Као хладан медиј телевизија уклања апстракцију, отупљује људску осетљивост. Захваљујући њој, призор масакрираног човека престаје да буде потрес, већ сцена која се гледа као да се догађа на екрану.

Најразличитија убиства и погубљења само су део свакодневног шлага ТВ програма. Телевизија испуњава већи део слободног времена, често се гледа од почетка до краја програма. Деца тако постају психолошки више него оптерећена. Насиље на телевизији, мноштвом како реалних, тако фиктивних слика која деца нису у стању да одгонетну сама, рађа несигурност и тескобу. Стварни рат меша се с одглумљеним убијањем, а дете нема начина да одвоји реалност од маште, па се насиље које оно упија са екрана таложи, стварајући неразумевање. Сав тај менталитет медијског и филмског насиља делује разорно. Деца и одрасли постају суморнији, све више склони супарништву и агресивности, олако се навикавају на насиље и туђу муку.

У Србији је интензитет насиља међу младом популацијом почео да расте кореспондирајући са распадом СФРЈ, да би кулминирао почетком 21. века као пожељан модел понашања. Генерације које су одрастале за време политичких, економских и културолошких криза праћених грађанским ратовима и међународним санкцијама, данас су усвојиле насиље и агресију као нормалан начин комуникације.

Друштво у коме живимо дуги низ година је у стању превирања. Перманентне економске и друге кризе, ратна дешавања, сиромаштво широких слојева становништва, само су део социјалног окружења које погодује стварању и одржавању идеологије насиља. Традиционалне вредности и норме изгубиле су на значају, а успостављају се нове. Велики део млађе популације који је одрастао 90–тих година, сазревао је у време велике политичке

и економске нестабилности, криминализације друштва, друштвених појава и разарања породице, што је довело до свеприсутне агресивности и насилничког понашања.

Терминологија и дефинисање насиља

Иако постоји општа сагласност да је школско насиље озбиљан проблем, нема јединствене теоријске нити операционалне дефиниције тог појма. Истраживачи воде дебату око тога који су основни елементи тог понашања, самим тим и сегменти његовог појмовног одређења.

Многи аутори користе дефиницију коју је дао Дан Олвеј, водећи истраживач проблема ученичког насиља. Према поменутом аутору, ученик трпи насиље онда када је изложен трајном негативном понашању од стране другог ученика или групе ученика. Под негативним понашањем подразумева се понашање усмерено на наношење повреде или нелагодности другоме. Повреда или нелагодност могу бити нанети директно (ударањем), или индиректно (социјалном манипулацијом или искључивањем). Основне компоненте насилног понашања ученика су: усмереност понашања ка наношењу штете другоме, трајност односно понављање и неравнотежа снаге или моћи између насилника и жртве. Насиље може укључити интеракцију између једног насилника и једне жртве, између неколико насилника и једне жртве и између једног насилника и неколико жртава. Према томе, једна особа може у једној интеракцији бити насилник а у другој жртва.[1]

Агресивност има већи број значења: насртљивост, насилност, непријатељство, нападачки акт. Потиче од латинске речи aggredi што значи приступити некоме, навалити. Најчешће се одређује као понашање чији је циљ да се нека особа или животиња повреде, да се разори неки предмет, или да се код неке особе изазове страхопоштовање. Другачије речено, агресивност је поступак наметања личне воље другима. Такво наметање подупрто је силом и моћи, непријатељством и деструкцијом, али и наношењем штете.[2]

Насилно понашање је интенционално и репетитивно испољавање физичких или вербалних облика агресије у циљу наношења физичких повреда, изазивања психолошког бола и патње или остваривања контроле и надмоћи над другом особом .[3]

---

1 Стефан Нинковић, „Саветовање насилних и виктимизираних ученика", *Педагогија*, 3, 2010, 428 – 433. Висока школа за образовање васпитача, Кикинда.

2 Миомир Ивковић, Живорад Миленковић, „Агресивност ученика основне школе према наставницима", *Проти̑вуречности̑ социјализације младих и улога образовања у афирмацији вредности̑ култу̑ре мира*, Филозофски факултет, Ниш, 2009, 137 – 138.

3 Слађана Ђурић, *Безбе дносни ризици у школама – модели отк̑ривања и реаговања*, Универзитет у Београду, Факултет безбедности, Београд, 2007, 57.

Термини насиље и агресија се у домаћој литератури углавном користе као синоними, с тим што агресивност и агресија више упућују на мотивацију која је водила ка повређивању другога и на диспозицију, док термин насиље, по нашем мишљењу, у већој мери сугерише недозвољеност наношења штете, често и независно од намере.[4]

Насилништво је најраспрострањенији облик агресије у школама код нас и у свету. Најчешће се дефинише као дуготрајно негативно понашање појединца или група које је директно усмерено против другога који није у стању да се одбрани у актуелној ситуацији.

Намеће се питање, која је разлика између агресије и агресивности? Једну од најпознатијих студија на тему агресивности направио је Конрад Лоренц који каже да је агресија "борбени нагон животиња и човека усмерен на припаднике сопствене врсте".[5]

Под агресијом се подразумева провоцирани и непровоцирани поступак којим се намерно неком субјекту наноси повреда, штета или неугодност. Други елемент се односи на начине испољавања насилног понашања, односно на начине испољавања агресије, па се тако разликују физичка и вербална агресија. Намерно наношење повреде, штете или нелагодности другој особи може бити учињено физички (ударање, гурање, шутирање, шамарање, физичко угрожавање), или вербалним путем (претња, подсмевање, задиркивање, оговарање, погрдно називање, причање лажи о некоме).[6]

Агресија није усмерена само на припаднике своје врсте, јер човек на различите начине реализује агресију најпре према својој, а потом и према другим врстама, као и према материјалним добрима. Док Конрад Лоренц сматра агресију биолошким појмом, а Фјорд психолошким, Виктор Франкл истиче да је агресивност повезана са узроцима који могу бити психолошке или физиолошке природе. По њему, агресивни нагон се не налази у човеку, већ се испољава као став човека према некоме или нечему. Још једна од фундаменталних грешака у проучавању агресивности јесте и поистовећивање са мржњом. Наиме, уколико се позовемо на Виктора Франкла, видећемо да он децидно раздваја ова два појма тврдећи како иза мржње увек стоји нека намера (исто важи и за љубав). Пре свега треба нагласити да није свака агресија деструктивна и да може чак резултирати позитивним консеквенцама ако се сублимира на прави начин. Уколико се агресија каналише кроз спорт, онда је реч о позитивном усмеравању овог нагона који може произвести успехе на спортским такмичењима. Реч је о таквој локацији агресије која

4 Драган Попадић, Дијана Плут, „Насиље у основним школама у Србији – облици и учесталост", *Психологија*, 2, Институт за психологију, Филозофски факултет, Београд, 2007, 309 – 312.

5 Марија Ђорић, „Булинг као врста социјалног насиља", *Политичка ревија*, 3, 2009, 151.

6 Слађана Ђурић, *нав. дело*, 156.

имплицира позитивне и прагматичне резултате, не само по појединца већ и по друштво. Иначе, агресија се као нагон јавља код деце у најранијем детињству када желе да постигну или добију нешто.[7]

На питање шта је то школско насиље, први одговор би био да је то насиље које се дешава у школи. Одговор је довољно добар да покрива највећи део онога што подразумевамо под школским насиљем, али поклапање није потпуно. Брзо се увиђа да би контекст требало проширити са школске зграде на школско двориште, можда и на пут од куће до школе и назад, али и да се под школским насиљем подразумевају и туче и међусобна малтретирања ученика која се дешавају и ван простора који припадају школи. [8]

Дефиниција Светске здравствене организације једна је од ширих одређења, и према њој се насиље дефинише као ,,намерна употреба физичке или психолошке силе, или моћи под претњом, против себе, другог лица или против групе или заједнице, која резултира или постоји велика вероватноћа да резултира повредом, смрћу, психолошком штетом, лошим развојем или лишавањем".[9] Психолошке дисциплине синонимно користе термине ,,насилно" и ,,агресивно" понашање. Такви облици понашања деце и омладине разматрају се унутар психометријски заснованог синдрома екстернализујућег понашања који подразумева импулсивно, хиперактивно, агресивно и деликвентно понашање, насупрот интернализујућем синдрому који обухвата анксиозност, плашљивост, депресију и социјално повлачење. Свако насилно понашање испољава се кроз агресију. Насилно понашање је чин агресије којим се контролише или повређује друга особа. Историчар Филип Ариес пише да су ученици у 16. и 17. веку у Француској долазили наоружани и да су их се плашили и други ученици и грађани. Поштен свет третирао је школарце као ,,хорду искварене балавурдије" и зазирао је од њих .[10]

Облици и врсте насиља

Како је већ речено, насиље у школама је ендемска појава која се испољава у веома различитим облицима и интензитетима. Премда је кроз дефинисање самог појма насиља и њему сродних концепата већ понешто речено о формама насиља, на наредним странама дајемо преглед различитих класификација, учињених према различитим принципима поделе, које се могу пронаћи

7 Марија Ђорић, *нав.дело*, 151.

8 Драган Попадић, *Насиље у школама*, Институт за психологију – UNICEF, 2009,12.

9 Петре Георгиевски, „Друштвени контексти кризе школе и облици школског насиља", *Социологија,* Филозофски факултет – Универзитета Св. Ћирила и Методија, Скопље, 2008, 3.

10 Драган Попадић, *нав. дело*, 82.

у релевантној литератури. Тако Жужул (1989) у својој типологији агресије према мотивима који је изазивају издваја четири облика агресије (насиља):

1) инструментална или специфична агресија (усмерена на добијање или задржавање одређених предмета или позиција);
2) хостилна или „задиркујућа" агресија (усмерена на провоцирање и изазивање љутње других особа);
3) дефанзивна или реактивна агресија (изазвана активностима других);
4) агресивна игра – која укључује наношење повреда другима у току физичке игре.[11]

Први облици агресивног понашања појављују се већ у току прве године живота. У раном детињству преовладава инструментална, директна и физичка агресивност. Такви облици агресивности временом се смањују и уступају место вербалној, индиректној, интерперсоналној, хостилној и осветничкој агресији, које доминирају у школском периоду.[12]

Насиље има различите форме и облике када се посматра његова усмереност и ефекти:

1. физичко насиље, ударање – гурање, чупање, гађање, паљење, посипање водом, ускраћивање хране, напад оружјем и сл. Физичко насиље убраја се у директне облике агресивности, јер се жртви наноси повреда или штета у директном контакту;
2. психичко (емоционално) насиље – омаловажавање, игнорисање, уцењивање, називање погрдним именима, подсмевање, изнуђивање, манипулисање, претња и сл. Односи се на оно понашање које доводи до тренутног или трајног угрожавања психичког и емоционалног здравља и достојанства ученика;
3. социјално насиље – изолација, довођење у позицију неравноправности, недружење, неприхватање. У случају социјалног насиља или индиректне агресивности, повреда или штета жртви се наноси посредно, махом угрожавањем њених социјалних односа. Због тога се таква врста агресивности назива и „односном" агресијом;
4. сексуално насиље односи се на укључивање деце у сексуалну активност за коју нису развојно дорасла – упућивање ласцивних порука, сексуални однос, додиривање, излагање погледу, коришћење деце за проституцију, порнографију и друге облике сексуалне експлоатације;

11 Лела Милошевић, Сузана Марковић – Крстић, „Проблеми насиља у школама у неким земљама Балкана", *Противуречности социјализације младих и улоге образовања у афирмацији вредности културе мира*, Филозофски факултет, Ниш, 2009, 360.

12 Татјана Стефановић – Станојевић, „Допринос породице у формирању потенцијалних насилника, односно жртви", *Противуречности социјализације младих и улоге образовања у афирмацији вредности културе мира*, Филозофски факултет, Ниш, 2009, 312.

5. занемаривање – необезбеђивање услова потребних за развој и напредовање деце;
6. злоупотреба – поступци којим се деца доводе у зависан положај у односу на неког појединца или групу;
7. експлоатација – искоришћавање дечијег рада, киднаповање и продаја деце. Она обухвата и киднаповање и продају деце у сврху радне или сексуалне експлоатације, што као последицу има нарушавање физичког или менталног здравља, као и моралног, социјалног и емоционалног развоја ученика.

Наведеним облицима насиља често се прикључује и његов специфични вид означен у литератури као електронско насиље – поруке које садрже вређање, претње, сексуално узнемиравање (SMS, MMS, E-mail, web site),представљајући поједине или обухватајући више типова претходно поменутих видова насиља. Важно је истаћи да се наведени облици насиља међусобно преплићу, тако да између њих не постоје јасне границе (на пример, сваки облик насиља прати и емоционално насиље).[13]

Насиље у школи има различите облике и не исцрпљује се у најчешће испитиваном насиљу међу ученицима. Постоји и насиље одраслих према ученицима, ученика према одраслима, као и насиље у које су умешани ученикови родитељи или пријатељи, а које је усмерено према другим ученицима или одраслима. Посебно значајан облик вршњачког насиља у школи јесте оно које се састоји у поновљеном малтретирању ученика, што се назива силеџијство, или још и злостављање, малтретирање.[14]

Ко су жртве насиља у школи, а ко њени починиоци?

Како су бројна истраживања показала, типичне жртве вршњачког насиља су они ученици који су чешће мете напада друге деце, али који сами не узвраћају већ трпе и повлаче се. Они показују неке очекиване и заједничке карактеристике. По правилу, то су деца која су физички слабија, преосетљива, анксиозна, бојажљива и повучена. Реч је о деци која су несигурна, неасертивна, а на напад реагују плачем и повлачењем. Жртве често имају неки недостатак попут физичког оштећења, муцање, претерана гојазност и слично, али не значи да су због тог недостатка постали жртве – он је најпре згодан, лако уочљив повод за кињење. Деца жртве пате и од других проблема повезаних са стресом, као што су главобоље, несаница, стомачне тегобе.

13 Лела Милошевић, Сузана Марковић – Крстић, *нав. дело*, 361.

14 Драган Попадић, Дијана Плут, *нав. дело*, 310.

Таква деца избегавају школу, опажају је као непријатно и опасно место, почињу да заостају у школи. Она губе самопоштовање и сигурност у себе, што може потрајати до одраслог доба. У екстремним случајевима напуштају школу, покушавају самоубиство или убијају насилнике.

Жртве агресивног понашања су обично опрезне, осетљиве, тихе и плашљиве особе. Оне често имају лоше мишљење о себи и ниско самопоштовање. Неретко су ова деца усамљена, без пријатеља и неприхваћена од вршњака у школи. Често су физички слабија од деце истог узраста. За разлику од ових тзв. пасивних жртава, постоји и други, значајно ређи тип, који се називају провокативним жртвама. За њих је карактеристично спој плашљивог понашања с једне стране и агресивног понашања с друге стране. Својим понашањем они често провоцирају и изазивају друге ученике.[15]

Типичне жртве, када их остали ученици нападају, реагују плакањем и одступањем. Недостаје им самопоштовање и имају и негативан став према себи и свом положају. Жртве су у школи усамљене и напуштене. Нису насилни у свом понашању и не задиркују друге, те се насилништво не може протумачити као последица чињенице да жртве саме изазивају своје вршњаке. На неки начин шаљу поруку другима да су безвредни појединци, да се неће супроставити буду ли нападнути или увређени – они су „лаке" мете. Овакав тип жртве може се описати као пасивна или подложна жртва.

У други тип поменуте, провокативне жртве, убраја се мањи број деце. Њима су својствени плашљиви и истовремено агресивни обрасци реакција. Ти ученици често имају проблем са концентрацијом, те се понашају тако да могу изазвати напетост и раздражљивост око себе. Неки међу њима су хиперактивни, па њихово понашање изазива многе ученике у разреду, узрокујући тако негативне реакције великог дела или читавог разреда.[16]

Злостављање детета (посебно емоционално злостављање) и присуствовање насиљу у породици битни су фактори ризика да дете постане жртва насиља. Та повезаност није директна, већ код такве деце долази до депресије, страха,смањења самопоштовања, што може довести до удаљавања од групе вршњака, изолације детета, што умногоме повећава вероватност да дете постане жртва.[17] Деца жртве могу имати осећај туге, мрзовоље, показују анимозитет према школи и школским обавезама, јер их она подсећа на непријатности које доживљавају. Она пролазе кроз „тиху патњу", не знајући зашто се баш то њима дешава, што се често одражава на успех (тј. неуспех)

15 Вера Спасеновић, *Вршњачки односи и школски успех,* Институт за педагошка истраживања, Београд, 2008, 100.

16 Мила Бељански, „Предлог програма превенције у области насиља међу вршњацима", *Педагошка стварност*, 7 – 8, Центар за социјални рад, Сомбор, 2009, 715.

17 Сена Пуховски, *Валидација упитника о емоционалном злостављању*, Одсек за психологију Филозофског факултета, Загреб, 2002.

у школи. Насилно и пасивно реаговање на насиље облици су реаговања којима се подржава саморепродукција насилних понашања.

Некада говоримо о отвореном или скривеном нападу, вербалном или невербалном, који доводи до душевног или телесног бола. Такође је могуће активно и пасивно агресивно понашање. У ситуацији када појединац делује тако да је другоме неугодно, повређује га или нарушава његове потребе, препознатљива је активна агресија (нпр. свађа). Међутим, када он не чини што други од њега очекује, реч је о пасивној агресији, која се често, неосновано, сматра неагресивним понашањем. Савремене научне студије све јасније показују да узроке агресивног понашања појединца треба тражити у његовом раном, предшколском узрасту. Колико год нам се овај узраст чинио безазлен, а дечији несташлуци безопасни, ефекти понашања малог детета рефлектују се на његове односе према себи и другима, на старијим узрастима, чак и у доба његовог младалаштва. Фромово схватање агресије указује на постојање два типа агресивног понашања код човека. *Бенигна аӣресија* подразумева биолошки адаптивну, која има за циљ очување живота, док *малигна аӣресија* тежи његовом уништењу и разарању. На крају треба поменути теорију *фрустрационе аӣресије* по којој је агресија према другима углавном условљена постојањем фрустрације (прекидање радње која је у току и усклађивање нечега до чега је особи изразито стало).[18]

Скот наводи да су агресивне реакције резултат заједничког деловања агресивне личности и околинске стимулације. Дакле, хоће ли се неко дете насилно понашати зависи од великог броја чиниоца – индивидуалних, васпитних, ситуацијских. Индивидуални фактори ризика: као главна карактеристика личности агресивност се појављује на два нивоа, као латентна агресивност и као манифестна. Латентну агресивност Жужул дефинише као „релативно трајну и стабилну карактеристику појединца да у провоцирајућим ситуацијама реагују порастом емоционалне тензије и појавом тенденција за нападом на извор провокације" (тј. агресивном мотивацијом). Према томе, за исказивање насилничког понашања нужно је постојање агресивне мотивације. Ипак, у ситуацијама када постоји агресивна мотивација до манифестне агресије не мора доћи због појаве агресивне инхибиције. И латентна агресивност и агресија инхибиција функције су вегетативног нервног система. Ипак, латентна је агресивност карактеристика углавном одређена наслеђем, док је агресивна инхибиција мање под утицајем наслеђа, а више под утицајем учења.[19]

---

18 Емина Копас – Вукашиновић, „Насилна комуникација – пример у васпитању или сплет околности", *Проӣивуречносӣи социјализације младих и улоӣа обрасовања у афирмацији вредносӣи кулӣуре мира,* Институт за педагошка истраживања, Београд, 2009, 238.

19 Миомир Жужул, *Аӣресивно ӣонашање: ӣсихолошка анализа,* Радна заједница Републичке конференције Савеза социјалистичке омладине Хрватске, 1989, 101.

Показало се да није лако направити профил типичног насилника. Постоје стереотипи о типичном насилнику: такво дете је мушког пола, физички јаче од својих вршњака али несоцијализовано, научено да насиљем решава проблеме, што ствара невоље њему и другима. Оно је зато маргинализовано, друга деца га се плаше и не воле га. Насилници се издвајају по карактеристичном односу према жртвама и односу према насиљу. Они генерално показују мању емпатичност, мање размишљају о осећањима жртве, обично жртве сматрају одговорним за злостављање. Анализирајући мотиве који покрећу насилнике,Ханс Тох је дошао до класификације десет основних мотива.[20]

Прва група обухвата стратегије одбране и улепшавања слике о себи у властитим очима и очима других:

1. одбрана угледа – насилник верује да га положај у групи обавезује да чини насиље;
2. наметање норми – насилник себе види као арбитра који насиљем према „преступницима" узима правду у своје руке;
3. заштита слике о себи – насиље је одмазда према људима који насилнику нарушавају слику коју има о себи – насиље је аутоматска реакција на увреде и провокације, а насилник се често свети пре увреде „знајући" да ће до изазова и увреде доћи;
4. улепшавање слике о себи – насилник сматра да насиљем доказује властиту мушкост, неустрашивост, чврстину и снагу;
5. самоодбрана – други људи су извор опасности које треба неутралисати, насилник се насиљем служи да би изашао на крај са људима којих се плаши;
6. отклањање притиска – насилник прибегава насиљу када му недостају вербалне и друге вештине у комуницирању.

Другу групу чине поступци који представљају манипулацију другима у циљу задовољавања властитих потреба:

1. Силеџијство – насилник ужива у патњама других и за жртве бира слабије, осетљиве особе а избегава себи једнаке;
2. Експлоатација – насиље се користи као инструмент принуде према онима који одбијају да се повинују насилнику;
3. Самозадовољство – насиље је такође казна за неповиновање, али насилник за разлику од експлоататора нема свесну намеру да искоришћава друге, већ живи у наивном уверењу да његово сопствено благостање мора бити првенствено брига других. Насиље је реакција на непоузданост и перфидност других људи.

20 Драган Попадић, *нав. дело*, 124.

4. Катарза – да би се ослободио притиска својих акумулисаних емоција, насилник креће да провоцира сукоб, при чему је идентитет жртве од споредног значаја .[21]

Деца склона агресивности су несигурна, а оријентисана на себе и своје потребе. Имају проблема у перципирању социјалних ситуација, доминантно се осећају угроженим. Брзоплето доносе закључке и не траже додатна објашњења о ситуацији а претерана емоционална узбуђеност тера их на акцију. Веће значење придају освети него социјализацији, без већег занимања за последице. Ова деца имају изразито низак ниво самопоштовања и, према истраживањима Кендала, нарочито пуно потешкоћа у проналажењу социјално прихватљивог начина понашања.[22]

Теорија социјалног учења претпоставља да на појаву деликвентног понашања утичу два главна узрочна процеса. Први процес укључује друштвене и материјалне околности које подстичу агресивно понашање. Други процес повлачи за собом одабирање индивидуалних простора у животној и социјалној околини, који снажно утичу на искуства и околности у којима се деца налазе и начин на који односи утичу на њу путем посматрања.[23] Особина која издваја типичног насилника јесте његова агресивност према вршњацима. Насилници су, међутим, често агресивни и према одраслима – наставницима и родитељима. Имају позитивнији став према насиљу и коришћењу насилних средстава него њихови вршњаци. Често им је својствена наглост и снажна потреба да владају другима. Имају мало емпатије и сажаљења према жртви. Насилници имају не тако ретко позитивно мишљење о себи.

Ваља обратити пажњу на мотиве због којих насилници постају то што јесу. Први је да насилници имају снажну потребу за моћи и влашћу, да уживају да потчине друге. Друго, имајући у виду породичне услове у којима су одрасли, природно је претпоставити да су развили одређено непријатељство према околини. Уз то је очигледно да се агресивно понашање у многим ситуацијама награђује у облику уживања угледа. Може се приметити да су насилници уопштено физички агресивни, са насилним ставом „врелог" темперамента, брзо се нљуте, импулсивни су, са ниском толеранцијом на неуспех. Имају јаку потребу да доминирају другима, углавном имају ниску емпатију за своје жртве. Мушки насилници су најчешће физички јачи и већи него њихови противници.[24] Олвеус и сарадници сем насилника и жртава, разликују и следбенике (оне који се придружују насилнику), подржаваоце (пружају подршку али не узимају учешће), пасивне подржаваоце (свиђа им се али не показују

21 *Исто*

22 Татјана Стефановић – Станојевић, *нав. дело*, 312.

23 Слађана Ђурић, *нав. дело*, 136.

24 Мила Бељански, *нав. дело*, 717.

отворену подршку), неискључене посматраче, потенцијалне заштитнике (не одобравају насиље али ништа не предузимају) и заштитнике.[25]

Литература

Бељански 2009: М. Бељански „Предлог програма превенције у области насиља међу вршњацима", *Педагошка стварност*, 7-8. Центар за социјални рад, Сомбор.

Бранковић, Илић, Милијевић, Сузић, Гутовић 2000: Д. Бранковић, М. Илић, С. Милијевић, Н. Сузић, В. Гутовић, *Педагошко – психолошке и дидактичко – методичке основе васпитно – образовног рада*, Друштво педагога Републике Српске, Бања Лука.

Георгиевски 2008: П. Георгиевски, „Друштвени контексти кризе школе и облици школског насиља", *Социологија*, 3 – 4, Филозофски факултет – Универзитет Св.Ћирила и Методија, Скопље.

Ђурић 2007: С. Ђурић, *Безбедоносни ризици у школама – модели откривања и реаговања*,Универзитет у Београду, Факултет безбедности, Београд.

Жужул 1989: М. Жужул, *Агресивно понашање: психолошка анализа*, Радна заједница републичке конференције Савеза социјалистичке омладине Хрватске.

Ивковић 2004: М. Ивковић, *Социологија образовања*, Учитељски факултет, Врање.

Копас – Вукашиновић 2009: Е. Копас – Вукашиновић, Насилна комуникација – пример у васпитању или сплет околности, *Противуречности социјализације младих и улога образовања у афирмацији вредности културе мира*, Институт за педагошка истраживања, Београд.

Милошевић, Марковић – Крстић 2009: Л. Милошевић, С. Марковић – Крстић, „Проблем насиља у школама у неким земљама Балкана", *Противуречности социјализације младих и улога образовања у афирмацији вредности културе мира*, Филозофски факултет, Ниш.

Нинковић 2010: С. Нинковић, „Саветовање насилних и виктимизираних ученика", *Педагогија*, 3. Висока школа за образовање васпитача, Кикинда.

Плут, Попадић 2007: Д. Плут, Д. Попадић, „Реаговање деце и одраслих на школско насиље", *Зборник Института за педагошка истраживања*, 2, Филозофски факултет, Београд.

Попадић 2009: Д. Попадић, *Насиље у школама*, Институт за психологију –UNICEF, Београд.

Попадић, Плут 2007: Д. Попадић, Д.Плут, „Насиље у основним школама у Србији – облици и учесталост", *Психологија*, 2. Институт за психологију, Филозофски факултет у Београду.

Пуховски 2002: С. Пуховски, *Валидација упитника о емоционалном злостављању*, Одсек за психологију Филозофског факултета, Загреб.

25 Дијана Плут, Драган Попадић, „Реаговање деце и одраслих на школско насиље", *Зборник Института за педагошка истаживања*, 2, 2007, 349.

Спасеновић 2008: В. Спасеновић, *Вршњачки односи и школски успех,* Институт за педагошка истраживања, Београд.

Стефановић – Станојевић 2009: Т. Стефановић – Станојевић, „Допринос породице у формирању потенцијалних насилника, односно жртви", *Противуречности социјализације младих и улога образовања у афирмацији вредности културе мира,* Филозофски факултет, Ниш.

Ћорић 2009: М. Ћорић, „Булинг као врста социјалног насиља", *Политичка ревија,* 3. Факултет политичких наука, Београд.

Bojana BAZIĆ

PHENOMENON OF PEER'S VIOLENCE AND WAYS OF ITS MANIFESTATION

Summary

Bearing in mind the fact that causes and motives of violent behaviour are very complex, it is evident why it is difficult to be identified, controlled, and finally eliminated. Its complexity needs such problems to be researched from many aspects (psychological, pedagogical), which are present in such measure in which it was necessary to be complementary addition to sociological one, with the aim the bullying problem to be explained and viewed at explicit manner. In the last few years we are witnessing the evident and alarming increase in bullying among youths, either in case numbers or more severe forms of violent behaviour. There are many theories dealing with these problems, by explaining the appearing of bullying in schools. The escalation problem among youths is one of the problems concerning all of us. All official and non-official researches confirm that showing many pupils are feeling threatened and insecure, while others are learning, unfortunately, bullying is profitable. *Some critics would ask whether the aggression in contemporary world is bad anywhere except in the didactic books.*

The existence of bullying in schools should be recognized, acknowledged and realized by the society that it is necessary to fight against it, and during that process of complex and long-lasting fight against bullying all subjects such as school, teachers, leadership and educational authorities, and parents should take part in it – either their children are victims or bullies, then pupils themselves, media and other members of the community. Furthermore, the community should recognize general cultural ambience which promotes bullying as a way of communication, and finds a way to confront the culture of bullying. The best way is prevention in the sense of good socialization of youths what is supposed to be the task of the whole society, and first of all family and school. School has the possibility to prevent and reduce bullying with pupils at early stage, and to develop with them a positive social behaviour.

The culture of bullying created at the foundations of wars and social escalations, nourished with media presentation and glorification of bullying was designated as a culprit; while talking about the bullying in schools, it is more precisely to talk about the culture of disrespect, intolerance, mutual disregard, which are being developed from the social anomie.

Key words: bullying, school, bullying behaviour, ways of its manifestation.

Рад је предат 17. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КРИТИКА И ПОЛЕМИКА

УДК

*Велибор ЛАЗАРЕВИЋ**

СРПСКЕ КЛЕТВЕ КАО НАПАД И ОДБРАНА**

Миливоје Р. Јовановић, *Српске народне клетве*, Центар за туризам, културу и спорт, Сврљиг 2013, 1- 199.

Пред нама је једна од ретких српских књига које разоткривају биће српског народа наречено у језику у клетвеним реченицама и синтагмама. Једина и прва књига, која је хиљадама примера илустровала свет клетви и проклетства у српском народу централне и југоисточне Србије, резултат је преданог сакупљачког рада професора доктора Миливоја Р. Јовановића који их је сакупљао узгред и намерно у хиљадама говорних ситуација.

Клетва је као језичка говорна творевина једна од најстаријих облика народног говорног усменог твораштва када се веровало у моћ речи, да могу њоме да убију, осакате, разболе, урнишу... Зато се за многе данас каже „клетве их убиле", или пропали су јер су их убиле сиротињске клетве.

„Таква мржња створила је велики број синонима за појам клетве и онога ко клетву изриче или коме је клетва упућена: клетвеник, клетник, клетница, клетвен, клетљив, кунидба, кунитељ..."[1]

Клетвом се светило за неправду, борило се за вишњу правду која ће стићи грешника. Она је вербална одбрана од зла, од злих људи и од невидљивог зла. Али, не заборавимо да се у нашем народу клело не само ради правде него и из злобе, зависти, сујете, мржње...

---

* Научни сарадник, Институт за српску културу Приштина /Лепосавић, lazareviczvezdana91@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Миливоје Р. Јовановић, *Српске народне клетве*, Центар за туризам, културу и спорт, Сврљиг, 2013., 13

Најчешће у афекту и љутњи падају најтеже клетве јер нема времена за суздржаност. Клетва је одбрана, али и освета за учињено зло, неправду, увреду... Оне су, као што рече аутор, „истовремено и моралне норме и моралне казне" .

Клетва не бира ни место ни време, увек је могућа, често је неумерена и беспоштедна, тренутна, афективна...

Клетва је вероватно била једна од најстаријих језичких творевина, која ће трајати до краја патријархалног друштва у Срба. Зато у њима скоро подједнако налазимо паганске и хришћанске слојеве. Често је наслеђивана као и друго усмено стваралаштво. Што чујеш, то памтиш, усвајаш, примењујеш и преносиш кад устреба.

Оне су у време царства усмености или неписмености и незаконитости и анархије замењивале кривичне и парничне тужбе, суђења и смртне, затворске и телесне и душевне казне.

Сада је време судства (државних закона), изумирања патријархалног друштва и све већег неверовања у магијску моћ речи.[2] Услед увођења казненог система и неверице клетве све више изумиру, тако да је ово једна од последњих спомен књига српској клетви. Књига која кроз значења клетви више говори о нама какви смо били него какви јесмо.

Клетва може бити усмерена према појединцу (најчешће), али и према породици, фамилији, племену, народу и сл.

У Србији је најтежа мајчина клетва упућена породу у којој се проклиње млеко којим је кога задојила. У Црној Гори очева. Дакле нарочито су са моралног аспекта сурове клетве унутар породице на релацији родитељи деца и деца – родитељи, који су биле честе због сукоба генерација. Оно што је сваком појединцу најсветије, а што сматра најопаснијим и најпогубнијим по другога, то куне у другога. Уз најцрње клетве иде и ритуал клечања, љубљења земље, док мајка проклиње сина држи се за дојке којима га је дојила...

У српском народу, како где, верује се да клетва изазива последице по некима до трећег, а по некима до деветог колена. Семантички, бацање клетви и проклетства на некога је истоветно с тим што кад се куне именује му се и казна, а кад се проклиње довољно је рећи: *Проклет да си!* Понекад се дода још нешто: проклет да си и овога и онога света! Кад се расклиње, довољно је рећи: *Опрости ми Боже што се опреши! Не било те клетве; Не обистинило се дабогда* и сл.

Треба овде истаћи још једно поређење клетве и заклетве: заклетвом се заклиње у оно најсветије и најосетљивије и највредније у животу човека, као што се клетвама куне и проклиње то исто и у том контрасту су им животне вредности скоро подударне.

2 Мада ако суд изневери ето опет прилике за опасну клетву и према кривцима и према пресудитељима.

Клетве се најчешће изговарају самачки, тајно, да се за њих не зна, јер би могле изазвати освету уклетог. Осим ако је клетач јачи и небојазан, може је изговорити и у друштву и тада због злих садржаја клетве дође до кафанских и других свађа, туча па и убиства. Зато клетве нису ни мало наивне и невине по свом исходишту, било у веровању било у реалности.

За разлику од клетви, заклетве су јавне, дају се пред другима и зато су и обавезујуће да се пред другима (нпр. устаницима Карађорђе или војничке заклетве) гарантује образом, чашчу и чешћу.

Као што је српски народ клетвом клео све најсветије, тако је заклетвом штитио то исто *(Здравља ми, Деце ми, Живота ми, Славе ми, Ове ми очију...).*

По правилу, више куну жене него мушкарци, јер су слабије и више изложене напорима у породици, па изазивају отпор и већи отпор, а и више верују у моћ клетви него мушкарци, те би изворно клетва могла потицати из доба матријархата.

Мотив и садржај клетви мењао се временом: у јуначко време се клела рука, коњ, оружје... у мирнодопско здравље, кућа, пород, род, име...

Тешко се могу класификовати јер их има у хиљадама мотива и варијанти. Препознају се руковети:

– митолошких: *Аждаје ти срце вадиле; Однела те ала; Виле те однеле, Чума те устрелила...*;
– болекчинске: *Сараца те изела; Живина те изела*, где се спомињу давно заборављена имена болести;
– „здравичарске": *Домаћине, да те Света Петка чува, а жена брани од мува; `Ајд живи били гости, у ову кућу да се вечно пости*;
– међашке: *Гроб туј да се ископа, и прво дете да си закопа, туј, куде је преорал;*
– шаљивих: *Буре те однело; Ни гаће немао, Исправио се ки млад месец, Да Бог да те зетови онолико волели колико ти пасуљ за Божић;*
– лажних (девојачких и момачких) да би се поштедело драго. Често мајка проклиње а кћерка отклиње или расклиње. Мајка: *Да Бог да се Јова обесио, о зло дрво -* (кћерка:) *девојачко грло*;
– сточарских*: Липсаја ти Плавоња*;
– егзистенцијалне: *Издало те лето и година, Деца ти од глади липсавала*
– заједљивих и саркастичних: *Будале ти над главу певале, Ко ме мрзи, од мене децу да има, Свекрва ти дуговечна била/ од недеље до понедељника*;
– римованих: *Никад да имаш, све да немаш; Мрамором се мраморила, а каменом каменила; Ко не слави славу, нек изгуби главу...*;
– метафоричних: *Глава му град чувала; Њиве ти за српом плакале; Да Бог да газда ко орао да живиш*;
– поредбене: *Да Бог да зарадио ки пчела на брусу; Сачувао те Бог ко јаје с тавана*;

– тренутне: *Ej, не најела се Шаро!*
– тешких: *Умро кад сина женио; У недра ти се змије леīле; Племе ти се заīрло; Од īебе сайун кували, Крвљу бадњаке залио, Име ти се заīрло... Да Боīда колевку не врзла и не заљуљала;*
– мучне: *Виљушком њиву орао;*
– лакших: *Да Боī да īе моје очи не виделе.*
– играчких - нпр кад се ваде сламке: *Ко се неће йољубиīи убио īа Боī/ Убила īа свеīа Пеīка Параскевија*;
– инаīијске: *Шīо не цркнеш да се слаīко извеселим!*;

И тако на још десетине могућих класификација: по мотивима, значењу, циљу, тежини, жртвама... које не би опет исцрпла сва начела и могућности класификације.

Клетва одражава филозофију, психологију и веровања српског народа у простору и времену. Духовну стратегију напада и одбране, етику, веровања и празноверице.

Посебно је интересантно за научна проучавања шта се желело да постигне клетвом што одражава истовремено и лествицу животних вредности онога доба код народа Лазареве Србије, посебно југоисточне: да некоме опусти кућа; да се затре семе и племе; да се разболи; да се удави; да изгори; да гладује и жедњује; да пропадне стока; да пропадне берићет; да пропадне све живо; да пропадне пород и породица, укућани па и ствари и мал.

Куне се и чедо у утроби и колевци, очи, језик, руке, ноге, глава... На удару клетви су и бебе, деца, старци и старице, блиски и далеки, најрођенији и одроди.

Ради остварења клетви призивају се у помоћ але, аждаје, виле, чуме, сунце, земља, вода, ватра, камен, Бог, гром, змија, вране, црви, гаврани, дивље животиње, разне болести... да казне, разболе и сможде разне злочинитеље и зломишљенике, али и праведнике који су ни криви ни дужни изложени клетвама из злобе, мржње и зависти. Највише се у клетви користи синтагма *Да Боī да..., Арам īи било, Араīос īи било...*

Полазиште за клетву често су и народна имена уклетог: *Миле на руке милео; Мирко не смирио се никад*. Повод је и нешто тренутно, што се догађа непосредно уочи изрицања клетве: *Не йевај, мајка īи на īроб йевала; Ћуī, ћуīао довијека; Сине, сине, синуле муње из ведра неба, йа īе расйрīале!, Поīледај, не īледао никад...* Куну се и небеска тела, а не само људи: *Зађи, сунце, не зашло īа...*

Збирком *Срйских народних клеīви* посвећеника народног усменог стваралаштва проф. др Миливоја Р. Јовановића претходи опширна и свеобухватна уводна студија самог аутора која даје контекст и шире језичко и социопсихолошко значење клетви, потом су дати говорни примери клетви у дијалекту и по азбучном реду, затим стиховане *Народне клеīве у лирској и*

епској народној поезији, којима такође претходи уводна реч аутора, а потом следе примери клетви из прве Вукове књиге женских песама, друге књиге најстаријих јуначких песама, треће књиге јуначких песама средњих времена и четврте књиге јуначких песама новијих времена о војевању за слободу, затим из збирке *Лирске народне песме из Јужне и Источне Србије,*[3] *Антологије српске лирске усмене поезије,*[4] *Антологије народних песама.*[5]

Клетве у лирској поезији најчешће изриче несрећна или унесрећена девојка коју је момак изневерио или преварио па је он биће клетве, затим кудиоци, родитељи који је не дају за драга но за недрага, снаја куне свекрву... Ретке су момачке клетве упућене неверној девојци која га је преварила.

На крају књиге следи *Закључно разматрање* које је заправо резиме - сиже о народним клетвама, *Извод из рецензије* др Драгише Бојовића, слово о аутору и литературу.

Све клетве су дате у дијалекту, што им даје додатну језичку научну вредност. Честа су објашњења контекста.

Клетве су дате по азбучном реду.

"Клетва место тражи. Треба клети оног ко је заслужио, а ко је недужан од њега се одбија. Једино грешник може да буде проклет." [6]

Има их често и у књижевним делима наших аутора.

Његош у Горском кроз уста владике Данила позива на истрагу потурица:

Ко издао браћо те јунаке
који пођу на наше крвнике,
спопала га брука Бранковића,
часне поште у пса испоштио,
дјецу своју на пећењу јео,
у помамни вјетар ударио,
у лик се манит обратио.

"Иако мале, сведене на једну реченицу, народне клетве јесу један облик сумиране прошлости, сведочанство о менталитету народа и зато су драгоцена грађа за изучавање његове карактерологије. Скоро да нема у народном стваралаштву бољег материјала за реконструкцију народног карактера." [7]

Познато је да српском народу у клетвама ништа није било свето јер су се клели и кривци и њихови потомци, тако да је ова форма још један доказ

3 Приредио Момчило Златановић, Народна књига, Београд, 1982.

4 Приредила Зоја Карановић, Светови, Нови Сад, 1996.

5 Приредио Владан Недић, СКЗ, Београд, 1969.

6 Казивао Љубо Шћепановић (1937) из Беле Воде а родом из Мујића Речина у Ровцима 2013.

7 Миливоје Р. Јовановић, *Српске народне клетве...* 189.

да поред лепоте и узвишености у говорном твораштву и народној поезији, он поседује и груб однос према другима што није ни хришћански, ни у неким приликама људски, па би требало да тежимо да свој дух припитомимо и смиримо како би ишли ка савршеном човеку и човечанству као идеалима, а да клетве остану само у оваквим књигама, да се види какви смо били и какви још увек јесмо.

Хвала Миливоју Р. Јовановићу што је овом књигом сачувао сведочанство о нама да траје док је века и света и да буде наук свима.

Рад је предат 20. новембар 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК

Оīњен ВУЈОВИЋ

ПОЛИТИЧКИ РАЗВОЈ КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКОГ ПРОБЛЕМА

Аст̄ракт̄: Ово питање представља један од горућих међународних проблема. Процеси који су предмет изучавања политичког развоја косовско-метохијског проблема још увек нису окончани, па нема довољно изворног материјала. Међутим, основне поставке Словићеве монографије су формиране на основу кључних и несумњивих података па су послужиле као добар водич приликом анализе и формирања општијих закључака. Албански теоретичари настоје да подручје Косова и Метохије прикажу као територију која је до у најдаљу прошлост и у континуитету била некаква засебна административна јединица. Чини се да је такав покушај уперен на доказивање да је ово подручје тобоже већ вековима имало формиран некакав засебан, албански идентитет. Овакви албански ставови су диктирали и њихове политичке акције, које су за циљ имале интернационализацију косовско-метохијског питања.

Кључне речи: интернационализација косовско-метохијског питања, албанско схватање природе косовско-метохијског проблема, ОВК, принцип *uti possidetis*, НАТО интервенција.

Ове године је на 58. Међународном београдском сајму књига представљена научна монографија *Политички развој Косова и Метохије од распада СФРЈ до доласка мисије ЕУЛЕКС кроз призму европске безбедности*, аутора Срђана Словића.[1] Проблем Косова и Метохије већ дуже време заокупља

* Асистент, Правни факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, ogvujovic@yahoo.com

1 Реч је о књизи: Срђан Словић, *Политички развој Косова и Метохије од распада СФРЈ до доласка мисије ЕУЛЕКС кроз призму европске безбедности*, Лепосавић 2013.

његову пажњу и Словић га обрађује у низу научних чланака.[2] Поред тога, ову монографију је објавио непосредно након дела у коауроству са Весном Зарковић *Косово и Метохија од Берлинског конгреса до распада СФРЈ – Историјски, етнички и безбедносни аспект*.[3]

Из свих тих објављених радова види се да је Словић овом великом и тешком проблему приступао како и доликује, са различитих аспеката. Може се рећи да је проучавање политичког развоја Косова и Метохије од распада СФРЈ до доласка мисије ЕУЛЕКС очекивани и неопходни наставак претходних изучавања. Том приликом Словић приказује унутрашње и спољашње прилике везане за Косово и Меотихију. Почиње од унутрашњих, па наставља са спољним. Реч је не само о политичким, већ и ширим условима у складу са комплексношћу проблема безбедности.

Што се политичког развоја косовско-метохијског проблема тиче, њега Словић оправдано дели на период пре и период после интернационализације. Година која их раздваја је 1998. Због тога ће даље излагање пратити ту поделу. Треба нагласити да ће овде само у основним цртама бити приказан развој политичке историје косовско–метохијског проблема.[4]

Ово питање представља један од горућих међународних проблема. Процеси који су предмет изучавања политичког развоја ове покрајине још увек

---

2 Вид: Словић Срђан, "Косово и Метохија и политика националног интереса - теорија међународних односа и практичне импликације", *Баштина* 25/2008, 277-296; Словић Срђан, "Међународно-правно гледање на Косовско питање", *Баштина* 26/2009, 269-287; Словић Срђан, "Државноправни развитак и међународни положај Косова и Метохије од Берлинског конгреса до краја 20-ог века", Баштина 27/2009, 205-219; Словић Срђан, "Улога великих сила у послехладноратовском концепту безбедности у оквиру КЕБС/ОЕБС-а и његова примена на кризним подручјима на Косову и у Босни", *Баштина* 29/2010, 169-184; Словић Срђан, "Косово и Метохија од 1900. године до почетка Првог Светског рата", *Баштина* 28/2010, 277-292; Словић Срђан, "Међународне организације и успостављање мира и безбедности на Косову и Метохији", *Баштина* 30/2011, 233-248; Словић Срђан, "Историјска генеза и природа модерних етничких сукоба на Косову и Метохији", *Национални интерес - часопис за национална и државна питања* 7(2)/2011, 151-170; Словић Срђан, "Интернационализација косовског питања и њен утицај на потоње догађаје на Косову и Метохији", Словић Срђан, *Политичка ревија* 10(1)/2011, 255-275; Словић Срђан, "Узроци рата на Косову и Метохији према Волцовој теорији представе у међународним односима", *Национални интерес - часопис за национална и државна питања*, 8(3)/2012, 239-267; Словић Срђан, "Косово и Метохија и проблем безбедности за време Првог светског рата", *Баштина* 32/2012, 265-276; Словић Срђан, "Деловање КПЈ на Косову и Метохији током Другог Светског Рата", *Баштина* 33/2012, 299-312.

3 Словић Срђан, Зарковић Весна, *Косово и Метохија од Берлинског конгреса до распада СФРЈ – Историјски, етнички и безбедносни аспект*, Лепосавић 2012.

4 Ради те сврхе потребно је имати у виду и Словићево схватање политичке природе ове кризе, које је дао у претходно објављеној књизи (вид. претходну фн).

нису окончани, па нема довољно изворног материјала. Међутим, основне поставке Словићеве студије о политичком развоју су формиране на основу кључних и несумњивих података па су послужиле као добар водич приликом анализе и приликом формирања општијих закључака.

Пре интернационализације косовско-метохијског проблема

Када је реч о овом периоду, Словић за полазну тачку анализе узима 1989. годину (годину дефинитивног политичког распада СФРЈ), када је формиран Руговин Демократски савез Косова. То раздобље, по Словићу, траје све до саме интернационализације 1998. године.

Ово питање захтева две врсте објашњења: једно се тиче албанског схватања природе и историјата косовско-метохијског проблема,[5] а друго, њихових потеза ка остварењу својих циљева.

Елите косовско – метохијских Албанаца, без изузетка, упорно су Косово и Метохију настојале да историјски, политички и правно вежу за Федерацију, а никако за Србију. Увек су ово подручје посматрале као део Југославије.

„Српски и албански правни теоретичари различито су дефинисали питање федерације и федералних јединица. Српски експерти су истицали да су Косово и Метохија већ били припојени Србији неколико месеци пре проклamовања југословенског устава, сугеришући да Косово и Метохија прво припадају Србији, па после тога Југославији. Албански експерти заступали су становиште да је припајање извршила федерална Србија, где федерално значи да је Србија дефинисана као федерална јединица Југославије. Као потпору овој тврдњи истичу да су на Трећем заседању АВНОЈ-а у августу 1945. године имали своје делегате, те су тако поступили као примарна целина, а не као део Србије".[6]

Албански теоретичари оптужују Србију да је на самоопредељење гледала као на етничко самоопредељење, за разлику од свих осталих субјеката у југословенској федерацији, који су на самоопредељење углавном гледали у територијалном контексту. Они говоре да је самоопредељење које је засновано на територији, а не на етницитету, подржала и међународна заједница.

---

5 О албанском схватању природе и историјата косовско-метохијског проблема вид. више у Огњен Вујовић, „Територијални интегритет, право на самоопредељење и културно-историјско наслеђе", *Културно наслеђе Косова и Метохије, тематски зборник од водећег националног значаја са научног скупа* „Културно наслеђе Косова и Метохије – Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности", Београд 7-8. октобар 2013, Зборник 2, стр. 775-794.

6 Словић Срђан, Зарковић Весна, *нав. дело*, 110.

Том приликом имају у виду принцип *uti possidetis*. Он је ван колонијалног контекста примењен приликом распада држава бившег Варшавског блока, СССР и Чехословачке и приликом распада СФРЈ. Упорно на Косово и Метохију гледају као на посебну територију и посебну чланицу југословенске федерације.[7]

Поред свега тога, албански теоретичари настоје да подручје Косова и Метохије прикажу као територију која је до у најдаљу прошлост и у континуитету била некаква засебна административна јединица. Чини се да је такав покушај уперен на доказивање да је ово подручје тобоже већ вековима имало формиран некакав засебан, албански идентитет.

Овакви албански ставови диктирали су и њихове политичке акције које су за циљ имале интернационализацију косовско-метохијског питања.

„Почетком 1989. године отпором против српске доминације је руководио Ибрахим Ругова, универзитетски професор образован у Паризу. Он је уз помоћ својих истомишљеника основао Демократски савез Косова (ДСК). Све ово се дешавало уочи Милошевићевог укидања аутономије Косову. Скупштина покрајине (у којој су доминирали Албанци) је 2. јула 1990. године формално прогласила 'независност покрајине Косово као равноправног ентитета у оквиру југословенске федерације', али ју је, истовремено, савезно Председништво прогласило нелегалном. Неколико дана касније, 5. јула исте године, оформљена је тзв. Скупштина Косова у сенци. Ова скупштина је 21. септембра 1991. године прогласила 'Републику Косово' која ће бити 'суверена и независна држава'. Целокупна активност је потврђена референдумом од 26–30 септембра где је 87 % косовско-метохијских Албанаца изашло на изборе, а 99,87 % од њих гласало за подршку независности".[8]

У априлу 1990. године чланови Удружења филозофа и социолога основали су тзв. Социјал-демократску странку. Још седам партија основано је из круга нових, углавном младих косовских интелектуалаца и професионалаца. Они никако нису желели да виде будућност овог подручја унутар Југославије од 1989. године.[9]

У Приштини је 1990. године формиран и тзв. Косовски демократски форум. У Декларацији која је тада усвојена тражио се статус републике за Косово.[10]

„Већина у ДСК се сложила да треба одбацити било какву сарадњу са српском опозицијом и учешће на изборима у оквиру заједнице Србија и Црна Гора".[11]

---

7 Вид. Огњен Вујовић, *нав. дело*, 778-783.

8 Словић Срђан, *нав. дело*, 20.

9 *Исто*.

10 *Исто*, 20-21.

11 *Исто*, 21.

С друге стране, представници НАТО сила које су бомбардовале Југославију упорно су истицале и истичу да је косовско-метохијско питање последњи чин у распаду Југославије. Очигледно је да су тиме стали на страну на којој су још од стварања комунистичке Југославије били албански ставови.[12]

Након интернационализације и НАТО интервенције

Пре и упоредо са интернационализацијом косовског питања долази до појаве новог политичког чиниоца међу косовско-метохијским Албанцима, тзв. Ослободилачке војске Косова. Овај чинилац убрзо постаје диминантан међу Албанцима. На крају долази до НАТО интервенције.

Након окончања НАТО интервенције почело је да се отвара питање преговора између Србије и политичких представника косовско-метохијских Албанаца.

Словић сумира резултат НАТО интервенције и каже да је она била војно успешна, а да је на политичком плану довела до неке врсте компромиса:

– Након окончања рата у Савету безбедости УН је усвојена чувена Резолуција 1244 као израз компромиса између захтева за суштинском аутономијом Косова, с једне стране, и суверенитета и територијалног интегритета Савезне Републике Југославије, са друге стране.
– Преговори о будућем статусу Косова нису следили претходно спровођење стандарда – статус је претходио стандардима, уместо обрнуто.
– Српска страна је током преговора заговарала принципе суверенитета и територијалног интегритета. Албанци су инсистирали да је Косово *sui generis* случај и на праву на самоопредељење до отцепљења.
– Ахтисаријев план о надгледаној независности Косова, иако га није усвојио Савет безбедности, створио је услове за проглашење косовске независности.

Резултат је да, иако је ОВК формално распуштена 1999. и преображена у Косовски заштитни корпус, опстао њен максимилистички циљ стварања тзв. Велике Албаније.

Од преговора у Рамбујеу тзв. ОВК почиње да потискује Руговин утицај. Тада је образована тзв. Привремена влада Косова на чијем челу се налазио Тачи као премијер.[13]

Како је растао политички утицај тзв. ОВК, тако је расла примена насиља у политичким борбама које су се одвијале у оквиру албанске заједнице.

12 Огњен Вујовић, *нав. дело*, 784.
13 Словић Срђан, *нав. дело*, 120.

Иза такве ОВК све време стоје НАТО и САД. Ови фактори заступају становиште да повратка на политичко стање пре интервенције не може бити, него да је потребна потуна независност Косова.

Словић закључује да је овакав њихов став имао за последицу кашњење у изградњи институција (у изградњи и примени стандарда), те и да је транзициони процес прилично закомпликован. У том склопу се и безбедносни процес демилитаризације ОВК врло тешко спроводио у пракси.

Литература

Вујовић, 2013: О. Вујовић, „Територијални интегритет, право на самоопредељење и културно-историјско наслеђе“, *Културно наслеђе Косова и Метохије, тематски зборник од водећеī националноī значаја са научноī скуūа* „Културно наслеђе Косова и Метохије – Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности“, Београд 7-8. октобар 2013, Зборник 2.

Словић, Зарковић 2012: С.Словић, В.Зарковић , *Косово и Метохија од Берлинскоī конūреса до расūада СФРЈ – Истоūријски, етнички и безбедносни асūекūи*, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић.

Словић, 2013: С. Словић, *Полиūички развој Косова и Метохије од расūада СФРЈ до доласка мисије ЕУЛЕКС кроз üризму еврūске безбедносūи*,Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Словић, 2008: С. Словић, "Косово и Метохија и политика националног интереса - теорија међународних односа и практичне импликације", *Баūūина* 25, 277-296, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Словић, 2009: С. Словић, "Међународно-правно гледање на Косовско питање", *Баūūина* 26, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Словић, 2009: С. Словић, "Државноправни развитак и међународни положај Косова и Метохије од Берлинског конгреса до краја 20-ог века", Баштина 27, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Словић, 2010: С. Словић, "Улога великих сила у послехладноратовском концепту безбедности у оквиру КЕБС/ОЕБС-а и његова примена на кризним подручјима на Косову и у Босни", *Баūūина* 29, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Словић, 2010: С. Словић, "Косово и Метохија од 1900. године до почетка Првог Светског рата", *Баūūина* 28, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Словић, 2011: С. Словић, "Међународне организације и успостављање мира и безбедности на Косову и Метохији", *Баūūина* 30, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Словић, 2011: С. Словић, "Историјска генеза и природа модерних етничких сукоба на Косову и Метохији", *Национални инūерес - часоūис за национална и државна üиūања* 7(2), Институт за политичке студије, Београд.

Словић, 2011: С. Словић, "Интернационализација косовског питања и њен утицај на потоње догађаје на Косову и Метохији", *Политичка ревија* 10(1), Институт за политичке студије, Београд.

Словић, 2012: С. Словић, "Узроци рата на Косову и Метохији према Волцовој теорији представе у међународним односима", *Национални интерес - часопис за национална и државна питања*, 8(3), Институт за политичке студије, Београд.

Словић, 2012: С. Словић, "Косово и Метохија и проблем безбедности за време Првог светског рата", *Баштина* 32, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Словић, 2012: С. Словић, "Деловање КПЈ на Косову и Метохији током Другог Светског Рата", *Баштина* 33, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Ognjen VUJOVIĆ

POLITICAL DEVELOPMENT OF KOSOVO-METOHIAN PROBLEM

Summary

This issue represents one of the urgent international problems. Processes which are the study subject of the political development of Kosovo-Metohian problem have not finished yet, so that there is not enough original material. Nevertheless, basic assumptions of Slović's monograph study had been formulated on the basis of crucial and undoubtfull data so they served as a good guide during the analysis and formation of more general conclusions.

Albanian theoreticians are trying the area of Kosovo and Metohia to treat as the territory which was in the farther past and continuity some kind of separate administrative whole. It seems that such attempt was directed to prove that this area had for centuries formed some separate, quasi Albanian identity. The Albanian attitudes like these had dictated their political actions which had for their objectives internationalization of Kosovo-Metohian issue.

Key words: internationalization of Kosovo issue, Albanian understanding of the nature of Kosovo-Metohian problem, principle of *uti possidetis*, NATO intervention.

Рад је предат 24. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК

*Радомир В. ИВАНОВИЋ**

ДОПРИНОС КЊИЖЕВНОЈ КРИТИЦИ

(Мирјана Бечејски. *Земаљски и небески знаци: књижевни оїледи и сшудије,* Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2013, стр. 301.)

„Књижевна дела су довољно разнолика,
а људски циљеви интересовања довољно
разноврсни да је непаметно и јалово ограничавати
моделе критике на било који начин".
Е. Д. Хирш

У пажљиво селектираној и осмишљено конципираној књизи Мирјане Бечејски – *Земаљски и небески знаци – Књижевни оїледи и сшудије* (Лепосавић, 2013) посебну пажњу заслужују реторика наслова, која је дата у виду термина-индикатора, као и реторика поднаслова, која је дата у виду чврстог термина. Осим наведеног идеографског оријентира, неопходно је навести чињеницу да у сâмој књизи постоје још неколике „шифре тумачења", уз чију помоћ се брже, лакше и поузданије могу одгонетнути неке од поетичких и аналитичких премиса до којих је ауторки нарочито стало. Прву од њих представља сажето писани поговор Марије Јефтимијевић Михајловић – „Херменеутички кодови Мирјане Бечејски" (стр. 269–278), други инспиративно написана рецензија др Јасмине Ахметагић, а трећи студија „(Мета)теоретичар Петар Милосављевић" (стр. 227–251). У „шифре тумачења" могу се пуноправно убројити и „Напомене аутора" (стр. 281–287), у којима су набројана сва значајна ауторкина настојања, односно најзначајније карактеристике интенционалног и лингвистичког лука дела.

---

* Академик ЦАНУ и МАНУ.

О којим и каквим поетичким и аналитичким премисама је реч? Најпре о употреби принципа *бинарне логике,* прецизније речено *логике бинарних опозиција,* видно назначених већ реториком наслова, при чему *земаљски знаци* припадају критици (као примењеној равни), док *небески знаци* припадају митологији (као теоријској равни). У естетичко-поетичкој монографији – *Анаграми и криптограми у романима Умберта Ека* (ЦАНУ, Подгорица, 2009) анализирали смо становиште познатог италијанског филозофа, естетичара, романсијера и семиолога, који без икаквих ограда тврди да постоје две врсте бинарних опозиција: „кореспондентне бинарне опозиције" и „диспаратне бинарне опозиције". Прва врста означава оне полове опонентности *певања* и *мишљења*, схваћене у хајдегеровском смислу, које се временом приближавају; док друга врста показује сасвим супротну тенденцију (њихови полови се међусобно удаљују). Првом врстом доминирају интегративни принципи певања и мишљења, а другом парцијални. Покушај мирења двеју врста опонентности представља књига Пола Фајерабенда – *Наука као уметност* (Нови Сад, 1984), којом се позната дијада покушава представити као монада.

Без обзира на то о којој врсти духовне делатности као облика моделовања стварности је реч (науци или уметности), ауторка у свакој врсти напора духа види Велики знак (Mega semion), пошавши од тога да *човек* као планетарно и космичко биће и сâм представља такав знак и за стваралаца (уметника) и за мислиоца (научника). Ова наоко ситна појединост указује на друге врсте премиса, којима ауторка заступа антрополошку и интегративну визију живота претпостављајући је структуралистичкој и парцијалној визији. Наиме, одавно је познато да само прва врста визије омогућава откривање релативно великог броја проблема и апорија везаних за биће природе, биће стваралаца и биће поезије.

Како у књизи *Земаљски и небески знаци* паралелно теку процеси теоретизације и конкретизације проблема и апорија, односно како су непрекидно сучељене супстанцијална и релацијска теорија, то је лако одгонетнути основно ауторкино интерпретативно и аналитичко опредељење – критика у њеном кључу тумачења најчешће припада афирмативној врсти делатности, чији је превасходни задатак да охрабри, а не да обесхрабри стваралаца. Потом, да истовремено покаже сву сложеност и лепоту процеса стварања и промишљања о остваренom, што практично значи да се најчешће бави веома значајним духовним делатностима, као што су филозофија и психологија стварања, на пример.

Узмимо, на пример, уводну расправу која је посвећена апартној поезији Алека Вукадиновића. Она представља део будуће монографије, а састављена је из три огледа: *„Круг* и *криви круг* у поезији Алека Вукадиновића", „'Велика нарација': *Трагом тумачења* Алека Вукадиновића" и „'Избор по сродству': Вукадиновић и Маларме" (стр. 9–70). Трагајући за етимологијом појединих топоса у овој поезији, Мирјана Бечејски испитује „депое

вербалне енергије“ у српском језику, открића која песник чини не само у сфери конкретне енергије него и у сфери латентне енергије поетског говора, често усмеравајући пажњу на интерогативни модел поетског говора, тако својствен Вукадиновићу.

Објашњавјаући основни циљ наведене расправе, ауторка пише: „Поезија као „велика нарација“ односи се на напоре песника да створе Opera Magna, односно на песничко трагање за апсолутном песмом уз помоћ небеских и земаљских знакова, чија су сазвежђа распоређена у свету и у човеку“ (стр. 281–282). Указујући на песникову припадност симболизму и неосимболизму, Бечејски показује истанчан укус у избору илустрација које пласира као поткрепу теоријским закључцима. То на најбољи начин показује следећа терцина:

„Нêм да јесам
Нêм и несан
Земни ми је
Облик тесан“,

при чему се истовремено истиче значај и вербалне и графичке енергије песме.

Нову бинарну опозицију препознајемо у конструкционој и композиционој схеми књиге – *Земаљски и небески знаци.* Наиме, први део књиге, насловљен као „Поезија и ‚Велика нарација‘“ (стр. 9–115), у целини припада „студију књижевности“; док други део, насловљен као „Мит о небеским и земаљским знацима“ (стр. 119–251), углавном је посвећен „студију културе“, при чему се не сме пренебрегнути чињеница да је Мирјана Бечејски homo duplex: књижевни и ликовни критичар. Првом делу, осим расправе о поезији Алека Вукадиновића, припадају још и огледи „*Светописи* и *тајнописи* Анта Поповског“ и „Поетика и аутопоетика Риста Ратковића“; а другом делу: огледи „Косовски мит у савременој поетици (Прилог генологији)“, „*Грачаница* као ново митско поетско ткиво и иконика као инспирација“ и „Земаљски и небески знаци“, потом студија „Трагично и виталистичко осећање живота (Поема *Чарнојевићи* Душана Костића)“, као и још два жанровски различита прилога: оглед „Проблем жанровске типологије историјског романа (*Певач* Бошка Петровића)“ и студија „(Мета) теоретичар Петар Милосављевић“.

Јасно је, међутим, да прилози о Б. Петровићу и П. Милосављевићу пре припадају првом но другом делу књиге, али је ауторки, очигледно, највише стало да се читаоцу представи као теоретичар поезије који је овладао тумачењем поетике, аутопоетике и метапоетике, што сматра посебном Целином књиге, како сама наводи у „Напоменама аутора“ (стр. 282). Такво опредељење је, међутим, понекад доводи до неодмерених и пренаглашених закључака, а местимично њене студије и огледе оставља без критичке интонације.

Обраћање митологији као неисцрпном врелу уметничке инспирације (поготову уколико је реч о књижевној и ликовној уметности), резултат је претходног проучавања најпознатијих европских митолога XX века, као што су: Џејмс Џорџ Фрејзер, Карољ Керењи и Јелеазар М. Мелетински, као и проучавања класичних дела књижевне уметности и коментара најпознатијих аутора, као што су Томас Ман, Херман Хесе и Албер Ками, који је оправдано тврдио: „Митови су створени да би их машта оживљавала". Осим тога, познато је одавно да су митови истовремено и ризнице цивилизацијске мудрости, те је потпуно у праву познати литературолог и компаратист Сретен Марић када је тврдио да је „Машта извор свих наших мудрости".

Посветивши се компаративној естетици, ауторка у топосу *Грачаница* проналази потврду осадашњења митолошких тема и мотива, указујући на три најважнија процеса у овој области: процес *митологизације,* процес *де-митологизације* и процес *ре-митологизације.* Бројна искуства и сазнања стечена током проучавања митологије и митолога – она сажима у следећем пасажу

> „Текст посвећен поезији о *Грачаници* и њеним иконикама као идеографеми светосавског и косовског мита указује на виталност овог митско-поетског врела у нашој књижевној традицији. Овај песнички храм истовремено је и православна црква и културно-историјски споменик прворазредне уметничке лепоте у духу средњовековног сакралног градитељства и фреско сликарства „ренесансе Палеолога", симбол опстанка светосавља на овим просторима. *Грачаница* тако стоји и на небу и на земљи" (стр. 285).

Књиге попут *Земаљских и небеских знакова* заслужују посебан осврт и када се у средишту читалачког интересовања нађу примењени методолошки поступци, с обзиром на то да методологија без посредника указује на превладавање постојеће *кризе критике.* Међутим, веома је важно напоменути да ауторка термин *критика* употребљава у два контекста: најпре као једну од три области науке о књижевности (уско схваћена *књижевна критика),* али и као композитни појам (којим је обухваћено још десетак области: од филозофије и психологије до естетике и поетике), о чему сведочи недавно објављена волуминозна књига Предрага Палавестре – *Историја српске књижевне критике, 1768–2007, I–II* (Нови Сад, 2008).

Као научни сарадник Института за српску културу Мирјана Бечејски припада оној врсти критике која се најчешће дефинише као „универзитетска критика", а која је најближа „историјској критици" Павла Поповића, подељеној у четири подврсте („критика укуса", „критика текста", биографска критика" и „компаративна критика"). По нашем мишљењу, међутим, а судећи по примењеној методологији, ауторка се у највећој могућој мери служи двама моделима: интерпретативним и аналитичким. На основу примењене

методологије може се стога поуздано закључити да она припада „стваралачкој критици", чији су зачетници Исидора Секулић и Бранко Лазаревић. То је врста критике која истовремено инсистира на коегзистенцији књижевног и идеолошког дискурса, тј. на приближавању ејдетског и логичко-дискурзивног начина мишљења, тако да она, између осталог, плени и литерарношћу стила и језика. У позитивном смислу узето, Зоран Гавриловић је ову врсту критике назвао „ученом есејистиком", посебну улогу наменивши критичаревој интуицији, коју је сматрао важним извором сазнања (попут Ека, Лотмана и многих других естетичара, теоретичара и критичара).

Књига књижевних огледа и студија настајала је током последње деценије (2003–2013). Она, према томе, представља брижљиво пробран избор посвећен занимљивој тематици и проблематици, избор којим ауторка несумњиво даје допринос текућој књижевној критици, али без наметљивости и тзв. „терора сциентизма", тако уобичајеног у свакодневној пракси. Но и поред свих тих настојања, књига је неуједначено остварена. Највише критичарске домете М. Бечејски остварује анализом поезије Алека Вукадиновића (особито компаративним огледом посвећеном поређењу Вукадиновића и Малармеа), потом у огледу о поетици и аутопоетици Риста Ратковића, Косовском миту у савременој поетици и, нарочито, у огледу *„Грачаница* као ново митско поетско ткиво и иконика као инспирација".

Као подстицај у настајању овог прилога могле би се навести две антологије Ратка Поповића: *Страшни суд* (Приштина–Београд, 1989) и *Грачаничка добросласна звона* (Грачаница, 2004). У врсту прилога које вреди посебно истаћи уврстили бисмо завршну студију „(Мета) теоретичар Петар Милосављевић", у којој средишње место заузима топос „дијалектика конкретног тоталитета". Имајући све наведене, а подразумевајући неке ненаведене циљеве које је ауторка настојала да оствари у свом критичарском првенцу, можемо закључити да је велики део изабраних и понуђених циљева остварен, те да се њено предвиђање о рецепцији сопствене књиге већ на почетку остварује:

> „Књига *Земаљски и небески знаци"* тежи да анализом појединих дела савремене српске књижевности и теоријским уопштавањима укаже на најдубљи смисао људских настојања да путем поезије и уметности, мита и легенде као изворишта националне духовности, надрасту сопствену пролазност, верујући да људско битисање има неки виши, рационално недомашив смисао" (стр. 287).

Оваквим и сродним мишљењима Мирјана Бечејски показује потпуну преданост критици као облику моделовања стварности, потом као мисији која осмишљава егзистенцију, као и прикладној могућности да се њоме, у контексту других духовних дисциплина сродне провенијенције, може пронаћи пут ка коначном смислу постојања и стварања, уколико он уопште постоји.

УДК

Велибор ЛАЗАРЕВИЋ

СИНТЕЗЕ ДРАГИШЕ ОБРАДОВИЋА

Драгиша Обрадовић, *О уметности и уметницима*, Народна библиотека "Др Душан Радић", Врњачка Бања 2010,1-167.

Изузетно дело уметничке и критичарске синтезе Драгише Обрадовића не може се тумачити без свестраног сагледавања личности и делања самог аутора, који се као ретко ко у унутрашњости Србије посветио вајарској уметности, промишљању и осмишљавању ликовне и урбане културе како би допринео опоравку и пролепшавању Србије.

У Врњачкој Бањи, где живи и ради, развио је богату вишедеценијску стваралачку активност. Организовао је седам скупова - Симпозијума *Синтезе*, пет бијеналних смотри Југословенске скулптуре у пленеру, уредио пет књига *Синтезе*. Давне 1973. обновио рад Вајарског симпозијума и у оквиру њега Вајарску летњу школу, оформио центар за савремену графику, иницирао и организовао научноистраживачки пројекат *Просторно планирање и изградња простора региона Краљево*, Центар за културу и уметничко стваралаштво младих (1989), Летњу академију за ликовно стваралаштво (1991), Фестивал пејзажа (1992); формирао уметничку збирку Замка културе (1993), Школу за ликовне таленте (1994). Од 2000. године са академиком Светомиром Басаром организује у центру Врњачке Бање Атеље Басара - Обрадовић за младе вајаре. Као председник Заједнице вајарских колонија Србије подстицао рад колонија и оснивање нових.

Све те активности и пројекти доводили су у Врњачку Бању многе угледне личности ликовне уметности и културе Србије, чији је домаћин био Драгиша Обрадовић и Врњачка Бања.

Из тих сусрета и са ликовних догађања, симпозијума и изложби настала је делом и ова изузетна књига која се не очекује у провинцији, већ у метрополама културе.

Књига текстова *О уметности и уметницима* настајала је током четири деценије (1970 - 2010) Обрадовићевог стваралачког рада. Ово је књига његових ставова, промишљања, иницијатива, критичких и јубиларних осврта и виђења ликовне традиције и савремености, естетике простора... Стваралачка синтеза ерудите и мултидисциплинарног теоретичара који се може сврстати у ред славних претходника и савременика: Павла Васића, Богдана Богдановића, Добрице Ћосића, Срете Бошњака, Ђорђа Кадијевића, Николе Кусовца...

Књига - синтеза Обрадовићевих интересовања и залагања за културни и уметнички преображај стварности живљења састоји се из три тематске целине. Први циклус текстова под насловом *Записи* обухвата највећи број радова и посвећен је ликовним уметницима и ликовном стваралаштву (отварању сликарских и вајарских изложби, графика, бакрописа, приказу књига...)

Други циклус *Култура простора* обухвата студије које се баве промишљањем обликовања простора, синтезом стваралаштва, скулптурама у слободном простору, амбијенталним идентитетом Врњачке Бање...

Трећи циклус *О пројектима* говори о залагањима Драгише Обрадовића у Врњачкој Бањи и ширем завичају.

Књига се окончава есејем *О синтези просторних уметности*, у којем се Обрадовић залаже за сагласје уметничког и функционалног у архитектури и простору. Сагласје које настаје симбиозом урбанизма, архитектуре и пејзажне архитектуре у савремено обликованим просторима. Он се заправо залаже за примењену естетику простора, за хармоничан спој традиције и савремености, за сагласје детаља у целинама и целина у детаљима у визији вајара, критичара и професора универзитета Драгише Обрадовића.

Ова књига, за разлику од других, својим садржајем не говори само о другима, већ и о личности аутора, о човеку који је деценијама градио ликовне програме и акције у Врњачкој Бањи, који је практично градио програме синтезе - интердисциплинарног спајања у новој хармонији - архитектуре, пејзажа, вајарске и сликарске уметности, дизајна... у новом облику.

То је, пре свега, желео да примени у Врњачкој Бањи и другде, али многе његове благородне идеје, иницијативе, промишљања и активности на практичном оживљавању културе простора кроз синтезе ликовних уметности, природе и архитектуре, заслугом ускогрудих и неуких људи, на жалост, нису шире заживеле ни у Врњачкој Бањи, ни у Србији. Све је и даље препуштено хаосу у обликовању простора од привилегованих и интересних група које непромишљено упропашћују урбане просторе.

Против тога се бори ова књига, да буде наук и опомена садашњим и будућим генерацијама које ће се бавити културом и некултуром простора у Србији.

Књига је једном речју оставштина за будућност која неће бити неуредна као наша стварност. Креативна књига племените личности Драгише Обрадовића

УДК

*Звездана М. ЕЛЕЗОВИЋ**

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА** О ПОЛИТИЦИ УПРАВЉАЊА КУЛТУРНИМ НАСЛЕЂЕМ – КОМУНИКАЦИЈА И СОЦИЈАЛИЗАЦИЈА КРОЗ ОБРАЗОВАЊЕ***

У Софији је 10. и 11. октобра 2013. године, у владиној Резиденцији *Бојана*, одржана Међународна научна конференција „Политика управљања културним наслеђем – комуникација и социјализација кроз образовање" (**Policies for Management of Cultural Heritage – Communication and Socialization through Education**), у оквиру научног пројекта који финансира Министарство образовања и науке Републике Бугарске, а реализује државни Универзитет за библиотечке студије и информационе технологије у Софији. Конференција је тражила одговоре на питања о управљању културним наслеђем и социјализацији културног наслеђа у условима савременог информационог развоја. На конференцији су учествовали научници из Бугарске, Италије, Грчке, Турске, Србије и стручњаци Међународног савета за споменике и локалитете (ICOMOS), као и стручњаци УНЕСКО-а. Научници су разматрали теме о социјализацији културног наслеђа и политици УНЕСКО-а, Савета Европе и Европске уније у области знања, образовања и информисања.

---

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, email: zvezdana.el@gmail.com

** Међународна научна конференција „Policies for Management of Cultural Heritage – Communication and Socialization through Education" одржана је у организацији Државног универзитета библиотечких студијаи информационе технологије, Софија, Бугарска.

*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Пленарно предавање одржао је проф. Др Енрико дал Коволо, ректор Папског Латеранског универзитета у Риму, у коме је говорио о улози Ватикана за развој „Идеје универзитета", као и улози универзитетитске мисли у очувању културног наслеђа католичког света. Велико интересовање изазвала су предавања проф. Др Николаса Лианоса са Демокритовог универзитета у Тракији, проф. Др Стојана Денчева, ректора државног Универзитета за библиотечке студије и информационе технологије у Софији, проф. Валерије Фол, директора Института за културну баштину у Софији и проф. Др Еге Улуџа Тумер са Истамбулског универзитета. На конференцији су реферате представили и српски научници, проф. Др Марко Атлагић и мр Далибор Елезовић са Катедре за историју Филозофског факултета у Косовској Митровици, изложивши реферат „Српски манастири у румунском Банату као културно наслеђе и фактор очувања националног идентитета Срба у Румунији".

У исто време, аутор овог приказа изложила је на конференцији реферат под насловом „Српски манастири на Косову и Метохији као битан елемент српског културног наслеђа и светске баштине." Исто тако, приметићемо да је излагање, између осталог, уско везано за пројекат Института за српску културу Приштина-Лепосавић *Материјална и духовна култура Косова и Метохије*. У реферату је акценат дат на манастире Српске православне цркве који се налазе на УНЕСКО Листи светске баштине – Високи Дечани, Пећка патријаршија, Богородица Љевишка и Грачаница, који као верско културно наслеђе имају огроман значај за национални идентитет српског народа. Указује се на угроженост ове културне баштине глобалног значаја и позивају се надлежне институције УН и Европске уније да појачају мере њене заштите у физичком и културно-институционалном смислу.

Изузетно значајно је да су српски научни радници са Косова и Метохије на конференцији третирани као научници Републике Србије, иако се у последње време суочавају с проблемима у представљању на међународним скуповима у земљама које су признале тзв. независност Косова.

Рад је предат 17. октобра 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК

Милена ЖИКИЋ

БЕНЏАМИН ДИЗРАЕЛИ - ДРЖАВНИК И ИДЕОЛОГ МОДЕРНОГ БРИТАНСКОГ КОНЗЕРВАТИВИЗМА И ИМПЕРИЈАЛИЗМА

(Милош Ковић, *Дизраели и источно питање*, Београд, Clio, Суботица, Ротографика, 2007, стр. 509.)

Велика Источна криза била је у 19. веку најзначајнији догађај на Балкану и у Османском царству. Дизраели, као британски државник и писац, био је суочен за време премијерског мандата (1874-1880) са овим феноменом. Њему се приписује велика улога у догађајима који су следили у периоду од устанка херцеговачких Срба у јулу 1875. до завршетка Берлинског конгреса у јулу 1878. У дипломатским преговорима, ратовима, изради нове политичке карте Балканског полуострва имао је кључну улогу. Био је човек гвоздене воље коју је спроводио, у пракси, на пољу спољне политике, војне команде војском и у погледу егзистенције Османског царства. За политичку сцену Британије био је препознатљив као човек балканске политике, чиме је често остављао утисак туркофила. Новинске чланке пунио је расправама о Источном питању и будућности султанових балканских поседа. Јако проницљив, умео је да се приближи краљици Викторији и стекне велика овлашћења од стране круне, владе и скупштине. Управо ће његовом прогресивном историјом бити инспирисан Милош Ковић и уложити велике напоре да допре и до најситнијег детаља његовог личног и политичког живота.

Публикација *Дизраели и Источно питање* Милоша Ковића, доцента на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, на предмету Општа историја деветнаестог века, представља допуњену докторску тезу Бенџамин Дизраели и балканска политика Велике Британије (1874-1880), одбрањену у октобру 2006. године на Филозофском факултету у Београду. О публикацији аутор каже: „У овој књизи истражени су најважнији утицаји који су, у свести Бенџамина Дизраелија, почевши од његове ране младости,

уобличили уверења која ће га водити у Великој источној кризи и на Берлинском конгресу, од 1875. до 1878. године. Биографски приступ укршен је с историјом идеја, да би се, затим, у анализи Дизраелијеве кључне улоге у Великој источној кризи и спровођењу одлука Берлинског конгреса, интелектуална биографија проширила историјом међународних односа."

Своје излагање о Дизраелију М. Ковић је обрадио кроз четири целине (*Дизраели, Балкан и Османско царство 1804-1878; Лорд Биконсфилд и Велика источна криза 1878-1878; Позна искушења 1878-1881; Борба за моћ, славу и престиж*), подељене на мање делове, обликоване на 510 страница са циљем приказа британског државника, личног пријатеља краљице Викторије, првака Конзервативне странке и романописца.

Живот лорда Биконсфилда увек је побуђивао и привлачио пажњу историчара, на основу чега се може закључити да се о њему доста писало и истраживало и да је потребно у једном обимнијем раду пописати литературу њему посвећену. Овом приликом поменућемо само неке од најзначајнијих Дизраелијевих биографа: Вилијам Монипени, Џорџ Бакл, Роберт Блејк, Џејн Ридли, Пол Смит, Џон Винсент. Ипак, две класичне Дизраелијеве биографије морају се издвојити: Вишетомни *Живот Бенџамина Дизраелија, лорда Биконсфилда* Вилијама Монипенија и Џорџа Бакла објављиван је између 1910. и 1920. године, садржи доста цитата из приватних хартија Дизраелијевог животао и има двоструку вредност, јер се користи и као извор и као литература. Следећа монографија *Дизраели* Роберта Блејка, објављена је 1966. године, представља стандардну академску биографију. Сама чињеница да Дизраели није био предмет истраживања балканских историографа, сем у расправи Драгољуба Живојиновића „Бенџамин Дизраели и јужнословенски народи у Великој источној кризи 1875-187", показује да је неправедно од стране академских историчара са Балкана био заборављен. Управо је аутор Ковић желео да својом публикацијом исправи поменуту грешку и попуни празнину у историографији.

Монографија се заснива на необјављеним изворима, непознатим у доба Монипенија, Бакла, Ситон-Вотсона и Блејка. За њено писање коришћена су и Дизраелијева писма која се чувају у Рукописном одељењу лондонске Британске библиотеке, као и у Националном архиву. Добар извор представља и Краљичин универзитет у Кингстону, архива „Пројекта Дизраели", Дизраелијеве аутобиографске белешке, као и дневници лорда Дербија, министра спољних послова, његовог најближег пријатеља и сарадника. Никако не треба изоставити и грађу из библиотека различитих оксфордских колеџа, скупштинске расправе и дневну штампу.

Дизраели, Балкан и Османско царство (1804-1874) је прва целина подељена на неколико делова (*Порекло, The Grand Tour, Успон: политика и књижевност, Учвршћивање ставова: Кримски рат и министарске године*) у оквиру којих се објашњава породично порекло Дизраелија и улога његовог

оца у одрастању и виђењу Источног питања. Велика породична библиотека Исака и Марије Д'Израели омогућила му је да детињство и младост посвети читању и спознавању до тада непознатих крајева света, као и да утиче на његово обликовање конзервативца. Читајући Бајронова дела и источњачке приче стекао је прва знања о Балкану и Истоку, и управо је личност Бајронова као и његове песме, култ Истока, био један од покретача за одлазак у Османско царство, кроз Балкан, Блиски исток и Египат. На путу за исток по први пут се сусрео са Балканом и спознао „нелојалне" хришћанске поданике. Дивио се самопоуздању владавине Турака и своју романтичарску машту подстицао у обрачуну Турака према побуњеницима. Дубоку наклоност и поштовање према Османлијама показује и као романописац у свом првом роману *Вивијан Грej* (1826-1827), али и велики презир према Грцима због револуције. Наиме, у годинама које следе показаће да у сукобима између султана и њихових балканских поданика подржава Турску, док дубоку наклоњеност посвећује Џорџу Канингу до тренутка подржавања револуције у Грчкој, када се окреће војводи Велингтону који је био присталица Османлија и Свете Алијансе. Његова доследност била је усмерена ка Метерниху, коме се дивио до краја живота.

Пишући о политичкој улози Дизраелија, Ковић појашњава сукоб са вођом Конзервативне странке Робертом Пилом и министром спољних послова лордом Абердином, као и његово зближавање са вођом виговаца лордом Палмерстоном, са којим се залагао за активно укључивање Британије у збивањима у Србији и на Балкану 1842. и 1843. године. Жеља за одбраном османске независности и претећи став према Русији биће главне смернице Дизраелијеве политике у току читавог живота, изражене већ у току првог скупштинског говора посвећеног Источном питању. Његов узор, лорд Палмерстон, усадиће му уверење да је за очување мира и одбрану британских интереса потребан добар ослонац базиран на дипломатији и сили. Њихово виђење Британске политике било је сведено на идеју реформисане Турске, за разлику од Пила, Абердина и Гледстона који су сматрали да се треба залагати за јачање националних покрета, које су и желели да подрже на Балкану, као и за заузимање помирљивог става према Русији. Дакле, британско виђење Источног питања на релацији Дизраели – Гледстон најјасније је било видљиво на пољу сагледавања балканских провинција. Док је Дизраели сматрао да не сме доћи до формирања независних балканских држава, јер би Русија на њихов рачун добила територијално проширење на Балкану, Гледстон је сматрао да се само уз британску помоћ независни балкански народни могу претворити у брану против Русије на Балкану.

Улога премијера омогућила је Дизраелију да у својим рукама држи све конце спољне политике који су се тицали Британске империје тј. њеног формирања и решавања Источног питања које је студиозно обрађено у другој

целини *Лорд Биконсфилд и Велика источна криза (1875-1878),* кроз пет делова (*„Опет то Источно питање": од Невесињске пушке до Берлинског меморандума; „Српска завера" и „Бугарска зверства": српско-турски рат и побуна јавног мњења; Спасавање Турске: Цариградска конференција и Лондонски протокол; Премијерова диктаторска овлашћења руско-турски рат и сукоби у влади; „И мир и част": од Сан Стефана до Берлина*). Сукоб са лордом Дербијем утицао је на долазак лорда Солзберија и отпочињање сарадње са краљевским кабинетом. Краљица Викторија је постала главни стуб ослонца, али и марионета у Дизраелијевим рукама. Наиме, Дизраели је умео да стрпљењем и ласкањем од краљице издејствује свако одобрење и тиме добије ослонац како политичке, тако и емотивне природе. Колика је била улога лорда Биконсфилда у политичким одлукама говори чињеница да и за извршење најважнијих задатака није тражио скупштинско одобрење - добар пример представља пребацивање индијских трупа на Малту.

Своју вољу Дизраели је спроводио необичном спретношћу и упорношћу. Био је доследан у својој замисли од почетка до краја Источне кризе да је потребно одржати независност Османског царства. За њега је Турска заправо била само средство за заустављање Русије, тј. гашење њеног продора на Балкан и очување равнотеже снага. Његова политика ка Турској постаје транспаранта и у Парламенту где истиче да је циљ његове владе Британска империја која се може формирати одбраном Османског царства тј. одржавањем болесника са Босфора у животу. Дакле, уколико са овог аспекта посматрамо политику коју води Дизраели схватићемо да се залагао за заштиту Турске ради одбране Британске империје, као и да у Турској види само добар камен за заустављање Русије. У случају да дође до поделе царства залагао се за добијање стратешке тачке, са које би британска флота могла да угрози и заустави продор Русије ка југу. Стратешка база био је Цариград, јер је могао да спречи излазак Русије на Медитеран. Сматрао је да је за контролу над комуникацијама ка Индији и одбрани Британске империје пуно значајнији Цариград од Суеца, док само поседовање царског града омогућава формирање Универзалног царства. Поделу Османског царства одобравао је, али под условом да буде спровдена под Британском контролом. Имајући у виду да је одлука Берлинског конгреса била под утицајем Британске империје тријумфално је напустио Берлин и ушао у Британију. Свестан чињенице да је заједно с Аустроугарском и Немачком изоловао Русију, постигао је највећи циљ у својој премијерској каријери; имао је утицај на распадање Тројецарског савеза који је по његовом виђењу представљао главну опасност по престиж Британије. Сматрао је да ће овај савез у будућности играти кључну улогу у доношењу одлука на Балкану и Европи и још горе кројити политику решења Источног питања изоловањем Британије. Врхунац своје каријере Лорд Биконсфилд доживео је на Берлинском

конгресу, а дозу највећег задовољства осетио повратком у своју домовину, изговарајући чувену реченицу: „Лорд Солзбери и ја донели смо вам мир, али и мир и, верујем, част, што ће, надам се, задовољити нашег суверена и сачувати благостање наше земље." У лошем здравственом стању дошао је у Лондон и од краљице прихватио, поред толико понуђених почасти, само орден „витеза подвезице" који је затражио и за Солзберија, док је за остале своје сараднике предложио различите почасти.

Позна искушења (1878-1881) на која наилази Дизраели након повратка с Берлинског конгреса и пада с власти тема су треће целине и њена два дела (*Империјални подухвати и балканске невоље; Пораз и смрт*). Закључна целина пружа увид у политику Британије у Великој источној кризи и улози њеног премијера. Међутим, убрзо после славе и највећег тријумфа уследиће Дизраелијев пад и то ће показати изборни резултати у марту 1880. године, који ће Гледстону дати место у политици Британије. Реално посматрано, и Дизраели је временом губио интересовање за балканска питања. После конгреса, све ређе се бавио Источним питањем, посебно након повлачења Руса из Бугарске, у августу 1879. године. Догађаји и прилике до конгреса биле су у зениту интересовања лорда Биконсфилда. После конгреса колико је било воље за политиком, толико је било и стагнације. Преусмеравање енергије ка ратовима у Авганистану и Јужној Африци, порази на удаљеним ратиштима, биће главни разлог за пад популарности и повлачење с власти. Премијер је пораз примио стоички, без јавних полемика и великих изјава. Краљици Викторији је након одласка са премијерске дужности писао, да жали што напушта ону која га је подржавала и инспирисала у његовој усамљености. Последње године живота провео је спокојно, посветио се салонским окупљањима, свечаним вечерама, друштвеним збивањима којих се као премијер морао одрећи. Епилог је уследио 1881. године у Лондону, сахрањен је поред своје жене, без велике помпе, баш онако како је желео.

Борба за моћ, славу и престиж представља синтезу Дизраелијевог живота и књиге смештене на пар страница последње целине. Потребно је поменути да је кроз публикацију у неколико фотографија, карата и нацртаних слика дочарана епоха лорда Биконсфилда. Такође, књига је опремљена списком извора и литературе као и именским и географским индексом. Не треба потиснути чињеницу да је аутор монографију посветио својој мајци Драгици Ковић. Вредно помена је и запажање да је дизајн књиге, посебно корице и омотница, одлично урађен у издању издавачке куће Clio і библиотеке Polis. Посебно треба имати у виду да је монографија актуелна и после пола деценије од објављивања. Публикација пружа могућност стручној научној јавности да спозна личност и дело британског премијера који је одлучујуће утицао на историју земаља Балканског полуострва и спознавању Источног питања. Управо у томе и јесте вредност ове монографије, којој време суди о непролазности.

УПУТСТВО АУТОРИМА

На левој страни у заглављу унети име и презиме, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима. Сви текстови на српском језику треба да буду куцани ћирилицом. У тексту италиком (курзивом) истаћи речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, односно 16-25 страна.

После ових података следи *Апстракт* који треба да садржи од 100 до 250 речи. У *апстракту* треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки поступци, резултати, закључак или одређене препоруке. Иза апстракта дати *Кључне речи* чији број не сме бити већи од 10. На крају рада написати *Резиме (Summary)* чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор треба у кратким цртама да изложи најважније резултате својих истраживања до којих је дошао у широј форми него у апстракту. *Резиме и кључне речи* треба превести на енглески језик, а ако је рад на страном језику, њих треба превести на српски језик.

Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, величина 12, са увученим пасусима и проредом 1,0 – ћирилично писмо. Међунаслов куцати у фонту *Times New Roman*, величина слова 12. И наслов и међунаслови треба болдирати.

Фусноте у форми напомена дају се на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођена литература. Треба их куцати по шеми Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота треба се руководити следећим упутствима:

– када се ради о **монографији,** фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавача, место, годину издања и број стране. На пример: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд, 1985, 149;

– када се ради о **чланку**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издавања, број, годину излажења и број страница. На пример: Весна Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28/2010, 167;

– када се ради о **зборнику радова**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања, годину издања, број стране. На пример: Бранко Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије*

– научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2009, 71);

– извори са Интернета, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;

– архивска грађа, мора да садржи потпуне податке, сигнатуре и одговоре на питања где се налази. Затим се креће од навођења највеће целине, а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Иза сваког рада треба навести литературу, грађу и изворе по азбучном реду, са следећим елементима:

– књиге: презиме аутора и година издања, иницијали имена и презиме аутора, наслов књиге у италику, издавач, место. На пример: Борозан 1985: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд;

– чланци: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издања, број. На пример: Зарковић 2010: В. Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године“, *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28;

– зборници: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавач, место издања. На пример: Надовеза 2010: Б. Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији“, у: *Културно наслеђе Косова и Метохије - научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић;

– литература са Интернета, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу. На пример:http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;

– архивска грађга се наводи од највеће целине а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Радове слати у електронском облику на e-mail адресу: institut.skp@gmail.com

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе побољшању квалитета часописа. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто – аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељивао своје *тезе*? Да ли је рад комплетан према *Упутству за ауторе*? Којој научној обаласти рад *припада*? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба *прихватити у садашњем облику*, да ли *прихватити уз сугерисане измене* или *не прихватити* због наведених разлога у рецензији.

* Рецензенти овог броја часописа: проф. др **Миле Ракић**, виши научни сарадник, Институт за политичке студије у Београду; проф. др **Радмило Петровић**, Филозофски факултет у Косовској Митровици; доцент **Игор Вукоњански**, Универзитет одбране – Војна академија у Београду; проф. др **Гордана Будимир-Николић**, Педагошки факултет у Јагодини; проф. др **Милојица Шутовић**, Филозофски факултет у Косовској Митровици; проф. др **Јасна Парлић-Божовић**, Филозофски факултет у Косовској Митровици; проф. др **Сунчица Денић**, Учитељски факултет у Врању; доцент **Владан Виријевић**, Филозофски факултет Универзитета у Косовској Митровици; проф. др **Драгана Спасић**, Филозофски факултет у Косовској Митровици; др **Мирјана Лончар**, Филозофски факулртет у Косовској Митровици; проф. др **Снежана Миливојевић**, Филозофски факултет у Косовској Митровици; доцент др **Божидар Зарковић**, Филозофски факултет у Косовској Митровици; проф. др **Благоје Нешић**, Филозофски факултет у Косовској Митровици; др **Јасмина Ахметагић**, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина; др **Велибор Лазаревић**, Институт за српску културу – Приштина; др **Иван Бецић**, научни сарадник; Институт за српску културу – Приштина; др **Срђан Словић**, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина; др **Далибор Велојић**, Институт за српску културу – Приштина.